

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Filip B. Otović Višnjic

**ODLIKE PROPAGANDE RATA U HEGEMONIJI
PAX AMERICANE: VILSONOVSKI MIT O
MORALNOJ INTERVENCIJI KAO OSNOVA
PROPAGANDNO-POLITIČKE STRATEGIJE**

Doktorska disertacija

Beograd, 2026.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Filip B. Otović Višnjic

**CHARACTERISTICS OF WAR
PROPAGANDA IN THE HEGEMONY OF PAX
AMERICANA: THE WILSONIAN MYTH OF
MORAL INTERVENTION AS THE
FOUNDATION OF PROPAGANDA-
POLITICAL STRATEGY**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2026.

Mentori:

Prof. dr Siniša Atlagić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Prof. dr Bojan Kovačević, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Članovi komisije:

Prof. dr Dragan R. Simić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakulteta političkih nauka

Prof. dr Danka Ninković Slavnić, vanredna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka,

Prof. dr Bojan Vranić, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka,

Prof. dr Željko Budimir, vanredni profesor, Univerzitet u Banjaluci, Fakultet političkih nauka

dr Milan Igrutinović, naučni saradnik, Institut za evropske studije u Beogradu

Datum odbrane:

Odlike propagande rata u hegemoniji *Pax Americana*: wilsonovski mit o moralnoj intervenciji kao osnova propagandno-političke strategije

Sažetak

Predmet ove disertacije jeste propaganda rata u kontekstu neformalnog imperijalizma. Istraživanje je koncipirano na osnovu opšte hipoteze: da se propaganda rata povodom intervencionizma SAD u dvadesetom veku zasnivala na mitu o moralnoj intervenciji u okviru ideologije liberalnog internacionalizma. U tom smislu, rad istražuje kako se rat, iako je u suprotnosti sa manifestnim ciljem liberalnog internacionalizma da se prevaziđe nasilje u međunarodnim odnosima, propagandno uobličavao kao moralno odgovorna mera, korišćenjem narativa o zaštiti slobode, demokratije, ljudskih prava ili civilizacijskog napretka. Istorijska analiza takođe ukazuje da se wilsonovski mit o moralnoj intervenciji oslanja na dublje slojeve američkog nacionalnog samorazumevanja: puritanski mit o izabranom narodu, prosvetiteljski univerzalizam, revolucionarni jezik prirodnih prava, mit o granici, ideju manifestne sudbine i *laissez-faire* shvatanje ekonomskih odnosa.

Teorijski okvir disertacije zasnovan je na interdisciplinarnom povezivanju političkog komuniciranja i međunarodnih studija. U ontološkom pogledu rad polazi od kritičkog realizma, u okviru koga nudi epistemološku sintezu umerenog socijalnog konstruktivizma, strukturalističke analize mita i neomarksizma. Posebno mesto zauzimaju Gramšijev shvatanje hegemonije, Altiserova teorija ideoloških aparata, neogramšijevski pristup međunarodnim odnosima Roberta Koxa, kao i teorijska koncepcija propagande Žaka Elila. Tako postavljen teorijski okvir omogućava da se propaganda rata ne posmatra kao skup izolovanih manipulativnih poruka, već kao deo šireg procesa proizvodnje pristanka, na temeljima strukturalne reprodukcije političkog subjektiviteta i društvenih uloga. Uvažavanjem kritičkih doprinosa različitih teorijskih paradigmi međunarodnih odnosa nudi se argumentacija na osnovu koje se wilsonovski liberalni internacionalizam može koncipirati kao ideološka praksa kojom međunarodna hegemonija legitimise hijerarhijsku asimetriju međunarodnog poretka.

Metodološki, istraživanje je zasnovano na kvalitativnoj, deduktivnoj i kritičkoj analizi sadržaja uz primenu teorijske, istorijske, strukturalne, funkcionalne i komparativne metode. Istraživanje obuhvata četiri ključna perioda američkog ratnog angažmana: Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, Hladni rat i unipolarni svet nakon raspada Istočnog bloka. Obuhvaćene su različite vrste propagandnih sredstava sa ciljem generalizacije šire komunikacione aktivnosti u štampi, plakatima, filmu, radiju, televiziji, govorima, javnim kampanjama i aktivnostima državnih agencija.

Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje stabilnog istorijskog kontinuiteta binarnih mitskih narativa o sopstvenoj moralnoj odgovornosti i radikalnom zlu protivnika, dok su transformacije uočive u načinima i sredstvima izvođenja propagandne namere. Zaključuje se da se ubeđivanje javnosti u SAD kroz istraživani istorijski period zasnivalo na istovremenom uverenju u nacionalnu „izuzetnost“ i „univerzalnost“ sopstvenih vrednosti, čime se mobilisala podrška za upotrebu sile u izgradnji i odbrani „zdravorazumskog“ međunarodnog projekta.

Ključne reči: politička propaganda, hegemonija, ideologija, politički mit, *Pax Americana*, wilsonizam, moralna intervencija, američka izuzetnost, liberalni internacionalizam

Naučna oblast: političke nauke

Uže naučne oblasti: politikološko-sociološke studije, međunarodne studije

UDK broj: 327.3:177(316.75:32.019.5)(73)

Characteristics of Pro-War Propaganda under the Hegemony of *Pax Americana*: The Wilsonian Myth of Moral Intervention as the Foundation of a Political-Propaganda Strategy

Abstract

The subject of this dissertation is pro-war propaganda in the context of informal imperialism. The research is conceived on the basis of the general hypothesis that war propaganda concerning U.S. interventionism in the twentieth century was grounded in the myth of moral intervention within the ideology of liberal internationalism. In this regard, the dissertation examines how war, although contrary to the declared aim of liberal internationalism to overcome violence in international relations, was framed through propaganda as a morally responsible measure by means of narratives concerning the protection of freedom, democracy, human rights, or civilizational progress. The historical analysis also indicates that the Wilsonian myth of moral intervention rests upon deeper layers of American national self-understanding: the Puritan myth of a chosen people, Enlightenment universalism, the revolutionary language of natural rights, the frontier myth, the idea of Manifest Destiny, and a laissez-faire conception of economic relations.

The theoretical framework of the dissertation is based on an interdisciplinary integration of political communication and international studies. Ontologically, the dissertation proceeds from critical realism, within which it offers an epistemological synthesis of moderate social constructivism, structuralist analysis of myth, and neo-Marxism. Particular importance is assigned to Gramsci's conception of hegemony, Althusser's theory of ideological apparatuses, Robert Cox's neo-Gramscian approach to international relations, and Jacques Ellul's theoretical conception of propaganda. This theoretical framework makes it possible to understand pro-war propaganda not as a set of isolated manipulative messages, but as part of a broader process of manufacturing consent, grounded in the structural reproduction of political subjectivity and social roles. By taking into account the critical contributions of different theoretical paradigms in international relations, the dissertation develops an argument according to which Wilsonian liberal internationalism may be conceptualized as an ideological practice through which international hegemony legitimizes the hierarchical asymmetry of the international order.

Methodologically, the research is based on qualitative, deductive, and critical content analysis, with the application of theoretical, historical, structural, functional, and comparative methods. The study covers four key periods of American wartime engagement: the First World War, the Second World War, the Cold War, and the unipolar world after the dissolution of the Eastern Bloc. Various types of propaganda media and instruments are examined with the aim of deriving broader conclusions about communicative activity in the press, posters, film, radio, television, speeches, public campaigns, and the activities of state agencies. The research findings indicate the existence of a stable historical continuity of binary mythical narratives concerning one's own moral responsibility and the radical evil of the adversary, while transformations are observable in the modes and means through which propaganda intentions were carried out. The dissertation concludes that, throughout the historical period under examination, the persuasion of the U.S. public rested on a simultaneous belief in the national "exceptionalism" and "universality" of its own values, thereby mobilizing support for the use of force in the construction and defence of a "common-sense" international project.

Keywords: political propaganda, hegemony, ideology, political myth, *Pax Americana*, Wilsonianism, moral intervention, American exceptionalism, liberal internationalism

Scientific field: Political Science

Specific scientific fields: Political-Sociological Studies; International Studies

UDK number: 327.3:177(316.75:32.019.5)(73)

SADRŽAJ

1. Uvod.....	8
1.1. Uvodna razmatranja.....	8
1.2. Predmet istraživanja.....	14
1.2.1. Naučne oblasti koje obuhvata tema disertacije.....	14
1.2.2. Epistemološko-teorijski okvir istraživanja.....	15
1.2.3. Određenje pojma propagande.....	19
1.3. Hipotetički okvir.....	22
1.4. Naučni cilj.....	23
1.5. Metode istraživanja.....	23
2. Opšti teorijski okvir istraživanja.....	25
2.1. Ontološki realizam.....	25
2.1.1. Odnos prema drugim paradigmatama u društvenim naukama.....	25
2.1.2. Kritički realizam u društvenim naukama.....	26
2.2. Strukturalizam.....	30
2.2.1. Strukturalizam i ontološki realizam.....	30
2.2.2. Strukturalizam Ferdinanda de Sosira.....	31
2.2.3. Strukturalistički zaokret u antropologiji.....	33
2.2.4. Roland Bart.....	35
2.3. Socijalni konstruktivizam kao paradigma.....	36
2.3.1. Konstruktivizam Bergmana i Lukmana.....	37
2.3.2. Konstruktivizam Džona Serla.....	40
2.3.2. Umereni i radikalni socijalni konstruktivizam.....	42
2.4. Neomarksizam.....	44
2.4.1. Antonio Gramši.....	45
2.4.3. Odnos teorije Antonija Grmšija prema strukturalizmu.....	51
2.4.3. Luj Altiser.....	52
3. Teorije međunarodnih odnosa: liberalni internacionalizam (vilsonizam) i njegove kritike.....	58
3.1 Liberalna paradigma međunarodnih odnosa i doktrina vilsonizma.....	58
6.2 Realistička paradigma međunarodnih odnosa i njena kritika liberalnog pristupa.....	63
6.3 Kritika iz ugla konstruktivističke paradigme međunarodnih odnosa.....	69
3.4 Kritika iz ugla teorije zavisnosti i teorije svetskog sistema.....	74
3.5 Neogramšijevski pristup međunarodnim odnosima.....	78
4. Teorijsko određenje pojma propagande: koncepcija Žaka Elila.....	86
5. Vilsonovski mit o američkoj „izuzetnosti“ i „moralnoj“ međunarodnoj misiji: istorijski koreni.....	91
5.1 Razvoj američkih identitetskih mitova u periodu od prvih doseljavanja do početka borbe za nezavisnost.....	91
5.2 Borba za nezavisnost i institucionalizacija osnivačkih mitova, temeljnih dokumenata i nacionalnog identiteta.....	95
5.3 Građanski rat i reinterpetacija osnivačkih nacionalnih mitova Sjedinjenih Američkih Država.....	103
5.4 Ekonomska i politička potreba za okončanjem izolacionizma - od posleratnog „pomirenja“ do ekspanzije: društvene, ekonomske i spoljnopolitičke transformacije u SAD od kraja Građanskog rata do dolaska Vudroa Vilsona na predsedničku funkciju.....	108
5.4.1 Društveni i ekonomski procesi u decenijama nakon Građanskog rata kao katalizatori afirmisanja specifičnih nacionalnih mitova.....	109
5.4.2 Spoljna politika SAD pred dolazak Vudra Vilsona na vlast.....	114
6. Propaganda povodom učestvovanja SAD u Prvom svetskom ratu.....	119
6.1 Predratna progresivistička kritika.....	119
6.2 Institucionalni akteri ratne propagande.....	121
6.2.1 Komitet za javno informisanje.....	121
6.2.2 Patriotske organizacije i društveni pokreti.....	122
6.3 Opšti mitski narativ propagande.....	122
6.4 Sredstva propagande.....	124
6.4.1 Novine i pamfleti.....	124
6.4.2 Plakati i karikature.....	125
6.4.3 Film.....	126
6.4.4 Govornička propaganda.....	126
6.5 Posledice nakon završetka rata.....	127
7. Propaganda povodom učestvovanja SAD u Drugom svetskom ratu.....	129
7.1 Normativno shvatanje propagande u Drugom svetskom ratu.....	129
7.2 Institucionalna struktura američke ratne propagande.....	130
7.3 Opšti ideološki narativ.....	131
7.4 Sredstva propaganda.....	133
7.4.1 Plakati.....	133
7.4.2 Radio.....	135
7.4.3 Novine.....	136
7.4.4 Film.....	137
7.5 Shvatanje propagande u SAD nakon Drugog svetskog rata.....	138

8. Propaganda SAD u periodu Hladnog rata	141
8.1 Normativno i praktično shvatanje uloge propagande u periodu Hladnog rata.....	141
8.2 Globalna ideološka konfrontacija	142
8.3 Propaganda povodom rata u Koreji	145
8.4 Mediji i propaganda u Vijetnamskom ratu	148
9. Propaganda rata povodom vojnog intervencionizma SAD u unipolarnom svetu poslednje decenije 20. veka	154
9.1 Propaganda povodom rata u Zalivu (1990–1991).....	157
9.2 Propaganda rata povodom bombardovanja SRJ (1999).....	159
10. Zaključna razmatranja.....	163
11. Literatura	170

1. Uvod

1.1. Uvodna razmatranja

Na početku dvadesetog veka diskursi koji su normalizovali imperijalizam i kolonijalizam legitimisali su moć evropskih sila. Na kraju dvadesetog veka diskursi demokratizacije, slobodne trgovine, multilateralnog očuvanja mira, univerzalnih ljudskih prava i globalizacije pružali su legitimizaciju globalnoj moći SAD-a. Tranzicija sa *Pax Britannice* na *Pax Americanu*¹ donela je okončanje britanske hegemonije nad velikim delovima planete i američko preuzimanje nastalog vakuma moći. Pomenuta transformacija označava suštinsku promenu i u ideološkoj i u institucionalnoj strukturi upravljanja međunarodnim poslovima, čija je posledica nestanak „formalne“ i nastanak „neformalne“ globalne imperije.

Novonastala, neformalna priroda imperije bila je ideološki zasnovana na konceptu liberalnog internacionalizma. Liberalni internacionalizam, koji se naziva i wilsonizam², po svome utemeljivaču Vudrou Vilsonu (*Woodrow Wilson*), predstavlja spoj klasičnih postavki liberalne političke misli sa specifičnim načelima i pogledom na svet koje je konstituisalo dotadašnje istorijsko iskustvo Sjedinjenih Američkih Država.

Najpre, u njega je inkorporiran osnivački mit SAD, zasnovan na legendi o prvim doseljenicima sa broda *Mayflower* 1620. godine, britanskim purtancima, koji napuštaju stari korumpirani svet kako bi se doselili u novu obećanu zemlju i izgradili bolju budućnost. Prema ovoj legendi doseljenici dolaze u potrazi za slobodom koja bi im omogućila da žive saglasno sa svojom „istinom“, odnosno svojim protestantskim uverenjima. Od tada pa nadalje sloboda postaje stalna tema američke imaginacije, iako je ona u puritanskoj interpretaciji zapravo usko podrazumevala slobodu za njih same, odnosno za nesmetano praktikovanje njihovog, religijski zasnovanog, pogleda na svet. Ona nije podrazumevala garanciju slobode nosiocima „neverničkih“ ubeđenja i stilova života. Postavka o „izabranom narodu“ podrazumevala je usađenu dihotomiju koja je proizvodila „drugost“ prema neizabranima, što je za posledicu imalo to da prvi kolonizatori starosedeoce američkog kontinenta olako proglase „agentima Đavola“ (Hughes, 2004:32). Pomenuto gledište opravdavalno je potiskivanje i istrebljivanje američkih domorodaca, kako bi mesto zauzeli „vredniji od njih“, što je diskurs koji se nastavio tokom vekova dalje anglo-kolonizacije Severnoameričkog kontinenta (Louw, 2010:46). Legenda o doseljenicima sa broda *Mayflower* odredila je mnoge temeljne postavke narativa o „američkom snu“. Ideja o Amerikancima kao „izabranom narodu“ pružila je osnovu za verovanje u: (1) američku izuzetnost i teleološku određenost u tome da će dostići najnaprednije društvo na svetu, izgrađeno na najboljim tekovinama iz Starog sveta uz isključenje njegovih nedostataka; (2) ideju da je dužnost Amerikanaca ne samo da stvore savršeno društvo, već i da njegove postavke misionarski prošire dalje po svetu; (3) ideju da su tradicionalne hijerarhijske institucije Staroga sveta loše, što je u političkom smislu predstavljalo pogodno tle za kult demokratije (Hughes, 2004:19-27).

Sledeći bitan element koji je uticao na wilsonovsku viziju međunarodnih odnosa čini to na koji način su SAD izborile nezavisnost od Velike Britanije, kao i temeljne vrednosti za koje se u svojoj državatvornosti opredelile. Za državotvorne vrednosti utemeljenje se nije tražilo u tradiciji i istorijskom kontekstu iz praktičnih političkih razloga - do 1776. godine stanovništvo SAD-a činile

¹ Temini u osnovnom prevodu znače britanski i američki mir, a odnose na dominantnu silu u međunarodnom poretku. Dominantna sila, prema ovom shvatanju, shodno svojoj poziciji u strukturi teži održavanju trenutnih odnosa i njihovo dalje institucionalno i ideološko osnaživanje.

² U literaturi na engleskom jeziku navedeni pojam označava se rečju *Wilsonianism*, a doslovni oblik transkripcije pomenutog termina na srpski jezik (*vilsonijanizam*) možemo često pronaći u domaćoj literaturi. Ipak, u radu na ovoj disertaciji opredelili smo se za termin *vilsonizam*, smatrajući ga saglasnijim duhu srpskog jezika.

su brojne religijske denominacije koje su se razlikovale u uverenjima i brojne etničke grupe sa različitim običajima. „Očevi osnivači“ SAD uvideli su opasnost od isključivanja određenih delova društva, te su se opredelili da aksiološko utemeljenje zasnuju na veri u razumom otkriveni „očigledni prirodni poredak stvari“, u skladu sa principima prosvetiteljstva. Umesto pozivanja na tradiciju i „religijski ustanovljenog“ Boga, očevi osnivači preuzimaju narativ kojim tvrde da saopštavaju moralne principe koje je Bog ugradio u „prirodu“ (Hughes, 2004:66). Kodifikacijom ovih „prirodno datih“ načela, oni su mogli izgraditi sekularnu državu, koja, iako ima jasne tradicionalne veze sa određenim protestantskim oblicima hrišćanstva, njih nije morala i formalno da proglasi. Imajući u vidu da je zasnovana na moralnim standardima koji transcendiraju pojedinačne religije, država je mogla da tvrdi da predstavlja „univerzalno“ dobro, koje svaki pojedinac može otkriti sopstvenim razumom. Nova, prosvetiteljska vizija, otvorila je mogućnost ka sekularizovanom društvu, čije će vezivno tkivo zapravo činiti ekonomski materijalizam i individualizam (Louw, 2010:48). Manifestaciju iznetog predstavlja prva rečenica Deklaracije o nezavisnosti SAD, u kojoj Tomas Džeferson (*Thomas Jefferson*) piše: „Smatramo da su sledeće Istine očigledne, da su svi ljudi stvoreni jednaki i da ih je njihov Tvorac darovao neotuđivim pravima na život, slobodu i potragu za srećom“ (*The United States Declaration of Independence*, 1776). Državotvorni mit izdigao je američki identitet izvan okvira pojedinačnih tradicija i time dalje utemeljio verovanje u američku „naprednost“ u odnosu na ostatak sveta, prosteklu iz prostih „očiglednih istina“, koje samim tim ne zahtevaju formalno dokazivanje (Hughes, 2004:63). Uverenjem da su vrednosti na kojima počiva američko društvo deistorizovane ostavljen je prostor za posmatranje američkih vrednosti kao univerzalnih vrednosti čitavog čovečanstva.

Deklaracija o nezavisnosti nudila je primarnu identitetsku osnovu za borbu protiv „zajedničkog neprijatelja“. Nacrt budućeg Ustava, sa druge strane, imao je ulogu da jasno definiše nadležnosti i odnose moći u novonastaloj državi. To je bio delikatan zadatak, i to ne samo zbog potrebe da se autonomne političke zajednice odreknu dela suvereniteta u korist federacije, već i zbog pesimističnog stava o prirodi pojedinaca, sklonih strastima i sukobima. Uprkos deklarativnoj promociji načela republikanizma i demokratije, očevi osnivači, među kojima je prednjačio Džejsms Medison (*James Madison*), posmatrali su sa nepoverenjem aktivnu ulogu masa u svakodnevnom političkom životu. Medisonova vizija bila je da se stvori takav društveni okvir koji bi podsticao postojanje sebičnih pojedinaca okrenutih svojoj privatnoj sferi, a nezainteresovanih za učestvovanje u politici, posebno ne u raspravi oko temeljnih ideoloških pitanja. Razlog ovakvom stavu bio je u strahu tvorca ustava od stvaranja međusobno nepomirljivih frakcija koje bi mogle voditi u nestabilnosti i otvorene

sukobe, kojima bi rezultat bio ugrožavanje prava drugih građana. Zbog toga je polje privatne sfere maksimalno prošireno na račun javne, a među nosiocima vlasti je uveden složen sistem instrumenata međusobne kontrole (Kovačević, 2017:30-36).

Navedena temeljna prava američkog konstitucionalizma kasnije su olako prikazivana kao „očigledna“ univerzalna ljudska prava, a SAD, kao izuzetna i najnaprednija država sveta postala je ovlašćena za njihovo dalje širenje na načelima slobode, demokratije i samouprave. Time se, shodno prosvetiteljskoj logici, inicirala moralna ispravnost prevazilaženja kulturne razdeljenosti čovečanstva i uspostavljanje jedinstvene civilizacije, navodno zasnovane na razumu (Louw, 2010:50).

Borba za nezavisnost proizvela je još jedno ključno načelo koje će kasnije preuzeti ideologija vilsonizma - u američki identitet ugrađeno je verovanje da ni jedna nacija ne bi trebalo da vlada drugom, odnosno da svaki narod ima prirodno dato pravo na samoupravu. U praksi će se relativno brzo pokazati da pomenuti principi ne važe kada je reč o proširivanju vlasti kolonizatora nad teritorijama severnoameričkog kontinenta. Teritorijalni ekspanzionizam ka zapadu bio je opravdavan dvostruko - (1) iz ugla Džefersonove vizije širenja „imperije slobode“, odnosno civilizovanja „divljih predela“, (2) iz ugla „realističke“ perspektive Hamiltona (*Alexander*

Hamilton) o potrebi za osiguravanjem „nacionalne bezbednosti“ (Weinberg, 1963:21). Bez obzira na pomenutu nedoslednost, ideja o samoupravi biće od ogromnog propaganadnog značaja tokom dvadesetog veka, prilikom dekonstrukcije evropskih kolonijalnih imperija i vodiće specifičnoj, „neformalnoj“ prirodi američkog imperijalizma, zasnovanoj na kompradorskim partnerima umesto na direktnom upravljanju.³

Suštinsko povezivanje do sada navedenih elemenata sa ideologijom ekonomskog liberalizma nastaje usled pobede država Severa u Američkom građanskom ratu (1861-1865). Erik Lou kao političke razloge koji su doveli do sukoba izdvaja: (1) potrebu industrijalizovanog Severa za deregulacijom tržišta radne snage, kako bi agrarni robovi postali gradski proleterijat; (2) potrebu industrijalizovanih država za proširivanjem tržišta na južne predele; (3) slamanje ekonomske hegemonije Velike Britanije nad južnim državama SAD, koje su svoju privredu bazirale na plantaškoj proizvodnji i izvozu sirovina u Britaniju, čime su podsticale njen dalji industrijski razvoj; (4) sprečavanje širenja političkog i ekonomskog uticaja ka zapadu kontinenta, kako bi preostale teritorije bile integrisane u Severni model; i (5) želju za stvaranjem regulatorne i ideološke uniformnosti na celoj teritoriji SAD, kako bi se stvorili povoljni uslovi za dalji razvoj kapitalističke privrede (Louw, 2010:53-54).⁴ Pobedom Severa dolazi do transformacije agrarne države u vodeću industrijsku silu. Razvijaju se industrijski megalopolisi, sa drastičnim porastom stanovništva, uz prateću infrastrukturu puteva, pruga i sredstava komunikacije. Dramatičan industrijski rast dovodi do ponovnog deficita radne snage, što uzrokuje nove talase masovne migracije iz evropskih zemalja, te se, u cilju održavanja vrednosne harmonije uspostavlja složen institucionalni sistem sa zadatkom asimilacije, predvođen javnim obrazovanjem.

U skladu sa potrebama kapitalizma, mit o američkoj „izuzetnosti“ transformiše se sa kolektivnog na individualni nivo: (1) Džefersonovo „očigledno“ pravo svakoga na potragu za srećom biva interpretirano kao pravo na akumulaciju bogatstva, odnosno kapitala; (2) kapitalistička načela u službi zaštite privatne svojine promovišu snažan individualizam i moralno opravdanje na delovanje u skladu sa sopstvenim sebičnim interesima; (3) društvo se posmatra kao prostor za međusobno takmičanje sebičnih pojedinaca, na načelima socijalnog darvinizma i slobodnog preduzetništva; (4) načelo jednakosti biva shvaćeno kao jednakost šansi, pa se ekonomski uspeh ideološki povezuje sa teškim radom i prirodno datim talentima, dok se siromaštvo povezuje sa nesposobnošću i lenjošću, čime pojedinci bivaju naučeni da za svoje nevolje krive sebe, a ne kapitalističko društvo; (5) ekonomski rast i neprekidno širenje tržišta prikazuju se kao društvena dobra, kojima se pojedincima otvaraju nove šanse za akumulaciju bogatstva, što u političkom smislu dovodi do opsesivnog nastojanja za unapređivanjem spoljnotrgovniske mreže (Hughes, 2004: 130-133).

Pomenuta težnja za osvajanjem tržišta svoj izraz nalazi još za vreme vladavine Abrahama Linkolna (*Abraham Lincoln*), u formi modela koji je zagovarao njegov državni sekretar Vilijam Henri Stjuart (*William Henry Seward*). Stjuartova vizija američke spoljne politike zasnivala se na izgradnji globalne trgovinske imperije, koja bi svoju hegemoniju ostvarivala komercijalnim aranžmanima, a ne teritorijalnom ekspanzijom. Prema njegovom uverenju ključna tržišta kojima je trebalo ovladati bila su ona u istočnoj Aziji, kako bi se SAD uspostavile kao centar trgovinskih odnosa, i posrednik između Azije i Evrope. U tom cilju posebnu pažnju trebalo je posvetiti izgradnji kalifornijskih luka i trgovačke i ratne mornarice. Stjuart je takođe zagovarao

³ Pod pojmom kompradorskih partnera podrazumevamo dominantni deo elita podređenih država koji delovanjem u saglasnosti sa interesima dominantnih država obezbeđuju njihovu podršku u održavanju sopstvene moći.

⁴ Bojan Kovačević kao značajan razlog za početak građanskog rata u SAD izdvaja i nedorečenost ustavotvoraca po pitanju nosioca suvereniteta. Naime, iako je primarno (1781-1787) zamišljena kao konfederacija država, ovakvo jasno određenje se nije našlo u kasnijem tekstu Ustava (1787). Države Severa su zbog toga smatrale da su nosioci suvereniteta direktno svi građani SAD (te da je za temeljne sporove federalnim pitanjima nadležan Vrhvni sud), dok su države Juga smatrale da federalne jedinice i dalje nosioci suvereniteta, te da im je dozvoljeno da iz federacije izvrše secesiju ukoliko su nepomirljive sa aktima federalnih vlasti. Putem sile, SAD su konačno zaokružene kao nedeljiva nacija u kojoj je secesija postala nezamisliva (Kovačević, 2017:36-37).

uspostavljanje sistema globalne (telegramske) komunikacije, kao i svetskog monetarnog sistema, čiji bi centar bio Njujork. Iako teritorijalna ekspanzija nije bila cilj po sebi, bilo je potrebno ovladati ključnim tačkama Karipskog mora i Pacifičkog okeana kako bi se osigurala „bezbednost mora“. Sve je to trebalo da osigura globalnu dominaciju SAD-a „putem mira“. Za razliku od strategije kolonijalnih evropskih imperija koje su u delove sveta slale vojsku i prinudne upravitelje, ova je strategija postulirala slanje trgovaca i političku „samoupravu“ (Videti: Paolino, 1973:24-44). Ipak, ovaj model nije uspeo da zaživi usled objektivnih faktora: SAD još uvek nisu okončale kolonizaciju zapadnih teritorija, niti su imale kapaciteta za izgradnju mornarice koja bi mogla da konkuriše britanskoj.

Krajem devetnaestog veka SAD konačno integrišu sve zapadne teritorije u svoj politički i ekonomski sistem. U svojoj knjizi *Istorija američkog naroda* Vudro Vilson uviđa negativne socio-ekonomske posledice do kojih to može dovesti (Wilson, 1902). On primećuje da će prestanak širenja tržišta izazvati usporavanje ekonomskog rasta i stvaranje nezaposlenosti, što bi moglo dovesti do smanjivanja društvene kohezije i mogućih sukoba. Kako bi se to izbeglo trebalo bi kao primarni zadatak postaviti „osvajanje svetskog tržišta“, što u praksi znači promovisanje ideje o globalnoj slobodnoj trgovini i ukidanje tadašnje podele sveta na imperijalne trgovinske blokove (Prema: Bell, 1972:29-35). Nakon stupanja na predsedničku dužnost, Vudro Vilson svojoj ekonomskoj viziji spoljne politike pridružuje i ideološku potporu, univerzalističko posmatranje čoveka i njegovih prirodnih potreba i prava. Liberalno gledište Tomasa Džefersona postaje prošireno i na međunarodni nivo, pa prava na slobodu, demokratiju i samoupravu postaju temeljna načela vilsonizma. Ovakva postavka omogućavala je zagovornicima da izgradnju neformalne imperije zasnuju na „humanitarnoj misiji“ izgradnje boljeg sveta za sve ljude, odnosno mitu da je širenje američkog uticaja u službi ostvarivanja boljeg života za sve pripadnike čovečanstva (Bell, 1972:129). Američki ekspanzionizam nije doživljavao kao imperijalizam, već kao koristan proces u kome će se drugi narodi modernizovati primenom „naprednih“ metoda političke uprave i ekonomskog razvoja. Takav mit stajao je na jakim osnovama dugotrajnog američkog gledišta o sopstvenoj „izuzetnosti“. **Shodno svojoj „izabranoj“ ulozi, SAD-e su sada imale zadatak da doprinesu izgradnji svetskog mira - Pax Americana-e, na osnovu ideje Vudroa Vilsona o američkoj obavezi „moralnog liderstva“ sveta** (Bell, 1972:41). Kako Vejnberg primećuje, ovakva koncepcija će u dvadesetom veku služiti svojevrsnoj formi „humanitarnog imperijalizma“ (Wainberg, 1963:435).

Vilsonova vizija bila je od izuzetne koristi budućim nosiocima spoljne politike SAD, pošto je sadržavala **moralnu osnovu za intervencije - intervencionizam je mogao biti konceptualizovan kao moralna misija, a ne kao instrument sopstvenih sebičnih interesa**. Vilsonizam je postao termin kojim će se opisivati kasnije politike koje su naglašavale internacionalizam i moralizam i koje su bile posvećene širenju demokratije (Wittkopf, Kegley & Scott, 2003:34). Glavni manifestni cilj Vilsonove vizije - izgradnja trajnog mira u međunarodnim odnosima - postala je temeljna vrednost liberalne (idealističke) teorije međunarodnih odnosa, koja veruje (suprotno realističkoj) da je stvaranjem (ekonomske) međuzavisnosti moguće prevazići anarhičnu prirodu međunarodne arene i sebičnu borbu svake države za premoć, koja neminovno dovodi do rata.

Pravila koja je zagovarala ideološka dimenzija vilsonizma bila su u plodnoj korelaciji sa njegovim ekonomskim ciljevima trgovinske imperije: (1) mir je bio poželjan kako bi se trgovina obavljala nesmetano, dok su rat i konflikt nepoželjni zbog neizvesnih ishoda koji štete tržištu; (2) trebalo je obezbediti da što više država dozvoljava slobodnu trgovinu; (3) bila je potrebna stabilnost i vladavina zakona u inostranstvu, kako bi se garantovali ugovori; (4) bilo je potrebno uspostaviti iste standarde i pravila radi lakšeg poslovanja; ukratko, bilo je (5) potrebno uspostaviti međunarodnu bezbednost sistemom globalnih multilateralnih institucija (Louw, 2010:65). Vilson zato predlaže „univerzalnu asocijaciju nacija“ kako bi se održala bezbednosti mora za sve nacije, i sprečili ratovi (Bell, 1972:176). Multilateralizam je, pored ideološkog zaobilaženja formalnog

imperijalizma, Vilsonovoj ideji poslužio i u praktičnom smislu. S obzirom da SAD, za razliku od evropskih imperija, ne bi morale direktno upravljati administrativnim i represivnim aparatima drugih država, niti (poput britanske imperije) same obezbeđivati „sigurnost mora“, ni njeni državni troškovi ne bi morali da se povećavaju (što je sasvim u skladu sa principom minimalne države liberalnog kapitalizma). Konceptija multilateralizma ponudila je mogućnost zajedničkog održavanja globalnog mira, pomoću institucionalnog sistema čija pravila najviše idu u prilog američkim interesima.

Dakle, efikasna izvršna vlast bila je jedan od važnih elemenata vilsonovske vizije, a poverenje da narodi mogu da „nauče“ da upravljaju sami sobom podrazumevalo je preslikavanje američkog institucionalnog političkog i ekonomskog modela (Bell, 1972:88). Zadatak SAD bio je da svojim znanjem „prosvete“ ostale - programima ekonomskog „razvoja“ (modernizacije) i stvaranjem obrazovanja u skladu sa potrebnim veštinama i vrednostima. Stvorena je osnova da se ekonomskom pridruži i kulturni imperijalizam, čiji je rezultat stvaranje srednjoklasnih amerikanizovanih građana. Pošto je amerikanizacija predstavljena kao napredak, ne čudi što su ideološki interpelirani pobornici liberalnog internacionalizma, i u SAD-u i u drugim državama, tokom čitavog dvadesetog veka, bili iskreno začuđeni činjenicom da neko može biti protiv ovakvog modela „demokratije“, „razvoja“ i „civilizovanja“.

Iako je vilsonovska doktrina predstavljena kao antimperijalna i miroljubiva, ona nije isključivala nasilje u situacijama kada to odgovara američkoj hegemoniji. SAD su u već u prvim godinama Vilsonove vlasti u više navrata vojno intervenisale u državama Latinske Amerike, na Haitiju, Dominikanskoj Republici i Devičanskim ostrvima, dok je na teritoriju Meksika 1915. godine Vilson uputio kaznenu vojnu ekspediciju sa ciljem da se razračuna sa meksičkim pobunjenicima pod vođstvom Fransiska „Panča“ Vilje (*Francisco "Pancho" Villa*) (Prema: Ajzenhamer, 2017:269). **Time se uspostavila logika opravdavanja rata u vilsonizmu – intervencija se odvija za račun opštih vrednosti čovečanstva, pa je samim tim dobra i za one države i narode protiv kojih je usmerena.** Kada *Pax Americana* koristi nasilje to je opravdano, jer je to deo moralne misije stvaranja boljeg i mirnijeg sveta. Kada drugi koriste nasilje, to nije opravdano, jer su oni vođeni sebičnim interesima i nazadnim vrednostima. Pomenuti mit o moralnoj intervenciji održaće se kao osnova u opravdavanju ratova tokom celog dvadesetog veka.

Nakon što je nemačka podmornica potopila engleski trgovački brod „Luzitaniju“, prilikom čega je stradalo 120 Amerikanaca, Vilson uvodi SAD u Prvi svetski rat na strani Antante. Ovaj će događaj presudno odrediti ne samo dalji tok rata, već i na razvoj vilsonovske misli, koja će svoje formalno programsko uobličjenje doživeti kroz čuvenih „14 tačaka“ u kojima je Vilson dao smernice za okončanje svetskog sukoba i stvaranje institucionalne „infrastrukture“ neophodne za izgradnju dugoročno održivog globalnog mira (*The Fourteen Points*, 1918). U govoru pred američkim Kongresom održanom 8. januara 1918. godine, Vilson je izložio američki „program za svetski mir“ sa 14 principa čija bi realizacija osigurala „pravdu, jednakost i sigurnost svim narodima, velikim i malim“, na principima koji su bili primena unutrašnjih liberalnih načela na spoljnu politiku - slobodnom tržištu, transparentnosti međunarodnih ugovora, demokratiji i međunarodnim institucijama.⁵ Parodoksalno, upravo je stvaranje Društva naroda 1920. godine, čime su se institucionalno uokvirili principi liberalnog internacionalizma, predstavljalo i poslednji veliki politički uspeh Vudroa Vilsona. Unutrašnje političke snage nisu ozvoljavale tako radikalni izlazak iz izolacionističke politike, pa Senat odbija da prihvati da SAD budu garant mira u Evropi, a Vilson gubi poverenje demokratske partije za novu predsedničku kandidaturu. Bez stvarne političke potpore i realnih ovlašćenja u održavanju proglašenog svetskog poretka Društvo naroda će pokazati kao neefikasan skup institucija. Zbog navedenog se međuratni period u

⁵ Usled političkih okolnosti, odnosno savezništva sa najvećim kolonijalnim imperijama, princip „samoopredeljenja“ nije eksplicitno uvršten u program, mada ga je Vudro Vilson aktivno zagovarao tokom kasnijih mirovnih pregovora u Parizu. Tek dosta kasnije, nakon završetka Drugog svetskog rata, pravo na samoopredeljenje biće uvršćeno u Povelju Ujedinjenih nacija (član 1, član 55), a Vilson istorijski zapamćen kao ličnost koja je najzaslužnija za njegovu međunarodnu afirmaciju.

teorijama međunarodnih odnosa često uzima za primer dokazivanja realističkih, a pobijanje idealističkih gledišta (Ajzenhamer, 2017:270-271).⁶

Rat protiv fašističkih sila iznova je doveo do američkog globalnog aktivizma, aktuelizujući ideale liberalnog internacionalizma. SAD su sebe identifikovale kao predvodinka odbrane slobodnog sveta i demokratije, što se ogledalo i u vodećoj ulozi u stvaranju posleratnih međunarodnih institucija, ali i okupacionom „demokratizovanju“ Nemačke, Japana i Italije. Iako je Drugi svetski rat dodatno doprineo teorijskom osporavanju vilsonovskog idealizma, ideja američke izuzetnosti uspeła je da se prilagodi i opstane u svetlu novih okolnosti. Ona će postati važan narativni segment američke spoljnopolitičkog prakse u periodu paralelnih procesa dekolonizacije i Hladnog rata. Bez obzira na to da li su administraciju vodili demokrate ili republikanci, vilsonovski principi biće prisutni u spoljnopolitičkog diskursu, često uklopljeni tako se misija širenja slobode takođe podupire i potrebama „nacionalne bezbednosti“, odnosno „obuzdavanja“ komunističke pretnje (Ajzenhamer, 2017:272).⁷

Slomom Istočnog bloka započeo je period globalne ekonomske, vojne i političke dominacije Sjedinjenih Američkih Država. Dolazi do nove preraspodele moći na međunarodnoj sceni, odnosno uspostavljanja svetskog poretka oslobođenog višedecenijske bipolarne ravnoteže snaga. Teoretičari poput Frensis Fukujame (*Francis Fukuyama*) čak su proglašavali i „kraj istorije“, usled konačnog trijumfa liberalne demokratije kao dominantnog modela društveno-političkog uređenja (Fukuyama, 1992). Konceptija *Pax Americana*-e konačno je dobila priliku da svoju sferu uticaja proširi na celu planetu, neometana rivalima (evropskim kolonijalnim imperijama, fašističkim savezom, niti komunističkim blokom).

Paradoksalno, iako je „pretnja od zla“ prestala da ima jasan subjektivitet u komunizmu, strah je nastavio da bude važan element u opravdavanju političkih akcija SAD, ali sada u apstraktnijoj formi. U globalizovanom i visoko međuzavisnom svetu, pretnja po američke građane mogla je stići sa bilo kog dela planete, što je dodatno podsticalo američku političku elitu u uverenju da je bezbednost moguća tek kada svi prihvate američke poglede na svet i institucije (Kovačević, 2017:57).

Tokom devedesetih, američka je administracija razvila novi vid vođenja rata, koji je bio velikim delom oslonjen na medije. Rat se, dugo još pre samog početka, pripremao da izgleda „prihvatljivo“. Pošto je okončana opasnost od „komunističke pretnje“, upotreba „odbrambenih“ naracija sasvim je izgubila smisao, te deklarativni razlog upotrebe nasilja u potpunosti postaje odbrana univerzalnih ljudskih i političkih prava. Slika diktatora koji se satanizuje postaje lajtmotiv pripreme za intervenciju, uz ukazivanje na njihove političke disidente kojima se daje široki prostor u medijima. Pored kreiranja „negativaca“, pažljivo se vrši i konstrukcija figure „žrtve“, koju treba spasiti upotrebom sile. Angažuje se velika energija u pronalaženje saveznika kako bi se stekao utisak deklarativne multilateralnosti (sve do toga da se vojna koalicija predstavlja kao celovita „međunarodna zajednica“). Usmerava se napor da se budući angažman prikaže kao sigurna i brza pobeda, usled ogromne diskrepance u vojnoj moći. Televizija postaje glavno sredstvo propagandnog delovanja, uz direktna uključivanja i pristrasne „dokumentarne i istraživačke“ priloge. Jedna od najuspešnijih propagandnih aktivnosti postaje prikazivanje rata

⁶ Teorijska debata između idealizma i realizma se u istoriji teorija međunarodnih odnosa označava kao „Prva velika debata“ (Videti: Simić, 2008).

⁷ Šeldon Volin ističe da su upravo figure neprijatelja i imperativ spašavanja sveta od „sila zla“ bili neophodni element u konačnom uspostavljanju američkog identiteta, ali i legitimisanju državne vlasti, uz ponovno odvajanje pojedinaca od političkog procesa. Prema Volinovom mišljenju, tokom čitave istorije SAD, narodne mase samo su u dva navrata imale proboje koji su doveli do promene u uspostavljenim odnosima moći, koje je elita među sobom odredila još u vreme pisanja Ustava. Prvi je bio tokom Građanskog rata (i doveo je pored ukidanja ropstva i do drastičnog rasta u socijalnim pravima), a drugi nakon Velike depresije (i rezultirao je *New Deal*-om). Korišćenjem permanentnih pretnji figurama neprijatelja, od 40-ih godina, pa sve do danas (uz kratki, neuspeli pokušaj kontrakturnih pokreta), elita je uspeła da masu udalji i od socijalnih zahteva i od aktivne demokratske participacije (Wolin, 2008:15-40).

kao delatnost u kojoj se ne proliva krv, već se on sprovodi visokotehnoškim oružjem sa navodnom „hiruškom preciznošću“ (tzv. „nintendo ratovanje“), kao i profilisanje američkih vojnika koji ne mrze svoje protivnike, već zadatke sprovode profesionalno, vodeći računa da ne ugroze nevine. Tokom medijskih konferencija uporno su se koristili novi termini, koji predstavljaju eufemizme za zamenju nepoželjnih reči kao što su „rat“, „neprijatelj“ i „smrt“, čije su mesto zauzimale formalne dehumanizovane konstrukcije kao što je „kolateralna šteta“ (Lou, 2013:189-196; Čomski, 2018). Sve u cilju prikazivanja intervencije kao iznuđene poslednje opcije, a nasilja kao tehničkog fenomena. U takvim propagandnim naracijama oružane intervencije su prikazivane tako da mnogo više nalikuju intervenciji policije nego klasičnom ratu.⁸

SAD sebe etabliraju kao „svetskog policajca“ u službi globalne civilizacije na talasu institucionalnog i ideološkog vrhunca ideje vilsonizma započete početkom veka. *Pax Americana* uspostavlja globalnu mrežu liberanog partnerstva koja je verovala da će širenje liberalne ekonomije i demokratije dovesti do večnog mira, uz podsećanje da je globalizacija nepovratan proces i da globalno slobodno tržište od koristi za sve. Tako je pogled na svet, koji je na početku bio promovisan od strane uspinjiće klase kapitalista iz devetnestoga veka krajem dvadesetog univerzalizovan u principe novog svetskog poretka sa epicentrom moći u Njujorku.

1.2. Predmet istraživanja

U opštem smislu ovo naučno istraživanje baviće se **istraživanjem principa, tehnika i sredstava koja su korišćena u propagiranju ratnog intervencionizma SAD tokom 20. veka**, uz preliminarnu detekciju političkih ciljeva koji su iza njih stajali. Za ilustraciju sličnosti i promena tokom pomenutog perioda akcenat će biti postavljen na četiri različita perioda: Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, Hladni rat i unipolarni svet nakon raspada Istočnog bloka. Različite političke okolnosti u SAD i svetu, ali i različiti stepen razvoja tehničkih sredstava komunikacije, ishodili su drugačijim načinima propagiranja potrebe za ratom i ratnih ciljeva. Predmet istraživanja jeste da u svakom od pomenutih perioda **istraži mehanizme instrumentalizacije pomenutih postavki vilsonizma u moralnoj legitimizaciji ratnog angažmana** posredstvom propagandnih aktivnosti nosilaca vlasti, medija i javno angažovanih intelektualaca u SAD.

1.2.1. Naučne oblasti koje obuhvata tema disertacije

U opštem naučnom smislu istraživanje spada u politikološko. U pogledu užih naučnih oblasti, shodno prirodi predmeta kojim će se baviti, rad na ovoj disertaciji zahteva **paralelni pristup** koji ukršta metode i postojeća saznanja iz dve discipline: **političkog komuniciranja i međunarodnih studija**. Tokom istraživanja oslanjaćemo se i na doprinose naučnih disciplina: političke teorije, političke filozofije, političke istorije, kulturologije, političke ekonomije i međunarodne političke ekonomije.

⁸ Nadolazeću eru predvideo je čuveni nemački teoretičar Karl Šmit (*Carl Schmitt*) već nekoliko godina nakon Drugog svetskog rata. Razmatrajući promene koje je u percepciji ratovanja donelo bombardovanje, Šmit je primetio da odsustvo odnosa prema tlu i stanovništvu postaje apsolutno, te da se svrha vazdušnih napada sasvim iscrpljuje u funkciji uništavanja, bez namere za neposrednim zauzimanjem teritorije i uspostavljanjem poretka, kao kod ranijih ratova vođenih na kopnu. Razmišljajući o posledicama do kojih može dovesti ovakva razlika u ratnoj tehnologiji Šmit anticipira promenu u posmatranju „pravednog rata“. Naime, kako bi se rat mogao smatrati pravednim bilo je potrebno ispuniti neki od dva uslova: imati institut pravno priznatog neprijatelja (koji nije jednostavno zločinac i nečovjek) ili institut pravednog razloga. Pošto posedovanja oružja postanu upadljivo nejednaka nestaće i recipročni pojam neprijatelja koji se zamišljaju „kao da stoje na istoj ravni“, čime se stranama priznavala bar minimalna mogućnost pobede. Kako Šmit ističe, prestankom takvog poimanja protivnik postaje samo objekat prinudne mere, pa superorna strana činjenicu svoje nadmoći može označiti „pravednim razlogom“ za delovanje, a neprijatelja za zločinca jer pojam „priznatog neprijatelja“ više ne može da ostvari. Diskriminisanje neprijatelja kao zločinca i istovremeno uključivanje „pravednog razloga“ teku paralelno sa jačanjem sredstava uništavanja i sa ukidanjem mesta ratne pozornice, pa se rat pretvara u policijsku akciju protiv remetilaca mira, zločinaca i štetočina (Šmit, 2011:406-407; prvo izdanje na nemačkom jeziku objavljeno je 1950. godine).

1.2.2. Epistemološko-teorijski okvir istraživanja

Imajući u vidu da priroda istraživanja zahteva ukrštanje dve uže naučne oblasti - političkog komuniciranja i međunarodnih studija – teorijski okvir određujemo u odnosu na svaku, uz nameru da ih objedinimo kroz predmet istraživanja.

Prema opštem epistemološkom usmerenju istraživanje će se temeljiti na paradigmi (umerenog) socijalnog konstruktivizma. Ovaj pristup nastao je kao reakcija na pozitivizam u društvenim naukama, dovodenjem u sumnju poverenje da se do validne naučne istine dolazi isključivo empirijskim metodama. Za razliku od prirodnih ili tehničkih, u društvenim nauka saznanje nije direktno

posredovano čulima, već se interpretacija događaja odvija na osnovu već usvojenih sistema značenja i vrednosti, na kojima se zasniva vladajuća kulturna paradigma.

Stalna opasnost ovakvog epistemološkog pristupa predstavlja zapadanje u potpunu relativizaciju, epistemološki i etički subjektivizam, negiranje mogućnosti bilo kakve objektivne spoznaje stvarnosti niti formulacije progresivnih političkih projekata. Pomenuto postaje obeležje poststrukturalističkih i postmodernističkih pristupa društvenoj teoriji, čije ćemo postavke u u toku izrade disertacije takođe prikazati i kritički preispitati.⁹ Prilikom istraživanja rukovodićemo se načelom ontološkog realizma¹⁰, odnosno njegove varijante - kritičkog realizma, koji ćemo aplicirati prema neomarksističkim pretpostavkama da se objektivna supstanca naučnog saznanja zasniva na nejednakosti u društvenoj moći, koja se manifestuje i reprodukuje preko dugotrajnih struktura. Prema tome, zadatak koji se postavlja pred društvenu teoriju jeste da učestvuje u primarnoj detekciji odnosa moći, te da u skladu sa time otkrije interese koji različiti elementi društvene strukture teže da ostvare, uz dekonstrukciju mehanizama koji se u tom cilju koriste. Iako u krajnjoj instanci strukturu moći određuju ekonomski faktori, odnosno potreba za reprodukcijom proizvodnih snaga, neomarksistička paradigma podrazumeva postojanje široke autonomije između ekonomske i ideološke dimenzije, što omogućava percipiranje isprepletene mreže mnoštva različitih interesa i pridruženih odnosa moći i nemoći. U skladu sa time, iako će se međunarodni angažman SAD tokom 20. veka tumačiti u skladu sa širim ekonomskim interesima vladajuće klase u SAD, navedeni pristup ostavlja dovoljno prostora u pružanju objašnjenja kako ideološka dimenzija hegemonije doprinosi nesmetanom funkcionisanju cele strukture. Posledično, **u propagandnim porukama kojima se zagovara, opravdava i rekapitulira ratno nasilje (koje uvek predstavlja vid odbrane ili jačanja opšte hegemonije), postojaće dijalektička veza sa osnovnim vrednosnim načelima dominantne ideologije.**

Gledište da kultura nije samo skup vrhunskih proizvoda ljudskog duha, već da nju stvaraju različite društvene grupe na osnovu mesta koje imaju u društvenoj strukturi, a da dominantna gledišta predstavljaju proizvod onih koji imaju moć, predstavlja temelj kritičke kulturalističke škole. Proizvod ove kritike bilo je uverenje da kultura predstavlja „celokupan način života“, shvaćen kroz sveobuhvatne društvene prakse, odnosno sve čemu su ljudi davali određeno značenje. Nekoliko klasičnih marksističkih postavki posebno su korespondirale ovakvom pristupu. Prvo, fundamentalna materijalistička pretpostavka koja govori da ideje u svakom društvu reflektuju i izražavaju materijalne uslove egzistencije. Tako shvaćene, ideje ne poseduju samostalnost, već su zavisne od odnosa u proizvodnji, koji im strukturalno prethode. Drugo, ideologija je shvaćena kao „iskrivljena svest“, ona je klasno uslovljena i predstavlja ideje i vrednosti vladajuće klase kojom održava svoju eksploataciju. Neomarksističke teorije svoj fokus postavljaju upravo na dublje istraživanje odnosa kulturnih sa ekonomskim faktorima,

⁹ Autori poput Fredrika Džejmsona (*Fredric Jameson*) i Majka Faderstona (*Mike Featherstone*) sa velikom su ubedljivošću dokazivali tezu da je postmoderna logika zapravo ideološki i istorijski konstrukt poznog kapitalizma (Videti: Džejmson, 2008; Featherstone, 1991).

¹⁰ Ontološki realizam jeste verovanje da iza pojavnosti postoji dublja, skrivena realnost, koju je moguće relativno razotkriti metodičnim istraživanjem pojava fenomena, ali koja na ontološkom nivou postoji nezavisno od našeg znanja o njoj.

postulirajući veći ili manji oblik determinizma; u čemu se sastoji njihova suštinska razlika u odnosu na kasniji poststrukturalistički

pristup, koji ne samo da je odbacio ikakav kauzalni odnos ekonomskih i ideoloških struktura, već ih je i ontološki negirao (Đorđević, 2009:46-47).

Pojam „kulture hegemonije“ uveo je italijanski marksistički teoretičar Antonio Gramsci (*Antonio Gramsci*), nadovezujući se na teoriju o ekonomskoj bazi i kulturnoj nadgradnji Karla Marksa (*Karl Marx*). Gramši je ponudio svoje viđenje mehanizama putem kojih se u društvenoj nadgradnji legitimiše eksploatacija. Kulturna hegemonija odnosi se na dominaciju koju vladajuća klasa uspostavlja nad elementima društva i nad uverenjima, vrednostima i moralom populacije, kako bi se „slika sveta“ koja je svojstvena vladajućoj klasi uspostavila kao univerzalna norma. Time se ideološki opravdava društveni, politički i ekonomski *status quo* kao prirodan i normalan, neizbežan, oduvek prisutan i koristan za svaku od strana, iako su zapravo u pitanju društveni odnosi od kojih koristi pre svega ima vladajuća klasa. Hegemonija nije simplistički shvaćena manipulacija, već čitava struktura očekivanja i praksi. Ona je poredak koji se dijalektički samoobnavlja međusobnim delovanjima vrednosti koje uzrokuju prakse i praksi koje potvrđuju vrednosti (Prema: Otović Višnjić, 2020:722). Hegemonija predstavlja kombinaciju sile i pristanka koji se nalaze u međusobnoj ravnoteži, gde sila ne preovladava nad saglasnošću; a krajnji rezultat jeste da se osigura uverenje kako se sila upotrebljava na osnovu saglasnosti većine, izražene pomoću sredstava javnog mišljenja poput novina i udruženja (Gramsci, 1971:28). Vlasti legitimitet obezbeđuju reprodukcijom društvenog konsenzusa koji mnogim ljudima konstituiše osećaj za realnost, pa se može reći da je hegemonija rezultat nesvesnih prihvatanja odnosa kao „zdravorazumskih“ (Williams, 1973). Hegemonija neutrališe neslaganje, usadujući u opštu društvenu strukturu vrednosti, verovanja i značenja koja pripadaju domenu kulture. Cilj hegemonije jeste postizanje pristanka različitih klasa na vladanje bloka moći, što se postiže distribucijom radnji i rituala koji se, zdravo za gotovo, „konstruisani“ pod okriljem vladajućih klasa, prihvataju kao normalnost i neminovnost (Đorđević, 2009:70). Blok moći predstavlja savez različitih interesnih grupa, koji se često ne sastoji iz homogene proizvodno-ekonomske kategorije, već u sebi uspeva da artikuliše različite interese. Taj savez je sklon promenama i nikada nije definitivno zaokružen, pošto je hegemonija skup odnosa i kao takav nikada ne može ostati zauvek stabilna, već je u sebi implicira neprekidni proces njihovog formiranja, urevnotežavanja i smenjivanja, a posebno odnosa između interesa dominantne i podređenih grupa. Ukoliko interesi dominantne grupe prevladaju objektivne mogućnosti koje dati trenutak dozvoljava, rizikuje se započinjanje otpora, koji može narušiti opšti legitimitet (Gramsci, 1971:24). Izgradnja hegemonije u sebe uključuje tri zadatka: (1) pribavljanje pristanka/legitimiteta, posebno putem medija i obrazovnih institucija; (2) sklapanje saveza i postizanje nagodbi između različitih interesnih grupa; i (3) primenu sile, odnosno tačnije pretnju primenom nasilja, koja je uglavnom dovoljna da izazove odvratanje, kao što je to slučaj sa policijom i sudsko-zatvorskim sistemom (Lou, 2010:30). Gramši ideologiju ne posmatra kao „iskrivljenu svest“, već kao „praktičnu tvorevinu“, odnosno kao „instrument političkog usmeravanja“ (Ferata, 1969:218). Ideologija nosi snažnu moralizatorsku dimenziju i uspostavlja pravila ponašanja, pa se može opisati i kao religija u sekularnom smislu, ona je jedinstvo vere u specifične koncepcije sveta i korespondirajućih normi ponašanja (Gramsci, 1971:22). Zbog toga ideologija igra suštinsku ulogu u slučajevima kada se uski ekonomski interes određene klase prihvati kao narodni ili nacionalni interes.

Nadovezujući se na postavke Karla Marksa i Antonija Gramšija, Luj Altiser (*Louis Althusser*) teorijski produbljuje pojam ideologije, dovodeći ga u vezu sa strukturalističkim pretpostavkama. Altiser u svojim ranim radovima detaljno analizira epistemološke osnove klasičnog marksizma. Kao jedan od najznačajnijih doprinosa Karla Marksa, na kojima će kasnije graditi svoju teorijsku kritiku, izdvaja tezu da se istorijski procesi odvijaju „bez subjekta“, odnosno da pojedinci ne mogu smatrati stvarnim nosiocima društvenih promena, čime je prekinuto gledište koje je bilo osnova prosvetiteljskog idealizma - da pojedinac kao subjekt može „izdvojeno“ da promišlja društvo na načelima razuma (Althusser, 1972:185). Polazeći od toga da

je osnova opstanka svake zajednice reprodukcija, Altiser teži da analiziranjem zakonitosti kapitalističkog načina reprodukcije, koje je započeo Marks, odgovori na pitanje koje strukture savremenog društva utiču na formiranje subjektiviteta. Kako bi se osigurali nužni uslovi reprodukcije za svaki novi ciklus stvaranja upotrebnih vrednosti, pored sredstava za proizvodnju, koje sačinjavaju sredstava za rad (neživi objekti koji se ne troše u toku jednog proizvodnog ciklusa) i predmeti rada (materijal i energija koji se trajno utroše u toku jednog proizvodnog ciklusa), potrebno je osigurati i radnu snagu sa određenim veštinama. Ono što ljude izdvaja od sredstava za proizvodnju jeste nužnost da pored tehničke dimenzije, u smislu posedovanja veština, oni takođe usvoje i društveno poželjne vrednosti, pa zbog toga, kako Altiser napominje, „na području analize reprodukcije, proizvodnja nije proizvodnja stvari, nego proizvodnja i zadržavanje društvenih odnosa“ (Althusser i Balibar, 1975:273). Razvijajući ovu tezu u svojim kasnijim radovima, on izdvaja činjenicu da se radna snaga reprodukuje izvan radnog mesta, kako bi ukazao da postoji relativna autonomija nadgradnje (društvenih odnosa) od baze (proizvodnih odnosa), te da njihovo međudejstvo nije jednostrano, kako se smatralo u klasičnim koncepcijama, već je „recipročno“ (Altiser, 2015:19).

Nadovezujući se na ideju Antonija Gramšija, da u sprovođenju hegemonije pored represivnih aparata države, svoju ulogu imaju i institucije „građanskog društva“, Altiser vrši svoju poznatu distinkciju na represivne (vojska, policija, sudstvo) i ideološke državne aparate (religijske, porodične, obrazovne, pravne, političke, sindikalne, informacione i kulturne), uz napomenu da se ideološki aparati kao državni ne uzimaju u smislu otvorene i vidljive kontrole od strane državne administracije, već u smislu funkcionisanja u okvirima iste, državno omeđene strukture, ali često u okviru privatne, a ne javne sfere (Altiser, 2015:26-28). Kako napominje, obe navedene vrste aparata funkcionišu i putem nasilja i putem ideologije, sa bitnom razlikom da represivni većim delom i uglavnom koriste nasilje kao instrument (mada se korišćenje ideologije jasno uočava u obezbeđivanju sopstvene kohezije i reprodukcije), dok se ideološki većim delom i uglavnom služe ideologijom (dok nasilje koriste u krajnjoj instanci i često na simboličan način, ne u vidu fizičke represije već različitih vidova kazni, stigmati, cenzure, ignorisanja ili ponižavanja) - što u svakodnevnom životu stvara „igru“ njihovih izričitih ili prećutnih kombinacija. Vraćajući se početnu tezu o društvenoj reprodukciji, odnosno podeli rada, ispostavlja se da represivni aparat svoju funkciju u tom smislu ne ostvaruje direktno, već je njegova uloga da obezbeđuje uslove za delanje ideološkog aparata (Altiser, 2015:35). Altiser zaključuje da nijedna vladajuća klasa ne može posedovati državnu moć tokom dužeg perioda vremena, a da ne ostvaruje hegemoniju nad državnim ideološkim aparatima i kroz njih i dodaje da državni ideološki aparati nisu samo razlog, već i mesto klasne borbe (Altiser, 2015:31). To negira koncepciju društvene strukture u kojoj je isključiva funkcija ideologije da opravda nasilje, a otvara relaciju u kojoj nasilje služi da bi se održala ideologija, u cilju reprodukcije poželjne „podela rada“, odnosno podela društvenih uloga različitih vrsta. Kako bi utemeljio ovaj koncept, on uvodi pojam artikulacije - situacionu korelaciju između ekonomske, represivne i ideološke strukture - koja uzrokuje određenu praksu. Ideologija time utemeljuje svoju egzistenciju postojanjem kontinuiranih društvenih praksi, koje su u krajnjoj instanci oblikovane ideološkim aparatima. Zato se može reći da „praksa ne postoji osim u ideologiji i putem nje“, a pošto prakse ne postoje bez subjekata onda ni „ideologija ne postoji osim putem subjekata i za subjekte“ (Altiser, 2015:58). Time se na strukturalistički način može dopuniti nominalno konstruktivistička teza o društvenom poretku subjektiviteta - Altiserovom koncepcijom interpelacije. Interpelacija podrazumeva pozicioniranje pojedinaca u društvene strukture, čime ga ideologija „regrutuje“ i „transformiše“ kao subjekta. Subjekt svakodnevne prakse obavlja „spontano“ i „prirodno“, verujući da su one van ideologije, jer je karakteristika svake ideologije da sebe definiše kao neideološku, kao nešto što je „očigledna“ istina koju nema potrebe dokazivati, nešto „normalno“ i dato po sebi (Altiser, 2015:59-64). Ideološka struktura interpeliranjem formira vlastiti doživljaj identiteta za svakog pojedinca.

Rolan Bart (*Roland Barthes*) proširuje delovanje ideologije na dimenziju govora, odnosno teksta, ukazujući na značajnu funkciju koju imaju mitovi (Bart, 1971). Bart lingvističku šemu

utemeljuje na razlikovanju dva različita načina označavanja: denotativnom i konotativnom. Denotacija vrši tumačenje označitelja na bukvalnom nivou, dok konotacija u tumačenje poruke uključuje i širi kulturni nivo, odnosno ideologiju. Proces konotacije dovodi do konstruisanja konceptualnih mapa na osnovu kojih svet dobija smisao, međutim taj smisao nije neutralan u pozitivističkom smislu, već zavisi od dominantnih društvenih činioca koji svoja značenja plasiraju kao opšteprihvaćena. Taj aspekt jezika Bart naziva mitom. U svom uticajnom delu *Mitologije* (Bart, 1971), Bart mitovima pridaje društveno i istorijsko poreklo - oni nastaju putem navedenog dvostrukog kodiranja na nivou jezika, pri čemu se pod jezikom ne podrazumeva samo usmeni govor ili pisani tekst, već svaki iskaz koji se prenosi medijumima kulture. Na nivou konotacije značenje mitu učitavaju društveni, ekonomski i kulturni odnosi, što znači da se značenje mita odnosi na konstruisanu, posredovanu stvarnost, ali takvu koja teži da se prikaže kao nešto nužno i samorazumevajuće. Mit nenametljivo naturalizuje željena značenja, tako što nešto što je pojedinačno, što je nečiji interes ili želja, pretvara u opšti princip. Mit se predstavlja i doživljava kao neminovnost i jedino moguće stanje stvari, iako je plod svesne ili nesvesne klasne namere, specifičnog i ograničenog sistema označavanja koji pripada određenom bloku moći - kojeg Bart naziva doksom. Mitski narativni obrasci vremenom bivaju prihvaćeni kao suštinski, oni postaju „prirodni“ i kao takvi postaju apsolutna i opšteprihvaćena istina, odnosno sama „stvarnost“. Mitski govor je ideološki zbog toga što buržoazija stvarnost preobražava u svoju sliku sveta, transformišući istoriju u prirodu (Bart, 1971:296). Delotvornost mita leži u tome što on složenu stvarnost organizuje u misaonu strukturu u kojoj nema protivurečnosti, gde je sve jasno i gde stvari „po sebi“ imaju značenje. Mit izuzima ljudsko delovanje i prikazuje se kao apolitičan i neideološki, iako mu je funkcija ideološka i politička. Ništa u kulturi ne ostaje „nevinno“, s obzirom da je sve prošlo kroz konotativne procese kojima značenje određuju određene parcijalne društvene grupe ili stukture. Ipak, zbog svoje konotativne prirode, tekstove recipijent ne tumači na bukvalan način kao što bi to činio sa denotativnim. Između teksta i čitaoca postoji dinamična komunikacija. Čitanje teksta može biti raznovrsno, i ono proizilazi iz višeznačnog odnosa između stvaraoca kulturnog/medijskog teksta i publike. Prema Bartu, zadatak analitičara jeste da razotkrije, denaturalizuje i dedoksifikuje značenja koje nude stvaraoci teksta - da otkrije mit - ideološki govor iza reči i značenja (Bart 1971, prema: Đorđević, 2009:84-91).

Sa aspekta međunarodnih studija teorijski okvir istraživanja zasnivamo na teorijama koje se kritički odnose prema liberalnoj paradigmi međunarodne političke ekonomije. Pod time prvenstveno podrazumevamo dve vrste teorija: (1) teoriju „zavisnosti“ i teoriju svetskog kapitalističkog sistema, kojima su ustanovljeni strukturalni odnosi međunarodne eksploatacije; i (2) neogramšijevsku teoriju međunarodne hegemonije Roberta Kokska koja svoj fokus postavlja na objašnjenje načina putem kojih se pomenuti odnos nejednakosti legitimise i održava.

Za začetnika akademske (kao i praktične) afirmacije teorija zavisnosti - koje se tako nazivaju zbog objašnjenja da nerazvijenost nije stanje koje neka ekonomska oblast ima po sebi, već odnos koji se formira u interakciji sa drugima - uzima se Raul Prebiš (*Raúl Prebisch*). Svojim teorijskim uvidima Prebiš je izvršio kritičko odbacivanje teorija komparativnih prednosti i modernizacije, na kojim se zasnivao razvoj nerazvijenih zemalja tokom pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka.¹¹ Prebiš nerazvijenost prikazuje kao posledicu strukturalne nejednakosti na relacijama razvijeni Sever/nerazvijeni Jug. Jedna od glavnih teza koja se i danas ističe je Prebiš-Singerova teza o uslovima trgovine po kojoj su dobici od međunarodne trgovine nejednako raspoređeni između razvijenih zemalja, koje izvoze proizvedena dobra i zemalja u razvoju, koje izvoze pre svega primarna dobra (sirovine), jer cene proizvedenih dobara rastu brže nego cene sirovina (kojima su bogate manje razvijene zemlje) Druga teza je vezana za postojanje sprege

¹¹ Teorija komparativnih prednosti ustanovljena je od strane klasičnog liberalnog ekonomiste Davida Rikarda, a zasniva se na iskorišćavanju efekata tržišta na taj način što se države specijalizuju za proizvodnju proizvoda za koje su im troškovi proizvodnje relativno niži nego za ostale. Teorije modernizacije zasnivale su se na tezi da reformama internih faktora ekonomski nerazvijenih društava i prolaskom kroz određene „faze“ razvoja, one mogu dostići ekonomski razvijene zemlje.

između razvijenih industrijskih zemalja i elita periferije koje Prebiš optužuje za klijentelizam i korupciju (Prebisch, 1950; Prebisch, 1959; Kostić, 2017:290).

Teorija svetskog sistema, čiji je najznačajniji teoretičar Imanuel Valerštajn (*Immanuel Wallerstein*), polazi od stava da je kapitalizam kao svetski sistem uspostavljen u 16. veku. Prema Valerštajnu strukturu svetskog sistema čini hijerarhijska troslojna struktura država nastala na osnovu podele rada: Centar Periferija i Poluperiferija. Sam Centar je organizovan tako da su njegovi članovi okupljeni oko jednog „hegemona“ kao vodeće države Centra koja vrši svoju političku dominaciju i kontrolu nad sistemom i nameće pravila i norme koje mu donose neproporcionalne dobiti. Time se kontinuirano nastavlja izvlačenje bogatstva iz Periferije ka Centru, na osnovu nametnute podele plaćenog i neplaćenog rada, te globalizacija predstavlja samo kvantitativnu multiplikaciju već postojećih veza i odnosa razmene (Valerštajn, 2012; Kostić, 2017:290-291).

Robert Koks (*Robert W. Cox*) razvija kritičku teoriju međunarodne hegemonije, oslanjajući se na ranije iznesene teorijske doprinose Antonija Gramšija. U okviru svoje teorije Koks logiku hegemonije na međunarodnom nivou shvata kao nastavak hegemonije istorijskog bloka na državnom nivou. Ovakva koncepcija razlikovala se od realističkih i liberalnih škola mišljenja. Realistička je hegemonskom državom smatrala onu koja je uspevala da se dominira zahvaljujući vojnoj i ekonomskoj nadmoći, odnosno da nameće svoju volju ostalim državama. Liberalna je postojanje hegemonu opravdavala zarad postojanje liberalne međunarodne ekonomije i obezbeđivanja mirnog i bezbednog međunarodnog sistema (*Pax Britannica* i *Pax Americana*). Robert Koks proširuje pojam hegemonije, koja je po njemu više od jednostavne dominacije države: hegemonija nastaje samo ukoliko je pored materijalne moći bazirana i na prihvaćenoj kolektivnoj predstavi o svetskom poretku kao univerzalnom dobru, kao i na potrebnim institucijama koje su zadužene za njegovo administriranje. Konstrukcija istorijskog bloka ne može postojati van državne hegemonističke stukture, međutim, kada se hegemonija konsoliduje na domaćem planu, istorijski blok može svoju pažnju usmeriti na dalju ekspanziju uspostavljenih proizvodnih odnosa i na strukture drugih država. Ideologija međunarodne hegemonije proizilazi iz ideologije vladajuće klase dominantne države koja biva prihvaćena od strane vladajućih i podređenih klasa drugih država. U funkcionisanju ideologije na međunarodnom, kao i na državnom nivou, od presudnog je značaja uloga građanskog društva koje je reprodukuje preko moralnog i intelektualnog vođstva. Za liberalnu neformalnu imperiju (*Pax Americanu*) suštinsko je postojanje: (1) međudržavnog konsenzusa u pogledu zahteva svetske ekonomije; (2) hijerarhijske participacije unutar postignutog konsenzusa; i (3) unutrašnje strukture država tako usklađene da globalni konsenzus može biti primenjen u praksi. Državne stukture služe kao mehanizmi za prenos zahteva globalne ekonomije na državnu ekonomiju. S obzirom na to da je hegemonija društveni proces u kome pristanak podređenih socijalnih snaga ima suštinski značaj, ideologija pomaže u obezbeđivanju univerzalnog prihvatanja globalizacije, kao zdravorazumskog, nezaustavljivog, neminovnog i poželjnog procesa (Cox, 1981; Cox, 1983; Cox, 1987; Stojanović, 2009).

1.2.3. Određenje pojma propagande

U ovom istraživanju shvatanje političke propagande odstupa od čestog (prvenstveno u zapadnim državama) razumevanja propagande kao delatnosti u kojoj se isključivo obmanama, lažima i fabrikacijama obezbeđuje psihološka manipulacija nad publikom. Propaganda predstavlja „prljavu reč“, često se izjednačavajući sa spinom, namernim prećutkivanjem bitnog, zloupotrebom činjenica i ostalim prljavim trikovima, dok se kao njeni „opoziti“, zasnovani na istini i „poštenom“ ubeđivanju upotrebljavaju pojmovi „politički marketing“, „odnosi sa javnošću“, „psihološke operacije“, „strateško komuniciranje“, „javna diplomatija“, „meka moć“, „soft sell“, „osvajanje srca i umova“ itd. Smatramo da su ovakva gledišta uzrokovana istorijskim i političkim

okolnostima, da su ideološki zasnovana i teorijski neutemeljena (Videti: Atlagić, 2011; Otović Višnjić 2019). U ovom istraživanju pojam političke propagande zasnivamo na koncepcijama Žaka Elila i Zorana Slavujevića.

Žak Elil (*Jacques Ellul*) vidi propagandu kao fenomen **neophodan** za funkcionisanje trenutnog, složenog tehnološkog društva.¹² Uspeh savremene propagande (iako sama propaganda nikako nije savremen fenomen) proizilazi iz specifičnog odnosa pojedinca i masovnog društva. U ovakvom stanju pojedinci postaju znatno podložniji uticaju masovnih trendova i opštih mitova i predrasuda, koji tvore plodno tle za propagandno delovanje. Veliki deo populacije predstavlja laku metu za propagandne poruke, pre svega zbog toga što često nije u stanju da ih prepozna. Polazeći od uverenja da u propagandu spadaju isključivo laži i obmane, deo javnosti veruje da je neko ko može da razluči lažne priče od istinitih na nju imun. Takav neoprezan stav vodi do shvatanja da ubeđivanje poduprto činjenicama predstavlja prosto „informisanje“, pri čemu primalac propagande ne uzima u obzir dublju strukturu društvenih odnosa moći. Propaganda, naime, **ne obuhvata samo laži**, već i istine, polu-laži, delimične istine, ili istine izvučene iz konteksta. Primeri toga mogu biti zloupotreba statistike, ili sugestivno korišćenje činjeničnog materijala, kako bi publika sama izvela željene zaključke; jednostavno prećutkivanje koje je politički isplativije od obmanjivanja ili prebacivanje naracije sa činjenica na jezik emocija i strasti. Propaganda ne može biti istinita/neistinita kada operiše večnim principima, kada promovise političke vrednosti, religiozna uverenja, ili metafizičke stavove, jer su tada iskazi neproverljivi. Takođe, pogrešno je i verovanje da je za efikasnost propagande nužno da se ne iznosi istina. Naprotiv, kako Elil napominje - istina se u propagandi isplati (Ellul, 1965, prema: Otović Višnjić, 2020:711).

Kako Elil ističe - a to sugerise i originalni naziv njegove monografije objavljene na francuskom jeziku, *Propagandes* (1962) - ne postoji (jedna) propaganda, već više različitih tipova propagande. Posebno značajna za predmet našeg istraživanja jeste njegova distinkcija između političke i sociološke propagande.¹³ Pod **političkom progandom** Žak Elil podrazumeva tehniku uticaja sprovedenu od strane nosioca moći u pogledu promene stavova i/ili ponašanja javnosti. Taj uticaj se obavlja namerno i sračunato, a željeni ishodi su jasni i uglavnom precizni, iako generalno dosta ograničeni, a uvek sa krajnjim političkim ciljem. Politička propaganda može biti **strateška i taktička**. Strateška teži da ustanovi „generalnu liniju“ odnosno argumentacijski niz, dok taktička teži da proizvede neposredni rezultat. Sa druge strane, **sociološkom progandom** Elil podrazumeva težnju svakog društva da integriše maksimalni broj pojedinaca, da uniformiše njihovo ponašanje prema određenim šablonima i da proširi svoj „stil života“ van trenutnih granica. Kako Elil ističe, sociološka propaganda je fenomen koji je znatno teže konceptualizovati od političke, jer je u pitanju fenomen koji izvrće dotadašnja gledišta. Naime, propaganda se tradicionalno smatrala pokušajima širenja ideologije putem masovnih medija komunikacije u cilju da navede publiku da prihvati postojeće političke i ekonomske strukture ili da učestvuje u nekoj akciji. Ali, viđenje koje Elil nudi menja tok procesa, postojeći ekonomski, politički i sociološki faktori progresivno omogućavaju ideologiji da se probije do pojedinaca i masa. Preko ekonomskih i političkih struktura uspostavlja se ideologija, što dovodi do aktivnog učestvovanja masa i do oblikovanja pojedinaca. Takva propaganda je difuzna i ne iskazuje konkretne namere, već se temelji na opštoj klimi, atmosferi koja utiče na ljude bez posedovanja predstave o njenom uticaju, ispoljavajući se kroz nesvesne navike. Zbog toga je ona „persuazija iznutra“. Ona se dešava spontano, a ne putem namerne propagandne akcije. To za rezultat ima da ljudi prihvataju njene

¹² Stav o neophodnosti za progandom u savremenom masovnom društvu, kao i stav da je propaganda tehničko sredstvo, a da od političkih ciljeva zbog kojih se upotrebljava zavisi njena moralnost zastupao je još početkom dvadesetog veka i jedan od najuticajnijih propagandista u modernoj istoriji SAD, Edvard Bernajs (Videti: Bernajs, 2014, prvo izdanje na engleskom jeziku: Bernajs, 1928).

¹³ Pored dva navedena tipa propagandi (1), Elil još razlikuje i (2) iracionalnu i racionalnu, (3) horizontalnu i vertikalnu, i (4) propagande integracije i agitacije.

kriterijume prosuđivanja i izbora, progresivno proizvedeći adaptaciju na željeno poredak stvari i koncept međuljudskih odnosa, vodeći konformiranju pojedinaca društvu. Njen proizvod je određeni „način života“. Pojedinaac pod uticajem sociološke propagande veruje da su oni koji žive na isti način kao on „na strani anđela“ dok su oni koji to ne čine loši, oni koji imaju takvu koncepciju života su u pravu, a oni koji nemaju greše. Zbog toga sociološka propaganda predstavlja **polazište za efikasno delovanje** organizovane političke propagande. Politička propaganda iskorišćava pomenute aspekte za pridobijanje podrške za praktične političke ciljeve, tako što se „način života“ uzima kao polazište za vrednosne procene (Ellul, 1965:62-70).

Zoran Slavujević podržava navedeno određenje političke propagande definišući je kao „plansku i organizovanu aktivnost na oblikovanju, predstavljanju, širenju političkih sadržaja, na pridobijanju ljudi i obezbeđivanju njihove podrške određenom političkom sadržaju i njihovim nosiocima“ (Slavujević, 2009:11). On osporava tradicionalna određenja političke propagande koja njenu funkciju doživljavaju samo kao interpretativnu - u iznalaženju načina za uverljivu prezentaciju već formiranih političkih sadržaja i njihovih nosioca. Savremeno shvatanje političke propagande odbija njenu ulogu kao puke forme, naknadno pridodate sadržaju, već njenu ulogu vidi i u izboru i oblikovanju samih političkih sadržaja. Ona je zbog toga u neraskidivom odnosu sa politikom, a ne samo njena „nadgradnja“. Ovakav odnos između politike i propagande iskazuje se terminom **političko-propagandna delatnost**, koji naglašava potpunu prožetost političkog i propagandnog čina.

Ipak, funkcija političke propagande nije određivanje samih političkih ciljeva, koji ostaju u domenu nosioca moći, već je ona u preporukama onih sadržaja koji imaju mogućnosti za uspeh kod publike. Ultimativni cilj propagande nije samo da obezbedi podršku, već da izazove konkretno ponašanje, odnosno da posredno ili neposredno navede pojedince da učestvuju u aktivnostima određenog političkog subjekta, i tu na način i u meri koji odredi sam politički subjekt (Slavujević, 2009:61-62). Ova mobilizatorska funkcija posebno je izražena u propagandi rata, koja je predmet našeg istraživanja.

U širem vremenskom okviru, jedinstvo političko-propagandnog delovanja ostvaruje se postojanjem **strategije**. Strategija čini pretpostavku planiranog i koordinisanog izvođenja politike i propagandnih aktivnosti i njihove koherentnosti (Slavujević, 2009:76). Kako bi se to ostvarilo u osnovama političko-propagandne strategije uvek možemo prepoznati centralne vrednosti određene ideologije, kao i savremene političke **mitove**. Mitom se uspostavlja određeni „red stvari“, koji se, konkretnim uslovima, razrađuje manje ili više dosledno u političke programe i prakse. Politička propaganda predstavlja objavu tog „reda stvari“ i angažuje se na njegovoj realizaciji, inagurišući mehanizme „razumevanja“ i „objašnjenja“ stvarnosti i određene politike. Uspesna strategija se ne može zasnivati na fikciji, već mora da artikuliše i doprinosi realizaciji određene objektivne društvene tendencije iza koje stoje delatne društvene snage. Politički mit kao jezgro, osnovna predstava ideološkog sistema, krajnje je uopšten i eksplicitnim sadržajem ne odgovara na mnoga pitanja koja se pojavljuju u praksi. Međutim, to i nije njegova uloga, već je ona da formira opšti ton i dugoročno opravdanje za političku i propagandnu delatnost. **Iza mnoštva konkretnih poruka naziru se obrisi osnovne predstave, koja svima njima obezbeđuje istovetnost usmerenja, vrednosne orijentacije i emotivno-afektivnog naboja** (Slavujević, 2009:72).

Slavujević ističe da politička propaganda svoju delatnost temelji na osnovnim principima. Osnovni **principi** predstavljaju temeljna načela kojima se rukovodi u odnosu prema stvarnosti koja je predmet njene obrade, kao i prema publici kojoj prezentuje produkte. Četiri osnovna principa političke propagande su: (1) pojednostavljivanje slike sveta, (2) personalizacija politike, (3) razdvajanje identiteta i imidža, i (4) segmentacija publike i propagandna slojevitost (Slavujević, 2009:93). Dok principi predstavljaju načela koja se koriste u oblikovanju propagandnih poruka, **tehlike** predstavljaju načine na koji se plasiraju propagandne poruke. Pri čemu se i principi i tehlike planski koriste da bi se postigla kontrola nad čovekovim doživljajem stvarnosti i orijentacijom čoveka u njoj, kao i kontrola nad njegovim praktičnim angažmanom.

Osnovne tehnike političke propagande su: (1) tehnike direktne i indirektne propagande, (2) tehnike vertikalne i horizontalne propagande, (3) tehnika ponavljanja sadržaja poruka, (4) tehnika transfera, (5) tehnika šokiranja publike, (6) tehnika „nagrade“ i „kazne“, (7) tehnika propagande akcijom, (8) tehnika tkz. „ispiranja mozga“, i (9) tehnika delovanja na podsvest (Slavujević, 2009:105). **Sredstva** propagande podrazumevaju komunikacione medijume putem kojih se poruka prenosi. Iako interpersonalna komunikacija ima svoju neizostavnu ulogu u sekundarnom prenosu poruka i formiranju mitova i predrasuda, savremena propaganda primarno počiva na masovnom komuniciranju. Masovna sredstva komunikacije su ona sredstva čijem se korišćenjem subjekt obraća opštoj, mnogobrojnoj, heterogenoj i anonimnoj publici. Shodno tome u komuniciranju se koriste tehnička pomagala poput televizije, radija, štampe, filma, plakata, interneta itd. (Slavujević, 2009:19).

Slavujević takođe napominje i razliku između ratne propagande i propagande rata. **Ratna propaganda** svoje određenje izvodi iz **uslova** u kojima se vodi - postojanja ratnog stanja - a opozitna joj je mirnodopska. **Propaganda rata** svoje određenje zasniva na **sadržaju**, koji se ogleda u **zagovaranju rata, vojne intervencije i sl. kao sredstva rešavanja sporova**, dok njen opozit – propaganda mira – podrazumeva zagovaranje mirnih sredstava. Time se propaganda rata **vremenski može pozicionirati kako za vreme samog sukoba, tako i pre i posle njega**. Njeni **tipični nosioci** su državni organi, oružane snage, političke stranke, a veoma često i nevladine, patriotske, verske ili druge organizacije ili pojedinci koji imaju status kreatora javnog mišljenja. Tipični sadržaji su opravdavanje vlastitih i osporavanje neprijateljskih ekonomskih i političkih ciljeva, opravdavanje rata kao ako ne poželjnog, onda makar iznuđenog sredstva ostvarivanja državnih i nacionalnih interesa, interesa manjina, „međunarodne zajednice“, „slobodnog sveta“ itd, širenje uverenja u izvesnost vlastite pobede i poraz neprijatelja, diskreditovanje režima neprijateljske države i njegovih lidera i podsticanje opozicije, prezentovanje uspešnih vojnih akcija itd. (Slavujević, 2009:70-71).

1.3. Hipotetički okvir

Opšta hipoteza istraživanja glasi: Propaganda rata koja se sprovodila povodom intervencionizma SAD u 20. veku zasniva se na mitu o moralnoj intervenciji u okviru ideologije liberanog internacionalizma.

U okvir navedene opšte hipoteze uključene su teorijske odrednice vezane za sociološku, političku, stratešku i propagandu rata koje su saopštene u prethodnom poglavlju. Iznete teze biće ispitane deduktivno, analizom praktičnih propagandnih proizvoda, kao i njihovim dovođenjem u vezu sa opštim postavkama o delovanju ideologije / (međunarodne) hegemonije u cilju ostvarivanja političkih i ekonomskih interesa dominantnog bloka moći. U tom svetlu opštoj hipotezi pridodajemo tri pomoćne.

Prva pomoćna hipoteza glasi: U osnovi strategije političko-propagandnog delovanja nosioca propagandnih aktivnosti može se kontinuirano pronaći vrednosno opravdavanje rata na osnovu mita o „američkoj izuzetnosti“ i njenoj obavezi proširivanja „univerzalnih“ prava na slobodu i demokratiju.

Druga pomoćna hipoteza glasi: Iako su opravdavani „univerzalnim“, „prirodnim“ i „očiglednim“ istinama i moralnim načelima, spoljnopolitički ciljevi SAD su bili ideološki i klasno zasnovani.

Treća pomoćna hipoteza glasi: Liberalni internacionalizam predstavlja ideološko opravdavanje političke i ekonomske strukture međunarodne hegemonije SAD.

1.4. Naučni cilj

Naučni doprinos istraživanja ogleda se u opisivanju i objašnjenju.

Fenomen zagovaranja rata predstavlja posebno koristan predmet istraživanja u dvostrukom smislu. Najpre, zbog toga što instrumentalizacija nasilja korespondira sa postavkama Luja Altisera o recipročnom odnosu između represivne i ideološke strukture, kao i postavkama Antonija Gramšija o trostrukoj prirodi hegemonije, oličenoj u savezima, legitimitetu i sili. Drugi razlog je taj što se za temeljni manifestni cilj vilsonizma uzima uklanjanje rata kao načina rešavanja sukoba na međunarodnom planu, što u propagandnom smislu predstavlja izazov u njegovom opravdavanju u praksi. Namera jeste da se izvrši preispitivanje i afirmacija teorijskih postavki koje govore o tome da temeljni politički mitovi predstavljaju neizostavan instrument ideološkim aparatima za legitimaciju poretka, odnosno legitimaciju nasilja u svrhu odbrane ili jačanja poretka.

Cilj istraživanja je dovesti u vezu teorijske koncepcije političke propagande Žaka Elila i Zorana Slavujevića - a posebno tezu da mitovi sociološke propagande predstavljaju neophodan oslonac za formulaciju dugotrajne strategije političke propagande - sa kulturalističkim neomarksističkim postavkama o funkcionisanju hegemonije i ideologije, kako bi se kritički razmotrile manifestne postavke liberalnog internacionalizma sa njenim latentnim ciljevima, oličenim u održavanju i širenju moći SAD kroz ekonomsku i kulturnu dominaciju. Kroz prizmu teorije Roberta Koxsa težićemo da ovakve narative dovedemo u vezu sa održavanjem vrednosne dimenzije međunarodne hegemonijske strukture (neformalne imperije).

Kroz detekciju i analizu propagandnih proizvoda, odnosno kroz ispitivanje metoda, tehnika i sredstava angažovanih u cilju promocije rata kao načina rešavanja spoljopolitičkih problema težićemo da istražimo kako su se **u praktičnom smislu** koristili mitovi na kojima se zasniva vilsonizam za formulaciju strategije političko-propagandnog delovanja u vezi sa ratnim angažmanima SAD u 20 veku, i tako **odgovorimo na opštu hipotezu** - da li je vilsonovski mit o moralnoj intervenciji predstavljao kontinuirani izvor u ideološko-vrednosnom opravdavanju nasilja?

1.5. Metode istraživanja

Prilikom istraživanja koristićemo se primarnim i sekundarnim izvorima. **Primarne izvore** činiće propagandne poruke iz konkretnih sredstava komunikacije: štampe, televizije i plakata. **Sekundarne izvore** činiće relevantna literatura u okviru koje je moguće pronaći deskripciju i/ili analizu propagandnih akata koji čine predmet našeg interesovanja.

U skladu sa epistemološko-teorijskim okvirom, predmetom istraživanja i naučnim ciljevima, osnovna metoda istraživanja biće **kvalitativna analiza sadržaja** koja će biti primenjena na deduktivan i kritički način.¹⁴ Za razliku od kvantitativne analize sadržaja koja podrazumeva prebrojavanje kategorija analize iz velikih uzoraka građe, ustanovljavanje učestalosti njihovog javljanja i numeričko izražavanje rezultata, uglavnom se zadržavajući na njihovom manifestnom sadržaju, kvalitativna je češće usmerena na utvrđivanje namera odašiljača poruka i pretpostavljenih efekata poruke na primaoce, odnosno na razotkrivanje njene latentne dimenzije. Navedeni **deduktivni pristup** podrazumeva izvođenje hipoteza na osnovu saznanja

¹⁴ Kako Ilić primećuje, analiza sadržaja je svoju praktičnu afirmaciju doživela upravo zbog fenomena koji je uži predmet našeg istraživanja, kako navodi ona je „doživela svoj procvat kada je postala praktično veoma korisna (u vreme Drugog svetskog rata i tzv. Hladnog rata, kada je služila proučavanju neprijateljske propagande, a kod nas u vreme građanskog rata devedesetih godina) i kada su se pojavljivala tehnička sredstva koja su omogućavala nove načine i domašaje na planu širenja određenih sadržaja“ (Ilić, 2016: 231).

stečenih pre upoznavanja sa materijalom koji je predmet analize, u cilju potvrđivanja ili proširivanja postojeće teorije (Hsieh i Shannon, 2005:1281). Deduktivni pristup je posebno koristan ukoliko istraživanje želi da testira već formulisanu teoriju u drugačijim okolnostima ili da izvrši poređenje kategorija u različitim vremenskim periodima (Elo i Kyngäs, 2008:107), kao i za proučavanje različitih oblika društvene komunikacije, pojava o kojima istraživač ne može neposredno da prikuplja podatke, koje su prošle ili je njihov prostorni okvir nedostupan istraživaču (Ilić, 2016:255). **Kritička dimenzija** metoda spaja kritičku tradiciju društvene analize sa analizom teksta, postavljajući fokus na diskurs i na odnose između diskursa i ostalih elemenata društvene strukture kao što su moć, ideologija, institucije, društveni identiteti itd. Kritička analiza sadržaja je normativna i eksplikatorna kritika. Ona je normativna kritika zbog toga što operativnom predmetu istraživanja ne pristupa sa namerom samo da ga opiše, već i da ga aktivno vrednosno proceni na osnovu terminalnih vrednosti (istine, slobode, jednakosti, pravde itd). Ona je eksplikatorna kritika zbog toga što ne samo da opisuje i vrednosno procenjuje operativni predmet istraživanja, već takođe pokušava da ga objasni ukazujući da je on proizvod strukture, koja se preliminarno teorijski postulira i koja je zapravo predmet istraživanja. Zbog toga ova metoda zahteva ukrštanje više disciplina. U našem slučaju disciplina političkog komuniciranja i međunarodnih studija, uz oslanjanje i na doprinose političke teorije, političke istorije, kulturologije, političke ekonomije i međunarodne političke ekonomije.

Shodno tome, u radu će biti korišćena i **metoda teorijske analize**, koja podrazumeva kritičku analizu teorijskih pretpostavki na kojima počivaju različiti pristupi izučavanju političke propagande, uz imanentnu kritiku, kritiku doslednosti izvođenja niza opštih i konkretnih zaključaka na temelju polaznih pretpostavki, kao i analizu doslednosti korišćene argumentacije. U cilju identifikovanja bitnih opštih karakteristika američke propagande, a posebno njihovog odnosa sa propagandom rata kao njenom varijantom, u istraživanju će biti korišćena **strukturalna analiza**, dok će **funkcionalna analiza** biti korišćena u cilju identifikovanja veza i odnosa između hegemonijskih mehanizama i principa, tehnika, sredstava američke propagande rata i oblika promocije.

Imajući u vidu da istraživanje obuhvata široko postavljeni vremenski okvir (period 20. veka za detekciju propagandne instrumentalizacije Vilsonovskog mita, uz istraživanje istorijskih korena američkih identitetskih mitova još od vremena prvih kolonista do dolaska Vudroa Vilsona na vlast), prilikom njegovog izvođenja biće korišćena i **istorijska metoda**, kojom će biti obuhvaćeno razmatranje propagande kao specifičnog oblika komuniciranja kao i društvenog razvoja SAD, od „otkrića“ do dolaska u vreme Vudroa Vilsona na vlast i kasnije.

Prilikom izvođenja istraživanja neizostavna će biti i **komparativna metoda**. Upoređivanjem kategorija težićemo da uočimo sličnosti i razlike u političko-propagandnim strategijama. Time ćemo pokušati da dokažemo da bez obzira na situacione razlike, koje su donosili različiti tehnički i politički konteksti, moguće otkriti kontinuitet istog mita u njihovim osnovama. Pored toga, komparativna metoda biće upotrebljavana i u okviru svakog od četiri vremenska perioda kako bi se uporedile konkretne propagandne poruke, odnosno korišćenje istih principa i tehnika različitim sredstvima.

2. Opšti teorijski okvir istraživanja

Kako bismo odredili mesto propagande, ideologije i političkog mita u kontekstu opravdavanja spoljnopolitičkih intervencija, neophodno je da razmotrimo nekoliko teorijskih i metodoloških pristupa i dovedemo ih u međusobnu vezu, te prikažemo prednosti i nedostatke svakog od njih za analizu centralnih pojmova ove teze. Stoga ćemo se u okviru drugog poglavlja fokusirati na ontološki realizam, strukturalizam, socijalni konstruktivizam i neomarksizam, kao reprezentativne paradigme, i istaći ključne elemente ovih pravaca čijom ćemo sintezom formulirati vlastita promišljanja. U cilju postavljanja teorijskog okvira, pored pregleda pomenutih teorijskih pristupa, zadatak će biti adekvatno uspostavljanje konceptualnih veza između ontoloških pretpostavki i metodoloških usmerenja koja iz njih slede.

2.1. Ontološki realizam

U najopštijem smislu, ontološki realizam predstavlja gledište prema kome postoji stvarnost, nezavisna od našeg opažanja, konceptualnog aparata i lingvističkih praksi. Svoje korene pronalazi još u Antici, kao i novovekovnoj prirodnoj filozofiji, a kao pravac poprima svoja distinktivna obeležja u savremenoj filozofiji XX veka (Putnam, 1975; Psillos, 1999; Hacking, 1983) i stoji u suprotnosti prema antirealizmu, u kom značajnu varijantu predstavlja konstruktivni empirizam (van Fraassen, 1980). Ontološki realizam ne ostaje u polju filozofskih rasprava, već se proširuje na čitav domen pozicioniranja nauke. U tom smislu, realizam se može shvatiti kao skup metafizičkih i epistemoloških teza, koji ukazuje na to kako ontološka ravan ima uticaj na sam domen toga kako mi nešto znamo, odnosno, na koji način spoznajemo ono što postoji. Takvo stanovište je od presudnog značaja kada se razmatra nit koja dovodi do razvoja realizma u oblasti društvenih nauka.

Savremeni realizam u društvenim naukama zasniva se na Baskarovom kritičkom realizmu (1975/1978) i kasnijim nadogradnjama i strujanjima, koja bitno utiču na pravac razvijanja realizma (Archer, 1995 i analitički dualizam; Sayer, 2010 i metodološki realizam; Danermark et al., 2002; Elder-Vass, 2012 i realistički socijalni konstruktivizam; Worrall, 1989; Ladyman, 1998 i strukturalni realizam). Baskarov kritički realizam (Bhaskar, 1978), kao varijanta ontološkog realizma, pruža filozofsku osnovu u bavljenju društvenim naukama, predstavljajući „zlatnu sredinu“ koja izbegava ekstreme pozitivizma i socijalnog konstruktivizma i poststrukturalizma. Prema ovoj poziciji, društvene strukture treba posmatrati kao „stvarne“ strukture, kao fenomene, koji poseduju kauzalno dejstvo, ali je znanje o njima je uvek posredovano i podložno promenama. Bitna posledica po društvene nauke jeste posmatranje mehanizama društva kao realno postojećih, nasuprot shvatanju ovih mehanizama kao pukih konstrukcija.

Odatle ćemo postaviti jedno preciznije određenje u formi definicije realizma u oblasti društvenih nauka: Prema ontološkom realizmu, postoje stvarni entiteti, relacije i mehanizmi koji deluju nezavisno od naših predstava, te naučno objašnjenje zahteva upućivanje na te mehanizme i njihove uslove delovanja. Ovakav pristup je kompatibilan sa raznovrsnim metodama, ali insistira na objašnjenjima mehanizmima i otvorenim sistemima (Bhaskar, 1978; Archer, 1995; Sayer, 2010).

2.1.1. Odnos prema drugim paradigmama u društvenim naukama

Precizno lociranje značaja ontološkog realizma u istraživanju društvenih fenomena, najpre podrazumeva određenje njegovog odnosa prema drugim paradigmama koje ih na drugačiji način tumače.

Najpre, logički pozitivizam ili logički empirizam (poznati i kao filozofija Bečkog kruga: Carnap, 1928/1967; Schlick, 1918/1974) naglašava značaj verifikacije u iskustvu. Sve ono što nije

moguće potvrditi u iskustvu, ne može spadati niti u domen nauke, niti u domen filozofije. U empirizmu, teorije se konstruišu kako bismo organizovali empirijski dostupno iskustvo, a ne kako bismo pružali deskripcije jedne neopažljive i od nas odvojene i nesaznatljive stvarnosti. U tome smislu, logički pozitivizam predstavlja srž antirealističkih i instrumentalističkih shvatanja nauke. Nasuprot tome, u ontološkom realizmu se zastupa stav da postoje mehanizmi koji su realno postojeći sa kauzalnim dejstvom, koje nije moguće opaziti i potvrditi kroz iskustvo.¹⁵

Sledeća paradigma koja stoji nasuprot realizmu jeste interpretativizam. Realizam, naime, ne prepušta tumačenje društvenih mehanizama isključivo značenjima koja se javljaju u okviru određenog konteksta kao što to čini interpretativizam, već interpretacija, funkcije i značenja koja pripisujemo raznim tvorevinama i institucijama u društvu, i uopšte, u svetu u kome živimo, operišu u okviru ontološki date stvarnosti. Dakle, postoje određeni mehanizmi i pravila u okviru te stvarnosti, koje imaju i kauzalne učinke na datu stvarnost.

Poslednje što sagledavamo u razmatranju realizma, jeste njegov odnos prema biheiviorizmu. Slično logičkom pozitivizmu, biheiviorizam se interesuje za opažljive fenomene, odnosno izazivanje opažljivih reakcija putem određenih stimulusa (Watson, 1913; Skinner, 1938, 1953). On predstavlja jedno metodološko antirealističko stanovište, koje kao stvarno uzima ono što je moguće opaziti, negirajući istraživanje onoga što ne spada u direktan domen iskustva. Kao što je i naglašeno u prethodnim klasifikacijama realizma, iz navedenog je jasno da realizam odbacuje empirističke restrikcije koje nameće biheiviorizam i brani da stav o postojanju neopažljivih entiteta, bilo mentalnih ili društvenih, što je od posebnog značaja pri proučavanju fenomena u okviru političkog ubeđivanja, kojima se, prema sopstvenim naučnim interesovanjima bavi i bavi socijalna psihologija.

Jedna od glavnih kritika koje pronalazimo, a koje su upućene realizmu, tiču se toga što realizam i sam prihvata argument da trenutna prihvaćenost određenih teorija ne garantuje istovremeno i njihovu istinitost, što se može tumačiti kao analogno antirealističkim argumentima izvedenim iz (radikalnog) konstruktivizma. Na ovom mestu se ističe Laudan (1981) i njegova „pesimistička metaindukcija“ koja govori o tome da budući da su se prethodne naučne teorije u svetlu novog iskustva pokazale kao neodgovarajući opis stvarnosti, opravdano možemo sumnjati u istinitost aktuelnih teorija na koje se oslanjamo u opisivanju stvarnosti (Laudan, 1981:33–34). Jedan od presudnih odgovora na ovu vrstu napada nalazimo u strukturalnom realizmu (Worrall, 1989; Ladyman, 1998). Prema strukturalnom realizmu, naučne teorije mogu grešiti o samim entitetima, dok mogu i dalje iznositi istinite tvrdnje o strukturi, naglašavajući značaj razlikovanja domena entiteta i strukture.

Nakon ovog pregleda najvažnijih strujanja u okviru ontološkog realizma i naučnog realizma razvijenog iz ove metateorijske pozicije, u nastavku ćemo izneti kritički realizam kao njegovu varijantu koja će nam ujedno i biti ontološko polazište u proučavanju društvenih fenomena koji su predmet ove disertacije.

2.1.2. Kritički realizam u društvenim naukama

U društvenim naukama, kritički realizam (KR) nastaje i institucionalizuje se kao pokušaj da se prekine iscrpljujuća polarizacija između pozitivističkog modela nauke i različitih relativističkih/interpretativnih ili postmodernih reakcija koje ponekad napuštaju ambiciju objašnjenja u korist deskripcije diskursa i značenja.

Kritički realizam se u najopštijem smislu oslanja na filozofiju nauke Roja Baskara i njenu društveno-teorijsku ekstenziju. Sam termin „kritički realizam“ nastaje kao sinteza termina transcendentnog realizma (ontologija nauke i prirodnih procesa) i kritičkog naturalizma (ontologija i metodologija društvenih nauka). Ali kritički realizam nije puki „kompromis“ između pozitivizma i

¹⁵ Od značaja za argumentaciju povodom debate realizam/empirizam može nam biti Patnam (Putnam, 1975) i njegov „no-miracles“ argument, kojim nastoji da pobije teze logičkog pozitivizma. Uopšteno, nauka konstantno upućuje na entitete koji su neopažljive prirode, te se u kontekstu naučnog uspeha i razvoja, naučna objašnjenja moraju smatrati „čudima“, ukoliko se iskazi nauke koji idu „preko“ i izvan našeg iskustva odbacuju kao metafizički konstrukti (prema: Bastianelli, 2021).

konstruktivizma, niti je samo epistemološki stav već se jasno normativno određuje i kao intelektualni i praktično-kritički pokret koji nastupa u cilju istine i slobode, odnosno političke transformacije društvenih struktura koje ograničavaju ostvarenje tih ciljeva (Hartwig, 2007:96-105).

Baskarova polazna distinkcija, presudna za razumevanje KR, jeste razlika između intranzitivnih i tranzitivnih objekta saznanja. Intranitivni objekti (svet, strukture, mehanizmi) postoje nezavisno od naših opisa; tranzitivne dimenzije su teorije, koncepti i diskursi koji su istorijski, društveno i praktično proizvedeni. Baskar ističe da tranzitivne dimenzije neizbežno variraju istorijski i kulturno, dok intranzitivni objekti ne zavise od promene diskursa o njima. (Bhaskar, 1978:21-22), odakle proizlazi jedna od ključnih metateorijskih poenti kritičkog realizma - kritika epistemicizma (redukcovanja ontologije na epistemologiju), odnosno greške u kojoj se pitanja o „bivanju“ svode na pitanja o „znanju“ (Bhaskar, 1978:36). Na tom tragu Baskar uvodi stratifikovanu ontologiju koja razlikuje: realno (strukture i mehanizmi, kauzalne moći), aktuelno (događaji koji se dešavaju, nezavisno od posmatranja) i empirijsko (iskustva i opservacije događaja). U takvom okviru se događaji (aktuelno) mogu dešavati a da ne budu opaženi (empirijsko), dok su mehanizmi (realno) ontološki dublji od opažajnih regularnosti (Bhaskar, 1978:56).

Takva stratifikacija objašnjava i zašto su u društvenim naukama (i prirodnim naukama van laboratorije) pravilnosti često slabe, ali objašnjenje ipak moguće. Uzročnost se ne svodi na ponavljanje istih nizova događaja, već na dejstvo mehanizama u otvorenim sistemima, što je osnova da se radikalno problematizuje Hjumovski model konstantne uzročnosti. Baskar napominje da su stabilne regularnosti tipične za zatvorene sisteme, koji se praktično proizvode eksperimentalnom praksom, dok se društveni svet uobičajeno odvija u otvorenim sistemima u kojima deluje neograničeni broj mehanizama čije se tendencije međusobno presecaju, pa regularnosti nisu nužne (Bhaskar, 1978:65–66). Zbog toga se u KR kauzalno objašnjenje ne zasniva na prostom mapiranju korelacija, već na rekonstrukciji generativnih mehanizama i uslova njihovog dejstva, dok se kritika empirizma izvodi iz toga što se kod takvog pristupa domeni realnog i aktuelnog podvode pod domen empirijskog, iako oni tu ne pripadaju. Drugim rečima, kritički realizam brani realizam kauzalnih mehanizama bez pozitivističke redukcije kauzalnosti na empirijski uočljive pravilnosti.

Pozitivizam, prema Baskarovoju kritici, pokušava da izbegne ontologiju, ali time ne postaje „neutralan“, jer on implicitno uvodi ontologiju u kojoj je realno svedeno na empirijsko-opservabilno. Baskar to formuliše tezom da se ontološke obaveze ne mogu izbeći, već se mogu samo učiniti eksplicitnim ili ostati implicitne i nekritičke (Bhaskar, 1978:37–38). U društvenim naukama, ovakva implicitna ontologija često dovodi do toga da se strukture moći, institucije, ideologija i hegemonija tretiraju kao „derivati“ merenja i indikatora, umesto kao realni (iako često neopažajni) mehanizmi koji strukturiraju delanje.

Nadovezujući se na Baskarove uvide, kasniji značajni predstavnik kritičkog realizma Džonatan Džozef sažima tri suštinske pretpostavke ove paradigme: (1) svet postoji nezavisno od nas kao posmatrača, (2) verovanje da su znanja o svetu situaciona i istorijski promenljiva, i (3) postoje mogućnosti racionalnog poređenja i vrednovanja teorija, povodom čega Džozef naglašava da iz epistemološke relativnosti ne sledi automatska implikacija po relativnost prosuđivanja, braneći racionalne kriterijume procene objašnjenja (Joseph, 2002:12-13).¹⁶ Ovo je posebno važno za razgraničenje od radikalnijih konstruktivističko-poststrukturalnih pozicija koje, u nekim čitanjima, teže da epistemološku relativnost prevede u epistemološki ili ontološki relativizam. Džozef, razvijajući ovu liniju, insistira da je hermeneutičko razumevanje važna etapa, ali da KR ostaje usmeren na objašnjenje mehanizama koji proizvode i reprodukuju prakse i značenja (Joseph, 2002:39–40).

Konstruktivizam (posebno u interpretativnim i poststrukturalnim varijantama) snažno insistira na tome da su društvene činjenice konstituisane značenjima, normama i diskursima. KR u velikoj meri prihvata da je društveni svet konceptualno posredovan i da su društvene strukture u nekom

¹⁶ Sam Baskar, u jednom od svojih kasnijih tekstova, jasno ističe da: „društvene nauke nisu neutralne u dvostrukom pogledu: one se uvek sastoje u praktičnoj intervenciji u društvenom životu i ponekad logički podrazumevaju vrednosne i praktične sudove“ (Bashar, 1998:409), ali je, kako naglašava, upravo neneutralna pozicija ono što u svojoj suštini nosi imperativ okretanja ka kritički i emancipatorski definisnom ulogom.

smislu „zavisne“ od ljudske prakse, ali insistira na tome da ta zavisnost nije isto što i ontološka proizvoljnost. Džozef to formuliše kroz razlikovanje egzistencijalne i kauzalne zavisnosti, koja se sastoji u tome da iako društvene strukture egzistencijalno zavise od ljudskih praksi, one mogu biti kauzalno efikasne na aktere i relativno stabilne, dakle realne u kritičkorealističkom smislu (Joseph, 2008:110). Ključna distinkcija između KR i mnogih konstruktivističkih pristupa jeste to što KR pokušava da nas oslobodi „epistemološke zablude koju dele konstruktivistički i pozitivistički pristupi zbog svođenja stvarnog sveta na znanje koje o njemu imamo“ (Joseph, 2014:2). Ovo je posebno važno za analizu ideologije i hegemonije. Ako se hegemonija tretira isključivo kao diskurzivni efekat, gubi se uvid u materijalne, institucionalne i strukturne mehanizme koji stabilizuju hegemonijske poretke.

Umerenije verzije konstruktivizma, posebno one koje ne poriču realnost struktura i mehanizama moći, već insistiraju na konstitutivnoj ulozi normi i identiteta, mogu biti kompatibilne sa KR, i neke od njih ćemo predočiti i obrazložiti u narednim potpoglavljima.

Kritički realizam se prikazuje i kao pokušaj prevazilaženja problema odnosa slobodne volje u delanju pojedinaca i društvene uslovljenosti takvog delanja, odnosno od klasične dualnosti između metodološkog individualizma (voluntarizma) i strukturalnog reifikovanja (holizma). Reifikacija se izbegava jer se društvena struktura posmatra kao realna i efikasna, ali ne kao „stvar“ izvan delanja, već je ona skup uslova koji omogućavaju i ograničavaju praksu, a praksa je istovremeno održava ili menja (Bashar & Lawson, 1998:xiii-xvi). Ovakva pozicija predstavlja temeljnu mogućnost primene KR u „umerenijim“ strukturalizmima. U onima koji žele da zadrže uvid u dubinske strukture (npr. klasne odnose, državne aparate, ideološke institucije), ali odbijaju da aktere svedu na puko „mesto“ u strukturi.

Neomarksizam (posebno njegove gramšijevske i postgramšijevske tradicije) kao važan aspekt analize postavlja odnos materijalnih struktura kapitalizma i kulturno-političkih formi pristanka (ideologije, hegemonije). Kritički realizam, zbog svoje stratifikovane ontologije, omogućava da se „dubina“ društvenih struktura (klasni odnosi, država, tržište) misli kao realna, a da se istovremeno analizira kako se ta dubina artikuliše kroz kulturno-diskurzivne forme. Odnosno, KR pruža ontološki okvir koji omogućava da se ta distinkcija održi bez redukovanja na diskurzivnu igru ili na empiricistički redukcionizam.

U Džozefovom čitanju Gramšija, kritički realizam se posebno suprotstavlja postmarksizmu tamo gde postmarksizam sklizne u radikalni diskurzivizam, kao što je to slučaj kod Laklao i Muf. On tvrdi da KR nudi „alternativni način konceptualizacije odnosa između diskurzivnog i ekstradiskurzivnog“ (Joseph, 2024:240). U istom poglavlju, Džozef naglašava da postmarksistički pristup često preterano identifikuje hegemoniju sa diskurzivnom artikulacijom, dok KR insistira da postoji i strukturalna hegemonija koja nije samo proizvod diskurzivnih praksi već dubinskih odnosa moći.¹⁷ Kako on naglašava, hegemonija je istovremeno i (1) proizvod kulture i diskursa i (2) ukorenjena u aparatu države, institucijama i materijalnim odnosima, a kritički realizam nam je posebno ontološki koristan jer omogućava da se ova dvostrukost konceptualizuje kao višeslojna realnost, u kojoj su diskursi delotvorni, ali nisu poslednja ontološka instanca.

U članku „Realistička teorija hegemonije“, Džozef tvrdi da postoji problem u dominantnim, pretežno agencijskim interpretacijama hegemonije, jer se hegemonija doživljava samo kao projekat i strategija aktera, dok se gubi „objektivnost“ hegemonije kao odnosa koji nameće realna ograničenja. Zato on „pokušava da dopuni agensnu teoriju hegemonije strukturalnom definicijom kako bi obnovio deo ove objektivnosti“ (Joseph, 2000:179). On zato, u pomenutom delu, razvija distinkciju između: „površinske hegemonije“: domena kojima se uspostavlja pristanak, prema kome postoji okvir agensnosti u osporavanju; i „strukturalne hegemonije“: dublji nivoa odnosa koji proizvodi i ograničava mogućnosti samih kontrahegemonijskih projekata. U tom smislu, KR čitanje Gramšija omogućava da hegemonija bude istovremeno i kulturno-diskurzivna i strukturalna. Hegemonijski

¹⁷ Gramšijevsko razumevanje hegemonije kao spoja političkog, kulturnog i institucionalnog, koji uključuje intelektualno i moralno vođstvo, ali je uvek „zaštićena oklopom prisile“ (Gramsci, 1971:263), obrazložićemo detaljno u narednom delu teksta posvećenom Antoniju Gramšiju.

narativi deluju unutar realnih strukturnih konfiguracija (npr. klasnih odnosa), što je distinkcija koja se direktno oslanja na KR ontologiju realnog-aktuelnog-empirijskog. Hegemonijski narativi (empirijsko/aktuelno) su opažljivi i mogu se analizirati, ali njihova stabilnost i delotvornost zahtevaju objašnjenje kroz realne mehanizme, kao što su institucionalna kontrola, klasni kompromisi, organizacione mreže ili aparati prinude.

Kritički realizam takođe omogućava da se Altiserova teza o materijalnosti ideologije u kojoj se ideologija razume kao praksa i institucija, a ne samo kao sistem „ideja“, uklopi u stratifikovanu ontologiju. Ideologije su realne u smislu da deluju kao mehanizmi, tako što stvaraju motive, legitimitet i identifikacije, ali se njihovo dejstvo mora objašnjavati u vezi sa strukturnim preduslovima. Ipak, Džozef u formulaciji realističke teorije hegemonije napominje da se ona razlikuje od reifikacionih modela društva kod Dirkema ili Altisera (Joseph, 2000:179). Kritički realizam, dakle, može preuzeti Altiserov uvid u strukturne i ideološke aparate, ali uz korekciju da strukture nisu „subjekti“ koji delaju umesto ljudi; one su uslovi koji omogućavaju i ograničavaju praksu i koji se kroz praksu reprodukuju ili menjaju. U tom smislu, Altiserov koncept IDA (ideoloških državnih aparata) kritički realizam može tretirati kao skup realnih institucionalnih mehanizama (škole, medija, religije, porodice), dok se interpelacija može analizirati kao mehanizam na nivou simboličkih praksi koji povezuje strukture sa delanjem.

Kritički realizam takođe može biti dobra ontološka osnova za proučavanje političkog komuniciranja, mitova, ideologija i propagande, ukoliko se krene od polazišta da se politika ne ograničava samo domen institucija i političkih odluka, već se njen domen doživljava (možda i dominantno) u opravdavanju institucija i praktičnih politika različitim formama narativnih konstrukcija.¹⁸ Kritički realizam omogućava da se političko komuniciranje tretira istovremeno kao (1) empirijsko-aktuelni fenomen (govori, kampanje, mediji), (2) set mehanizama (interpelacija, uokviravanje, legitimizacija), i (3) deo dubljih struktura (država, tržište, klasni interesi, hegemonijski blokovi).

Kritički realizam, u tom smislu može snažno teorijski ojačati stav koji želimo da afirmišemo u odnosu na politički mit. Naš stav je da se mit ne svodi ni na „laž“ ni na puku „priču“, već da se može tretirati kao mehanizam na nivou realnog: mitovi funkcionišu kao generativne dispozicije koje proizvode interpretacije, emocije i političku mobilizaciju, dok se njihova stabilnost objašnjava kroz vezu sa hegemonijskim strukturama, kao što je institucionalna reprodukcija kroz školu, medije, ili ceremonije. Taj potez je konzistentan sa shvatanjem KR da aktuelni fenomeni kauzalno efikasni samo ako deluju u kontekstu strukturalnih preduslova, odnosno pretpostavci ovoga rada da uspešne propagandne strategije moraju biti utemeljene u dubljim vrednosnim slojevima koji se nalaze u političkim mitovima.

Za proučavanje političkih ideologija, kritički realizam može biti pogodan jer ideologiju ne tretira samo kao „sistem ideja“, već kao kompleks koji spaja diskurzivne sadržaje i institucionalne prakse sa ekonomskim interesima.¹⁹ Altiserova koncepcija ideologije kao materijalne prakse i interpelacije nudi konkretan mehanizam koji se može reinterpretirati u pomenutom ključu, da ideologija deluje kroz državne ideološke aparate i „proziva“ individue kao subjekte, koji se prepoznaju i delaju u skladu sa tim. Kritički realizam omogućava da se taj mehanizam ne posmatra samo kao simbolički proces, nego kao deo dubljih struktura hegemonije, koje obezbeđuju da pristanak postaje stabilan i da se organizuje reprodukcija poretka.

Kritički realizam može biti osnova i objašnjenju propagande kroz pomenuta tri ontološka nivoa, empirijskog nivoa: kroz konkretni propagandni čin, njegove nosioce, sadržaje ili sredstva; aktuelnog nivoa: posmatranjem konkretne (u kontekstu ove disertacije ratne) kampanje; ili realnog nivoa: otkrivanjem generativnih mehanizama, kao što su ideološki i represivni aparati, hegemonijski

¹⁸ Kako ističu Vodak i Fortner, politike se proizvode i osporavaju kroz komunikaciju, a „analiza političkog komuniciranja zahteva inter- i transdisciplinarni pristup“ (Vodak & Forchtner, 2018:5). Istovremeno, kritička studija diskursa insistira na analizi kompleksnih odnosa između jezičkih praksi i šireg socio-kulturnog konteksta, a cilj je razumevanje „složenog funkcionisanje jezika u društvu“, pri čemu socio-kulturne strukture i utiču na jezik i bivaju njime reprodukovane (Forchtner & Vodak, 2018:135).

¹⁹ Džozef insistira da se kritika ideologija mora zasnivati na objašnjenju struktura koje ih proizvode i praksi koje one održavaju (Joseph, 2002:10).

kompromisi i ekonomski interesi, koji omogućavaju i oblikuju propagandne prakse. Ovo je u skladu sa Baskarovom tezom da se uzročnost ne iscrpljuje u konstantnim konjunkcijama, pa se propagandna praksa često prilagođava, menja forme i ciljne grupe, ali njeni generativni uslovi i mehanizmi mogu biti relativno stabilni. U takvom ključu, politička propaganda se može analizirati kao instrument površinske hegemonije, dok se njena efikasnost i trajnost objašnjava kroz strukturnu hegemoniju (Joseph, 2000:180). Tako se omogućava da se političko komuniciranje ne svede samo da diskurs, niti samo na racionalne materijalne interese, već da se analizira kao slojevita stvarnost u kojoj se diskurzivne forme i strukturni odnosi uzajamno uslovljavaju.

Isti, troslojni okvir može nam biti od koristi pri proučavanju značaja političkih mitova i ideologija za propagandu zato što prepoznaje njihovu realnu kauzalnu moć (kao mehanizama). Može nam ponuditi objašnjenje uslova njihove reprodukcije (institucionalnih i strukturnih). Ali dati i normativno-kritičku komponentu, „eksplanatornu kritiku“, koja omogućava analizu dominacije (Hartwig, 2007:96-101).

Da zaključimo, kritički realizam u društvenim naukama predstavlja teorijsku paradigmu koja odbacuje pozitivističku redukciju uzročnosti na regularnosti i insistira na generativnim mehanizmima i otvorenim sistemima; on prihvata interpretativnu dimenziju društva, ali ne odustaje od ontološkog realizma i racionalnog objašnjenja. Kritički realizam nudi integrativni ontološki okvir za umereni konstruktivizam i umereni strukturalizam kroz stratifikovanu ontologiju, pa tako pokazuje posebnu plodnost u primeni neomarksizma u našem istraživanju jer omogućava realističko čitanje Gramšijevske teorije hegemonije (putem ideje o površinskoj i dubokoj hegemoniji) i produktivno preuzimanje Altiserovih uvida o interpelaciji i DIA uz korekciju reifikacije. Kritički realizam takođe predstavlja snažnu osnovu za proučavanje političkog komuniciranja, političkih mitova, ideologija i propagande zato što povezuje diskurzivne fenomene sa dubljim strukturama hegemonije i državnih/ideoloških aparata, uz metodološku refleksivnost i kritičku normativnu komponentu.

2.2. Strukturalizam

U nastavku iznosimo strukturalističku paradigmu, kako u njenoj klasičnoj, tako i u savremenoj varijanti. Cilj nije da se izloži istorija strukturalizma u celosti, već da se pokaže na koji način strukturalistička ontologija i metod mogu biti dovedeni u vezu sa realističkim pretpostavkama, kao i gde se javlja njihovo napetost i razilaženje.

2.2.1. Strukturalizam i ontološki realizam

Odeljak posvećen strukturalizmu započecemo razmatranjem njegovog odnosa sa ontološkim realizmom, kako bismo videli na koji način strukturalizam nudi drugačiji pogled u konceptualizovanju društvenih nauka. U tom poduhvatu, moramo imati na umu da postoje različite vrste strukturalizma, koje se različito odnose prema ontološkom realizmu, te da mogu biti kompatibilne, odnosno inkompatibilne sa njim, kako na ontološkom nivou (onome što je stvarno), tako i na epistemološkom nivou (kako možemo znati i organizovati u našem iskustvu ono što postoji).

U oblasti filozofije nauke, strukturalni realizam (Ladyman, 2008; Worrall, 1989) pledira postojanje struktura na ontološkom nivou, koje realno postoje i nezavisne su od naše volje. One su prvenstveno shvaćene kao matematički obrasci među objektima, i dok se naše naučno znanje i naše naučne teorije mogu promeniti, ove strukture predstavljaju temelj stvarnosti. Shodno navedenom, objekti stvarnosti su sekundarni u odnosu na same relacije koje postoje među njima. Budući da su te relacije realno postojeće, te je sama realnost relacione strukture, ovako koncipiran strukturalizam kompatibilan je sa ontološkim realizmom i može se smatrati jednom njegovom verzijom. U sličnom smislu uzimamo i Baskara i njegov kritički realizam, obrađen u prethodnom odeljku. Radi podsećanja, Baskar zastupa tezu da su strukture realne u svetu i ukazuje na kauzalne mehanizme koji postoje u samoj stvarnosti inherentno povezane sa tim strukturama i omogućavaju da „predmeti naučne misli vide kao generativni mehanizmi i strukture koje proizvode fenomene našeg sveta“

(Bhaskar, 1978:242). Drugim rečima, srž kritičkog realizma čine realne (i često neopažajne) strukture, kao i mehanizmi koji predstavljaju uzročne izvore pojava. Dok se u osnovi fenomena nalaze strukture (što ukazuje na prihvatanje stanovišta ontološkog realizma), na epistemološkom nivou, Baskarovo stanovište ima obeležja strukturalizma, jer je naše znanje o svetu društveno uslovljeno i podložno promenama, odnosno, uslovljeno je određenim pojmovnim mrežama koje usvajamo, ali nestalnost znanja nikako ne povlači za sobom da u osnovi ne postoji jedna realno postojeća stvarnost sa vlastitim strukturama i kauzalnim mehanizmima.

Klasični strukturalizam u lingvistici i antropologiji (Saussure, 1959; Lévi-Strauss 1963; Barthes, 1957/1972) nalazi se u oštrijoj suprotnosti prema ontološkom realizmu i može se prvenstveno smatrati jednim antirealističkim stanovištem. Ono što smatramo „stvarnošću“ zapravo je posredovano lingvističkim i/ili simboličkim sistemima. Ovde je pre reč o jednom epistemološkom strukturalizmu u kome je fokus na našem saznanju stvarnosti, kao nečemu što je u potpunosti posredovano. Ono što posreduje, kao što smo prethodno spomenuli, su simbolički sistemi, te su, u zavisnosti od autora, u središte razmatranja postavljeni jezik, strukture srodstva ili mit. Ipak, postoje i neke ključne tačke u kojima se Levi-Stros razilazi sa Sosikom i Bartom. Dok kod Sosira i Barta, možemo pronaći dosledni antirealizam, po svojim posledicama blizak konstruktivizmu, Levi-Stros ne napušta potpuno realizam i zastupa jednu varijantu relacione ontologije. Relaciona ontologija se razlikuje od supstantivne ontologije bliske ontološkom realizmu. Ta vrsta ontologije bliska Levi-Strosu označava se terminom „paketa odnosa“, u smislu potrage za stabilnim obrascima koji opisuju našu stvarnost (Lévi-Strauss, 1963:211). Zato se može reći da se kod Levi-Strosa jasno artikuliše relacijska priroda strukture kroz uvođenje pojma „paketa odnosa“ i da je ovo shvatanje kompatibilno sa realističkim shvatanjem strukturnih obrazaca kao stvarnih analitičkih jedinica.

Na ovome mestu nam nije namera da dublje zalazimo u Levi-Strosovu relacionu ontologiju. U daljem toku izlaganja, posvetićemo posebnu pažnju svakoj od ključnih figura klasičnog strukturalizma, među kojima će se naći i Levi-Stros. Cilj nam je da mapiramo doprinos ovih autora razvoju društvenih nauka i vidimo kakve implikacije ima strukturalizam na razmatranje centralnog koncepta ove teze, političkih mitova, ideologije i propagande, i njihove instrumentalizacije u jačanju ili opravdavanju hegemonije moći, posebno u međunarodnim odnosima.

2.2.2. Strukturalizam Ferdinanda de Sosira

Ferdinand de Sosir smatra se ocem klasičnog strukturalizma. Njegova promišljanja iz oblasti lingvistike utrla su put razvoju opšte nauke o znacima - semiologije. Ključne teze ove nauke postaviće temelje strukturalizma u antropologiji, sociologiji, teoriji književnosti i komunikologiji, pa s pravom možemo reći da Sosir daje izuzetan doprinos razvoju strukturalističkog pristupa u društvenim naukama.

Iznećemo ključne teze njegove strukturalne lingvistike onako kako su predstavljene u „Kursu opšte lingvistike“ (1959), posthumno objavljenom delu zasnovanom na beleškama sa njegovih predavanja. U središtu Sosirovih razmatranja nalazi se jezički znak, kao jedinstvo dve nerazdvojive komponente: označitelja i označenog. Odnos označitelja i označenog treba razumeti kao odnos opazajnog („zvuk-slika“) i pojma (Saussure, 1959:66). Bitno obeležje ovog odnosa jeste da je on arbitraran, pa se u tom smislu govori o arbitrarnosti znaka. Značenje nije fiksirano kroz odnos između reči i stvari, već zavisi od relacija unutar samog jezika.²⁰ Dalje obeležje označitelja je da je on linearne prirode, to jest, da se sastoji od sukcesivnih momenata, kao sekvenca zvukova, što pokazuje da je označitelj temporalan i da je značenje relaciono i diferencijalno, a ne prostorno i supstancijalno. Dakle, diferencijalnost značenja i „odsustvo pozitivnih termina“ (Saussure, 1959:120) podrazumeva upravo to da nema supstancijalnih jedinica u jeziku i da značenje jeste relaciono.²¹ Poslednje važno

²⁰ U literaturi se često pominje primer drveta, radi lakšeg oslikavanja ove veze, budući da je i sam Sosir koristio taj primer („arbor“ na latinskom nosi reč „arbre“ na francuskom). Ne postoji unutrašnja veza između označitelja „drvo“, kao nečega što evocira zvuk (u smislu mentalnog otiska zvuka), i pojma „drvo“ – drugi jezici imaju drugačije zvuke za isti pojam.

²¹ U skladu sa navedenim stavom o relacionalnosti, važno je, dalje, pomenuti Sosirovu ideju o lingvističkoj vrednosti; sama lingvistička vrednost shvaćena je relaciono, ne referencijalno. Vrednost („valeur“) shvata se kao relaciono svojstvo

svojstvo jeste da se vrednost pojavljuje prema dve ose: prema sintagmatskim i asocijativnim relacijama. Dok se prva nalazi u vezi prema linearnoj prirodi označitelja i tiče se relacija među jedinicima koje se pojavljuju zajedno u govoru, druga, asocijativna relacija, ujedinjuje termine koji se nalaze u našem pamćenju i mogu se zamenjivati jedan drugim u datom nizu.

Na ovom mestu nam nije namera da ulazimo u dalje analize lingvističkog znaka. Od presudnog značaja za razvoj strukturalizma u društvenim naukama, koji je proizišao iz Sosirovog lingvističkog strukturalizma, važno je da navedemo još dve stvari. Prvo, Sosirovu opštu tvrdnju zasnovanu na distinkciji „langue“/„parole“, a koja stoji u vezi sa stavom o društvenoj prirodi jezika. Rečju „langue“, Sosir označava jezik, dok reč „parole“ znači govor. Jezik predstavlja istovremeno i proizvod naše sposobnosti govora - ali ne bilo kakav proizvod, već društveni proizvod. S druge strane „parole“, govor, individualni je čin, pa se odnos jezika prema govoru može razumeti kao odnos društvenog prema individualnom. Iako jezik možemo smatrati proizvodom govora. Dakle, jezik je društvena institucija i, kao takva, predmet naučnog opisivanja na nivou strukture (Saussure, 1959:14–17).²² Druga i poslednja važna stvar za ovaj prikaz, a koja stoji u vezi sa Sosirovim „langue“, jeste da je on sistem shvaćen u sinhronijskom smislu. Moramo razlikovati sinhronijsku od dijahronijske lingvistike i uočiti da se one razlikuju na metodološkom nivou. Dok dijahronijska lingvistika proučava veze između termina koji se sukcesivno nižu i zamenjuju jedan drugim, čime ne dolazi do formiranja sistema, sinhronijska lingvistika koja predstavlja Sosirovu poziciju, proučava jezik u jednoj vremenskoj tački, čime Sosir uvodi analitičku prednost strukture nad istorijskim nizom (Saussure, 1959:79–81).

Iz ove sažete slike Sosirove strukturalne lingvistike treba posebno izdvojiti tri činioca, koja su presudno uticala na dalji razvoj strukturalizma u društvenim naukama. To je najpre, stav da se smisao određuje u mreži, a ne u izolovanoj vezi reči i stvari. Drugo, u davanju analitičkog primata sinhronijskoj naspram dijahronijskoj strukturi; i treće, Sosirov metod zasnovan na razlici između sintagmatskih i paradigmatskih, asocijativnih relacija, prenosi se kasnije na neverbalne sisteme u antropologiji: na pravila srodstva, rituale, kao i medijske kodove.

Sosirovo postavljanje semiologije, kao opšte nauke o znacima u širi okvir društvenih činjenica omogućilo je razvoj strukturalizma u društvenim naukama. Premeštanje fokusa istraživanja sa supstancijalnog na relaciono tumačenje značenja otvara vrata za jednu novu logiku, logiku strukture, koju će kasnije usvojiti antropologija, teorija kulture i teorija komunikacije.

Sosirovo diferencijalno shvatanje značenja i relaciono shvatanje vrednosti unutar sistema dalo je društvenim naukama alat za tumačenje struktura izvan i ispod površine sadržaja. Pokazali smo da Sosirova semiologija eksplicitno povezuje jezik sa društvom, čije će temeljne principe kasniji strukturalisti, posebno Levi-Stros i Bart, operativno preneti na srodstvo, mit, popularnu kulturu i medije.²³

U antropologiji Levi-Strosa, relaciona struktura jezika koju postavlja Sosir postaje obrazac za analizu srodstva i mita (Lévi-Strauss, 1963:47). Takođe, pojmovi poput „paketa relacija“, koji se pojavljuju u vezi sa mitskim strukturama, pokazuju da razumevanje mita nije više adekvatno, ukoliko je zasnovano na izolovanim slučajevima. I u oblasti semiologije kulture, Rolan Bart (Barthes, 1957/1972) razvija model mita kao sekundarnog (metajezickog) sistema, oslanjajući se na Sosirovu diferencijalnu teoriju znaka. Sosirovo shvatanje znaka će, tako, postati ključno u analizi ideologije i kulture svakodnevice.

U daljem izlaganju, detaljnije ćemo prikazati različite paradigme u oblasti antropologije i videti na koji način strukturalizam unosi promene u konceptualizaciji ove društvene discipline.

proizvedeno sistemom znakova, pre nego kao značenje ili referenca (Culler, 1976: 32-33).

²² Kako piše Bugarski (2019:15) „govor je jezik u akciji“, odnosno govor je realizacija jezika. Jezik i govor stoje u donosu koda i poruke, sistema i procesa.

²³ Pored Levi-Strosa i strukturalističke antropologije i Bartove semiologije kulture, možemo primetiti i značajan uticaj strukturalizma na polje sociologije, koji se oslikava u Burdijeovoj relacijskoj ontologiji polja/habitusa (Bourdieu, 1998).

2.2.3. Strukturalistički zaokret u antropologiji

Strukturalistička potraga za relacionim nepromenljivim obrascima u srodstvu, mitu i drugim simboličkim klasifikacijama doneće značajne metodološke posledice u oblasti antropologije. Pomeranje težišta razmatranja na relacije, dovešće u velikoj meri do napuštanja prethodnih paradigmi: evolucionizma, difuzionizma i funkcionalizma.

Devetnaestovekovna antropologija bila je pod presudnim uticajem evolucionizma, koji je, kao novo otkriće Čarlsa Darvina, imao svoj upliv u većinu društvenih disciplina. U doslovnom smislu, način posmatranja različitih (prirodnih i društvenih) procesa koje je ponudio darvinizam, predstavljao je revolucionarni zaokret. U skladu sa time, u centar razmatranja postavljao se društveni razvoj, shvaćen kao društvena evolucija - jedno linearno kretanje od primitivnijih društvenih formi, do onoga što se, u tom trenutku, smatra „civilizacijom“. Drugim rečima, društvene i kulturne razlike pojavljuju se kroz linearne stadijume razvoja, od „nižih“ ka „višim“ formama. Krajem 19. veka, posebno se ističu evolucionisti antropolozi Tajlor, Morgan i Frejzer (Tylor, 1871; Morgan, 1877; Frazer, 1890). Ukratko ćemo prikazati kako izgledaju ova stanovišta, jer ih smatramo paradigmatičnim i za savremene koncepcije rasizma, kulturnog imperijalizma i razne druge ideološke forme opravdavanja hegemonске dominacije na međunarodnom nivou.

Prema Tajloru, postoje određeni stepeni u razvoju kulture, koji se odvijaju prema opštoj evolutivnoj zakonitosti, koji mogu objasniti postojeće stepene. U svojoj rekonstrukciji ranijih stadijuma kulture poziva se na stav da postoji razlog zašto određeni običaji i verovanja opstaju kroz istoriju, u skladu sa opštom evolucionističkom paradigmatom. Morgan opisuje društvene forme i institucije u terminima „serijalnih relacija“ i govori o sukcesivnim fazama o istoriji ljudskog roda. Progres, prema njemu, oslikava se kroz tri hipotetičke faze - divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju. Takođe, Frejzer opisuje sukcesivne faze u ljudskom rasuđivanju, odnosno, da postoje evolutivne faze razvoju misli. Tako on, između ostalog, govori da kroz istoriju magiju zamenjuje religija, da bi na kraju trijumfovala nauka. Iz navedenih primera evolucionističkih shvatanja antropologije, možemo zaključiti da opšti epistemološko-metodološki okvir podrazumeva davanje objašnjenja putem opštih stadijumskih modela, odnosno, genealogiji praksi i verovanja čovečanstva. Eksplanatorna vrednost evolutivne antropologije se, u tom smislu, tiče davanja objašnjenja na osnovu linearne istorijske geneze. Međutim, iako su se ponuđeni modeli pokazali kao netačni i prevaziđeni, mnoge narativne forme koje pronalazimo u užem predmetu našeg istraživanja nose snažan pečat ovakvog pogleda na svet i na odnose među narodima i kulturama, i kako ćemo primetiti kasnije, nose snažnu vrednosnu osnovu za opravdavanje intervencionizma.

Sledeća paradigma koju bi trebalo uzeti u obzir je difuzionizam, koji se pojavljuje početkom 20. veka. U najopštijem smislu, difuzionizam polazi od ideje da sličnosti među kulturama proizlaze iz geografskog širenja kulturnih kompleksa polazeći od određenih centara inovacija.²⁴

Poslednja paradigma na koju ćemo se osvrnuti pre nego što pređemo na sam strukturalizam je funkcionalizam. Funkcionalizam dvadesetih i tridesetih godina 20. veka premešta težište svojih razmatranja sa porekla na funkciju. Ovaj pravac u antropologiji usmerava se na uloge institucija, verovanja i običaja unutar društvenog i kulturnog sistema, odnosno u centru ispitivanja jeste kako one utiču na opstanak i rad sistema. Unutar ovog pravca pojavljuju se dve struje. Malinovski

²⁴ Kada govorimo o ovoj paradigmati, moramo razlikovati dve struje. Nemačko-austrijska varijanta, takozvana „Kulturkreis“ škola (u prevodu „kulturni krugovi“) razvija specifičan kulturno-istorijski metod. Graebner (1911), jedan od ključnih zastupnika ove škole, u svojoj analizi kulturnih krugova koristi komparativne kriterijume kako bi došao do zaključaka o istorijsko-genetičkim vezama među kulturama. Šmit (Schmidt, 1939), drugi značajni predstavnik, doraduje ovu ideju, primenjujući metod na religiju i „kulturne slojeve“. Britanska varijanta difuzionizma, naziva se i hiperdifuzionizmom i u fokus svojih razmatranja postavlja Egipat; njihove teze se smatraju egiptocentričnim, budući da se Egipat vidi kao kolevka civilizacije (Smith, 1911). Peri (Perry, 1923) se nadovezuje na Smita opisujuće „heliolitske“ crte (vezane za kult sunca) i njihovo širenje ka Starom svetu). Možemo zaključiti da je zajednički cilj ovih autora bio rekonstrukcija jedne velike difuzije civilizacije (Spriggs, 2018). U naučnom smislu, nas ovde pre svega interesuje činjenica da je u difuzionističkom pristupu za objašnjenje uzeta prostorna transmisija praksi, za razliku od strukturalističkog, gde se ispituje unutrašnja logika unutar datog sistema i njegova generativna pravila, čime se daje odgovor na pitanje zašto se određene kombinacije javljaju, umesto nekih drugih.

formuliše tezu koja bi se mogla nazvati bio-psihološkim funkcionalizmom (Malinowski, 1944).²⁵ Drugi najznačajniji antropolog u oblasti funkcionalizma jeste Redklif-Braun i njegova teza strukturalnog funkcionalizma (Radcliffe-Brown, 1952).²⁶ Mogli bismo da zaključimo da je zajednička težnja funkcionalista analiza određene funkcije i svrhe institucija, te da li one zadovoljavaju ono što se, zavisno od autora, postavlja u središte istraživanja - ljudske potrebe (Malinowski) ili očuvanje poretka ili sistema (Redklif-Braun). U oba slučaja, pokazuje se da su naučna objašnjenja zasnovana na teleološkoj funkciji, na tome šta je svrhovito i čemu služi.

Srukturalistička objašnjenja se razlikuju od funkcionalističkih, jer funkcija postaje derivat strukture, umesto njenog primarnog uzroka. U strukturalističkoj antropologiji se, dakle, fokus premešta sa pitanja „čemu nešto služi?“ na pitanje „kako se relacije opozicije i pravila kombinuju u sistemu?“.

U srcu Levi-Strosovog strukturalističkog modela nalaze se relacije. Analiza relacija dobija primat nad analizom bilo kog unutrašnjeg sadržaja nekog određenog običaja. Inspirisan strukturalnom lingvistikom, Stros pretpostavlja da kulturne forme nisu rezultat linearne evolucije, difuzije ili funkcionalne adaptacije, već manifestacije dubljih relacijskih obrazaca i opozicija. Cilj naučnog objašnjenja sastoji se u tome da se iza opazljivog materijala – različitih varijanti i transformacija – pronađu invarijante (nepromenljive), stabilne relacione sheme. Na taj način, Levi-Stros (Lévi-Strauss, 1963) primenjuje zaključke strukturalne lingvistike na analizu društvenih činjenica. U „Elementarnim strukturama srodstva“ (1949/1969), Levi-Stros pokazuje da se sistemi srodstva mogu razumeti kroz relacije ustanovljene kroz pravila razmene. On polazi od univerzalnosti zabrane incesta kao ključnom koraku u uspostavljanju kulture. Tabu se ovde uspostavlja kao pravilo (dakle, niti nešto u potpunosti prirodno, niti u potpunosti kulturno), koje utemeljuje kulturu kroz zahtev za razmenom. Razmenu posmatra kroz sistem braka, te u središte razmatranja postavlja propise unakrsnog braka kao specifičan primer pravila alijanse. Na taj način, ostavlja po strani sva objašnjenja zasnovana na evoluciji i funkcionalnosti.

Drugi reprezentativni primer Levi-Strosovog strukturalizma je njegovo razumevanje mita. U „Strukturalnoj antropologiji“ iznosi stav da mit treba razumeti kao „pakete relacija“ među elementima. Tako se težište posmatranja premešta sa pitanja poput „zašto je mit nastao?“ (evolucija) i pitanja „čemu služi mit?“ (funkcija) na potragu za mrežom opozicija modelovanih kroz mit, kao i na posmatranje načina na koje različite kulture transformišu opozicije o kojima je reč.²⁷

Možemo zaključiti iz ovih posmatranja da primat dobija analiza opozicija ne kao psiholoških konstanti koje se nalaze u našem umu, već su opozicije shvaćene kao društveno-simboličke matrice, koje generišu određene kulturne forme.

Strukturalizam kao takav je često bio kritikovan zbog svoje pretpostavke o visokoj stabilnosti struktura (od strane poststrukturalizma, na primer), kao i zanemarivanja istorijskih kretanja i promena i pitanja moći i društvenih odnosa. Međutim, u metodološkom smislu, on je ostavio značajan uticaj na relacione sheme i transformacije varijanti unutar strukture (strukturalna analiza). Metodološki alat

²⁵ Kulturu Malinowski tumači kao instrument za zadovoljanje ljudskih potreba. Ona zadovoljava određene bazične ljudske potrebe (zdravlje, rast, reprodukcija, i slično), time što daje sredstva za zadovoljavanje tih potreba: srodstvo, zaštitu, skloništa, higijenu itd. Međutim, kultura takođe generiše određene izvedene, sekundarne potrebe, kao što su obrazovanje, ekonomska kooperacija, društvena kontrola, zakoni itd. U analizi institucija društva, Malinovskog pre svega interesuje šta određena institucija čini u nekoj društvenoj zajednici, što je u krajnjoj instanci povezano sa prethodnim pomenutim činiocem o zadovoljavanju potreba.

²⁶ Prema ovom teoretičaru, antropologiju treba shvatiti kao prirodnu nauku o ljudskom društvu. Naime, iza varijacija koje pronalazimo u opazanju ljudskog društva, treba tražiti uniformnost. Redklif-Braun usmeren je na funkciju u smislu doprinosa održanju društvenog sistema kao strukture; njega interesuju, prema tome, isključivo strukturalna objašnjenja, koje postavlja nasuprot psihološkim. Institucije predstavljaju deo sistema društvenih odnosa, ne odgovore na individualne potrebe, kao što je to slučaj kod Malinovskog.

²⁷ U svojim radovima „Divlji um“ i tomovima „Mitologike“, Levi-Stros se dalje usmerava na analizu strukture mita baveći se izbliza binarnim opozicijama poput sirovog/kuvanog, životinje/čoveka i prirode/kulture, kako bi pokazao kako ove opozicije organizuju klasifikacione sisteme, rituale i kodove (kao što je kulinarski kod). U „Mitologikama“ pruža strukturalnu analizu mita u Južnoj Americi, sa posebnim fokusom na opoziciju prirode i kulture (gde se pojavljuje primer sirovog/kuvanog), dok se u „Divljem umu“ usmerava na mitsku misao kao „bricolage“, kao vrste rekombinacije određenog seta materijala ponovo analizirajući mit u terminima relacija umesto unutrašnjih značenja pojedinačnih mitova.

koji je pružio u tom smislu se i danas kombinuje sa drugim pristupima, i mi ćemo, pralogođeno prirodi naše studije, kombinovati strukturalnu analizu sa kvalitativnom analizom sadržaja pri istraživanju propagandnih sadržaja u kasnijim poglavljima.

2.2.4. Roland Bart

Roland Bart, posebno u svojoj ranoj fazi, takođe se nadovezuje na Sosira, ali, za razliku od autora predstavljenih u ranijim odeljcima, na značajno drugačiji način koncipira pojam mita. Rolan Bart, poput Levi-Strosa, zasniva svoje shvatanje mita na Sosirovoj semiologiji. Kao što smo videli, Levi-Stros vidi mit kao sistem relacionih invarijanti, posmatrajući transformacije i opozicije unutar varijanti. Time je i samo objašnjenje koncipirano kao formalističko i komparativno. Za razliku od njega, Bart (Barthes, 1957/1972) premešta istraživanje mita na ideološku semantiku, ispitujući moderne mitove, koji se pojavljuju u popularnoj kulturi, na primer, kroz reklame ili fotografiju. Ideološka semantika pokazuje se kao sistem drugog reda koji naturalizuje određene istorijske koncepte kao što je buržoaska ideologija, prikazujući ih kao da su očigledni. Time Bart proširuje strukturalistički metod na moderne medije. Mit pokazuje kako označavanje naturalizuje značenja, tako što znak prvog reda postaje označitelj mita, kao sistema drugog reda. Mit postaje vrsta govora, nešto što naturalizuje istoriju i preobražava društvena značenja kamuflirajući se u prirodnu činjenicu. Rolan Bart, na taj način, pomera strukturalističku metodu na istraživanja u domenu ideologije i njenog odnosa prema masovnoj kulturi.

Kod Barta ne pronalazimo strogi metodološki strukturalistički program (pogotovo u ranijem delu, u „Nultom stepenu pisma“), ali slično Levi-Strosovoj strukturalističkoj antropologiji postavlja razmenu u središte razmatranja – samo u odnosu na čin pisanja, za razliku od Levi-Strosovih struktura srodstva.²⁸

Za nas najvažnije Bartovo delo „Mitologije“ upravo se vodi pomenutim motivom demistifikacije postojećih ideoloških obrazaca. „Mitologije“ nastaju kao skup novinskih članaka koje Bart objavljuje u časopisu „Les Lettres nouvelles“. Osnovna namera kojom se vodi je raskrinkavanje „mitova“ koji se šire posredstvom masovne kulture u francuskom društvu, a koje Bart smatra manifestacijom malograđanske ideologije - ono što se širi deluje kao da ima etičku konotaciju, a zapravo predstavlja mešavinu etičkog, estetičkog i društvenog (Dos, 2016:117). Postoje određena konstituisana značenja posredstvom vladajuće ideologije, koju semiologija treba da dešifruje. Ta značenja se nameću kao „prirodna“ i nepromenljiva, i upravo je cilj dekonstruisati ta ideološki nametnuta značenja: „Bartovska kritika, kao i kritika svih strukturalista, radiće na destabilizovanju dominantnih Zapadnih vrednosti, sprovodeći radikalnu kritiku malograđanske ideologije, mnjenja, onog *doxa*“ (Dos, 2016: 281). Kako bi uopšte bilo moguće dekonstruisati pomenuta značenja, mora se poći od samog jezika, jer je to dominantni medijum putem kojeg se širi ideologija.²⁹

Bart nakon susreta sa Julijom Kristevom, preuzima njen pojam intertekstualnosti, koji će biti zaslužan za poststrukturalistički zaokret u njegovom delu. Iako je Kristeva bila primarni izvor inspiracije za ovaj zaokret, Bartovo delo se dalje razvija pod uticajem i Lakana, Deleza, Solersa, Sera i posebno, Deride (Dos, 2016:86). Njegovo shvatanje književnosti tada postaje pod presudnim uticajem Deridine dekonstrukcije i kritike logocentrizma. Projekat započet sa „S/Z“ i „Carstvom znakova“ otvara sistem, omogućujući pluralizaciju kodova i napuštanje čisto teoretskog diskursa (Dos, 2016:285-286). Umesto teorijskog objektivizma, Bart se prepušta subjektivizmu: pisanje postaje mesto užitka, druga, sada estetska, forma otpora malograđanskom moralu, i sam autor ne igra više

²⁸ Razmena je shvaćena kao „prvobitna relacija koja mora da krene od jednog čvorišta, od nulte tačke, koja nije definisana svojim empirijskim sadržajem, već činjenicom da sadržaju omogućuje da se uspostavi u relacionoj poziciji“ (Dos, 2016: 114). Dos navodi da se radi o potrazi za utemeljenjem odnosa pisca sa društvom i identifikovanje ideoloških maski koje se nalaze u pozadini, u samim relacijama. Ova intencija ka ideološkoj demistifikaciji biće stalni predmet Bartovog istraživačkog rada.

²⁹ U svim svojim značajnim istraživanjima, Bart će se voditi sosirovskom lingvistikom, pa će u strogom strukturalističkom maniru, objaviti i nesuđenu doktorsku disertaciju „Sistem mode“, u kojoj će moda biti razumevana kao sistem označitelja (Dos, 291-292).

nikakvu povlašćenu ulogu u tekstu: „Autor nema drugu funkciju do funkcije igračke, običnog stecišta, nultog stepena“ (Dos, 2016:286).

Ovi uvidi o prelasku iz strukturalističke u poststrukturalističku fazu Rolanda Barta indikativni su jer mogu poslužiti kao ilustracija šireg preusmeravanja u društvenim i humanističkim disciplinama, kako u odnosu na metod, tako i u odnosu na umerenje ka društvenoj promeni. Poststrukturalistički zaokret dogodio se pod snažnim uticajem paradigme socijalnog konstruktivizma o kojoj ćemo govoriti u narednom segmentu našeg izlaganja. U toku tog izlaganja cilj će nam biti da izdvojimo one teorijske aspekte pomenute paradigme koje možemo smatrati plodonosnim za predmet našeg istraživanja.

2.3. Socijalni konstruktivizam kao paradigma

Nakon razmatranja realističke i strukturalističke perspektive, prelaz na socijalni konstruktivizam omogućava nam da se preciznije uoči kako društvene činjenice nastaju kroz intersubjektivne prakse, institucionalizaciju i jezik. Za predmet našeg istraživanja to je relevantno zato što se komuniciranje u politici ne svodi na proces prenosa poruka, već učestvuje u reprodukciji statusnih funkcija, legitimaciji moći i „samorazumljivosti“ društvenih i političkih praksi.

Socijalni konstruktivizam treba razumeti kao sintezu niza intelektualnih struja koje krajem 20. veka dovode u pitanje tradicionalnu sliku znanja, i to iz oblasti analitičke filozofije jezika, filozofije nauka, sociologije znanja i sociologije nauke, kulturne antropologije i socijalne psihologije. Pošto je kao intelektualni i društveni pokret dovodio u pitanje pozitivističko shvatanje znanja, njegovo prihvatanje je podrazumevalo napuštanje nekih ideala moderne nauke, kao što su pojmovi objektivne istine, neutralnosti i kumulativnog naučnog progressa. Tema razmatranja prestaju da budu „stvari po sebi“, već to postaju diskurzivni i interakcioni procesi kroz koje ljudi određuju šta je „svet“, „mi“, „drugi“ itd. Cilj konstruktivizma sastojao se u tome da pokaže da ono što mi shvatamo kao „prirodno“ nije jednom za svagda dato, već je bilo potrebno ponuditi opis različitih istorijskih, kulturnih i drugih mogućih oblika razumevanja. Iz ovoga možemo zaključiti da nije neposredno iskustvo to koje ima privilegovan status u fiksiranju značenja pojmova. Teorijske kategorije su te koje prethode opažanju i usmeravaju ga, što povlači redefinisavanje nauke, u smislu da ona ne „mapira“ realnost nezavisno od konteksta.³⁰ Naš pojmovni aparat nije odraz naše unutrašnje prirode, već se istorijski i kulturno proizvodi kroz određene društvene prakse, odnosno: pojmovi su svojevrsni „društveni artefakti“ (Gergen, 1985:5).

Pošto prihvaćenost, ili uopšte prihvatljivost nekih pojmova, ne zavisi od empirijske istine, za konstruktivizam nije od presudnog značaja da li je neka teorija „istinitija“ od druge u opisivanju sveta, već su značajni mehanizmi njenog održavanja kroz istoriju, društvene institucije i raspodelu moći unutar društva (Gergen, 1985:6). Prema konstruktivistima, teorije su često u službi ideologije i legitimišu postojeće društvene strukture, što se posebno uočava u individualističkom posmatranju problema koji su zapravo posledica strukturne nejednakosti (klasne, rodne i rasne). Takve teorije se, dakle, često koriste nekim ideološkim oruđem, kojim maskiraju unutrašnju probleme koje su deo društvene strukture i šire društvene dinamike.

Kao što smo već ranije napomenuli, smatramo da je važno najpre napraviti razliku između „umerenijih“ i „radikalnijih“ vidova socijalnog konstruktivizma kako bismo u ovim prvim pokušali da opravdamo teorijske postavke pogodne za naš opšti teorijski okvir u skladu sa predmetom i očekivanim ciljem ove disertacije. Da bismo došli do toga, prvo ćemo dati kratki prikaz fundamentalnog dela dva velikana socijalnog konstruktivizma, Pitera Bergmana i Tomasa Lukmana,

³⁰ Gergen (Gergen, 1985) postavlja socijalni konstruktivizam, pre svega, kao metateorijski okvir i pozivajući se na filozofe nauke, kao što su Paul Feyerabend, Tomas Kun i Vilard Van Orman Kvajn (Feyerabend 1975/1976; Kuhn 1962/1970; Quine 1960), izvodi da naše iskustvo sveta ili ono što uzimamo za iskustvo sveta, ne diktira uslove pod kojima svet razumemo, odnosno da „znanje“ nije induktivno izvođenje iz opažanja (Gergen, 1985:4). Drugi značajan uticaj za razvoj socijalnog konstruktivizma, koji je, kako Gergen ističe, lingvistički zaokret koji dolazi sa Vitgenštajnovim „Filozofskim istraživanjima“ (Wittgenstein, 1963), a gde se pokazuje da značenje pojmova nisu „unutrašnja“ ovim pojmovima, već podrazumevaju pravila upotrebe reči u određenim „jezičkim igrama“.

koji se smatraju i osnivačima čitavog pravca, a zatim ćemo se fokusirati i na teorijski doprinos Džona Serla, čije uvide smatramo posebno značajnim za bolje razumevanje „naturalizacije“ ideologija i političkih mitova.

2.3.1. Konstruktivizam Bergmana i Lukmana

U prikazu paradigme socijalnog konstruktivizma, počecemo od kapitalnog dela Pitera Bergera i Tomasa Lukmana (Berger & Luckmann, 1966), pod naslovom „Društvena konstrukcija stvarnosti: Rasprava iz sociologije znanja“ (*The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*). Ova dvojica autora smatraju se utemeljivačima samog pravca, a njihov naučni projekat predstavlja sistematski pokušaj da se sociologija znanja pretvori u opštu teoriju društvene realnosti. Uopšteno, realnost, to jest ono što ljudi doživljavaju kao „realnost“ u svakodnevnom životu jeste nešto što se, prema njihovoj koncepciji, institucionalno proizvodi i objektivizuje. Tako objektivizovana stvarnost, potom se internalizuje u svesti pojedinaca. U čitavom ovom procesu se tako uočava jedan dijalektički odnos između eksternalizacije, objektivacije i internalizacije.

Prema utemeljivačima socijalnog konstruktivizma, „realnost“ i „znanje“ relativni su, pa se u različitim epohama i među različitim grupama različite stvari smatraju „stvarnim“ i „istinitim“. Iz tog razloga, sociologija znanja „treba u svojim analizama da obuhvati sve ono što u nekom društvu pripada domenu znanja“ (Berger & Luckmann, 1966:26). Dakle, u razmatranju znanja se u njegov domen moraju uključiti i religija, nauka, pravo, kao i ono što se smatra konvencionalnom mudrošću. Ovaj stav vodi do redefinisavanja domena discipline, jer zadatak sociologije znanja postaje analiza društvenih procesa, odnosno skupa tvrdnji identifikovanih kao „realnost“. Autori, prema tome, polaze od onoga šta se u svakodnevnom konvencionalnom smislu smatra realnošću, umesto teorijskim konstrukcijama realnosti. Iznoseno ima veliku mogućnost korespondencije sa Gramšijevskim konceptom „zdravog razuma“ (*common sense*), kojem ćemo se detaljno posvetiti u nastavku teksta.

Berger i Lukman svoju sociologiju znanja postavljaju u odnosu na klasične autore iz ove oblasti, kao što su Maks Šeler (Scheler, 1960) i Karl Manhajm (Mannheim, 1929/1936). Od Marksa, pre svega Marksovih „Ranih radova“ preuzimaju ideju da je društvena stvarnost proizvod ljudske prakse, potom kritiku reifikacije, to jest reifikovanih društvenih odnosa, kao i ideju baze i nadgradnje, koju redefinišu kao odnos između ljudske delatnosti i sveta koji ta delatnost proizvodi. Pored Marksa, teorijsku inspiraciju pronalaze i u Veberu i njegovom razumevanju društva u terminima smislenog delanja, Dirckemu i pojmovima društvenih činjenica, Diltajevom historicizmu, Ničeovom pojmu resantimana, u Šucovoj fenomenološkoj analizi i Midovom simboličkom interakcionizmu.

Nakon ovog kratkog uvoda u vezi sa glavnim strujanjima koja su uticala na razvoj socijalnog konstruktivizma, pogledajmo sam teorijski okvir razmatranja. Berger i Lukman tvrde da je društvo istovremeno objektivna činjenica i produkt smisaonih delanja. Vodeći se ovom linijom, kao ključno pitanje postavlja se kako subjektivna značenja postaju objektivne činjenice. Odgovor na ovo pitanje uključuje u sebe tri momenta društvene dijalektike: prvo, eksternalizaciju, koja podrazumeva da ljudi delanjem sebe „postavljaju“ u svet, čime stvaraju institucije, jezik i određene norme. Drugo, objektivaciju, gde se proizvodi ljudskog delanja stabilizuju i postaju spoljašnje, „stvarne“ strukture koje deluju prisilno i ograničavajuće. I, poslednje, internalizaciju, u kojoj nove generacije usvajaju te strukture kroz socijalizaciju kao svoju sopstvenu subjektivnu stvarnost. Ovu dijalektiku oni sažimaju u sledećoj, često citiranoj, rečenici: „Društvo je ljudski proizvod. Društvo je objektivna stvarnost. Čovek je društveni proizvod“ (Berger & Luckmann, 1966:79).

Pri određivanju temelja znanja u svakodnevnom životu, autori počinju od fenomenološke analize realnosti svakodnevnog života. Ova realnost je „samorazumljiva“, polazna osnova u kojoj ljudi deluju bez refleksije o istoj. Pored ove realnosti postoje i ograničene oblasti druge realnosti, kao što su snovi, umetnost, religijsko mišljenje, naučno mišljenje i igra. Realnosti su precizno odvojene od svakodnevice i svest se uvek vraća u svakodnevni svet kao u „baznu“ realnost. Teorijska posledica ovakvog sagledavanja realnosti jeste da je svakodnevna realnost kriterijum realnosti, dok se druge realnosti pojavljuju kao njeni „rezovi“. U ovoj svakodnevnoj realnosti vodimo se praktičnim, zdravorazumskim znanjem, a naše je delovanje vođeno određenim „zalihama znanja“ (Berger &

Luckmann, 1966:56). Istovremeno, znanje se društveno distribuira i podrazumeva društvenu interakciju u svakodnevnom životu. U prenosu znanja i objektivaciji istog, jezik je glavno sredstvo i definisan je kao sistem vokalnih znakova (Berger & Luckmann, 1966:51). Jezik je oruđe koje pomaže u svakodnevicu, ali istovremeno produžava i domet svakodnevne stvarnosti. On transcendirira prostor i vreme u kome boravimo, utoliko što fiksira iskustva koja se prenose kroz vreme, čime se, formira depo društvenih „zaliha znanja“. Jezik, ne samo što imenuje i klasifikuje svet koji je pred nama, već ga možemo koristiti i za govor o onome što je apstraktno ili sa čim nismo imali dodira.³¹

Sa prethodne fenomenološke analize, autori u promatranju društva kao objektivne realnosti, prelaze na genezu društvenog poretka i bave se pitanjem kako nastaju institucije, kako se one legitimišu i kako se odvajaju od svojih tvoraca, iako, kako Berger i Lukman ističu „čovjek konstruiše svoju prirodu, ili jednostavnije, da čovek sam sebe proizvodi“ (Berger & Luckmann, 1966:66).

Prvi korak u institucionalizaciji je habitualizacija, u smislu stvaranja određenog obrasca ponašanja kroz ponavljanje, ponavljana radnja postaje rutina, uspostavljajući predvidivi red. Uzajamnom tipifikacijom ovih rutina dolazi do institucionalizacije (Berger & Luckmann, 1966:69). Bitna odlika institucija je da one imaju istoriju, u njihovoj pozadini je dugotrajan proces habitualizacije. Drugo, jednom ustanovljene, one kontrolišu ponašanje tako što unapred određuju „šta treba da se radi“ u datoj situaciji. I, treće, sama činjenica da je neka oblast delanja institucionalizovana znači da je već pod društvenom kontrolom, čime pokušavaju da dokažu da je društveni poredak proizvod čoveka i ljudskog delanja. Sledeće pitanje koje uzimaju u razmatranje jeste kako se institucije prenose na dalje generacije. Iskustva se, prema njihovim rečima, „sedimentiraju“, odnosno fiksiraju u pamćenju i zajedničkoj biografiji. Međutim, da bi ova iskustva postala „socijalno sedimentirana“, ona moraju biti objektivisana u znakovnim sistemima (Berger & Luckmann, 1966:85). Na taj način nastaje tradicionalni svet, koji se novoj generaciji pojavljuje kao već gotova realnost.

Institucije se u svakodnevnom životu otelevljuju kroz uloge, kao prepoznatljivog „tipičnog seta ponašanja“ (Berger & Luckmann, 1966:89), a koji sa sobom nosi određen paket i mrežu znanja, kao što su prava, dužnosti i kompetencije. Oni uloge razumeju kao reprezentacije institucija i kao posrednike znanja, jer svaka uloga nosi specifičan „dodatak znanja“ (Berger & Luckmann, 1966:96). Unutar društvenih struktura, podele rada i znanja, javljaju se, tako, određene specijalizacije i eksperti, jer se sa specifičnijom podelom rada javlja sve složenija distribucija znanja. Tako uloge povezuju „makro“ simbole (to jest, „simboličke univerzume“) i subjektivnu svest pojedinaca.

Berger i Lukman govore o simboličkim univerzumima, kao sveobuhvatnim sistemima značenja (religijski, metafizički, naučni), pomoću kojih se pruža red za subjektivno shvatanje biografskog iskustva, tako što se „iskustva koja pripadaju različitim sferama stvarnosti integrišu se uključivanjem u isti, sveobuhvatni univerzum značenja“ (Berger & Luckmann, 1966:115). Simbolički univerzum je „svet u celini“, onako kako ga neko društvo razume i opravdava.³² Kada dođe do gubitka svesti o ovoj društvenoj uslovljenosti, dolazi do reifikacije, dakle, do toga da se društvene tvorevine doživljavaju kao prirodne stvari ili sudbinski dati zadaci, što je od fundamentalnog značaja za doživljavanje nekih od društvenih uloga kao esencijalnog identiteta (Berger & Luckmann, 1966:106-110).

Nakon razmatranja društva kao objektivne realnosti, Berger i Lukman prelaze na analizu društva kao subjektivne realnosti. Fokus premeštaju sa objektivnih struktura na proces socijalizacije i formiranje identiteta (u čemu se posebno oslanjaju na Midovu socijalnu psihologiju i Šucovu fenomenologiju). Naše razumevanje sveta kao „socijalne realnosti“ ima svoju osnovu u internalizaciji stvarnosti (Berger & Luckmann, 1966:149-150). Internalizacija je obrazac po kome razumemo svet

³¹ Postoje različite vrste društvenih interakcija koje autori razmatraju, koje drugačije i oblikuju sam proces prenosa znanja, pa tako možemo govoriti o interakciji „licem u lice“ (*consociates*), kontakt sa savremenikima koji nije neposredan (*contemporaries*), kao i posredna interakcija sa generacijama, koja istorijski prethodi ili sledi (*predecessors, successors*) (Berger & Luckmann, 1966:45-48). Poslednji navedeni oblik ima posebnu važnost za mitske narative, jer u sebe uključuje osnivačke mitove i kako i sami autori navode „očeve osnivače“ (Berger & Luckmann, 1966:48).

³² Simbolički univerzumi, takođe, razvijaju konceptualne alate za integrisanje devijantnih potisnutih osećanja i iskustava u postojeći poredak kroz terapiju, ali i kroz ekskomunikaciju alternativnih definicija realnosti (na primer, proglašavanje jeretika „ludim“ ili „zlim“).

i socijalizujemo se i on počinje od ranog detinjstva. Primarna socijalizacija je prva socijalizacija u detinjstvu, u kome je dete upućeno na roditelje kao na „značajne druge“ i nije u mogućnosti da bira („značajni drugi“ je termin preuzet od Mida). Ova identifikacija dolazi „automatski“ i emotivno je nabijena, čime dolazi do internalizacije sveta roditelja u detetu, ne kao jedan od mogućih svetova nego kao „jedini postojeći i jedini zamislivi svet“ (Berger & Luckmann, 1966:154). Ovakav „proto-realizam“ utemeljuje duboku sigurnost kod deteta, koja kasnije može biti poljuljana. Posle primarne socijalizacije, sekundarna socijalizacija uvodi pojedinca u nove „podsvetove“ kao što su škola, posao, vojska, religijske zajednice i tome slično (Berger & Luckmann, 1966:158). Sekundarna socijalizacija ne unosi emocionalni faktor sa sobom i njena uloga je formalizovana. Takođe, sekundarna socijalizacija ima slabije „usidrenje“ u realnosti, pa je zbog toga lakše moguće relativizovati je ili „zameniti“ nekim drugim konceptualnim aparatom koji se pojmi kao „realnost“. U tom ključu, socijalizacija nikada nije potpuno završena i društvo mora stalno da proizvodi mehanizme očuvanja realnosti.³³ U pluralističkim društvima u kojima postoji više međusobno nekompatibilnih i konkurentnih definicija realnosti, stabilnost unutar društvene strukture uspostavlja se tako što se prihvataju i tolerišu raznovrsne sekundarne veze, dok se s druge strane ujedno čuvaju primarne grupe generisanja određene realnosti (recimo institucija crkve, škole i tome slično). Međutim, kao što je i prethodno pomenuto, uvek je moguć nastanak krize pri susretu sa drugačijim shvatanjima realnosti ili alternativnim svetovima. Tada društvo razvija određene rituale, tabue i prakse negovanja „mentalne higijene“, kako bi se neutralisala pretnja koja dolazi sa društveno nepodobnim razumevanjima sveta. Nekada je postojeća realnost na taj način dovedena u pitanje, da je neophodna njena radikalna promena, i ova promena zahvata i subjektivna i objektivna percepcija realnosti (recimo kroz religijsku konverziju ili kroz ulazak u potpuno novu zajednicu). Kada dođe do potrebe za promenom, formira se nova „verodostojna struktura realnosti“ (Berger & Luckmann, 1966:178). Potom, neophodna su nove uporišne figure (*significant others*) sa kojima se uspostavlja identifikacija, kao i reformulisanje i reinterpretacija sopstvene biografije, u smislu da se prošlost misaono rekonstruiše u skladu sa novom realnošću (Berger & Luckmann, 1966:180).

Bitne karakteristike odnosa internalizacije i društvene strukture, vezane su za rasprave o uspešnosti socijalizacije u odnosu prema strukturama društva. Prema Bergmanu i Lukmanu, u društvima sa jednostavnom podelom rada i minimalnom distribucijom znanja, socijalizacija je maksimalno uspešna (Berger & Luckmann, 1966:183). Drugim rečima, uočljiv je najveći stepen simetrije između „objektivne“ i subjektivne realnosti, pa su i identiteti jasno utemeljeni ili profilisani. U kompleksnije ustrojenim društvima, socijalizacija nije u toj meri uspešna, budući da postoje heterogene realnosti sa kojima se pojedinac suočava i koje prima kao deo svoje realnosti

Samim time što internalizacija stoji u tesnoj povezanosti sa društvenim strukturama, shvatanje identiteta je prema ovim autorima društveno određeno, pa zato kritikuju najrazličitije psihološke teorije identiteta. Ono što se smatra ličnim identitetom je prvenstveno društveni proizvod i rezultat društvenih procesa internalizacije.³⁴ Jednom kada je taj identitet ustanovljen, on se dalje održava, ali i menja i oblikuje kroz društvene odnose.

Znanje o društvu je stoga „realizacija u dvostrukom smislu te reči, u smislu shvatanja objektivirane društvene stvarnosti i u smislu kontinuiranog stvaranja te stvarnosti“ (Berger & Luckmann, 1966:84). Ovim stavom, utemeljivači socijalnog konstruktivizma prevazilaze jednostrane pozicije, koje izražavaju tendencije ka redukovanju objašnjenja - sociologizam, koji sve svodi na društvenu strukturu, psihologizam, kao redukovanje na individualnu psihologiju, kao i ekonomski determinizam (poznatiji kao „vulgarni marksizam“). Izbegavajući ove jednostrane pozicije, autori nam zapravo nude širi uvid u povezivanje mikrointerakcija sa makrostrukturama, kao i izbegavanje reifikovnog načina posmatranja društva, to jest, utemeljuju posmatranje društva kao procesa umesto

³³ Kako autori ističu: „Formalni procesi sekundarne socijalizacije određeni su njenim fundamentalnim problemom: ona uvek pretpostavlja prethodni proces primarne socijalizacije; to jest, da se mora baviti već formiranim ja i već internalizovanim svetom. Ne može konstruisati subjektivnu stvarnost iz ničega“ (Berger & Luckmann, 1966:160).

³⁴ Pri toj tvrdnji ponovo su pod bitnim uticajem teoretičara poput Mida i njegovog pojma „ja“ i generalizovanog drugog, Dirkemove ideju *homo duplex*-a, to jest, shvatanja dvojne prirode čoveka, individualne i kolektivne, Zimelove analize institucija i odnosa dinamike individualizacije, kao i Gofmanovog shvatanja uloga i različitih vrsta ponašanja.

gotove „stvari“.

2.3.2. Konstruktivizam Džona Serla

Pored Bergera i Lukmana, za potrebe formulisanja našeg teorijskog okvira moramo se osvrnuti na još jednog autora, a to je Džon Serl, i na njegovu „Konstrukciju društvene stvarnosti“ (*The Construction of Social Reality*) (Searle, 1995).

Na samom početku, Serl polazi od pitanja kako je moguće da postoje objektivne činjenice koje u potpunosti zavise od ljudskog slaganja? Klasični primeri koji nas navode na ovakva razmatranja jeste da su činjenice kao što su novac, vlasništvo, vlade, brakovi, državljanstvo i rezultati sportskih utakmica, nezavisne od naših subjektivnih epistemoloških shvatanja (nije stvar mišljenja ili ukusa da li papir zaista važi kao novčanica). S druge strane, ove činjenice ontološki zavise od našeg delovanja i prihvatanja određenih stvari i konvencija (novac postoji kao novac samo zato što važi kolektivno priznato pravilo „ovo je novac“). Kako bi objasnio ovakvo shvatanje društvene realnosti, Serl uvodi razliku između „prirodnih“/„surovih“ („brute facts“) i institucionalnih činjenica. Prirodne (surove) činjenice ne zavise od ljudi (pa tako govorimo o strukturi ćelije ili snegu na planini), dok institucionalne činjenice, kao što sam naziv govori, impliciraju postojanje određenih institucija (na primer, novčanica, brak, državljanstvo). Osnovni cilj njegovog dela je pronalaženje odgovora na pitanje „Kako su moguće institucionalne činjenice?“ (Searle, 1995:2–3).

Kako bi odgovorio na ovo pitanje, Serl pravi distinkciju između epistemološke objektivnosti i subjektivnosti, s jedne strane, i ontološke objektivnosti i subjektivnosti, s druge strane. U epistemološkoj objektivnosti/subjektivnosti postavlja se pitanje da li je neki sud iznesen na način koji je nezavisan od naših ličnih stavova (kao što je to neka naučna tvrdnja) ili je sud ukusa („čokolada je lepša od vanile“). Kada je u pitanju ontološka objektivnost/subjektivnost, dovodi se u pitanje da li sam entitet postoji nezavisno od svesti (na primer, planina ili molekul) ili nije nezavisan od svesti (na primer, bol i ukus vina). Serl će tvrditi da ontološki subjektivne pojave mogu biti predmet epistemološki objektivnih iskaza: činjenica da subjekt oseća bol je ontološki subjektivna (postoji samo u svesti), ali se o toj činjenici može govoriti objektivno (na primer, u medicini). U tom smislu, institucionalne činjenice (da je nešto novac, ili da je neko predsednik) jesu ontološki zavisne od kolektivnih mentalnih stanja i društvenih konvencija, ali činjenice o njima mogu biti epistemološki objektivne (da li je novčanica falsifikat nije stvar određenog stava) (Searle, 1995:8-9).

Društvene funkcije, prema njemu, ne treba razumevati u biologističkom, evolutivnom smislu, jer one nose sa sobom jednu drugačiju dimenziju i podrazumevaju određena mentalna stanja i kolektivnu nameru, čime se uvodi za Serla relevantan pojam kolektivne intencionalnosti. Ključna obeležja kolektivne intencionalnosti su da ona nije svodiva na skup individualnih namera, da oblici kolektivne intencionalnosti imaju fenomenološku strukturu i da ona je uslov mogućnosti zajedničkog delovanja, pa je „razumevanje društvene intencionalnosti neophodno za razumevanje društvenih činjenica“ (Searle, 1995:24). Dakle, društvena realnost nikada ne može nastati iz izolovanih pojedinačnih svesti, već iz naše sposobnosti da delamo i mislimo kao kolektiv, da postoji neko „mi“.

Još jedna bitna distinkcija kod Serla vezana je za samu strukturu institucionalnih činjenica, gde je potrebno razlikovati dve vrste pravila: konstitutivna i regulativna. Regulativna pravila uređuju nešto što je već ustanovljeno kao određena aktivnost. Konstitutivna pravila su ona koja istovremeno predstavljaju uopšte mogućnost neke aktivnosti (pravila šaha formiraju mogućnost igranja šaha). Konstitutivna pravila imaju svoju formulu, koja glasi „X važi kao Y u C“, gde X označava neki fizički ili već uspostavljeni institucionalni entitet, Y je status-funkcija (nešto važi kao novčanica ili neko važi kao predsednik) i C je relevantni kontekst (pravni poredak, igra ili neka kulturna praksa) (Searle, 1995:27-29). U tom smislu, primer koji se može navesti je sledeći: „Ovaj komad papira (X) vredí kao pet dolara (Y) u kontekstu monetarnog sistema SAD (C)“. Institucionalne činjenice u svakom slučaju zavise od *brute* činjenica „X counts as Y“ u svojoj osnovi ima nivo X-a, kao puku fizičku ili biološku činjenicu, od koje zavisi izgradnja institucionalnih činjenica (Searle, 1995:43-51).

Institucionalnih činjenica ne može biti bez medijuma jezika je on ujedno i „osnovna društvena institucija (Searle, 1995:60). Kroz medijum jezika se nama prvo nešto, tačnije prethodno pomenute

status-funkcije, pojavljuje kao mentalna reprezentacija („ovo važi kao novac“). Zatim, se institucionalne činjenice deklarativno ustanovljavaju, to jest, govornim činovima. I konačno, izricanjem iskaza menja se društvena stvarnost, pa je iskaz istovremeno i opis i stvaranje institucionalne činjenice. Serl napominje da se ne ustanovljuju deklarativno sve institucionalne činjenice, već da postoje i mnoge koje nastaju istorijskim sedimentacijom praksi. No, kako bilo, bez jezika ne bi bilo kompleksnih institucija (Searle, 1995:76-78).

Institucionalne činjenice prenose određene funkcije preko statusa. Postoji neka fizička osnova X (na primer, papir, telo, komad zemlje) uz koju se uvodi status Y („vlasništvo“, „predsednik“, „univerzitetski profesor“). Taj status prvo, nije moguće svesti na fizičke osobine objekta i drugo, on nosi sa sobom deontičke moći, odnosno određena prava, obaveze, ovlašćenja, zabrane i tome slično. Dakle, status-funkcije su ono što generiše normative, pa tako, na primer, kada neko ima status „vlasnika stana“, time stiže čitav set deontičkih moći (pravo korišćenja, pravo izdavanja, pravo raspolaganja itd.) (Searle, 1995:48).

Institucionalni „objekti“ predstavljaju skupove normativno strukturisanih praksi, nikako neke metafizičke entitete. Upravo u ovom smislu treba razumeti Serlovo naglašavanje „primata akta nad objektom“: ono što nazivamo „vlada“, „univerzitet“ ili „sud“ predstavlja koordinisanu mrežu status-funkcija i radnji, tek potom skup fizičkih objekata. Institucionalne činjenice, takođe, podrazumevaju i neko pozadinsko znanje, koje nije nužno uvek verbalizovano (ako pratimo fudbal, mi znamo pravila fudbala i imamo pozadinsko znanje o tome šta je „faul“). Dakle, institucionalne činjenice ukorenjene su ne samo u jeziku i eksplicitnim normama, već i u telesno usidrenim, neverbalnim sposobnostima aktera i na osnovu te pozadine se, potom, formira jedna mreža konkretnih namera i uverenja aktera.

U ontološkom smislu, Serl zastupa poziciju eksternog realizma, odnosno poziciju da postoji realnost nezavisna od naših reprezentacija iste (Searle, 1995:152). Preuzimanjem realizma kao ontološke teze, o postojanju realnosti nezavisne od uma, Serl se zalaže za ontološku objektivnost i kritikuje postmodernističke i konstruktivističke pozicije koje ovu objektivnost negiraju (kao, na primer, Deridino shvatanje „tekstualnosti“ sveta i toga da „ne postoji ništa izvan teksta“). Naše svakodnevne interakcije, prema Serlu, „pozadinski podrazumevaju eksterni realizam“ (Searle, 1995:150).

Videli smo da Berger i Lukman polaze od pitanja kako subjektivna značenja postaju objektivne društvene činjenice. Slično, Serl ističe da je stvarnost svakodnevnog života intersubjektivno i institucionalno strukturisana. U tom smislu njihove se analize preklapaju u tome što se interesuju za pitanje društvene konstruktivističke realnosti, odnosno na pitanje kako nastaju društvene činjenice koje se doživljavaju kao objektivne. Međutim, dok Berger i Lukman razvijaju dijalektiku eksternalizacije, objektivacije i internalizacije na sociološko-fenomenološkom nivou, analizirajući kroz tu prizmu svakodnevnu stvarnost i proces institucionalizacije i legitimacije, Serl pristupa društvenoj analizi pre svega na nivou strukture činjenica, odnosno na ontološkom i analitičko-filozofskom nivou i tumači društvo i fluktuacije u društvu kroz medijum jezika i drugih vrsta komunikacionih akata. I Berger i Lukman i Serl, dakle, smatraju jezik centralnim za konstrukciju društvene realnosti. Dok Berger i Lukman naglašavaju narativnu i legitimacijsku funkciju jezika (i govore o simboličkim univerzumima), Serl se interesuje za jezik kao za formalni aparat za reprezentaciju status-funkcija, sa naglaskom na logičku formu pravila i govorne činove.

Kada se radi o samom tipu konstrukcionizma koji zastupaju, Bergerov i Lukmanov socijalni konstruktivizam je usmeren na realnost svakodnevnog života onako kako je doživljava običan čovek. Drugo, on je metodološki fenomenološki, i prema njima, kao takav ostaje neutralan prema ontološkom statusu realnosti i nema pretenziju za rešavanjem metafizičkih sporova (Berger & Luckmann, 1966:33–35). Kada kažu da je „stvarnost društveno definisana“, imaju na umu da je ovo definisanje uvek vrše određeni pojedinci ili društvene grupe. Prema tome, njihov horizont je pre svega sociološki i ne ulaze u metafizičke sporove o realizmu i antirealizmu. S druge strane, Serl se opire stanovištu radikalnog socijalnog konstruktivizma i stava da je čitava realnost ljudska konstrukcija. Videli smo da, prema toj liniji, razlikuje ontološki objektivne činjenice (*brute facts*) od društveno konstruisanih institucionalnih činjenica, koje su objektivne u epistemološkom smislu. Poslednje, videli smo da zastupa formu eksternog realizma kao pozadinsku pretpostavku koja stoji u osnovi

njegove teorije (Searle, 1995:1–2;149–160). Dakle, Berger i Lukman su konstruktivisti u sociološkom smislu, utoliko što se bave konstrukcijom društvenih značenja i institucija, ali se ne bave rešavanjem pitanja da li postoji svet nezavisno od našeg znanja. Serl se pokazuje kao konstruktivista u pogledu institucionalnih činjenica, ali istovremeno i kao ontološki realista u pogledu shvatanja načina postojanja sveta. Iz svega navedenog, čini se da Serl uvodi jednu blažu verziju konstruktivizma, time što istrajava na poziciji ontološkog realizma, čime se i ublažava opasnost upadanja u relativizam.

2.3.2. Umereni i radikalni socijalni konstruktivizam

U okviru socijalnog konstruktivizma možemo razlikovati „umereni“ i „radikalni“ socijalni konstruktivizam. Radikalni konstruktivizam teži tezi prema kojoj su sve činjenice, ili gotovo sve činjenice, „društvene konstrukcije“, što se najčešće završava epistemološkim relativizmom. S druge strane, umereni konstruktivizam uglavnom ostaje kompatibilan sa nekim vidom realizma, u smislu postojanja određenih „prirodnih“ („brute“) činjenica nezavisnih od nas.

U svakom slučaju, i Bergerova i Lukmanova verzija, kao i Serlova moraju se ubrojati u umerenije verzije socijalnog konstruktivizma i u narednom ćemo objasniti zašto je to tako. Polazna Bergerova i Lukmanova teza koju smo razmatrali bila je sledeća: „stvarnost je društveno konstruisana i sociologija znanja mora analizirati proces u kojem se to dešava“ (Berger & Luckmann, 1966:13). Sociologija znanja, prema njima, treba da ispituje kako se proizvodi „stvarnost“ u nekoj kulturi, na koji način se to što se smatra „stvarnošću“ prenosi i čuva kroz generacije, interakcije i institucije, a da se, pritom, ne preuzima stav o nekoj „krajnjoj“ metafizičkoj istini. Ipak, mi kod njih ne uočavamo krajnji relativizam, već izvestan spoj realističkih intuicija (da postoji svet nezavisan od naše volje) sa konstruktivističkim fokusom (postoje određeni načini kojima društva čine da neki poredak postane „podrazumevana stvarnost“). Dakle, „realnost“ je kvalitet koji pripisujemo pojavama za koje verujemo da imaju postojanje nezavisno od naše volje, dok je naše „znanje“ koncipirano kao izvesnost o tome da su određene pojave realne i da one imaju određene osobine (Berger & Luckmann, 1966:13). Berger i Lukman, kao i Serl, pružaju nam okvir prema kome možemo govoriti o umerenom socijalnom konstruktivizmu.

Prema umerenom socijalnom konstruktivizmu, domen konstrukcije je ograničen na društvene institucije, specifične kategorije i klasifikacije unutar društva, kao i društvene uloge i norme. Dakle, postoje određeni načini na koje interpretiramo fizičku realnost. Ipak, naši načini interpretiranja te realnosti, nisu zamena za tvrdnju da ona ne postoji kao ontološka realnost. Postoji svet sa svojim zakonitostima, koji je nezavisan od naših praksi. Konstruktivizam za koji se zalaže ova pozicija je pre u domenu epistemologije, to jest, u pitanju je epistemološki, a ne ontološki konstruktivizam. To znači da je naglasak na tome da su naše predstave i naše znanje o svetu društveno posredovani – ono što smatramo „normalnim“, „racionalnim“, „devijantnim“ i slično, stvar je dogovora i društvenih konvencija, za razliku od tvrdnje da „ništa ne postoji“ izvan društva. U navedenom smislu, ovaj tip umerenog socijalnog konstruktivizma može biti kompatibilan sa ontološkim realizmom, jer se prihvata da postoje određene „prirodne činjenice“, dok su društvene činjenice i društvene kategorije „institucionalne“ ili „interpretativne“ nadgradnje na tu realnost.

Berger i Lukman pokazuju da različita društva uzimaju kao polaznu tačku različite „realnosti“, pa tako možemo razlikovati „realnost“ tibetanskog monaha od „realnosti“ američkog biznismena. Zadatak sociologije znanja je, tako, u otkrivanju toga kako se različite konfiguracije „realnosti“ i „znanja“ istorijski i institucionalno uspostavljaju i održavaju (Berger & Luckmann, 1966:15). Ovakav stav je daleko od tvrdnje da ne postoji svet izvan društvenih činjenica. Jedino što ovi autori tvrde jeste da postoji svakodnevni svet ljudi, koji se oblikuje zavisno od društvenog konteksta, čime se u različitim zajednicama uzimaju različite stvari kao „stvarnost“ i „znanje“.

Serl, takođe razvija jednu varijantu umerenog konstruktivizma, koji je u filozofskom smislu kompatibilan sa realističkom ontologijom. Kao što smo prethodno analizirali, postoje „prirodne“, „brute“ činjenice, koje su „u potpunosti nezavisne od ljudskog mišljenja“ (Searle, 1995:2), kao i „institucionalne“ činjenice koje zavise od „ljudskog slaganja“ oko definisanja nečega kao

institucionalnih činjenica. Neinstitucionalne, „prirodne“ činjenice ne zahtevaju ljudske institucije za svoje postojanje. Videli smo i da institucionalne činjenice kod Serla imaju formu pravila „X važi kao Y u kontekstu C“ i da ta hijerarhija u navedenom pravilu mora biti utemeljena u fenomenima čije postojanje nije stvar međuljudskog dogovora. Institucionalne činjenice, kao što su novac, vlasništvo, brak, i slično, zavisne su u ontološkom smislu od jezika i kolektivne intencionalnosti, međutim, one svoju krajnju ontološku osnovu imaju u „prirodnim“, *brute* činjenicama, koji ne zavisi od naših namera, stavova ili slaganja (dakle, od određenih već datih fizičkih svojstava). Serlov konstruktivizam je, u tom smislu, drugi paradigmatičan primer umerenog socijalnog konstruktivizma, u kome svet nije taj koji je konstruisan, već je društveno konstruisana nadgradnja, odnosno institucije sveta u kom živimo.³⁵

Postoji nekoliko opštih crta radikalnog socijalnog konstruktivizma. Prema ovoj poziciji, nisu samo institucije i kategorije društveno konstruisane, već su sve činjenice, ili barem sve naučne činjenice (i one o prirodnim objektima), proizvod naših diskurzivnih i institucionalnih praksi, što povlači epistemološki relativizam. Ono što važi kao „znanje“ ili „istina“ u potpunosti zavisi od nekog „epistemičkog sistema“, tako da nema nezavisnog kriterijuma izvan praksi neke zajednice za to šta je istinito ili racionalno. U radikalnoj varijanti se tvrdi da ne postoje činjenice koje bi bile u potpunosti nezavisne od društva, a to znači da nauka ne otkriva, već u potpunosti „konstruše“ svoj objekat.

Dok se umereni konstruktivizam ograđuje od drastičnih ontoloških implikacija, radikalnije varijante - kakve nalazimo kod nekih predstavnika poststrukturalizma i sociologije naučnog znanja - često vode ka epistemološkom relativizmu. Primer takvog pristupa jeste Dejvid Blurov „jaki program“ (Bloor, 1991), iako sam Blur ne zastupa ontološki idealizam. Ono što Blurov pristup čini „radikalnim“ u našem kontekstu jeste njegov zahtev za simetrijom: istinite i lažne teorije moraju se objašnjavati istim društvenim uzrocima, čime se „istinitost“ gubi kao eksplanatorna kategorija. Istina i racionalnost se, prema ovoj poziciji, posmatraju kao proizvodi društvenih procesa, kolektivnog prihvatanja, autoriteta i institucionalizacije. Međutim, za razliku od poststrukturalističkih pozicija (npr. Derrida, 1967), Blur ne poriče postojanje spoljašnjeg sveta. U svakom slučaju, njegova je pozicija nekompatibilna sa kritičkim realizmom koji zastupamo u ovoj disertaciji, jer kritički realizam insistira da se društvena objašnjenja ne mogu svesti na diskurzivne mehanizme, već moraju uključivati i referencu na stvarne (iako često neopažljive) strukture. Stoga, dok Blurov „jaki program“ pripada radikalnijoj konstruktivističkoj struji, naš okvir ostaje na pozicijama umerenog konstruktivizma kompatibilnog sa ontološkim realizmom. Postoji nekoliko obeležja koja čine zajedničku nit svih teorija koje zastupaju radikalni naučni konstruktivizam, a to je prvo, tvrdnja da je sam sadržaj (a ne samo prihvaćenost) naučnih činjenica rezultat društvenih borbi, retoričkih strategija i institucionalne moći. Zatim, ove teorije gaje skepticizam prema stavu da empirijski podaci i prirodni svet „usmeravaju“ teorije nezavisno od društvenih interesa. Ovakvi stavovi proizvode tenziju sa realizmom i zbog toga se ovakva pozicija naziva antirealističnom.

Umereni konstruktivizam, koji je skladniji sa našim stavovima koje izražavamo u ovoj tezi, prihvata postojanje sveta nezavisno od naše konceptualizacije i percepcije istog, a istina i racionalnost mogu biti normativno nezavisne, iako njihovo istorijsko oblikovanje i institucionalna upotreba imaju društvenu dimenziju. Pokazuje se da radikalna i umerena varijanta imaju i drugačiji odnos prema nauci, pa se tako u radikalnoj varijanti i istinite i lažne teorije sociološki objašnjavaju. Naučne teorije tumače se primarno kao posledice socioloških faktora, a ne kao približavanje opisu realnog, od nas nezavisnog sveta. „Uspeh“ teorije meri se društvenim faktorima - interesima, mrežama aktera ili nekom formom ubedljivosti, možda i retoričke - a ne eksplanatornom ili prediktivnom vezom sa svetom, u čemu se pokazuje glavna tačka spora sa realistima. Umereni konstruktivizam shvata nauku kao društvenu aktivnost, ali iz takvog shvatanja se nauke ne izvodi stav da su naučne činjenice samo

³⁵ Još jedan značajan autor je Ijan Hacking, koji u svojoj knjizi „The Social Construction of What?“ (Hacking, 1999), razmatra trivijalne i kontroverzne oblike društvene konstrukcije. Niko razuman, prema njegovom mišljenju, neće poreći da su stvari poput novca, univerziteta, država itd. proizvod istorijskih i institucionalnih procesa. Tvrdnja koja je sporna je da su sve činjenice, pa i fizičke čestice ili hemijski elementi društvene konstrukcije. Kako ističe, mora se napraviti razlika između konstrukcije ideja, klasifikacija i kategorija od radikalnije teze o konstrukciji samih objekata ili činjenica, što prelazi u polje radikalnog konstruktivizma (Hacking, 1999: poglavlja 1 i 5).

produkt diskursa i/ili produkt moći. Prema tome, nauka jeste društvena aktivnost, ali je i pokušaj da se svet sazna i opiše.

U ovoj tezi ćemo zauzimati pozicije koje ne idu u krajnost radikalnog konstruktivizma, iako prihvataju umerene konstruktivističke uvide (poput onih o istorijskoj relativnosti kategorija, kao i o ulozi institucija u opravdavanju pozicija moći), odbacujući radikalne teze koje vode u relativizam, kako ontološkog i epistemološkog, tako i normativnog tipa.

2.4. Neomarksizam

U poslednjem segmentu ovog poglavlja, neomarksistička tradicija se uvodi kao okvir u kome se pitanje ideologije i kulture sistematski povezuje sa analizom moći, države i hegemonije. U odnosu na prethodne paradigme, uz jasnu korespondentnost sa socijalnim konstruktivizmom, neomarksizam ne odbacuje nužno ni realističku pretpostavku o kauzalnom dejstvu struktura, ni strukturalističku analizu relacija, ali insistira da se simbolički i komunikacijski procesi čitaju kroz prizmu društvene reprodukcije, klasnih odnosa i organizovanja pristanka.

U prethodnom delu ovog rada razmatrali smo strukturalistički metod i njegov model analize jezika, kulture i društva. Pokazalo se da je on orijentisan na relacije, da se društveni i kulturni fenomeni objašnjavaju shodno mestu koje zauzimaju unutar sistema i relaciji prema drugim datim fenomenima. Zaključili smo da u jeziku, sistemima srodstva i mitovima nije fokus analize na pojedinačnim fenomenima, niti oni poseduju intrinzično svojstvo i vrednost, već se moraju razmatrati s obzirom na relacione odnose u sistemu (jezika, srodstva i mita). U daljem toku razmatranja teorijsko-metodološkog okvira, prelazimo na analizu neomarksizma i njegovih različitih varijanti, kao i odnosa prema strukturalizmu i konstruktivizmu, posebno se zadržavajući na centralnim figurama relevantnim za ovu tezu: Gramšiju i Altiseru.

Unutar neomarksizma, koji koristimo kao veoma fleksibilan ali istovremeno krajnje operativan pojam, prepoznajemo divergentne tokove, koji se različito odnose prema strukturalizmu, pa se, iz toga razloga, ne može odrediti jednoznačan odnos neomarksizma prema ovoj paradigmi. Pod neomarksizmom se najčešće misli na zapadni marksizam, unutar kojeg se, pre svega, ističu pripadnici Frankfurtske škole (Horkhajmer, Adorno i Markuze), ali i mislioci koji su mnogo direktnije vezani za radnički pokret, poput Đerđa Lukača, Antonia Gramšija i njegovih nastavljača (takozvana gramšijevska linija), strukturalni marksizam sa predstavnicima Lujom Altiserom i Etijenom Balibarom, Nikos Pulancasom i njegova teorija države, kao i britanske studije kulture (Rejmond Vilijams i Stjuart Hol). Neomarksističke struje razvijaju se počevši od 20-ih godina prošlog veka, pre nego što sam strukturalizam postaje poznat u akademskim krugovima (počinje da se probija 50-ih sa Levi-Strosom). Kako strukturalizam, tako i neomarksizam (u svim svojim oblicima) naglašavaju značaj relacija i odbacuju esencijalistička shvatanja društvenih fenomena. Međutim, dok strukturalizam teži stabilnim invarijantama unutar mreže sistema, neomarksizam uglavnom insistira na istorijskom posmatranju društvenih činjenica, kao i istorijskoj proizvodnji i reprodukciji odnosa moći (klasa, država i ideologija), po čemu se približava umerenijim verzijama socijalnog konstruktivizma.

Frankfurtska škola, poznata i kao kritička teorija društva, posmatra društvo i fenomene ideologije i masovne kulture iz pozicije istorijskog materijalizma, oslanjajući se na značajne uvide iz Frojdove psihoanalize, Hegelove dijalektike i Veberove sociologije. U metodološkom smislu, ona se mora razlikovati od strukturalizma, koji uzima strukture kao date, aistorijski generisane. Moglo bi se reći da kritičkoteorijska analiza masovne kulture i ideologije otvara put za kasnija semiološka posmatranja ovih fenomena. Ipak, potrebno je istaći da postoji ozbiljan metodološki jaz između analiza ova dva pravca. Drugi, i za nas značajniji primer neomarksizma pri radu na ovoj disertaciji, jeste Antonio Gramši (kome ćemo posvetiti poseban odeljak), čiji će pojmovi „zdravog razuma“, hegemonije i građanskog društva, ostvariti presudan uticaj na studije kulture i postmarksizam, pružajući dopunu aistorično pojmljenim strukturama ranog strukturalizma. Tom linijom će i strukturalni marksisti (Altiser i Pulancas) obogatiti svoje teorije pojmom hegemonije, integrišući ga na jedinstven način u svoje vlastite teorije. U narednom odeljku videćemo detaljnije kako hegemonija

kod Gramšija postaje forma dominacije, koja nije zasnovana samo na sili, već na saglasnosti oko kulturnih normi i društvenih institucija, i na koji način poprima formu „zdravog razuma“. U ovom trenutku dovoljno je istaći da, uprkos nekim fundamentalnim razlikama, i Gramši i teoretičari Frankfurtske škole formulišu svoj metod na svoj način dijalektički i sa naglaskom na kretanje istorije u razmatranju ideologije i kulture, po čemu, u nekim aspektima, poklapaju sa pomenutim pozicijama umerenog konstruktivizma.

Strukturalni marksizam, kao što i sam naziv govori, predstavlja hibrid, adaptaciju i transformaciju kako marksizma, tako i strukturalizma. To, pre svega, uočavamo u Altiserovom shvatanju marksizma kao „teorijskog antihumanizma“ i shvatanju istorije kao toka i procesa bez subjekta. Altiser usvaja neke ključne postavke strukturalizma sa namerom da izbegne ekonomski redukcionizam, sa jedne strane i hegelovske humanističke ideje o totalitetu, s druge strane.³⁶

Balibar i Pulancas će dalje razvijati strukturalističke teze u marksizmu. Balibar će dodatno sistematizovati strukturalističko čitanje Marksa, posebno delova vezano za načine proizvodnje i društvene formacije, dok će Pulancas prevesti strukturalni marksizam u teoriju države i političku sociologiju. Oslanjajući se na Altiserov pojam relativne autonomije, tvrđice da kapitalistička država poseduje relativnu autonomiju u odnosu na svaku frakciju.

Poslednje autore koje bi trebalo spomenuti u ovom pregledu su Rejmond Vilijams i Stjuart Hol, poznatiji kao zastupnici britanskih kulturnih studija, kod kojih uočavamo posredovanje marksizma i strukturalizma. Vilijams (Williams, 1977) razvija poziciju kulturnog marksizma, koju suprotstavlja kako aistoričnom strukturalizmu, tako i tendencijama ka ekonomskom redukcionizmu. U svojim istraživanjima pod snažnim je uticajem Gramšijevog pojma hegemonije, koji ugrađuje u konceptualni okvir življenog iskustva, naglašavajući značaj istorijskog razvoja „struktura osećanja“. Hol, s druge strane, integriše strukturalistička oruđa - kodove, kodiranje i dekodiranje - unutar marksističke teorije medija sa namerom da pokaže kako se medijski tekstovi artikulirani putem dominantne ideologije i kako je svako dekodiranje time posredovano putem nje (Hall, 1973). Možemo zaključiti da u britanskim kulturnim studijama postoji kritičko usvajanje i prilagođavanje strukturalizma, posebno u domenu semiotike i analize diskursa, u sadejstvu sa gramšijevskim pojmom hegemonije.

Gramši je u ogromnoj meri uticao na strujanja u okviru neomarksizma, te se pokazuje kao nezaobilazna figura u analizi društva, medija, kulture, ali i međunarodnih odnosa. Takođe, njegove ideje o kulturnoj hegemoniji i „zdravorazumnosti“ pri opravdavanju samog poretka, kao i konkretnih poteza nosioca političke moći, pružaju solidnu teorijsku osnovu za bolje utemeljenje Elilovih koncepata „sociološke propagande“ i *otopraxy*-je, kao i teze o političko-propagandnoj strategiji kao osnovi dugoročne propogandne efikasnosti, o čemu ćemo govoriti naknadno.

2.4.1. Antonio Gramši

Kao što je već prethodno naznačeno, Antonio Gramši, kao centralna figura italijanskog marksizma, predstavlja ključno uporište u formulisanju stavova iznetih u tekstu disertacije. Svoju teoriju razrađuje tokom služenja zatvorske kazne za vreme Musolinijevog fašističkog režima, kada nastaju fragmenti koji će kasnije biti publikovani kao „Zatvorske sveske“ i „Pisma iz zatvora“. Gramši pokušava da razume kako je došlo do prihvatanja fašističkog režima i zašto se socijalistička revolucija dogodila u Rusiji, odnosno na „periferiji“, a ne na Zapadu – u razvijenim kapitalističkim državama (Antonini, 2019). Životne okolnosti su presudno oblikovale njegovu misao, koja je ostala paradigmatičan primer za istrajnost. Gramšijev „realizam bez iluzija“ poziv je na neodustajanje, ne na rezignaciju - i u tom smislu treba razumeti njegovo formulisanje pojma hegemonije - kao dela dugotrajne i neizvesne borbe za promenu u polju ideologije, kulture i, uopšte, svakodnevnog života. Mnoge studije naglašavaju značaj Gramšijevog doprinosa: njegovi pojmovi „zdravog razuma“,

³⁶ Ključni pojmovi koji mu u tome pomažu su „strukturalna kauzalnost“ (svaka struktura je imanentna sa svojim posledicama i nije njihov spoljni pokretač) i „naddeterminacija“ (svaka kontradikcija naddeterminisana je drugim kontradikcijama), koje omogućuju da se višestruko posredovane promene objasne bez opasnosti upadanja u redukcionizam. O navedenom će biti više reči u odeljku posvećenom doprinosu Luja Altisera.

hegemonije, integralne države, interpretiranje marksizma kao „filozofije prakse“, distinkcije između pozicionog i manevarskog rata, kao i uloge intelektualaca izvršili su ogroman uticaj na političku teoriju, teoriju međunarodnih odnosa, studije kulture i komunikologiju (Thomas, 2009).

Sam Gramši marksizma interpretira kao filozofiju prakse, čime se kritički udaljava kako od redukcionističkog ekonomskog materijalizma, tako i od idealističkog čitanja Marksa (Haug, 2000). Verno Marksu, Gramši ističe jedinstvo teorije i prakse: svaka teorija ukorenjena je u društvenoj praksi, koja je i ijedino merilo njene istinitosti, umesto u osami i teorijskoj kontemplaciji. Prema navedenom, jasno je da teorija ne može biti neutralna i da je svaka filozofija istovremeno i svojevrsna politika. Filozofija prakse polazi od toga da je filozofsko mišljenje zajedničko svima, celom narodu, a ne odvojenoj grupi „stručnjaka“. Filozofiju prepoznavamo već u svakodnevnoj jezičkoj praksi, „zdravom razumu“, religiji i narodnim običajima, to jest, u određenoj slici sveta koju svi mi, u ovom ili onom obliku, posedujemo. Međutim, kritičko mišljenje počinje onda kada postanemo svesni naše sopstvene uslovljenosti, našeg istorijskog položaja (Gramsci, 1971:324). Ta kritička svest dostupna je svima, ne samo izdvojenoj grupi intelektualaca, kao „nadklasnoj“ grupi. Svaka klasa stvara sopstvene „organske intelektualce“, koji artikulišu njen pogled na svet i organizuju njen pristanak i hegemoniju. Prema tome, u svakome se potencijalno nalazi filozof, jer svi ljudi misle svet, interpretiraju ga i preobličavaju praksom. Svakodnevni „zdrav razum“ („common sense“) deo je „folklorne filozofije“, kao mešavine filozofskih sedimenata, ostataka starih religija, narodnih verovanja, crkvene doktrine i naučnih fragmenata. Iz toga razloga, „zdrav razum“ nije jednom zauvek fiksiran, već se pronalazi u raznim formama (Gramsci, 1971:419). Zadatak filozofije prakse je, prema tome, da u „folklornoj filozofiji“ otkrije elemente „dobrog razuma“ (*buon senso*), to jest, racionalne momente u narodnom mišljenju, u mišljenju potlačenih, i da ih artikuliše u jednu koherentnu i smislenu emancipatorsku viziju sveta. S obzirom da je Gramšijeva ideja „zdravorazumnosti“ u teorijskom smislu značajna za naše povezivanje njegovih koncepcija sa tezama umerenog konstruktivizma, koje smo izneli u prethodnom segmentu, kao i sa Altiserovom idejom „interpelacije“ kojoj ćemo pažnju posvetiti u sledećem, na ovom ćemo se mestu zadržati na nešto detaljnijem iznošenju ove ideje. Takođe, ona će nam poslužiti kao teorijsko utemeljenje u poglavlju u kojem ćemo se baviti istorijskim poreklom američkih identitetskih mitova i uverenja o „izuzetnosti“, koje će Vudro Vilson kasnije integrisati u opravdavanje „moralnog intervencionizma“.

Kod Gramšija „zdrav razum“ (ital. *senso comune*) označava onu ravan društvenog života na kojoj se politička moć najčešće doživljava ne kao otvorena prinuda, nego kao „normalnost“. Zdrav razum je zato konceptualni alat za razumevanje kako dominacija postaje kulturno utemeljena, kroz navike mišljenja, svakodnevnne moralne intuicije, rutinske jezičke formule i „samorazumljive“ pretpostavke o tome šta je moguće, pravedno ili prirodno.³⁷ Zdrav razum treba razumeti istovremeno kao datost³⁸ i kao proces, jer je reč o, kako Kejt Krehan ističe: „načinu razmišljanja o teksturi svakodnevnog života koji obuhvata njegovu datost – kako je ona istovremeno konstitutivna za našu subjektivnost i suočava se sa nama kao spoljašnja i čvrsta stvarnost – ali koji takođe priznaje njene kontradikcije, fluidnost i fleksibilnost“ (Crehan, 2011:286).³⁹ Zdrav razum je, u Gramšijevoj perspektivi, i epistemološki problem upravo zato što izgleda kao „samorazumljivost“. On predstavlja ono što se ne dovodi u pitanje, ono što „se podrazumeva“ pre nego što započne argumentacija. Međutim, Gramši takođe insistira da se ta samorazumljivost ne sme poistovetiti sa koherentnošću jer je: „zdrav razum je haotičan skup različitih shvatanja (Gramsci, 1971:422)“. Dakle, on je fragmentaran, a često i protivurečan.

³⁷ Zato se zdravi razum može razumeti i kao „dispozitiv“ (u minimalnom smislu reči, a ne kao u kasnijim korišćenjima ovog pojma od strane Mišela Fukoa i Žila Deleza) koji organizuje iskustvo. On odabira koje razlike su relevantne, koje klasifikacije se uzimaju zdravo za gotovo, koje moralne pretpostavke važe bez dokaza. Taj dispozitiv nije večan, kao što ćemo videti u nastavku, on je istorijski slojevit i podložan transformaciji.

³⁸ Iskustvo „datosti“ nije samo epistemološko (šta znamo o društvu oko sebe), nego i ontološko (kako je svet uopšte strukturiran za nas), pa je zato „zdrav razum“ je način na koji se društvena realnost predstavlja kao stabilna.

³⁹ Tomas Telios naglašava, upravo se nadovezujući na analizu Kejt Krehan, „da se zdrav razum najbolje razume kao označavanje društveno-ontološke operacije koja je ugrađena i vezana za određeni društveno-politički kontekst. Stoga ne izražava urođenu, esencijalnu i stoga neistorijsku sposobnost ili kvalitet. Umesto toga, odgovara datoj istorijsko-političkoj strukturi“ (Telios, 2022:501).

U svakodnevnom srpskom jeziku sintagma „zdrav razum“ često označava sposobnost pojedinca da razumno prosuđuje i da izbegne očigledne greške. Međutim, Gramšijev *senso comune* nije jednostavno sinonim za „razboritost. Krehan upozorava da se i u engleskom prevodu javlja slična zamka, jer *common sense* u engleskom može označavati pojam „dobrog“ ili „ispravnog“ razuma, dok Gramši pod ovim pojmom ima u vidu šire polje popularnih, tradicionalnih, često neartikuliranih predstava o svetu (Crehan, 2011:273-274). Upravo zato je važno imati u vidu da „zdrav razum“ ovde nije normativna ocena, nego analitički naziv za određenu vrstu kolektivne svakodnevne racionalnosti. Drugim rečima, „common sense“ nije neutralna mera „razumnosti“, nego društveno polje u kome prestiž i autoritet oblikuju ono što se doživljava kao „razumno“. Piter Ajvs dodatno precizira da se kod Gramšija razlikuju „common sense“ (*senso comune*) i „good sense“ (*buon senso*). On naglašava da „common sense“ ne znači dobar razum, već pre svega označava konvencionalne, opšteprihvaćene i često nekritički preuzete ideje, dok je *buon senso* posebna kategorija koja upućuje na racionalnije, koherentnije jezgro unutar tog šireg polja (Ives, 2004:74). Ova distinkcija je važna i za Gramšijev političko-pedagoški projekat, prema kojem se ne teži da se „zdravi razum“ jednostavno zameni „filozofijom“ kao spoljašnjim znanjem, već da se u samom zdravom razumu identifikuju elementi „dobrog razuma“ i da se oni razvijaju u koherentniji, kritički pogled na svet.

Sam Gramši opisuje *senso comune* kao „tradicionalnu popularnu koncepciju sveta - ono što se neimaginativno naziva „instinktom“, iako je ono zapravo primarno i elementarno istorijsko preuzimanje“ (Gramsci 1971: 199). Zdrav razum je ovde shvaćen kao „tradicionalna popularna koncepcija sveta“, dakle kao nešto kolektivno i istorijski ukorenjeno, a ne kao privatna intuicija, koja čak i kada se se doživljava kao „instinkt“ zapravo interpretira „istorijsko preuzimanje“. Dakle, on je rezultat dugog procesa kulturnog nasleđivanja, obrazovanja, religijskih i političkih mitova i društvenih praksi.⁴⁰ U tome se vidi važna Gramšijeva inovacija da je zdrav razum istorijski slojevit, sastavljen od „sedimenata“ različitih tradicija, premešanih sa lokalnim običajima i praktičnim iskustvima, pa ga nije moguće tretirati kao homogeni „mentalitet“, već je on je pre nalik arhivu u kome koegzistiraju fragmenti različitih, ponekad međusobno suprotstavljenih koncepcija.⁴¹

Ajvs, interpretirajući Gramšija, govori o tome da podređene društvene grupe imaju sopstvene koncepcije sveta, iako te koncepcije mogu biti sasvim nerazvijene i manifestovati se samo u (neosvešćenoj) praksi, a ne u koherentnoj i artikuliranoj misli ili jeziku. Jedan od centralnih aspekata koji ove društvene grupe čini podređenima upravo je to što im nedostaje sopstveno artikulisan, koherentan pogled na svet.⁴² Umesto toga, one rade sa „zdravim razumom“ koji je rezultat sedimentacije ideja i verovanja koje su razradili različiti tradicionalni intelektualci, koji su organski povezani sa drugim društvenim grupama sa različitim iskustvima i mestima u društvu (Ives, 2004:78).⁴³ U tom smislu, zdrav razum nije prosto „u glavi“ pojedinaca, već je on istorijski sloj društvene prakse, koji se prenosi i reprodukuje u institucijama građanskog društva.⁴⁴

Ipak, Gramši napominje i to da „zdrav razum nije nešto kruto i nepokretno, već se neprestano transformiše, obogaćujući se naučnim idejama i filozofskim mišljenjima koja su ušla u svakodnevni

⁴⁰Time se ruši liberalna pretpostavka da se pojedinačna racionalnost može posmatrati kao čisto „prirodna“ ili vanistorijska.

⁴¹ Ovakva postavka saglasna je sa idejom Žaka Elila da uspešna propaganda ne počinje ni iz čega, već uzima elemente koji se smatraju evidentno prihvaćenim istinama, iako to često logički ili istorijski nisu.

⁴² Ovde se otvara još jedno od ključnih analitičkih polja - razlika između onoga što ljudi eksplicitno izgovaraju kao svoje uverenje i onoga što „potvrđuju“ praktično, u samom načinu života. Takva distinkcija ključna je i u teorijskom doprinosu Žaka Elila o razlikovanju ortodoksije i ortopraksije kao ciljeva propagande.

⁴³ Navedena dvostrukost između implicitnog i eksplicitnog objašnjava zašto se zdrav razum može doživeti kao stabilan, iako je protivrečan. Ako je eksplicitna svest često „verbalna“ i pozajmljena, onda se protivrečnosti mogu normalizovati: ljudi mogu istovremeno praktikovati solidarnost i govoriti jezikom individualizma, mogu raditi u kolektivnim praksama i misliti u kategorijama koje legitimišu hijerarhiju, ili mogu u praksi prepoznavati eksploataciju, a u diskursu je opravdavati.

⁴⁴ Ovaj kontrast između mišljenja i delanja odnosno „koegzistencija dve koncepcije sveta, jedne afirmisane rečima i druge prikazane u efektivnoj akciji“, prema Gramšiju, „nije jednostavno proizvod samoobmane. Samoobmana može biti adekvatno objašnjenje za nekoliko pojedinaca uzetih zasebno ili za grupu određene veličine, ali nije adekvatna kada se kontrast primećuje u životu velikih masa. U takvim slučajevima kontrast između mišljenja i delovanja ne može biti drugo nego izraz dubljeg kontrasta u društveno istorijskom poretku (Gramsci, 1971:326-327).“

život“ (Gramsci 1971:326). Time on relativizuje predstavu o zdravom razumu kao pukoj „nasleđenoj tradiciji“ i daje ovom pojmu mogućnost istorijske otvorenosti. Ukoliko se može menjati novim idejama ili reinterpretacijom postojećih ideja, on je takođe polje iz kojeg je moguće reorganizovati društvo političkom edukacijom, organizacijom i borbom. Takva dinamička dimenzija pomaže da se prevaziđe pogrešna dilema, da se zdravi razum posmatra samo kao aistorijska, „prirodna“, intuicija ili samo kao „ideologija“ shvaćena kao „lažna svest“. Kod Gramšija, zdrav razum je u isto vreme i istorijski sediment i potencijalni koren transformacije, čime se dijalektički prevazilaze prethono iznete pozicije. Gramšijev pristup zdravom razumu je zato i epistemološki i politički. Njegova dijagnostika fragmentarnosti ima za cilj da otvori prostor za kritičku elaboraciju, odnosno za izgradnju koherentnijeg pogleda na svet koji može postati osnova kolektivne akcije. Kritička elaboracija, međutim, nije individualistički projekat introspekcije, već se individualna transformacija vezuje za kolektivnu političku borbu (Bates, 1975:360).⁴⁵

Svakako, kako bismo pokušali da objasnimo ideju „zdravog razuma“, moramo uključiti i objašnjenje subjektivacije, odnosno toga kako ljudi postaju „subjekti“ određenih ideoloških pozicija kroz jezik, institucije i svakodnevne rituale. U tome će nam pomoći uključivanje pojma hegemonije, ali i kasnije iznošenje koncepcije „državnih ideoloških aparata“ Luja Altisera. Zato je sledeći pojam koji od ključnog značaja za teorijski okvir ove disertacije pojam hegemonije, koji je ostvario presudni uticaj na formulisanje postavki iz oblasti strukturalnog marksizma, teorije medija i kulture i komunikologije. Hegemonija je pojam koji obeležava spoj pristanka i prisile, na takav način da prisila postaje nešto sekundarno i neopažljivo, nešto što više nema mnogo dodirnih tačaka sa fizičkom represijom. Pristanak dobija prioritet u odnosu na silu, odnosno sile treba da ima onoliko koliko je dovoljno da se utemelji poredak, no da bi režim opstao, on mora izgledati legitimno u očima većine.⁴⁶ Na taj način, klasa može postati hegemon ako uspe da svoje interese predstavi kao interese „nacije“, „naroda“, „zajednice“.⁴⁷

Prisila postaje „naturalizovana“, a politička borba za prevlast postaje borba za kulturno-ideološko vođstvo. Za to ko će definisati šta je „normalno“, „prirodno“ i „u interesu svih“. Vladavina prestaje da se doživljava kao forma represije, već izbor i prihvatanje vlasti postaje izraz slobodne i neprinudne saglasnosti između građana. Hegemonija, u tom smislu, označava specifičan oblik klasne dominacije koja se ne zasniva samo na prisili, već na sposobnosti vladajuće grupe da zadobije „aktivni pristanak“ potčinjenih klasa. Prevlast jedne klase kao spoja prinude i vođstva podrazumeva da je prisila uvek prisutna, ali je stabilnost poretka zasnovana na tome da se njeni interesi univerzalizuju i predstave kao „opšti interes“ (Denning, 2021). Tako se hegemonija gradi kroz institucije građanskog društva (crkva, škole, mediji, partije, sindikati, kulturne organizacije), putem kojih ljudi izgrađuju određene slike sveta.⁴⁸ Potrebno je naglasiti da se hegemonija, dakle, ne gradi samo na nivou „države“ ili „javnosti“, već u svakodnevnoj organizaciji rada, ritmu života i navikama.⁴⁹

Iz do sada navedenog, jasno je da hegemonija, nije samo gola sila, ali ni puka „lažna svest“

⁴⁵ Iako je Gramšijev pojam zdravog razuma izuzetno produktivan, njegovo korišćenje nosi i određene teorijske rizike. Prvi rizik je normativna ambivalencija. Pošto sa jedne strane, Gramši insistira da je zdravi razum realno polazište političke edukacije, a sa druge strane, ga često opisuje kao nekritičan, fragmentaran i protivrečan. Ova dvostrukost može lako skliznuti u prezir prema „narodnoj svesti“ ili, suprotno tome, u romantično idealizovanje „narodne spontanosti“. Drugi rizik je racionalizam. Ovo znači da se transformacija svakodnevnih uverenja ne može svesti na „ispravljanje grešaka“ ili na prosto uvođenje koherentnijih pojmova. Zdrav razum uključuje afektivne, religijske i identitetske elemente, a ti se elementi ne menjaju argumentima, već kroz emotivni i voljni moment zajedničkog (mitskog) iskustva, odnosno kroz simboličke prakse i kolektivne rituale.

⁴⁶ Gramši je tvrdio da samo slabe države moraju veoma često da se oslanjaju na pretnju ili upotrebu sile, dok jake države vladaju gotovo isključivo kroz hegemoniju (Adamson, 1980:170).

⁴⁷ Bejts ističe da hegemonija ima jednostavno određenje, kao političko vođstvo zasnovano na pristanku onih nad kojima se vlada, čija je saglasnost obezbeđena širenjem i popularizacijom pogleda na svet vladajuće klase (Bates, 1975:352).

⁴⁸ Upravo je civilno društvo okruženje u kojoj društvena grupa uspostavlja svoju hegemoniju (Bates, 1975:353).

⁴⁹ U eseju „Amerikanizam i fordizam“ Gramši pokazuje kako se hegemonija organizuje kroz radničku proizvodnju, kroz tzv. fordističku racionalizaciju rada: kroz više plate, socijalne beneficije, disciplinu rada i propagandu, kao spoja prisile i perzuazije nad radnicima. Svojom konvanciom „fordizam“, otvara prostor za dalji razvoj političke ekonomije i studije rada i teorije o „fordizmu“ i „postfordizmu“ (Gramsci, 1971:277-318).

odvojena od realnih tokova.⁵⁰ Gramši naglašava da hegemonija, pored moralno-intelektualnog vođstva, mora biti oslonjena na ekonomsku osnovu i vodeću ulogu grupe u „odlučujućem jezgru ekonomske aktivnosti“ (Gramsci, 1971:324), Dakle, on je smatrao da hegemonija mora biti zasnovana na ekonomskim uslovima društva .U tom smislu, Gramši se razlikuje od one struje marksizma koja bi hegemoniju podvela pod ideologiju shvaćenu kao „lažnu svest“, a koju treba prosto demistifikovati (kao što je to slučaj sa Frankfurtskom školom). Hegemonija je utemeljena u društvenim strukturama, jer se nameće kroz sam pedagoški proces.⁵¹

Naredni doprinos, pre svega u domenu političke teorije, tiče se Gramšijevog proširenja pojma države. Državu ne treba određivati samo kao aparat prinude, već se država sastoji iz političkog (vlada, administracija, policija, vojska, sudovi) i građanskog društva (porodica, crkva, škole, mediji, sindikati, udruženja) (Gramsci, 1971:263). Ovakvo proširenje pojma države kao „integralne države“ u velikoj meri proizlazi iz njegovog razumevanja hegemonije, budući da civilno društvo predstavlja prostor gde se gradi pristanak (tkz. hegemonička dimenzija), dok političko društvo funkcioniše na principima prisile. Uočavamo da država podrazumeva ukupnost odnosa dominacije i pristanka. Ova kompleksna mreža otkriva da država obezbeđuje aktivni pristanak onih nad kojima se vlada, iz čega je još jednom jasno da je ona „kompleks praksi“, a ne samo aparat prinude (Gramsci, 1971:244).

Uspostavljanje hegemonije u civilnom društvu je dugotrajna borba koju Gramši postavlja u kategoriju pozicionog rata, nasuprot kojoj stoji manevarski rat. Dok se manevarski rat razume kao frontalna politička ofanziva kao revolucionarni „udar“, pozicioni rat je dugotrajno, „rovovsko“ zauzimanje pozicija u civilnom društvu.⁵² Ove „rovove“ u civilnom društvu pronalazimo u najraznovrsnijim udruženjima, sindikatima, partijama, ali prvobitno od najranijeg detinjstva u formalnom obrazovanju, u školama, kao i u medijima. Upravo ovakvo shvatanje pozicionog rata nosi daleko veću moć i efikasnost u razvijenim zapadnim društvima, nego što bi to imao manevarski rat (kao što je to bila Oktobarska revolucija u Rusiji). Iz navedenih analiza o hegemoniji i pozicionom ratu ne treba zaključiti da se Gramši prepušta pesimističnoj ili nihilističkoj poziciji, već demistifikacija mehanizama hegemonije otvara prostor za kontra-delovanje i u tom smislu bi trebalo razumeti njegove zaključke iz eseja „Moderni vladalac“. Umesto o individualnom vladaocu, kao Makijaveli, Gramši govori o „kolektivnom vladaocu“, o političkom subjektu oličenom u kolektivu, u partiji ili nekom širem političkom pokretu. Politički pokret, tako, vidi kao organizatora intelektualne i moralne reforme (Gramsci, 1971:133).⁵³ Time ovaj politički kolektiv postaje ključni akter u „pozicionom ratu“, kroz povezivanje organskih intelektualaca, radništva i seljaštva, čime se formira narodna volja i infrastruktura kontrahegemonije.

„Pasivna revolucija“, *trasformismo* i „istorijski blok“ predstavljaju pojmove kojima Gramši opisuje načine stabilizacije poretka i dinamiku društvenih promena bez otvorene revolucionarne mobilizacije. Koks, tumačeći Gramšija, pasivnu revoluciju opisuje kao uvođenje promena „odozgo“ uz izostanak aktiviranja širokih narodnih slojeva, dok *trasformismo* označava praksu kooptiranja i neutralisanja potencijalnih opozicionih lidera kroz uključivanje u postojeći poredak (Cox, 1983:166-167). Pojam istorijskog bloka upućuje na jedinstvo društvenih (materijalnih) struktura i „superstruktura“ (institucija, ideja i kulture) koje zajedno čine stabilan poredak, pa promena bloka zahteva svojevrsnu izgradnju nove hegemonije.

U tom pogledu, Vulkok izdvaja tri stadijuma kroz koja je Gramši razumeo stvaranje

⁵⁰ U tom smislu, Lirs podseća da je suština hegemonije pre svega u legitimizaciji i kulturnom uspostavljanju „samorazumljivosti“ poretka, a ne u ideji manipulacije ili zavere (Lears, 1985:574).

⁵¹ Upravo ovaj pedagoški momenat hegemonije povezuje se sa teorijama političke persuzije, koje idu dalje od posmatranja političkog komuniciranja isključivo u funkciji pukog društvenog integrisanja ili informisanja, već koje ukazuju da ono ima funkciju i u ubeđivanju u skladu sa određenom ideologijom (Briziarelli & Karikali, 2016).

⁵² Gramši objašnjava „pozicioni rat“ kroz razliku između konteksta „Istoka“ i „Zapada“ (Gramsci, 1971:133). U zapadnim društvima, iza države stoji „moćan sistem utvrđenja“ građanskog društva, zbog čega strategija političke promene nužno uključuje dugotrajnu izgradnju kontrahegemonije pre frontalnog sukoba (Jones, 2006:30-31).

⁵³ Iz analitičkih razloga, Lirs govori o tome, da bismo mogli zamisliti dve suprotne pozicije hegemonijske kulture, skalirane između „zatvorene“ i „otvorene“. U zatvorenoj verziji podređenim grupama nedostaje artikulisani jezik čak i da zamisle koherentni otpor, u otvorenoj „mogućnosti za otpor cvetaju i mogu voditi do stvaranja kontrahegemonijskih alternative“ (Lears, 1985:573-574).

„istorijskog bloka“: prvi se dešava na nivou proizvodnje kada klasa postaje revolucionarno-ekonomski sposobna, to jest, sposobna da transformiše ekonomsku bazu i uspostavi nove proizvodne odnose; druga instanca je trenutak kada ova klasa stekne kontrolu nad državnim aparatima i uspe da preoblikuje političku strukturu dominacije tako da je koristi u sopstvenom interesu (ovo je i trenutak kada je nova društvena klasa u stanju da održi kompromis između sopstvenih fundamentalnih interesa koji moraju da prevladaju, i interesa onih sekundarnih društvenih grupa čiji interesi ne smeju biti sasvim žrtvovani); i na trećoj instanci proboj se dešava na intelektualnom i moralnom nivou, jer je dominantna klasa u stanju da širi kroz društvo koncepciju sveta koja zamagljuje prirodu i karakter klasne dominacije, a da druge klase prihvataju i pristaju na to kao „prirodni“ pogled na svet, čime se stvara novi tip društvene integracije (Woolcock, 1985:204-205). Kroz taj proces dominantna klasa utemeljuje ideološku vezu između ekonomskih, političkih, intelektualnih i moralizatorskih elemenata i postaje hegemonika klasa koja stvara društvenu formaciju koja se može nazvati „istorijskim blokom“.

Teško je sveobuhvatno sagledati u kojoj meri su Gramšijeva shvatanja hegemonije, integralne države i „zdravog razuma“ uticali na političke nauke, teoriju medija i kulture i komunikologiju. Peri Anderson (Anderson, 1976) ističe da su antinomije u Gramšijevoj misli ono što omogućava široku primenu njegovih pojmova, kako za analizu teorije fašizma, tako i za socijaldemokratiju, do najrazličitijih teorija neoliberalizma. Antinomija je pre svega vezana za njegovu dvostruku upotrebu hegemonije, pa tako uočavamo vid hegemonije kao sredstva za kulturno-ideološko vođstvo u civilnom društvu, kao i vid hegemonije koji uključuje veću ulogu države.⁵⁴

U teoriji međunarodnih odnosa, postoji neogramšijevska orijentacija (Robert Koks, Stiven Gil), koja se oslanja na njegove pojmove hegemonije, istorijskog bloka i integralne države u analizi globalnog poretka, a koju ćemo razmatrati kasnije u posebnom odeljku. Ovde se pojam hegemonije proširuje i uključuje spoj materijalnih kapaciteta (ekonomija, tehnologija, vojna moć), ideja (liberalizam, razvoj, bezbednost) i institucija (međunarodne organizacije i finansijske institucije). Neogramšijevski pristup u međunarodnoj političkoj ekonomiji interpretira međunarodni poredak u terminima „pozicionog rata“ u globalnom civilnom društvu (umesto kao čiste sile ili spontanog poretka), pa se kapitalistička globalizacija u ovom „ratu“ legitimise kroz NVO, medije i akademiju.⁵⁵

U oblasti komunikologije i teorije medija, Gramšijevi pojmovi hegemonije i pozicionog rata postaju uporišne tačke u analizi medijskih tekstova i uopšte, pozicije institucija kulture i medija u društvu. Mediji i kulturne institucije postaju ključna poprišta „pozicionog rata“. Britanske studije kulture, tokom velikog dela svog postojanja, svoje su teze zasnivale na ovim pojmovima. Jedan od najpoznatijih britanskih teoretičara kulture i medija, Stjuart Hol, objašnjava medijske tekstove oslanjajući se na pojam hegemonije.⁵⁶ U svom eseju „Kodiranje/Dekodiranje“ (Hall, 1980), on pokazuje kako medijski tekstovi nude „preferencijalna značenja“, kojima se stremi uklapanje u dominantni *common sense*. Hol nudi model prema kojem postoje tri različita čitanja medijskih tekstova: dominantno-hegemonijsko čitanje, u kojem publika prihvata medijsku poruku u skladu sa dominantnim kodom, potom, pregovaračko čitanje u kojem se poruka delimično prihvata, a delimično osporava i opoziciono čitanje, u kome se odbija medijsko čitanje posredstvom dominantnog koda. Ovaj model pokazao je kako komunikacija nije jednostavan i jednosmeran prenos informacija, već kontinuirano pregovaranje i dešifrovanje značenja u uslovima koji asimetrične raspodele moći (Louw, 2001:205-213).

Na temelju pojma hegemonije, razvija se i pojam medijske hegemonije (Altheid, 1984), gde se medijska hegemonija razume kao dominaciju određenog načina života i mišljenja koji se predstavlja kao „normalan“, dok se alternative prikrivaju ili delegitimišu. Cilj medijske hegemonije

⁵⁴ Lirs ukazuje da koncept kulturne hegemonije ima veliki analitički potencijal, ali i rizik preširoke upotrebe i zastupa tezu da u središtu treba da ostane razumevanje hegemonije kao procesa legitimizacije i proizvodnje pristanka, a ne kao ideje totalne manipulacije (Lears, 1985:574).

⁵⁵ Koks razvija neogramšijevski pristup „svetskom poretku“, naglašavajući da svetska hegemonija nije puka dominacija jedne države, već poredak koji se predstavlja kao univerzalan kroz norme, institucije i mehanizme, uz značajnu ulogu međunarodnih organizacija u legitimizaciji i kooptaciji elita (Cox, 1983:169-173).

⁵⁶ Džons navodi Stjuarta Hola kao važnog autora koji gramšijevsku hegemoniju koristi u analizama identiteta, rase i medijskih reprezentacija (Jones, 2006:57-58).

postaje neupitnost određenih ideoloških pozicija i njihovo ugrađivanje u *common sense* uz legitimisanje utemeljenosti oslanjanjem na „zvanične izvore“, „norme objektivnosti“ i ponavljanje određenih okvira putem informisanja, čime se medijska poruka „naturalizuje“ (na primer, „rat protiv terorizma“ ili tržište kao „prirodni poredak“). Medijska hegemonija, na taj način, postaje suptilniji vid delovanja, budući da se dominantni okvir posmatranja skriva iza nepostojanja direktne cenzure ili otvorene propagande.⁵⁷

U posmatranju propagande, centralnoj tački našeg istraživanja, koju ćemo posebno obraditi u zasebnom poglavlju, gramšijevska tradicija omogućava da se propaganda sagleda kao stalan proces „organizovanja pristanka“ u liberalnim demokratijama (Hyzen, 2021). Kako Hajzen pokazuje, propagandu treba shvatiti kao skup praksi, koje imaju pedagošku funkciju (kao što je to i Gramši naglašavao). Te prakse, prvo podrazumevaju iznedranje intelektualaca kao „stručnjaka“ ili eksperata, koji poseduju određene kompetencije za davanje političkih komentara. Drugo, ove prakse oblikuju takođe „zdravorazumske“ narative o naciji, državnim ekonomiji i bezbednosti; i treće, one normalizuju i naturalizuju određene hijerarhije moći. Robinson (2019), kao drugi savremeni ilustrativni primer, tvrdi da je hegemonija ključni makrokoncept koji omogućava da se propaganda ne posmatra isključivo kao medijski fenomen, već kao fenomen koji povezuje širok spektar aktera uključenih u proizvodnju i širenje propagande, uključujući vlade, akademije, nevladine organizacije, tink-tenkove i popularnu kulturu (Robinson, 2019).

Vidimo, dakle, u kojoj meri je Gramši uticao na razvoj nauke o politici uopšte. Njegovi pojmovi hegemonije, integralne države i „zdravog razuma“ postaju ključno oruđe u analizi liberalnih demokratija, globalne hegemonije, medijskih sistema i propagandnih praksi. U perspektivi političkog komuniciranja, Gramšijev doprinos je naročito važan jer omogućava da se politička propaganda, kao i persuazija uopšte, shvate kao deo šireg hegemonijskog procesa, a ne samo kao tehnika manipulacije. Mediji, obrazovanje, kultura i svakodnevni jezik postaju centralna bojišta „pozicionog rata“ na kojima se odlučuje o tome koje će vizije sveta postati „zdravorazumske“.

2.4.3. Odnos teorije Antonija Gramšija prema strukturalizmu

Kada razmatramo dodirne tačke Gramšija i strukturalizma, uočavamo da su u središtu razmatranja sistemi i relacije, nasuprot izolovanim pojmovima. Na neki način slično Sosiru i Vitgenštajnu, Gramši vidi jezik kao sistem značenja, koji funkcioniše kroz relacije sličnosti i razlike unutar samog jezika, umesto prostog imenovanja (u smislu da jedno ime označava jednu stvar). U Gramšijevoj misli postoje određeni strukturalni elementi, zbog kojih upravo on postaje inspiracija za razvoj strukturalnog marksizma i studija kulture. Međutim, umesto o strukturama, Gramši govori o „istorijskom bloku“, kao konstelaciji ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa koje u datoj epohi drže društvo na okupu. Tako se pojavljuje izraz „gramšijevski strukturalizam“, kada se uzmu u obzir određene tačke njegove misli, jezik i „zdrav razum“ shvaćeni su kao strukture mišljenja, ideologija kao „folklorna filozofija“ ili skup „spontanih“ uverenja. I poslednje, hegemonija funkcioniše kroz mrežu institucija, rituala, obrazovanja i medija, ne samo kroz državni aparat (putem sile), što je ideja koja je često usvajana i u strukturalističkim analizama. I strukturalni marksizam i studije kulture obradile su njegove pojmove na jedinstven način. Tako strukturalni marksizam (Altiser i Pulancas) reintrepretira njegove pojmove hegemonije i „organskih intelektualaca“ u antihumanističkom strukturalističkom smislu (Sotiris, 2016), dok studije kulture, kasnije, spajaju ideje strukturalnog marksizma (posebno ideju Altiserovog ideološkog aparata) sa Gramšijevim pojmom hegemonije, čime na jedinstven način formulišu sopstveni model medijske ideologije (Hall, 1985). Gramšijeva hegemonija u strukturalizmu, pre svega u Altiserovoj verziji, postaje inherentno povezan sa „strukturom u dominaciji“, kao kompleksnoj strukturi u kojoj je jedna instanca dominantna (ekonomija, politika ili ideologija), ali ne i jedina uzročna. Hol će, potom, tu ideju dalje razviti u

⁵⁷ Sličan analitički okvir moguće je primeniti i na odnose s javnošću i strateško komuniciranje, ukoliko se ove prakse posmatraju kao deo procesa izgradnje pristanka i legitimiteta u civilnom društvu. Džons naglašava da hegemonija deluje i kroz „simboličko nasilje“ (termin koji je upotrebljavao Pjer Burdije) tekstova i diskursa - kroz ono što se izgovara, ali i kroz ono što se sistematski isključuje kao nezamislivo ili nelegitimno (Jones, 2006:52).

dijalogu sa Gramšijem i tvrditi da društvo zaista podrazumeva preplitanje praksi, ali da je ono uvek organizovano oko dominantnih konfiguracija moći. Tako se hegemonija ovde tumači kao organizacija strukture u dominaciji, jer hegemoni projekat podrazumeva sadejstvo države, ekonomije, kulture i *common sense*-a kako bi omogućio vladajućoj klasi da obezbedi pristanak podređenih slojeva. Prema navedenom, možemo zaključiti da strukturalistička struja neomarksizma sa Gramšijem deli pretpostavku da je moć „ugrađena“ u strukture svakodnevnog života, kao i da se analiza mora baviti relacijama (između klasa, institucija i diskursa), a ne pojedinačnim, izolovanim aktima pojedinaca.

Pogledajmo sada kako se Gramšijeva misao suprotstavlja nekim strukturalističkim tendencijama pre nego što počnemo sa analizom doprinosa ključne figure strukturalnog marksizma: Luja Altisera. Neke od ovih aspekata već smo prethodno pomenuli, ali ponovićemo i ovde ključne tačke radi preglednosti. Gramšijeva pozicija naziva se apsolutnim istoricizmom: svi pojmovi, strukture, kategorije i pojave su istorijski proizvedeni.⁵⁸ Ne postoje aistorijske strukture koje bi stajale iznad ili nezavisno od prakse. Apsolutni istoricizam je tako isprepleten sa filozofijom prakse, pa se svaka teorijska kategorija razume kao rezultat društvene borbe. Za razliku od Sosirove strukturalne lingvistike, kao pretenzije uspostavljanja naučne analize jezika kao sistema - što je upravo i poslužilo kao inspiracija i model za proširenje strukturalizma i „lingvistički obrt“ u društvenim naukama - Gramši naglašava da je istorija upisana u sam jezik i da nova značenja nadgrađuju stara, sedimentirana značenja. Iz navedenog vidimo da jezik nije statična struktura, već je u stalnom procesu menjanja. Strukture su podložne istorijskim promenama, što znači da je semantika shvaćena kao deo istorije kulture. Pritome, stari značenjski slojevi opstaju u jeziku, kao sedimentirani „tragovi“ prošlih hegemonija. Dakle, umesto izmeštanja strukture iz istorije, Gramši ističe da su strukture (pre svega jezičke) preplavljene istorijskim naslagama moći (Ives, 2004:94-96). Drugo, Gramši govoreći o subjektu, bilo o „organskim intelektualcima“ ili kolektivnom političkom subjektu, pokazuje izrazito humanističke stavove u formulisanju svojih pojmova hegemonije i države. S druge strane, strukturalistički marksizam izbrisao je ovu humanističku notu i biti artikulisan kao antihumanistička teza, u kojoj se subjekat pokazuje kao posledica ili karika unutar struktura. Kao antihumanistički projekat, strukturalistički marksizam nastoji da izgradi nauku o društvu bez pozivanja na svesne aktere. Isticanjem prakse i „rata pozicije“ jasno je da agencnost podrazumevana kod Gramšija pretpostavlja da hegemonija nije samo struktura značenja, već strategijski proces ubeđivanja, organizovanja i obrazovanja. Ovim stavovima, Gramši stoji u direktnoj opoziciji prema strukturalizmu kao aistorijskom i antisubjektivističkom stanovištu. I danas se spekuliše da li je Gramši imao priliku da se indirektno upozna sa Sosirovim strukturalističkim idejama (Carlucci, 2010). Iz tog razloga, svaka sličnost ili razlika između njegovih i Sosirovih stavova se može posmatrati i kao slučajno preklapanje ili odstupanje.

Kritikujući Gramšijev apsolutni istoricizam, Altiser pokušava da „očisti“ marksizam od istoricističkih i humanističkih elemenata. Vodeći se Altiserom, i Pulancas će istom linijom preuzeti gramšijevske pojmove, uz istovremeno preoblikovanje istih: pojmove hegemonije, „organskih intelektualaca“ i države kao spoja prisile i prihvatanja. Ove pojmove će, takođe, preraditi i integrirati u čvrste strukturalne sheme, uz sužavanje uloge subjekta (Sotiris, 2017). U momentu kada bude došlo do onoga što se često označava „krizom strukturalnog marksizma“ u savremenijoj literaturi (Kouvelakis, 2008), Gramši će ponovo biti oživiljen kao figura koja omogućava izlazak iz iste, kroz oživljavanje istorijske prakse i njenog spajanja sa strukturama.

2.4.3. Luj Altiser

Sada ćemo se usmeriti na drugog važnog neomarksističkog autora za analizu centralnog predmeta ove disertacije, Luja Altisera, i videti na koji način integriše gramšijevsko nasleđe unutar svog strukturalnog marksizma, kao i na koji način odstupa od njega.

⁵⁸ U tom smislu, često se navodi sledeći Gramšijev citat kao ilustracija ove teze: „Polazna tačka kritičke razrade je svest o tome šta neko zaista jeste, i to je „spoznaja sebe“ kao proizvoda dosadašnjeg istorijskog procesa koji je u vama ostavio beskonačnost tragova.“ (Gramsci, 1971:324).

Altiserova polazna tačka u formulisanju sopstvene teorije je kritika Gramšijevе filozofije prakse kao „apsolutnog istoriciteta“. U nameri da sačuva naučni status marksizma, Altiser pokušava da raskine sa ovom istoričnom matricom. Altiserovo „Čitanje Kapitala“ delimično je strukturisano kao polemika sa Gramšijevom filozofijom prakse i njegovim istoricizmom (Thomas, 2013). Prema Tomasu (Thomas, 2017), Altiserovo razumevanje „apsolutnog istoricizma“ ili „apsolutnog humanizma“ podrazumeva da se istorija može misliti kao niz „esencijalnih preseka“ sadašnjosti u kojoj se totalitet celog društva izražava u svakom trenutku. U pokušaju da zameni Gramšijevu „sintezu“ istorijskog vremena, Altiser uvodi ideju „pluralnih temporalnosti“ (različitih ritmova i vremena unutar društvene formacije). „Esencijalni presek“, dakle, Altiser i Balibar određuju kao prekid koji se pravi u bilo kom trenutku istorijskog vremena, odnosno prekid u sadašnjosti takav da su svi elementi celine u neposrednoj vezi jedni sa drugima (Althusser & Balibar, 1970:94). Takvo shvatanje vodi u „ekspresivni totalitet“, izražen u tezi da su sve instance društva (ekonomija, pravo, politika i kultura) zapravo samo različiti izrazi jedne iste suštine shvaćene poput „duha epohe“. Upravo se Gramši, prema njihovom mišljenju, vodi takvim ekspresivnim modelom jer je pod uticajem hegelijanske idealističke tradicije. Nasuprot tome, Altiser formuliše svoj koncept „strukturalne kauzalnosti“ i pluralnih vremena, pa umesto jedne sinhronе sadašnjosti koja „izražava suštinu“, postavlja višestruke, neusklađene temporalnosti (ekonomske, političke, ideološke) koje se prepliću u konjunkturi. Ovo razvijanje modela društva kao sistema strukturalne kauzalnosti uočavamo u njegovim tekstovima „Kontradikcija i naddeterminacija“ i „Ideologija i državni ideološki aparati“, u kojima se ideologija shvata kao struktura koja reprodukuje proizvodne odnose (Althusser, 1965/1969; Altiser 1970/2015).

Altiserovo shvatanje ideologije razvija se u dijalogu sa Gramšijem (Morfino, 2019). Iako kritikuje Gramšijev apsolutni istoricitet, on priznaje da je Gramši jedini, posle Marksa i Lenjina, ozbiljno uložio u razvoj teorije superstrukture (Althusser, 1977/1968:114, prema: Jessop, 2007).

Gramšijevom pojmu hegemonije i razumevanju „hegemonijskih aparata“, Altiser zamera preveliku fokusiranost na efekte hegemonije, to jest, na održavanje pristanka. Time se zanemaruje šta je to što omogućava i povezuje te aparate, a to je njihova materijalna utemeljenost u odnosima proizvodnje i represivnom državnom aparatu. Altiser će, zbog toga, uvesti razliku između represivnih državnih aparata (vojska, policija, sudstvo) i ideoloških državnih aparata (porodica, škola, crkva, sindikati, mediji, stranke) i tvrditi da su svi oni funkcije reprodukcije proizvodnih odnosa - dakle, strukturno uvezani kroz klasnu dominaciju (Altiser, 2015:26-28). Možemo izvesti zaključak da se kod Gramšija hegemonija gradi kroz vođenje „pozicionog rata“, pa je njegov jezik utoliko više političko-strateški, dok je Altiserov jezik teorijsko-strukturalni. Altiser zato gradi ambivalentan odnos prema gramšijevskom nasleđu, Gramši postaje istovremeno i uzor i negativni primer, pa se tako, Altiserov teorijski projekat može čitati kao pokušaj da se preformulišu i ograniče Gramšijevе teze o filozofiji prakse, hegemoniji i državi. Iz toga sledi da bez Gramšija ne bi bila ni moguća Altiserova ideja državnih ideoloških aparata, formulisanje razlike između nauke i ideologije, kao ni kritike istoricizma.

Altiserova namera je, kao što je moguće prepoznati iz prethodno navedenog, da uspostavi marksizam kao nauku o istoriji, kroz usvajanje strukturalnog pristupa u tumačenju društvenih formacija. Istovremeno, ovim pristupom namerava da zaobiđe ekonomski redukcionizam, s jedne, i Hegelov „ekspresivni totalitet“, s druge strane (kao ideje da postoji jedna suština izražena u svim pojedinačnim delovima). Iz te perspektive treba da posmatramo njegove ključne pojmove: naddeterminaciju i strukturalni kauzalitet (Lewis, 2022). U želji da ponovo uspostavi naučnost marksizma, Altiser vrši „epistemološki prekid“ sa ranom Marksovom humanističkom mišlju i usmerava se na poznog Marksa iz „Kapitala“. Tako istorijski materijalizam ne vezuje više za filozofiju o čoveku i on postaje „nauka“.

Teorijski antihumanizam (Altiser, „Za Marksa“) podrazumeva da se istorija ne objašnjava pomoću transistorijskog subjekta, već pomoću struktura i relacija.⁵⁹ Marksova nauka se, ipak, mora

⁵⁹ U „Čitanju Kapitala“, Altiser postavlja simptomatsko čitanje: da bi se razumela teorija, ona se mora čitati u odnosu na praznine ili nepostavljene probleme, kako bi se rekonstruisala problematika teksta. Ovo simptomatsko čitanje je povezano sa teoretskom praksom, prema kojoj je znanje proizvedeno transformacijom ideoloških „sirovina“ u pojmove, pomoću

čitati na drugačiji način od klasične političke ekonomije, što znači da ona ne samo ima drugačiji sadržaj, već je potreban metodološki prekid sa dotadašnjom političkom ekonomijom kao osnovom tumačenja. Novo čitanje Marksa dovodi, dakle, do teorije o tome kako istorijska kauzalnost operiše unutar marksizma. Naddeterminacija prevazilazi čistu ekonomsku kontradikciju, tako što omogućava sagledavanje kontradikcije i kauzalnosti kao posledice kompleksne i strukturisane celine, umesto posmatranja jednog, „čistog“ ekonomskog uzroka. S obzirom na ovaj pojam, istorijska situacija ili kontradikcija (na primer, revolucija) nikada se ne dešava iz „čisto“ ekonomskih razloga, već je uvek u pitanju dejstvo više spojenih posledica različitih kontradikcija (Althusser, 1962). Uz to bi se moglo dodati da ekonomski faktor jeste određujući, ali uvek uz dejstvo ostalih faktora. Istorijske kontradikcije nisu čisto ekonomske, već su naddeterminisane drugim kontradikcijama: političkim, ideološkim, nacionalnim itd. koje se zgušnjavaju u konjunkturu. Odatle potiče i čuveno Altiserovo proširenje Engelseve misli o ekonomiji kao određujućoj „u poslednjoj instanci“, ali da „od prvog do poslednjeg trenutka, usamljeni čas „poslednje instance“ nikada ne dolazi“ (Althusser, 1977:113).

Dok naddeterminacija opisuje kako se protivrečnosti pojavljuju i kako se međusobno oblikuju unutar strukture, pojmovi strukturalne kauzalnosti, relativne autonomije i strukture u dominaciji odnose se na kauzalnost koja proizvodi ove naddeterminisane kontradikcije unutar navedene kompleksne celine. Dakle, strukturalna kauzalnost, kao sledeći važan pojam kod Altisera, pokazuje kako celina uzrokuje naddeterminisane posledice. Jasno je da prema načelu strukturalne kauzalnosti, nijedan element ne može stajati zasebno, izolovano od celine i predstavljati uzrok neke promene. Altiser odbacuje i mehaničku ili linearnu i ekspresivnu ili hegelijansku kauzalnost. Za Altisera je ova razlika izuzetno bitna, jer se njome objašnjava kako celina ispoljava svoje dejstvo, bez upadanja u objašnjenja zasnovana na jednoj suštini ili nekom linearnom uzroku.

Struktura se pokazuje kao „odsutan uzrok“, imanentan u svojim posledicama. Sama društvena formacija predstavlja kompleksnu celinu sa relativno autonomnim instancama (ekonomskim, političkim, ideološkim). Unutar ove kompleksne celine, jedan nivo je uvek dominantan (na primer, u kapitalizmu ekonomski), pa tako Altiser govori o strukturi u dominaciji, koja u krajnjoj instanci, organizuje druge i determiniše ih unutar ove naddeterminisane strukturalne mreže.⁶⁰

Strukturalna kauzalnost, na taj način, predstavlja pokušaj davanja opštije ontološke forme, u kojoj nijedan element nije jednostavan i suštinski uzrok drugog. Zato je ovaj pojam inherentno povezan sa naddeterminacijom: tezom da je svaki element unutar istorijskog kretanja određen drugim elementima (Lewis, 2022). Na ovoj osnovi, relativna autonomija ekonomskih, političkih i ideoloških praksi i njihova artikulacija unutar „strukture u dominaciji“ predstavlja bliže određenje strukturalne kauzalnosti. Osnovni predmet analize u ovoj strukturi je način proizvodnje unutar društvene formacije, kao strukturisana celina u kojoj je ekonomija determinanta „u krajnjoj instanci“, međutim, ova poslednja instanca se nikad ne pokazuje u svojoj „čistoj“ formi, već posredstvom drugih instanci.

Da bi bilo koja društvena formacija mogla da preživi, ona mora reprodukovati uslove proizvodnje i, pre svega, odnose proizvodnje (Althusser, 2014). Ovaj prelaz od proizvodnje do reprodukcije postaje ključno pitanje u delu „O reprodukciji kapitalizma“. U radu pod naslovom „Ideologija i ideološki državni aparati“ Altiser izlaže ideju da je reprodukcija odnosa proizvodnje određena ne samo ekonomskom bazom, već državnim aparatima, pre svega ideološkim državnim aparatima, kao što je škola, crkva, mediji, porodica i zakon, koji interpeliraju individue kao subjekte (Altiser, 2015:59-64). Altiser naglašava da analiza ideoloških državnih aparata ne slabi princip determinacije u krajnjoj instanci, već ga pojačava, pokazujući kako relacija baze i nadgradnje

specifičnog pojmovnog aparata. Drugim rečima, simptomatsko čitanje je metod kojim Altiser pristupa proučavanju Marksa i ono podrazumeva da tekst nije transparentan i da postoji jedna dublje ležeća struktura. Čitaju se „simptomi“ kako bi se rekonstruisala teorijska struktura, koja ih organizuje. Upravo kroz ovo drugačije metodsko čitanje, izvode se novi pojmovi u Altiserovoj filozofiji, kao što su pojmovi naddeterminacije i strukturalne kauzalnosti, koji potom strukturiraju njegovu verziju marksizma. Naddeterminacija i strukturalna kauzalnost se, tako, čitaju kao latentni, neteoretisani pojmovi u Marksovom poznom delu (Strawbridge, 1984).

⁶⁰ Stobridž govori o tome kako je pojam naddeterminacije zapravo Altiserov način da pokaže kompleksnost i unutrašnjost uzročnih relacija, dok je strukturalna kauzalnost više ontološki naziv za ovaj vid kauzalnosti unutar strukturisane celine. U čitavoj ovoj strukturi, relativna autonomija i struktura u dominaciji pokazuju kako se ova mašinerija odvija na različitim „nivoima“ (Strawbridge, 1984).

funkcionise kroz reprodukciju. Ukoliko je društvena formacija strukturisana celina, možemo postaviti pitanje šta je ono što omogućava opstanak ove strukture. Altiser pronalazi odgovor u reprodukciji odnosa proizvodnje: ne samo u proizvodnji robe, nego u kontinuiranom reprodukovanju najamnog rada, klasnih odnosa i sa njima povezanom formom prihvatanja i poslušnosti. Kroz ideološke državne aparate i ideološku interpelaciju vidimo, dakle, kako se društvena formacija reprodukuje u praksi. Škole, crkve, mediji, porodica i zakon interpeliraju individue kao subjekte, tako da mogu slobodno da zauzimaju svoje mesto u društvenoj hijerarhiji, onako kako je unapred određeno i zahtevano odnosima proizvodnje (Altiser, 2015:35). Na ovaj način, Altiser proširuje strukturalnu kauzalnost na proizvodnju subjektiviteta i čini ideologiju centralnom za razumevanje odnosa reprodukcije u kapitalizmu, izbegavajući opasnost od ekonomske redukcije, odnosno redukcije objašnjenja na čisto ekonomske faktore.

Za nas najrelevantniji Altiserov pojam je, svakako, pojam interpelacije, neodvojivo povezan sa shvatanjem ideologije. Ideologija postoji utoliko što interpelira individue kao subjekte. Drugim rečima, ideologija je praksa preobražavanja individua u subjekte. Interpelacija na neki način podrazumeva da individua prepoznaje sebe kao primaoca određene poruke, odnosno da se oseća „prozvanim“ u nekoj društvenog ulozi.⁶¹ Ali pošto bez ideološkog prepoznavanja nema definisane subjektivnosti, ne može se pretpostavljati nekakvo identitetsko stanje koje je postojalo pre rada ideoloških aparata, odnosno nekakav subjektivitet koji je čist od ideologije. Drugim rečima, ne postoji preideološka individua koja kasnije postaje subjekt, samim time što svojim rođenjem stupamo u mrežu institucija i diskursa, kao što porodica, škola, mediji i crkva, koja nam daje poziciju subjekta, naš je osećaj za sopstveno „ja“ formiran unutar te mreže. Ovo omogućava Altiseru da kaže da postojanje ideologije i interpelacija individua kao subjekata jeste „jedna ista stvar“: ideologija je ono što postoji unutar ovog stalnog procesa formiranja subjekta (Altiser, 2015:58).

Jasno je da interpelacija nije nešto što postoji samo u domenu svesti, nego je shvaćena u materijalnom smislu, jer se odvija kroz ideološke državne aparate, kao što je prethodno pomenuto. Svaki ideološki državni aparat održava određene ritualne prakse, kao što su predavanja, molitve, pozdravi, ispitivanja, ceremonije, u kojoj svaka individua deluje kao subjekat: kao učenik, vernik, građanin ili konzument. Altiser (2015) ističe da je škola postala dominantan ideološki aparat u kapitalizmu, čime je zamenila crkvu kao prethodni glavni ideološki aparat. U školama deca postaju subjekti koji prihvataju postojeću podelu rada i hijerarhiju kao prirodnu stvar. Interpelacija je tako utemeljena u institucionalnim aparatima (to jest, ideološkim državnim aparatima) i materijalnim ritualima (ponašanju, učestvovanju, konzumiranju, i tome slično). Transformišući individue u subjekte, ideologija aktivno učestvuje u reprodukciji odnosa proizvodnje. Altiser, takođe, govori o dva značenja „subjekta“: u jednom smislu subjekt je navodno slobodan i odgovoran akter, dok je u drugom smislu podređen autoritetu ili strukturi, Bogu, zakonu ili kapitalu. Upravo interpelacija objašnjava kako ova dva međusobno deluju. Odgovarajući na ideološko „prozivanje“ individua postaje i jedno i drugo, i subjekat svojih akata, čime vidi sebe kao slobodnog delatnika, i subjekat podređen postojećem društvenom poretku, zauzimajući određeni položaj na društvenoj lestvici. Subjektivnost, odnosno identitet, postaje nešto što povezuje iskustva na mikro nivou i reprodukciju na makro nivou.

*

U prethodnim odeljcima (2.1-2.4) razmotrili smo četiri teorijske paradigme - ontološki realizam (sa kritičkorealističkim polazištem), strukturalizam, socijalni konstruktivizam i neomarksizam. Namera nam nije bila da izložimo njihov prikaz kao zasebnih škola mišljenja, već da ustanovimo metateorijski okvir unutar kojeg propaganda, ideologija i politički mit mogu biti utemeljeni na više nivoa i načina analize.

⁶¹ Altiser prikazuje interpelaciju kroz primer policajca koji na ulici uzvikne: „Hej, ti tamo!“ Neko će se okrenuti na uzvik i time prepoznati sebe kao primaoca poruke i pomisliti: „To sam ja“. U tom aktu prepoznavanja, individua preuzima ulogu subjekta odgovornog pred zakonom.

Teza ontološkog realizma, da postoje stvarni entiteti, relacije i mehanizmi koji deluju nezavisno od naših opisa, pri čemu je znanje o njima uvek tranzitivno i istorijski promenljivo, predstavlja ontološki „temelj“ koji omogućava integraciju ostalih perspektiva bez upadanja u redukcionizam. Baskarova stratifikovana ontologija (realno-aktuelno-empirijsko) obezbeđuje kriterijum da se ideologija i politički mitovi ne tretiraju kao puki diskurzivni entiteti, niti kao proste empirijske regularnosti koje je potrebno kauzalno dokazati, već kao pojave čije se delovanje objašnjava rekonstrukcijom generativnih mehanizama u otvorenim sistemima. Zato je kritičkorealistička teza o kauzalnoj efikasnosti struktura relativno komplementarna i strukturalističkim i konstruktivističkim uvidima, ali samo u onoj meri u kojoj se ovi uvidi zadržavaju na nivou epistemološke i metodološke posredovanosti, ne prelazeći u opšti ontološki relativizam.

U tom smislu, strukturalistička teza o primatu relacija nad supstancijalnim sadržajima komplementarna je kritičkorealističkoj orijentaciji ka strukturama i mehanizmima, jer se struktura shvata kao ontološki relevantna, čime se otvara direktna kompatibilnost sa realističkim uverenjem da društvene (i simboličke) strukture imaju kauzalne moći. Drugo, čak i onda kada je strukturalizam pretežno „epistemološki“ (kako kod Sosira i Levi-Strosa), njegov metod omogućava mapiranje regularnosti na empirijsko-aktuelnom nivou. Odnosno, može nam pomoći da razumemo kako se značenja stabilizuju kroz diferencijalne odnose, kako se opozicije i transformacije ukorenjuju u mitu, i kako se kroz simbolizam proizvodi „prirodnost“ određenih društvenih značenja (Roland Barthes). Kritički realizam, međutim, insistira da se ova mapa simboličkih relacija ne može uzeti kao krajnje objašnjenje, već je ona analitički ulaz u pitanje pod kojim uslovima i putem kojih mehanizama određeni simbolički poredak postaje stabilan i efikasan.

Socijalni konstruktivizam dopunjuje prethodna stanovišta time što pokazuje kako se društvene činjenice „objektivizuju“ i zašto se doživljavaju kao samorazumljive. Bergerova i Lukmanova dijalektika eksternalizacije, objektivacije i internalizacije može biti komplementarna realističkoj distinkciji intransitivnog i tranzitivnog. Ona opisuje kako se tranzitivni sloj znanja i značenja institucionalno sedimentira, distribuira i reprodukuje kroz uloge, legitimizacije i simboličke univerzume. Serlova analiza institucionalnih činjenica dodatno osnažuje ovu tezu kroz formulu „X važi kao Y u kontekstu C“, uz tvrdnju da konstrukcija institucija ne poništava eksterni realizam i postojanje „prirodnih“ činjenica. Otuda su teze umerenog konstruktivizma primenljive sa ontološkim realizmom, zato što ograničavaju domen konstrukcije na institucije, norme i klasifikacije, dok realistički okvir omogućava da se uz objašnjenje kako se značenja uspostavljaju, postavi i pitanje šireg političkog uvida zašto se određeni poredak održava.

Komplementarnost strukturalizma i umerenog konstruktivizma može biti produktivna u razmatranju političkog mita i ideologije. Bartova teza o mitu kao sekundarnom semiološkom sistemu koji naturalizuje istorijsko i prikazuje ga kao „prirodno“ može se čitati kao semiotički opis istog procesa koji konstruktivisti nazivaju reifikacijom, tj. gubitkom svesti o društvenoj proizvedenosti simboličkih univerzuma. Serlova analiza status-funkcija i deontičkih moći daje nam doprinos pri sagledavanju zašto „naturalizovani“ poredak nije samo simbolički, već i normativan. Jednom kada nešto važi kao Y, ono generiše prava, obaveze i ovlašćenja koja strukturiraju praksu. Na taj način, strukturalistička analiza kodova i opozicija omogućava rekonstrukciju „forme“ mitološkog i ideološkog značenja, dok konstruktivizam objašnjava njegovu institucionalnu stabilizaciju i internalizaciju.

Neomarksizam nam omogućava da uvedemo onaj nivo analize bez kojeg bi prethodne teze mogle ostati „neutralne“ prema pitanjima održavanja i produbljivanja nejednakosti. Neomarksistička orijentacija pruža usmerenje ka pitanju zašto se simbolički poredak uvek, u krajnjoj instanci, povezuje sa društvenom reprodukcijom, klasnim odnosima ili međunarodnim interesima. Gramšijeva teza o hegemoniji kao spoju pristanka i prisile, u kojoj se dominacija ukorenjuje u „zdravom razumu“ i institucijama građanskog društva može se prepoznati i u Bartovoj analizi naturalizacije i u konstruktivističkim uvidima o legitimaciji. Argument za ovu komplementarnost je sledeći - dok nam strukturalizam i konstruktivizam pokazuju kako se značenja formiraju i postaju samorazumljiva, Gramši nam objašnjava da su određena značenja društveno „privilegovana“ zato što su uvezana sa materijalnom i institucionalnom organizacijom poretka, pa si predstavljena kao opšti interes. Time se

polje medija, obrazovanja i kulture (u kojima se dominantno šire politički mitovi) razume kao poprište „pozicionog rata“, a propaganda kao pojavni aspekt dugotrajnog organizovanja političkog pristanka, a ne kao izolovana tehnika manipulacije.

Altiserova koncepcija ideoloških državnih aparata i interpelacije dodatno sistematizuje prethodni uvid, premeštajući fokus sa pojedinačnih „ideja“ na materijalne prakse reprodukcije: škola, mediji, porodica i pravo tumače se kao mehanizmi proizvodnje subjektivnosti, tj. načina na koji se individue prepoznaju kao subjekti i zauzimaju društvene pozicije. U tome možemo uvideti komplementarnost sa tezama Bergera i Lukmana (internalizacija kroz socijalizaciju), sa Serlovim tezama o status-funkcijama, ali i sa kritičkorealističkom tezom o generativnim mehanizmima. U tom svetlu ideologija i hegemonija mogu se tretirati kao realni mehanizmi koji proizvode empirijski opažive efekte, premda nisu direktno „vidljivi“ kao opažajne regularnosti.

Ipak, povezivanje ovih paradigmi zahteva i preciziranje granica njihove kompatibilnosti. Klasični antirealistički impuls strukturalizma, kao i radikalni konstruktivizam, nose rizik da se i vandiskurzivne dimenzije moći (ekonomske i represivne) svedu na diskurzivnu igru. Kritički realizam nam ovde može ponovo poslužiti kao korektiv, jer odbacuje epistemicizam i insistira da diskursi jesu kauzalno delatni, ali da ne predstavljaju poslednju ontološku instancu. Slično tome, napetost između Gramšijevog naglaska na praksi i političkoj agensnosti i Altiserovog teoretskog antihumanizma može se produktivno zadržati uz dijalektičku korekciju - subjekti jesu strukturisani interpelacijom i hegemonijskim institucijama, ali se hegemonija, upravo zato što je istorijska i praktična, može i osporavati kroz kontrahegemonijske projekte i promenu praksi.

Na osnovu svega navedenog, opšti teorijski okvir ove disertacije može se sažeti kao sinteza kritičkog realizama (koji nam omogućava ontološku i metodološku osnovu, kroz stratifikaciju nivoa realnosti i zahtev za objašnjenjem mehanizmima), strukturalizma (koji nam omogućava teorijsku osnovu za rekonstrukciju relacija značenja i mitoloških narativa na empirijsko-aktuelnom nivou), umerenog socijalnog konstruktivizma (korisnog za objašnjenje institucionalizacije, legitimizacije i internalizacije tih značenja) i neomarksizma (koji nam obezbeđuje kritičko sagledavanje povezanosti sa društvenom reprodukcijom, ekonomskom moći, aparatima države i hegemonijom).

Time se, u nastavku rada, otvara mogućnost da se empirijska analiza propagandnih sadržaja poveže sa objašnjenjem uslova njihove delotvornosti, od kodova i mitskih narativa, preko procesa naturalizacije i subjektivacije, do hegemonijskih projekata i mehanizama reprodukcije koji te narative u dijalektičkom prožimanju ujedno čine uverljivim i koriste ih za sopstveno održavanje.

3. Teorije međunarodnih odnosa: liberalni internacionalizam (vilsonizam) i njegove kritike

3.1 Liberalna paradigma međunarodnih odnosa i doktrina vilsonizma

Liberalna paradigma međunarodnih odnosa⁶² podrazumeva školu mišljenja, koja, uprkos unutrašnjim razlikama među njenim predstavnicima, zastupa zajedničko uverenje da međunarodna politika nije iscrpljena logikom sile i sopstvenog interesa država u igri „nultog zbira“, na osnovu čega proizilazi stav da njihov međusobni sukob nije nužnost. Predstavnici liberalne paradigme naglašavaju društvene izvore državnih odluka, ulogu institucija, trgovine i prava, kao i mogućnost saradnje i mirnog rešavanja sporova u međunarodnom okruženju, iako ono i dalje ostaje suštinski anarhistično. U okviru ove paradigme najčešće se razlikuju republikanski ili demokratski liberalizam (koji naglašava da je miran oblik rešavanja međusobnih sukoba svojstven demokratski uređenim državama), komercijalni liberalizam (koji u središte postavlja trgovinu i međuzavisnost kao osnove trajnog mira) i neoliberalni institucionalizam (koji posebnu pažnju poklanja pitanju institucija kao posrednika racionalne saradnje).⁶³ Zajednička karakteristika ovih pristupa jeste ideja da se međunarodni ishodi ne mogu objašnjavati isključivo raspodelom moći, već i unutrašnjim uređenjem država, strukturom ekonomskih interesa, ili normama i institucionalnim aranžmanima koji oblikuju očekivanja aktera. Prema republikanskom/demokratskom liberalizmu, unutardržavne institucije predstavničke vlasti i liberalnih prava generišu norme uzdržanosti prema „sličnima“, uz političko ograničavanje mogućnosti ratovanja usled uticaja domaćeg javnog mnjenja (Kant, 1795/2006; Doyle, 1986). Komercijalni liberalizam naglašava oportunitetne troškove rata i redistribuciju interesa kroz trgovinu i kapitalne tokove (Moravcsik, 1997; Keohane & Nye, 2012), dok neoliberalni institucionalizam, u najširem smislu, gaji uverenje da institucije menjaju strukturalne odlike interakcije, što omogućava racionalnu saradnju bez neophodnosti za suverenom koji bi tu saradnju nadgledao (Keohane, 1984).

Filozofsko poreklo liberalne tradicije u teoriji međunarodnih odnosa vezuje se za Kantov esej „O večnom miru“ (1795). U njemu Kant naglašava republikanski ustav svake države, federaciju slobodnih država (koja nije svetska država) i kosmopolitsko pravo (ograničeno na uslove univerzalnog gostoprimstva) kao tri međusobno povezana preuslova trajnog mira (Kant, 1795/2006, 74-85). Projekti Lige naroda i kolektivne bezbednosti dali su Kantovom „idealizmu“ institucionalno usmerenje, koje je nakon istorijskog neuspeha i kritike realista nakon 1930-ih bilo u velikoj meri teorijski potisnuto. Liberalna tradicija, međutim, preživljava i konceptualno sazreva posle Drugog svetskog rata. Autori poput Majkla Dojla čak tvrde, nadovezujući se upravo na Kantove teze, da je empirijski dokazano da liberalne države međusobno „stvaraju zaseban mir“, iako pokazuju sklonost ka ratu sa neliberalnim režimima.⁶⁴ U diskusiji o „zoni mira“ među liberalnim državama Dojl ukazuje na to da se od početka XIX veka razvija svojevrsna „paciifička unija“ u kojoj se sporovi među liberalima rešavaju bez rata, dok mnogi ratovi liberalnih država ciljaju neliberalne protivnike (Doyle, 1986:1156–1157). Keohejn i Naj ističu globalni karakter ekonomskih i ekoloških pitanja krajem XX veka, koji obeležavaju pojmom „složene međuzavisnosti“, tvrdeći da ovakav okvir neminovno dovodi do smanjenja mogućnosti ratnih sukoba. Oni ističu kao bitna obeležja „složene međuzavisnosti“: prvo, postojanje više različitih kanala komunikacija među društvima, od kojih neki

⁶² U literaturi se ova paradigma međunarodnih odnosa često naziva i „idealistička“.

⁶³ Prema Moravčiku, liberalna teorija počiva na tri „pretpostavke“, koje joj čine jezgro: primat društvenih aktera, reprezentativna (posrednička) uloga države i međunarodni sistem kao konstelacija međuzavisnih preferencija. Iz njih, prema njegovom mišljenju, proizlaze tri varijante liberalizma: ideacijska (*ideational*), komercijalna i republikanska (Moravcsik, 1997:516-524).

⁶⁴ Dojl tvrdi: „Liberalne države su različite. One su doista miroljubive. One su, međutim, i sklone ratu... Liberalne države stvorile su zaseban mir, kako je Kant predvideo“ (Doyle, 1986:1151-1152).

autonomno deluju bez uticaja matičnih državnih struktura (kao primere navode neformalne veze između vladinih elita, uz formalne aranžmane sa spoljnim kancelarijama, neformalne veze među nevladinim elitama i transnacionalne organizacije)⁶⁵; drugo, odsustvo stabilne hijerarhije tema (koja podrazumeva odbacivanje automatske dominacije bezbednosnih pitanja nad svim ostalim, što je teza koja se u realističkoj paradigmi uzima kao aksiom); i, poslednje, sve manju ulogu sile među razvijenim državama (Keohane & Nye, 2012:20–25). Moravčik je sličan niz pretpostavki uzimao kao argument u korist komercijalnog liberalizama, uz tvrdnju da su promene u načinima prekogranične razmene preoblikovale politički efektivne društvene koalicije, a zatim posredno uticale i na državne preferencije: „komercijalni liberalni argument uglavnom je funkcionalistički: promene u strukturi domaće i globalne ekonomije menjaju troškove i koristi transnacionalne ekonomske razmene stvarajući pritisak na domaće vlade da olakšaju ili blokiraju takve razmene kroz odgovarajuće spoljne ekonomske i bezbednosne politike“ (Moravcsik, 1997:528). Jedan od primera neoliberalnog institucionalizma jeste i Keohejnova studija „Nakon hegemonije“ (*After Hegemony*, 1984), u kojoj on oponira uobičajenom ubeđenju da je međunarodna saradnja zavisna od hegemonu. On tvrdi da je saradnja moguća i pod anarhijom u slučajevima kada institucije smanjuju transakcione troškove, odnosno omogućavaju razmenu informacija, nadzor usklađenosti pravila i sistematsku iteraciju, čime menjaju isplativost strategija u igrama poput „dileme zatvorenika“ (Keohane, 1984:56-57,93-97,103-106). Ključna distinkcija koju Keohejn navodi jeste ona između saradnje (kooperativnog prilagođavanja preferencija/strategija) i harmonije (spontanog podudaranja interesa), pa zaključuje da institucije pomažu u prvom slučaju, bez pretpostavke o harmoničnim interesima (Keohane, 1984:51-52). Naprotiv, ključna pretpostavka neoliberalnog institucionalizma jeste da je saradnja moguća jer se pokazuje međusobno korisnom, iako svaki akter racionalno prati svoje sebične interese, a ne etiku žrtvovanja sopstvene koristi zarad „opšteg dobra“.

*

U istorijskom i normativnom smislu, najuticajnije artikulacije liberalne tradicije jeste doktrina vilsonizama, u okviru koje je liberalna paradigma dobila izrazito politički i programski oblik. Vilsonizam se može odrediti kao doktrina koja ističe vrednosti demokratije, samoopredeljenja, otvorenih tržišta, međunarodnih institucija i svojevrsnog američkog moralizovanog spoja protestantizma i prosvetiteljstva. Pravilno razumevanje vilsonizma je, uz razumevanje pitanja istorije američke spoljne politike, takođe i pitanje razumevanja načina na koje je liberalna teorija međunarodnih odnosa prešla iz sfere teorijskih spekulacija u sferu političko-normativnog projekta svetskog poretka.

Kako je navedeno, u liberalnoj perspektivi međunarodnih odnosa ključna pretpostavka jeste da anarhija ne mora voditi neprekidnom konfliktu, već da države mogu graditi stabilne obrasce saradnje kroz norme, institucije i „obuzdavanje“ moći, pa se i vilsonizam shvata kao skup manje ili više usklađenih pretpostavki o tome kako se trajni mir može graditi. Kao distinktivno jezgro vilsonizma često se ističe zastupanje ideje da je za ispravan međunarodni poredak potrebna „demokratska vlada izgrađena na čvrstim temeljima nacionalnog samoopredeljenja“ (Ikenberry et al., 2009:60); kao i sledeće komponente: kolektivna bezbednost, međunarodna trgovina na principima „otvorenih vrata“, progresivistička ideja istorije i američka „izuzetnost“ (Ambrosius, 2017:47-48).⁶⁶ Vilson je, dakle,

⁶⁵ Keohan i Naj elaboriraju svoju tezu na sledeći način: „Ovi kanali se mogu sumirati kao međudržavni, transvladini i transnacionalni odnosi. Međudržavni odnosi su normalni kanali koje pretpostavljaju realisti. Transvladini se primenjuje kada ublažimo realističku pretpostavku da države deluju koherentno kao jedinice; transnacionalni se primenjuje kada ublažimo pretpostavku da su države jedine jedinice“ (Keohane & Nye, 2012:20).

⁶⁶ Pojavljuju se različite odrednice vilsonizma, poput one Tonija Smita, koji tvrdi da je „američka posvećenost promociji demokratije širom sveta“ u „srži vilsonizma“, ili Noka i Slotera koji smatraju da je Vilsonova vizija pre svega izgradnja „kooperativnog i na pravilima zasnovanog međunarodnog poretka“, u čijem su centru Liga naroda i multilateralizam (videti: Ikenberry, 2009:2). Vredi izneti i upozorenje koje iznosi Tomas Nok, da je „vilsonizam ... slobodno-plutajući označitelj“ u američkoj i svetskoj politici, pojam koji se vremenom menja, usvaja i preoblikuje u različitim kontekstima (Knock, 2009:30).

težio jednom nadsacionalnom uređenju, to jest ostvarenju ideje da pravila i institucije mogu zameniti logiku balansiranja moći ili je makar civilizovati kroz kolektivnu bezbednost i zajedničku sliku sveta; čime međunarodni poredak biva, makar nominalno, zamišljen kao univerzalni moralni projekt.⁶⁷ U vezi sa time, Vilson je posebno isticao ulogu informisane javnosti, koju je shvatao kao „silu“ koja svojim moralnim delovanjem može davati značajan doprinos odbrani osnovnih principa takvog međunarodnog sistema (Simić, 2022:39). Iako vilsonizam pretenduje na univerzalnost (zastupajući „svetski mir“ kroz „univerzalne“ liberalne norme), za kontekst teme ove disertacije ostaje značajno pitanje njegovog porekla, imajući u vidu da se u njemu spoljna politika SAD doživljava kao misija u kojoj se ideal slobode tretira kao samorazumljivi „moralni sadržaj“. Dilema koja se javlja jeste da li su vilsonovske ideje naprosto racionalan odgovor na anarhiju međunarodnog sistema, ili su one prevashodno duboko ukorenjene u specifičnim američkim istorijskim narativima i moralnoj samopercepciji. Zato se vilsonovska tradicija može istraživati na dva nivoa: prvi je normativni, na kojem se vilsonizam uzima kao doktrina o institucionalizaciji mira (kolektivna bezbednost, multilateralizam, uspostavljanje sistema međunarodnog prava i uvažavanje značaja javnog mnjenja); dok je drugi nivo usmeren na političku kulturu, kolektivne identitetetske odrednice, odnosno način legitimisanja američke uloge u svetu, kroz nacionalne osnivačke mitove, religijske tradicije i predstavu o sopstvenoj izuzetnosti. Frenk Ninkovič tako razlikuje „normalni internacionalizam“ od vilsonizma tako što prvi vidi kao rutinsko upravljanje odnosima i interesima velikih sila u relativno stabilnim uslovima, dok drugi označava kao „krizni internacionalizam“, koji se javlja u „lošim vremenima“ (Ninkovich, 1999:12). Na se taj način, pored njegove institucionalne dimenzije, vilsonizam može posmatrati i kao krizna ideologija, u kojoj se globalni poredak i američka uloga stapaju u jedinstvenu sudbinsku naraciju. Takva je naracija istovremeno teleološka i progresivistička, jer pretpostavlja da svet može i treba da ide ka boljem poretku, ali i da progres kao cilj opravdava prevazilaženje trenutnih problema aktivnim intervencionizmom. Vilson je ostao zapamćen kao predsednik koji je „preuzeo Belu kuću na početku nove epohe u svetskoj politici“ i kao državnik koji je morao da odgovori na niz potresa: meksičku, rusku i kinesku revoluciju, socijalističku kritiku industrijskog kapitalizma i imperijalizma, kao i izazove koje je otvorio Prvi svetski rat (Knock, 2009:31). Tako su istorijske okolnosti nastanka vilsonizma kao doktrine doprinele da se ona posmatra kao reakcija na strukturni lom međunarodnog poretka i krizu legitimiteta imperija i starih diplomatskih obrazaca. Ratni sukob koji je proizveo nesagledive posledice po međunarodnu politiku otvorio je pitanje odnosa nacionalnog interesa i međunarodne odgovornosti. U tom kontekstu Vilson je pokušavao da razreši „fundamentalnu dilemu u američkoj spoljnoj politici“ koja se ogledala kroz istovremenu težnju za izolacionizmom i sve veću geopolitičku i ekonomsku potrebu za spoljnopoličkim angažmanom (Ambrosius, 1990:x). Sa namerom da ovu dilemu razreši, Vilson je međunarodnu politiku „umesto kao odvojenu sferu „čistog interesa“, konceptualizovao kao polje u kojem se mogu primeniti reforme u potrazi za „međunarodnom društvenom kontrolom“ (Ambrosius, 1990:2).⁶⁸ Takva ambicija implicira da se međunarodni poredak može dugoročno izgrađivati, odnosno da su institucije i norme mehanizmi koji vremenom utiču na povećanje međusobnog razumevanja i poverenja između različitih država, što će ostati ključna odrednica liberalne škole

⁶⁷ Vilsonova institucionalna vizija oličena u Ligi naroda kao „organizovanoj moralnoj snazi“, bila je pokušaj spajanja liberalnog institucionalizma sa kantovskom i protestantskom moralnošću; u Parizu, dok je čekao otvaranje mirovne konferencije, „on je izneo svoju ideju o Ligi kao instrumentu za sprečavanje apsolutizma i militarizma da ponovo ugroze ljudsku slobodu“ (Ambrosius, 1990:51). Ova vizija kolektivne sigurnosti trebalo je da zameni koncepciju „ravnoteže snaga“ kao mehanizma za održavanje trajnog mira. Vilson se može smatrati pionirima institucionalnog „vezivanja moći“, koje predstavlja jedno od ključnih problema u liberalnoj teoriji međunarodnih odnosa, a odnosi se na to kako obuzdati moć i obezbediti predvidljivost u sistemu suverenih država.

⁶⁸ Vilson iznosi svoj stav: „osnivanje Lige naroda ... više je pitanje moralnog ubeđenja nego problem pravne organizacije“ (prema: Knock, 2019:127).

mišljenja sve do danas.⁶⁹

Ono što je od značaja za uži predmet našeg interesovanja jeste posmatranje wilsonizma kao „moralne misije“, što je određenje utemeljeno na suštinskom odbijanju kantovske idealističke etike da postupanje svede na isključivu kalkulaciju sopstvene koristi. Ninkovič, ilustrujući ovaj motiv, citira samog Vilsona kada tvrdi da je „veoma opasno određivati spoljnu politiku jedne nacije u smislu materijalnog interesa“, već da je mnogo poželjnije „razmišljati o napretku čovečanstva, nego o napretku ove ili one investicije“ (prema: Ninkovich, 1999:51).⁷⁰ Takav stav je u saglasnosti sa kantovom deontologijom kategoričkih imperativa, prema kojoj se određuje da legitimitet delovanja zavisi od mogućnosti poopštavanja normi kojima se delovanje vodi.⁷¹ Zato se wilsonizam, od strane svojih zastupnika, predstavlja prvenstveno kao normativna teorija poretka. Na istom tragu, snažno „moralno“ opravdanje, koje ima direktne posledice po intervencionizam, jeste Vilsonovo relativizovanje apsolutnog suvereniteta. On iznosi predviđanje da „dolazi vreme u svetskoj istoriji kada će se nacije međusobno složiti da su prava čovečanstva veća od prava suvereniteta“ (prema: Knock, 2019:x). Ovakav je stav od izuzetne koristi za razumevanje opravdanosti „moralne misije“, jer ako su „prava čovečanstva“ iznad suvereniteta, onda se otvara prostor i za tvrdnju da međunarodna zajednica (odnosno vodeće sile) imaju pravo, pa čak i dužnost, da intervenišu kada ugrožene temeljne vrednosti.⁷² Tako wilsonizam postaje simbol za uverenje da „svet mora biti bezbedan za demokratiju“, odnosno da se „demokratija mora braniti tamo gde postoji“, pri čemu ta odbrana znači boriti se protiv njenih neprijatelja (Cooper, 2006:26, prema: Slaughter, 2009:94). Što je opredeljenje koje se dovodi u vezu sa kantovskim uverenjem da su demokratija i liberalni poredak preduslovi trajnog mira.

Međutim, iako su univerzalistički, prosvetiteljski principi u srcu liberalnog internacionalizma, istorijsko iskustvo pokazuje njihovo selektivno tumačenje. Vilsonovski projekat je svoje početke imao u kontekstu „zdravorazumskih“ prihvatanja mnogih zatečenih hijerarhija, što je vodilo tome da su „njegovi liberalni ideali, iako naizgled univerzalni, bili ekskluzivni u praksi“, te su njegove „pune prednosti bile dostupne samo belim nacijama Zapada“ (Ambrosius, 2017:111).⁷³ Ovo je urušavalo poistovećivanje sa „univerzalnim emancipatorskim projektom“, jer se pokazivalo da je načelni univerzalizam kulturno uslovljen, odnosno da su se narodi posmatrali kroz kriterijume rase, religije i „civilizacijskog“ razvoja. Kako Ikenberi navodi, „liberalni imperijalni impuls“ bio je očigledan u

⁶⁹ Dugoročna istorijska ambicija dobro se odslikava u rečenici Vudroa Vilsona, izrečenoj tokom pregovora sa Nemačkom oktobra 1918. godine: „Ja igram za sto godina od sada“ (prema: Knock, 2009:30).

⁷⁰ Iako se ovako postavljena idelistička pozicija gradi kao moralna kritika „materijalnog interesa“, kritike koje ćemo izneti u naredim odeljcima pokazuju da liberalni moralizam ne isključuje geopolitičke i ekonomske interese, već ih često jednostavno „preoblikuje“ kao „civilizacijsku“ obavezu.

⁷¹ Osgut ističe: „U Vilsonovoj filozofiji, stvari duha su bile ono što je bilo važno, a kako bi Amerika mogla da služi kao nepristrasan mirotvorac ako bi stavila svoj lični interes iznad interesa čovečanstva i usvojila nacionalnu svrsishodnost umesto čovečanstva kao svoj vodič?“ (Osgood, 1953:181).

⁷² U savremenim debatama pojavljuje se isti obrazac opravdavanja intervencije idejom da ispravni međunarodni poredak počiva na legitimitetu i univerzalnim pravima, a ne isključivo na suverenim granicama i formalnoj jednakosti država (videti: Slaughter, 2009).

⁷³ Ambrosius objašnjava izneseni sud na sledeći način: „Na mirovnoj konferenciji u Versaju, Vilson je odbacio ideju o rasnoj jednakosti. Tokom izrade Pakta za Društvo naroda, japanski delegati su podneli amandman kojim bi potvrdili da „princip jednakosti naroda i pravednog postupanja sa njihovim državljanima treba da bude postavljen kao fundamentalna osnova budućih odnosa u svetskoj organizaciji“. Britanski delegati su se glasno protivili amandmanu. U komisiji koja je sastavila Pakt, samo su se Vilson i jedan poljski delegat pridružili Britancima u kritici. Ostali delegati su podržali amandman. Na sastanku 11. aprila 1919. godine, jedanaest od sedamnaest delegata glasalo je za njega. Ali kao predsednik komisije, predsednik je presudio da je amandman odbijen jer glasanje nije bilo jednoglasno. Ni u jednom drugom trenutku nije zahtevao takvu jednoglasnost. Japanski delegati su potom pokrenuli pitanje na plenarnoj sednici 28. aprila, ali su ponovo izgubili od Britanaca i Amerikanaca koji nisu želeli da se njihova carstva otvore za japanske ili druge azijske imigrante. Svojom ključnom ulogom u porazu japanskog amandmana o rasnoj jednakosti, Vilson je, zajedno sa Britancima, povukao globalnu liniju“ (Ambrosius, 2017:110-111).

Vilsonovim intervencijama u Meksiku 1914. i 1916. godine, prilikom kojih je isticao da je američka upotreba sile bila sa namerom da pomogne Meksiku da „prilagodi svoje neposlušno domaćinstvo“ (Ikenberry, 2009:14).⁷⁴ Unutrašnja kontradiktornost u kojoj wilsonovski liberalizam afirmiše samoupravu i demokratsku legitimnost dok u praksi postaje projekat „edukovanja“ drugih prema sopstvenim kriterijumima, ostaće trajna meta kritike.⁷⁵ Takođe, trajni problem ostaće i to što se onemogućava razdvajanje onoga što je specifično američko od onoga što je univerzalno, jer se intervencije sprovode kroz razumevanje sopstvene političke kulture kao „izabranog“ modela u ostvarenju univerzalnog dobra. Ovakvo shvatanje zastupa Vilson kada sunarodnicima poručuje: „Sada je na nama da kažemo da li ćemo u svetu uopšte igrati ulogu kojom su se hvalili tvorci ove velike nacije i koju su nam predviđali da ćemo uvek igrati među narodima sveta“ (prema: Knock, 2019:96). „Tvorci ove velike nacije“ (osnivači) mitski su izvor kojim se opravdava uloga Amerike, na način da osnivački mit postaje spoljnopolički orijentir.⁷⁶ Ili, drugim rečima, wilsonizam možemo definisati i kao liberalnu teoriju međunarodnih odnosa koja se legitimiše američkim osnivačkim narativom i dugotrajnim ubeđenjem o sopstvenoj „izuzetnosti“.⁷⁷ Nativ o američkoj „izabranosti“ i „misiji“ istorijski je snažno povezan sa idejom „manifestne sudbine“ (*manifest destiny*), odnosno poimanjem sopstvene nacije kao posebnog subjekta istorije, izabranog za širenje slobode, o čemu ćemo detaljno govoriti u petom poglavlju ove disertacije; gde ćemo, između ostalog, pokazati da samoproklavana „moralna misija“ ne počinje prosvetiteljskom racionalizacijom međunarodne politike, već izvire iz same osnove američkog nacionalnog identiteta.⁷⁸ Liberalni internacionalizam je u američkom kontekstu prožet „misionarskim duhom“ koji je proistakao iz ideje sopstvene zavetne uloge, duboko ukorenjene u američkoj protestantskoj tradiciji (Menchik, 2021:1).⁷⁹

Druga vrsta kritike wilsonizma odnosi se na njegovu ekonomsku dimenziju. „Open Door“,⁸⁰ ideja otvorenih tržišta i jednakih uslova investiranja i trgovine, je u liberalnom modelu istovremeno

⁷⁴ Vilson je govorio: „Naučiću južnoameričke republike da biraju dobre ljude“, povodom čega Ikenberi zaključuje: „Zaista, Vilson je koristio vojnu silu u pokušaju da (to) nauči južne republike, intervenišući na Kubi, u Dominikanskoj Republici, Haitiju, Hondurasu, Meksiku i Nikaragvi“ (Ikenberry, 2009:14).

⁷⁵ Kod Vilsona uočavamo jedno paternalističko razumevanje pojma slobode. Kada Vilson govori o slobodi u kontekstu Filipina, on izgovara sledeće: „Sloboda sama po sebi nije vladavina. U pogrešnim rukama - u rukama neuvezbanih, nedisciplinovanih ona je nespojiva sa vladom“, a o paternalizmu svedoče i naredne reči: „Moramo vladati kao oni koji podučavaju: a oni moraju da se pokoravaju kao oni koji su pod tutorstvom. Oni su deca, a mi smo ljudi u ovim dubokim pitanjima vladavine i pravde“ (prema: Smith, 1994: 63).

⁷⁶ Osgud navodi kako Vilson podrazumeva transcendentni karakter moralne misije: „nadam da nikada nećemo zaboraviti da smo stvorili ovu naciju, ne da bismo služili sebi, već da bismo služili čovečanstvu“ (prema: Osgood, 1953:177).

⁷⁷ Ambrosius povezuje Vilsonovo shvatanje politike sa mitom o američkoj nevinosti i vrlini: „Prihvatajući mit o američkoj nevinosti i vrlini, Vilson je napravio oštru razliku između Starog i Novog sveta. Sjedinjene Države je smatrao *devičanskim kontinentom*“ (Ambrosius, 1990:9).

⁷⁸ Vilson opisuje odbijanje Lige rečima: „To se nije dogodilo po našoj zamisli, već po Božjoj volji, koja nas je povela ovim putem. Ne možemo se vratiti. Možemo samo ići napred, uzdignutih očiju i osveženog duha, da sledimo viziju. O tome smo sanjali pri našem rođenju. Amerika će zaista pokazati put“ (prema: Ambrosius, 1990: 137).

⁷⁹ Džeremi Menčik polemizuje sa standardnim viđenjima koja sekularizuju wilsonizam: „Vilsonov liberalizam nije bio zasnovan na prirodnom pravu i suverenitetu poput Kantovog večnog mira; bio je utemeljen u hrišćanskom poreklu demokratije, američkoj ulozi lidera sveta izvedenoj iz providenja i saradnji između hrišćanskih država“, pa tvrdi da je „wilsonizam proizvod Vilsonovog specifično južnjačkog prezviterijanskog vaspitanja“, a da njegova „specifična religioznost i njene emanacije nisu zanemareni, već su namerno izbrisani iz teorija liberalnog internacionalizma“ (Menchik, 2021:3-4). Zaključak je da liberalizam u wilsonovskoj varijanti treba posmatrati zajedno sa religijskim narativom o providenju i izuzetnosti, jer je taj narativ ključni deo motivacione strukture.

⁸⁰ Sasvim u suprotnosti sa idealističkim stavovima o prioritetu univerzalnog interesa nad nacionalnim, koje smo izneli ranije, Nok ističe da se Vilson „slagao sa stavovima svog prijatelja i bivšeg studenta Frederika Džeksona Tarnera, čija je „teza o granicama“ američke istorije implicirala da su Sjedinjenim Državama potrebna veća strana tržišta kako bi održale svoj prosperitet“ (Knock, 2019:10); čime se ukazuje da wilsonovski liberalizam ne nastaje u čistoj sferi „međunarodne pravde“, već u praktičnim materijalnim potrebama ekonomske ekspanzije.

instrument mira (jer trgovina povećava međuzavisnost) i instrument prosperiteta (zbog efikasnije alokacije resursa i oplodnje kapitala). Međutim, ova vizija trgovinskog kapitalizma proizvela je latentne političke posledice zato što je stabilnost „otvorenog sveta“ zapravo zahtevala aktivnu ulogu hegemonu. Pored strukturalne kritike, samo posmatranje vilsonizma kao projekta za uspostavljanje mira, jednakosti i slobode deluje protivurečno, zato što kapitalizam i princip jednakosti ne stoje u harmoniji. Naprotiv, liberalna otvorenost proizvela je sve veći ekonomski jaz, iako je legitimisana kroz političko-moralni diskurs o univerzalnim koristima. Ta vrsta kritike liberalne paradigme svojstvena je predstavnicima teorije zavisnosti i svetskog sistema, o kojima ćemo detaljnije govoriti u narednim odeljcima. Otuda se u vezi sa vilsonovskom tradicijom stalno vraća pitanje: da li je ekonomska otvorenost univerzalno pravo i zajedničko dobro ili mehanizam kojim se model kapitalističkih privilegija globalizuje kako bi nastavio svoju akumulaciju i dalji rast.

Iako je 1919. godina obeležena je kao „neuspeh“ liberalnog projekta, nakon što se Vilson u pokušaju da institucionalizuje Ligu naroda suočio sa strukturnim političkim ograničenjima spolja i drugačijim viđenjem nacionalne politike kod kuće, vilsonizam nije nestao. Naprotiv, utvrdio se kao svojevrsni mitski narativ o američkoj misiji u spašavanju najviših ideala čovečanstva, odnosno model reagovanja u međunarodnim krizama sa ciljem intervencije, tokom čitavog „vilsonovskog veka“ (Ninkovich, 1999:12). Vilsonizam zato opstaje kao trajna struktura političke imaginacije u opravdavanju i odbrani hegemonskog poretka: *Pax Americana*-e. U periodima stabilnosti, on se ispoljava kao „racionalno“ institucionalno upravljanje, dok u krizama dobija misionarski oblik u cilju mobilizacije političke podrške.

Da zaključimo, Vilsonovu doktrinu međunarodnih odnosa možemo odrediti kao spoj liberalne teorije poretka (mir kroz demokratiju, institucije i otvorenost) i američkih identitetskih političkih mitova sedimentiranih kroz istorijske procese dugog trajanja, od prvih kolonista, do dolaska Vudroa Wilsona na predsedničku funkciju. Takva dijalektika proizvodi i njenu privlačnost i njene kontroverze: ona je istovremeno teorija kooperativnog poretka i narativ o američkom pozivu da progresivno „preuredi čovečanstvo“ kroz institucije ili intervenciju, pri čemu se granica između univerzalnih ciljeva i nacionalne projekcije moći često gubi i iznova „pregovara“. Zbog toga vilsonizam nosi „janusovsko lice etike univerzalizma i izuzetnosti, internacionalizma i parohijalizma, koji nastavlja da motiviše liberalni internacionalistički projekat“ (Menchik, 2021:22). Ovakva, svojevrsna mitska dimenzija vilsonizma nudi vrednosno utemeljenje liberalnog međunarodnog poretka kroz navodno univerzalne i racionalno uređene institucije, dok sa druge strane obezbeđuje narativ legitimizacije spoljnopolitičkog delanja SAD.

U narednim odeljcima prikazaćemo različite konkurentske paradigme u posmatranju međunarodnih odnosa (realističku, konstruktivističku, teorije zavisnosti/svetskog sistema i neogramšijevski pristup), kao i različite vrste kritika koje one upućuju liberalnoj paradigmi i vilsonizmu kao doktrini i legitimacijskom narativu.

6.2 Realistička paradigma međunarodnih odnosa i njena kritika liberalnog pristupa

Kao što je izneto u prethodnom odeljku, liberalna paradigma međunarodnih odnosa predstavlja skup srodnih pristupa čija je zajednička pretpostavka da međunarodna politika može biti značajno institucionalno i normativno oblikovana. U njenim dominantnim varijantama mogućnost trajnog mira se objašnjava kroz mehanizme koji smanjuju podsticaje za rat: međunarodne institucije i pravo (koji redukuju neizvesnost, olakšavaju saradnju i sankcionišu agresiju), rast ekonomske međuzavisnosti (koji povećava relativnu cenu konflikta za učesnike) i širenje liberalne demokratije (koje navodno umanjuje sklonost ka ratu, naročito između samih demokratski ustrojenih političkih sistema). U političkoj praksi, posebno u SAD, navedene teorijske postavke često su dobijale programsku konkretizaciju u vidu spoljne politike opravdane doktrinom vilsonizma, odnosno idejom da se mir i stabilnost postižu širenjem liberalnih normi i institucija, uz legitimizaciju aktivne, ponekad i nasilne

transformacije međunarodnog poretka. Realistička tradicija osporava mogućnost implementacije liberalne političke teorije u međunarodni politički poredak. Od Edvarda H. Kara, Hansa Morgentaua, Džordža Kenana i Rajnholda Nibura, preko strukturalnog realizma, sve do savremenih neorealista, postoji zajedničko uverenje da liberalni internacionalizam sistematski potcenjuje strukturalna ograničenja međunarodne politike, odnosno fundamentalno anarhističko okruženju njenog delovanja, koje proizvodi bezbednosnu dilemu i konkurenciju velikih sila. Realistička paradigma negira da se u anarhičnom međunarodnom poretku na sistematičan način mogu proizvoditi mir i saradnja, pa se ona može razumeti i kao kontrateža liberalnom poverenju u pozitivne posledice univerzalne, odnosno prosvetiteljske etike, koja svoju kritiku usmerava na idealistički moralizam i „harmoniju interesa“, previše izraženu veru u institucije i međunarodno pravo, kao i na optimizam u pogledu ekonomske međuzavisnosti.

Realistička i liberalna paradigma međunarodnih odnosa razlikuju se na nivou svojih epistemoloških pretpostavki, odnosno u načinu na koji tumače mogućnosti i granice saznanja u međunarodnoj politici. Liberalna paradigma proističe iz normativnog optimizma, odnosno uverenja da povećanje znanja i međusobnog razumevanja progresivno vodi ka usaglašavanju interesa, smanjenju sukoba i uspostavljanju univerzalnih moralnih standarda; pa u skladu sa time njeni predstavnici plediraju da racionalno promišljanje, komunikacija i institucionalizovana pravila mogu trajno promeniti ponašanje država ka miroljubivoj koegzistenciji (videti: Morgenthau, 1947:19-23). S druge strane, realizam insistira na postojanju objektivne realnosti relativne moći koja deluje nezavisno od njene interpretacije, sa neizbežnom posledicom da distribucija materijalnih kapaciteta i dalje ostaje presudni faktor za oblikovanje politika, čak i onda kada države razvijaju kompleksne institucionalne okvire saradnje (Rose, 1998:151).⁸¹ Centralno mesto zauzima ideja da je sistem anarhičan, što znači da ne postoji centralna vlast koja bi imala mogućnost da nametne pravila ponašanja svim državama; pa imajući u vidu da suverenitet ostaje na državnom nivou, fundamentalna odrednica jeste okruženje u kojem države moraju same brinuti o svom opstanku (Mearsheimer, 1994:10).⁸² Kristofer Lejn govori o tome da se u anarhičnom sistemu samopomoći, potrage velikih sila za bezbednošću mogu vratiti kao bumerang i izazvati veću nesigurnost. Kada država poveća svoje vojne kapacitete, razboritost primorava druge da odgovore istom merom, što dovodi do otvorenog ciklusa poteza i kontrapoteza. Pa ipak, „ne postoji pravi način da velike sile to izbegnu, jer su strah i nesigurnost životne činjenice u međunarodnoj politici. Bezbednosna dilema je tačnije shvaćena kao „stanje nesigurnosti“, jer sve dok postoje rivali, velike sile nikada ne mogu uzimati bezbednost zdravo za gotovo“ (Layne, 2006:210). U tom kontekstu realisti, poput Miršajmera, naglašavaju inherentnu mogućnost svake države da upotrebi vojnu silu prema drugoj, čak i kada njene trenutne namere nisu ofanzivne, što za posledicu ima da „države nikada ne mogu biti sigurne u namere drugih država“ (Mearsheimer, 1994:10). Time se osporava ideja liberalizma o univerzalnim normama koje imaju snagu da samostalno usmeravaju državne politike, jer ključni parametri, u poslednjoj instanci, ostaju sila i interes.⁸³ Pozicija realizma o odnosu unutrašnje i spoljne strategije naglašava važnost relativne

⁸¹ Za neoklasične realiste, strukturalne sile, poput raspodele vojne i ekonomske moći, predstavljaju osnovni okvir unutar kojeg države formiraju svoje interese. Međutim, neki predstavnici ovog pravca priznaju da percepcije donosioca odluka mogu posredovati između objektivnog stanja moći i konačne spoljopolitičke akcije, čime se otvara prostor za analizu kako subjektivne procene pretnje ili šanse nastaju u kontekstu domaće politike, kulturnih obrazaca ili ideoloških preferencija (Rose, 1998:168).

⁸² Jedan od najznačajnijih predstavnika strukturalnog realizma, Kenet Volc osporava da se iz liberalnih mehanizama može izvesti opšta, stabilna strategija izgradnje mira, ističući da u međunarodnom sistemu ne postoji centralna vlast koja može garantovati bezbednost i sprovođenje prava, što implicira države funkcionišu u režimu samopomoći i u stalnoj neizvesnosti o namerama drugih. Čak i u slučajevima kada su svi akteri uvereni da žele mir, sama struktura sistema može proizvoditi konkurenciju, strah i spiralu neprijateljstva, pa države ne mogu u potpunosti „delegirati“ svoju bezbednost institucijama, već i onda kada postoji prostor za obostrane dobitke akteri nužno razmatraju prema kojim kriterijumima će se oni podeliti i šta to može značiti za njihovu buduću bezbednost (Waltz, 1979:100-105).

⁸³ Lejn (Layne, 1994), uz obilje primera iz empirije, iznosi ocenu da su kroz „bliske ratove“ među demokratskim silama, odluke za mir ili rat bile vođene ravnotežom moći i geopolitičkim kalkulacijama, a ne normama ili institucijama, tako kritikujući same osnove kantovske etike „demokratskog mira“, uz radikalno osporavanje, u prethodnom odeljku ove

moći pri oblikovanju spoljne politike, ističući da percepcija pretnje ne proizlazi isključivo iz objektivnih indikatora, već je povezana sa vlastitom snagom u odnosu na druge aktere. U širem pogledu, realistička paradigma nudi interpretaciju međunarodnog sistema kao mesta konstantnog balansiranja između ofanzivnih i defanzivnih nastojanja država, na način da svaka država teži da poboljša svoje pozicije dok sprečava druge da učine isto (Mearsheimer, 1994:12).⁸⁴ Takava datost predviđa trajno nadmetanje koje može dovesti do saradnje samo onda kada ona ne ugrožava relativne pozicije moći, što se kritički suprotstavlja liberalnoj viziji koja predviđa trajnu saradnju zasnovanu na racionalnom uvažavanju zajedničkih interesa.⁸⁵ Realistička paradigma takođe ukazuje da prošireno shvatanje interesa vodi opravdavanju intervencija daleko iznad neposrednih bezbednosnih potreba i insistira da je procena opravdanosti akcije nemoguća bez sagledavanja njenih celokupnih posledica. U tom smislu, wilsonovski projekat posebno je sklon teleološkoj grešci, zbog toga što pretpostavlja unapred zadati pravac istorijskog napretka (ka liberalnom poretku) i zatim svaku intervenciju tumači kao nužan korak u tom smeru, čak i kada posledice u praksi pokazuju destabilizaciju.⁸⁶ Na taj način, moralni univerzalizam povećava rizik od dalje eskalacije konflikta, što pored opšteg opšteg rizika po celokupnini međunarodni sistem, na nivou samog hegemonskog subjekta može proizvesti stratešku nekritičnost u odabiru ciljeva i „imperijalnu prenapregnutost“ (Kennedy, 1987).

Klasični realizam, kao artikulisani pravac mišljenja o međunarodnim odnosima, istorijski nastupa iz suprostavljanja „utopistističkoj“ prirodi wilsonovskog liberalnog internacionalizma, iako se sam „realistički stav da se etički standardi ne mogu primeniti na odnose između država može pratiti od Makijavelija, preko Spinoze i Hobsa, do Hegela“ (Carr, 1939:153). Prema jednom od njegovih utemeljivača, Edvardu Karu, liberalni internacionalizam i međuratni „idealizam“ počivali su na dogmi „harmonije interesa“,⁸⁷ odnosno veri da pojedinačno i opšte dobro spontano konvergiraju; iako je, kako on ističe, ova dogma zapravo bila ideologija privilegovanih, pomoćno „moralno sredstvo“ kojime su dominantne grupe maskirale vlastite interese kao opšte, kako u unutrašnjoj, tako i u međunarodnoj politici (Carr, 1939:79–80). Liberalna misao, koja će kasnije oblikovati idealističku paradigmu međunarodnih odnosa, svoje korene pronalazi u prosvetiteljstvu, odnosno na racionalističkoj tradiciji koja je postavila ideju razuma kao univerzalnog i apsolutnog kriterijuma moralnog delovanja. Tokom XVIII veka formiran je ideološki obrazac individualizma i racionalizma, u kojem se ljudska savest identifikovala sa mogućnošću pravilne upotrebe razuma, na osnovu čega je trebalo doći do približavanja moralnim zakonima prirode koji bi se smatrali opštevažećim.⁸⁸ Iz racionalističkog ugla to znači da se međunarodni sukobi mogu prevazići ako svi akteri prihvate iste

disertacije navedene, teze Majkla Dojla. Rosato (Rosato, 2003), na istom tragu, tvrdi da normativna i institucionalna logika demokratskog mira ne funkcionišu onako kako se uobičajeno smatra, jer demokratije ne eksternalizuju pouzdano domaće norme u spoljnjoj politici, niti se međusobno nužno podržavaju, onda kada se interesi sudaraju.

⁸⁴ Miršajmer napominje da nepostojanje izvesnosti o tuđim namerama čini strah permanentnom komponentom međunarodne politike, pa motiv akumulacije moći u cilju političkog nadmetanja, odnosno odbrane suvereniteta i teritorijalnog integriteta, ostaju osnovna pokretačka snaga državnog ponašanja (Mearsheimer, 1994:9); posebno imajući u vidu da ostali akteri imaju podsticaj da lažno predstave svoje sposobnosti ili ciljeve. Zato što se stvara kontinuirana bezbednosna konkurencija, sa ratom kao stalnom mogućnošću (Mearsheimer, 1994:12).

⁸⁵ Griko (Grieco, 1988) kroz polemiku s Keohanom i Najom, iznosi sistematizaciju realističke kritike neoliberalnog institucionalizma, insistirajući da u međunarodnom anarhističkom okruženju institucije imaju ograničenu sposobnost za promenu racionalno usmerene samopomoći.

⁸⁶ Miršajmer posebno naglašava da liberalna hegemonija teži da proizvede „krstaški mentalitet“ (*crusader mentality*) i da upravo taj mentalitet truje odnose velikih sila i otežava pragmatičnu diplomatiju (Mearsheimer, 2019:33).

⁸⁷ Karova kritika jesete relevantna i za pitanje međunarodne intervencije, jer moralni diskurs o „zaštiti demokratije“ ili „humanitarnim“ ciljevima često pretpostavlja harmoniju interesa i utopijsku pretpostavku da je ono što je „dobro“ za intervencioniste istovremeno „dobro“ za ciljano društvo, mada istorijska praksa često pokazuje suprotno.

⁸⁸ Kar podseća da Džeremi Bentam izveo utilitarističku definiciju dobra kroz poznatu formulu „najveća sreća najvećeg broja“ (Carr, 1946:23), kao i ideju da članovi zajednice čine svojevrсни sud, „tribunal javnog mišljenja“, sposoban da odlučuje pravilno ako mu se informacije prezentuju sa jednakom pažnjom i veštinom (Carr, 1946:24). Ove premise postale su osnova liberalnog verovanja da se javno mišljenje može pouzdano koristiti kao mehanizam korekcije, ne samo unutrašnje politike nego i međunarodnih odnosa.

norme zasnovane na „pravilnom informisanju“ i „razumu“. Međutim, Kar ovakvo shvatanje problematizuje i tvrdi da istorija pokazuje da javno mišljenje nije nužno razumno niti sklono moderaciji (Carr, 1946:36-38). Snažno osuđujući međuratni idealizam, Kar govori o „potpunom bankrotstvu“ moralno-racionalističke konstrukcije međunarodnog poretka (Carr, 1946:62). On primećuje da su Vilson i drugi idealisti predstavljali interese svojih država kao interese čovečanstva, čime su dobro celine poistovećivali sa dobrom posebnosti koje su „u posedu“ moći, što nije drugačije o pretenzija drugih moćnih država koje su sebe smatrale „nosiocima višeg etosa“ (Carr, 1946:166-169). Morgentau napominje da je osnovna praktična ideja liberalne spoljne politike „...to da ne postoji međunarodni problem koji se ne može rešiti pregovorima koji vode do kompromisa“ - suštinski pogrešna jer počiva na „zavedenosti generalizacijom svog domaćeg iskustva“ (Morgenthau, 1947:94-95). Liberalna tradicija izvodi ideju „reda pod pravom“ (*order under law*) iz specifičnog domaćeg iskustva liberalne države, i zatim taj model projektuje na međunarodnu sferu; međutim, pošto su međunarodni odnosi obeleženi anarhijom, nepostojanje centralne vlasti dovodi do suštinski drugačijih ishoda u percepciji navodno obavezujućih normi (Morgenthau, 1947:100). Morgentau kritikuje liberalnu depolitizaciju moći odnosno tendenciju da se moć tretira kao neutralno sredstvo za ostvarenje univerzalnog dobra, smatrajući da je moć ambivalentna kategorija koja može služiti stabilizaciji, ali i dominaciji. Kada se ona moralno „očisti“, intervencija se predstavlja kao moralna obaveza, a ne kao politički čin sa nepredvidivim posledicama. Morgentau naglašava da se političke odluke često donose izborom „manjeg“ od „većeg“ zla, a ne izborom moralno čistije alternative, pa zato odgovorna politika zahteva razboritost i procenu posledica, imajući u vidu da apsolutizacija moralnih ciljeva može proizvesti veće zlo (Morgenthau, 1947:173). Njegova kritika racionalizma stoga ne negira važnost razuma u politici nego ukazuje na ograničenja njegove instrumentalnosti u slučajevima kada je odvojen od ontološke realnosti distribucije moći. Razum, dakle, može služiti za odabir ciljeva i tehnika delanja nezavisno od trenutnih iracionalnih impulsa, ali izbor opcija ostaje ograničen kulturnim preferencijama i materijalnim mogućnostima društva (Morgenthau, 1947:136-137). Isto važi i za međunarodni sistem, u kome racionalno opravdane namere često bivaju praktično nedostižne zbog geopolitičkih ograničenja ili otpora drugih aktera. Racionalističko nasleđe imalo je dugotrajni uticaj na američku političku kulturu, u kojoj se narativ o američkoj izuzetnosti nadovezivao na ideju univerzalnih vrednosti koje su navodno validne bez obzira na kontekst (Niebuhr, 1952:70). Izuzetnost je predstavljana kao spoj poviđenja i stečene vrline kroz političke institucije, što se uklapalo u prosvetiteljski ideal o širenju „razumnog“ poretka. Liberalna paradigma međunarodnih odnosa je tako dobila identitetsku dimenziju, pošto su SAD sebe doživljavale za nosioca progresna na globalnoj sceni. Iako je način na koji liberalizam iz prosvetiteljstva prenosi veru u razumsko rešavanje konflikata „na određenim apriori racionalnim principima, koji su se samo morali primeniti u drugim kontekstima da bi se proizveli slični rezultati, bio u suštini utopijski“ (Carr, 1946:27).

Liberalni internacionalizam posvećuje posebno mesto ideji slobodne trgovine i međunarodne saradnje kao temelju stabilnog poretka, pri čemu je osnovna pretpostavka ta da otvoreni ekonomski sistem smanjuje verovatnoću sukoba, jer uklanja potrebu za nasilnim pristupom resursima i tržištima. Tako zamišljen model međunarodnih odnosa povezuje otvorenu trgovinu sa političkom liberalizacijom uz uverenje da ekonomska međuzavisnost, uz postojanje demokratskih institucija, stvara mrežu uzajamnih interesa koja odvraća države od ratne politike. Realistička kritika osporava linearno postavljenu vezu između slobodne trgovine i mira, jer smatra da otvoreni ekonomski sistem može funkcionisati samo ako ga održava hegemon koji kontroliše ključne resurse i trgovačke puteve (Layne, 2006:71-93). U uslovima promenljive raspodele moći, iste ekonomske veze koje liberalizam tumači kao zalag protiv sukoba mogu biti shvaćene kao strateška ranjivost koju konkurent može iskoristiti, pa se slobodna trgovina ne može razmatrati odvojeno od pitanja ravnoteže snaga. Dakle, iako neki predstavnici liberalne paradigme smatraju ekonomske instrumente za oblikovanje političkog okruženja kompatibilnog sa interesima, polazeći od premise da racionalno usmereni akteri neće sabotirati kolektivnu korist koju donosi slobodna trgovina, realisti to osporavaju, tvrdeći da racionalan akter može odlučiti na ograničenje trgovine ako proceni da to povećava njegovu relativnu

moć ili umanjuje kapacitete ostalih. Otvoreni trgovinski sistem koji wilsonizam vidi kao osnovu kooperacije zapravo počiva na ravnoteži između kooperativnih koristi i geopolitičkih troškova (Layne, 2006:43-45). Kada troškovi premaše koristi, usled promene odnosa snaga ili izbijanja krize poverenja, države biraju alternativne modele organizacije trgovine, pa čak i zatvaranje svojih tržišta. Liberalna praksa ekonomske globalizacije može proizvesti gubitak radnih mesta, pad plata i povećanje nejednakosti unutar liberalnih demokratija (Mearsheimer, 2019:31). Kada takvi unutrašnji problemi eskaliraju, opada podrška samom liberalnom poretku, jer građani počinju da osporavaju korisnost otvorenih granica i slobodne trgovine povezujući ih sa sopstvenim ekonomskim padom.

Vilsonizam takođe podrazumeva da je potpora otvorenoj trgovini povezana sa moralnom misijom uspostavljanja trajnog mira, pa zato prepoznaje pretnje ne samo kroz vojne potencijale rivala nego i kroz ideološke kriterijume, smatrajući da odstupanje od liberalne ekonomske norme potencijalno ugrožava međuzavisnost koja je temelj bezbednosti. Liberalni „moralni“ intervencionizam se pojavljuje kao opravdanje za akcije protiv država koje praktikuju zatvorenu ekonomiju ili autoritarni politički režim, pošto se protekcionizam ili politička izolacija povezuju sa potencijalno lakšom budućom agresijom; zato intervencija dobija etiketu preventivne zaštite „globalnog dobra“, odnosno globalnog multilateralnog sistema. Liberalni multilateralizam podržan je idejom da međunarodni poredak može ostati stabilan ako se moć hegemonističkog aktera kanališe kroz pravila i međunarodne organizacije koje formalno obavezuju sve učesnike. Tako se hegemonija SAD „legitimize“ putem institucija koje nude ravnopravnost u odlučivanju i transparentnost procesa, čime se šalje signal da hegemon ne deluje imperijalno nego benevolentno (Layne, 2006:139). Ipak, kontrola nad procedurama i definicijom normi omogućava hegemonu da oblikuje sistem tako da ostane kompatibilan s vlastitim prioritetima, pa korišćenje institucionalnih sredstva realisti tumače kao instrumente hegemonijskog održavanja (Layne, 2006:193). Održavanje multilateralizma služi minimiziranju percepcije pretnje kod drugih država, iako insistiranje na zajedničkim pravilima maskira činjenicu da ona nastaju u strukturalnim okolnostima koje diktira najmoćniji akter.⁸⁹ Vojne i ekonomske intervencije bivaju predstavaljne kao rezultat kolektivne volje i nadležnosti ili odluka donesenih kroz međunarodne organizacije koje simbolizuju univerzalni konsenzus. Time se „moralna misija“ formalno integriše u proceduru koja daje privid neutralnosti, sa ciljem da akcije ne izgledaju kao unilateralna projekcija sile, već kao primena zajedničkog dogovora.⁹⁰ Međutim, sankcije se primenjuju selektivno, često prema slabijim akterima, dok ih velike sile ignorišu ili redefinišu onda kada procene da ugrožavaju njihove interese. Zato, kada se fokus postavi na postojanje implicitne hijerarhije unutar institucija, koja omogućava moćnijima disproporcionalni uticaj na definiciju „normativnog“ ponašanja i izbor kaznenih mera, dolazimo do paradoksa: liberalizam veruje da institucionalizam oslobađa svet od ogoljenog „zakona“ sile, iako institucije mogu postati sredstvo reprodukcije istih ambicija za dominacijom, samo na drugačiji način. Imajući u vidu da realisti smatraju da moralne norme mogu biti korisne samo ako postoje mehanizmi materijalnog sprovođenja, univerzalnost normi se posmatra kao privid, jer njihova primena zavisi od toga da li se poklapa sa interesima moćnih država (Carr, 1946:156). Uloga institucija koje liberalizam vidi kao garanta univerzalnosti zapravo zavisi od volje hegemonu da ih podrži, finansira ili sankcioniše kršenje pravila kada mu to odgovara, inače norme ostaju deklarativne, bez političke snage za implementaciju (Mearsheimer, 2019:12). Hegemon koristi moralne ideale kao legitimacionu osnovu, dok dubinski sloj njegove strukturalne pozicije ostaje upućen na kontrolu nad resursima, načinom komunikacije i mehanizmima odlučivanja koji ograničavaju autonomiju drugih aktera. Narativ o američkoj izuzetnosti uklapa se prethodno iznetu kritiku, jer prema Niburu, predstavlja osnovu idejnog pogona

⁸⁹ Realisti ukazuju da čak i kada postoji formalna saglasnost o pravilima, kroz međunarodno pravo ili institucionalizovane mehanizme multilateralizma, njihovo tumačenje i sprovođenje zavisi od pozicije aktera u sistemu, jer slabiji akteri nemaju kapacitet da prisile jače na doslednu primenu.

⁹⁰ Lejn primećuje: „Američki zvaničnici brinu da bi previranja bilo gde - čak i događaji u udaljenim delovima periferije - mogla da izazovu geopolitičku lančanu reakciju koja izmiče kontroli i kulminira u „gušćem stezanju otvorenog svetskog okruženja“, što rezultira da je „mračna strana američke misije: verovanje da Sjedinjene Države mogu biti bezbedne samo u svetu otvorenih vrata ideološki istomišljeničkih država“ (Layne, 2006:120).

vilsonizma. Njegova ključna teza jeste da američki liberalizam sadrži u sebi „mesijansku“ komponentu u vidu uverenja da je američko iskustvo ne samo uspešno već i univerzalno relevantno, te pogodno da potvrdi istorijsku misiju SAD u svetu, prilikom čega se prenebregava da „se moć ne može koristiti bez krivice, jer nikada nije transcendentna iznad interesa, čak ni kada pokušava da se potčini univerzalnim standardima i postavi pod kontrolu novonastale svetske zajednice“ (Niebuhr, 1952:37). Takva mesijanska svest utkana u vilsonizam ima i svoje epistemološke posledice: ako se SAD doživljavaju kao moralno posebne, onda neuspeh intervencije nije signal da je projekat pogrešan, već da je njegova implementacija bila nedovoljno sistematična ili da je svet „nezreo“ za liberalne vrednosti. Realistička kritika naglašava da takav narativ otežava učenje, jer on pretvara empirijske poraze u moralne izazove koji zahtevaju još veću odlučnost. Dok se kod drugih spoljnopolitičkih aktera takva „univerzalnost“ sve više posmatra kao ideologija koja zapravo reflektuje specifične interese Sjedinjenih Američkih Država.

Realistička kritika liberalnog moralnog intervencionizma posebno naglašava njegov potencijal da izazove ozbiljne poremećaje u međunarodnom sistemu, čak i kada je formalno artikulisan kao univerzalna misija za „opšte dobro“. Osnovni problem, iz realističke perspektive, jeste nesklad između deklariranih moralnih ciljeva i strukturalnih posledica koje intervencije ostavljaju na ravnotežu moći (Kennan, 1985). Kada hegemon kroz vilsonovski narativ pokrene intervenciju pod izgovorom širenja demokratije ili zaštite ljudskih prava, stvarni efekat može biti destabilizacija postojećeg regionalnog balansa, otvaranje prostora za nove sukobe i erozija poverenja u institucionalne mehanizme saradnje. Kada se intervencija opravdava moralistički, analitički fokus se pomera sa posledica na namere. Međutim, prema realističkoj perspektivi, pitanje nije da li je cilj „dobar“, već da li je cilj ostvariv i kakve neplanirane posledice proizvodi upotreba sile u kompleksnim društvima i regionima. Moralni diskurs, u ovoj interpretaciji, funkcioniše kao legitimacioni alat, ali njegovo sprovođenje menja distribuciju moći na način koji primarno odgovara hegemonu, što dovodi do reaktivnog ponašanja drugih aktera koji se osećaju ugroženo ili marginalizovano. Takva dinamika može voditi ka formiranju protivsveza ili balansiraju od strane država koje vide liberalnu intervenciju kao masku za geopolitičko nadmetanje. Takođe, slučajevi gde autoritarne ili nedemokratske vlasti bivaju uklonjene silom stvaraju vakum vlasti koji konkurentne sile mogu iskoristiti (Mearsheimer, 2019:32). Realisti upozoravaju sve to generiše dugoročne negativne posledice po stabilnost sistema. Prva posledica jeste erozija poverenja u norme koje liberalizam proglašava univerzalnim.⁹¹ Kada se principi poput „prava naroda na samoopredeljenje“ selektivno primenjuju ili se intervišu protiv režima koji ugrožavaju interese hegemonista dok se ignorišu režimi koji se smatraju korisnim, globalna publika počinje da ih doživljava kao instrumente političkog pritiska, ne kao neutralne moralne standarde. Druga posledica je fragmentacija institucionalnog okvira, jer države koje percipiraju međunarodne organizacije kao produženu ruku hegemonskih interesa često traže alternativne forume saradnje ili napuštaju postojeće režime, što slabi kolektivnu sposobnost institucija da amortizuju krizne situacije (Mearsheimer, 2019:8). Treća dimenzija negativnih efekata odnosi se na povećanu militarizaciju spoljne politike. Liberalni moralni intervencionizam zasnovan na sprečavanju „autoritarne pretnje“ zapravo stimuliše rivalstvo; zainteresovane strane ulažu dodatne resurse u vojnu modernizaciju kako bi obeshrabrile potencijalnu prisilu. To su sve razlozi zbog kojih realisti, poput Džordža Kenana, tvrde da je najozbiljnija greška prilikom formulisanja politike u „legalističko-moralističkim pristupu međunarodnim problemima“ (Kennan, 1951/1984:95). Oni ukazuju da se nebezbednost međunarodnog sistema pojačava moralnim intervencionizmom, jer ratna spremnost u povratnoj sprezi ponovo postaje instrument osiguranja suvereniteta. Takođe, nametanje demokratskih institucija društvima koja nemaju istorijsko iskustvo takvog političkog poretka može dovesti do političke polarizacije i unutrašnjih sukoba, uz slabljenje centralne vlasti koja bi mogla da uspostavi stabilan poredak na svojoj teritoriji, što dalje proizvodi

⁹¹ Morgentau, u svojoj čuvenoj monografiji „Politika među nacijama“, napominje da iskustva pokazuju da ideološki univerzalizam često služi prikrivanju nacionalističkog interesa pod plaštom univerzalnog morala, pri čemu takva praksa razgrađuje međunarodni konsenzus i potkopava mogućnost trajnog mira (Morgenthau, 1948:184)

regionalno širenje nestabilnosti koja nadilazi granice jedne države.

Da zaključimo, kritička iz realističkog ugla ukazuje na fundamentalne slabosti liberalnog pristupa, tvrdeći se da liberalizam preuveličava mogućnost stvarne harmonije interesa i zanemaruje strukturne ograničenja koja proizlaze iz konkurentne raspodele moći. Koncept univerzalnih moralnih normi osporava se kao selektivan i instrumentalan, jer njegova primena u praksi zavisi od podudarnosti sa interesima dominantnih aktera, dok se wilsonovski moralni intervencionizam, iako opravdavan dobrim namerama, odnosno progresom racionalistički shvaćenih humanističkih vrednosti, često u praksi pokazuje kao izvor destabilizacije. Do „nenameranih posledica“ dolazi usled toga što moralna intervencija ne uzima u obzir lokalne uslove, kao i dugoročne posledice po regionalnu ravnotežu snaga, što može dovesti do nepredviđenih sukoba i fragmentacije međunarodnog sistema. Predstavници realističke paradigme upozoravaju da međunarodni sistem ostaje arena u kojoj logika moći i interesa ne može biti trajno neutralisana normativnim okvirima, pa politika odgovornog delovanja zahteva procenu posledica, uzimajući u obzir trajnu prisutnost konkurencije i nametnutih ograničenja. Za realiste, ključna vrlina spoljne politike nije u „ispravnosti namere“, nego u sposobnost da se sredstva i ciljevi dovedu u odnos koji je održiv, da se prepoznaju granice transformacije i da se sačuva prostor za diplomatiju, kompromis i upravljanje rivalstvom, umesto da se rivalstvo moralistički apsolutizuje.

6.3 Kritika iz ugla konstruktivističke paradigme međunarodnih odnosa

Zastupnici konstruktivističke paradigme izvode svoje teze polazeći od premise da međunarodni poredak nije isključivi rezultat materijalnih struktura i objektivno shvaćene raspodele moći, već da je u velikoj meri proizvod društvenih konstrukcija koje se oblikuju kroz interakciju, zajedničko znanje i prihvaćene norme, odnosno kulturne formacije. Za razliku od racionalističkih modela koji pretpostavljaju stabilne identitete i interese tokom interakcije u političkoj areni, konstruktivistički pristup identitet tretira kao rezultat društveno konstituisanih odnosa, koji imaju presudnu ulogu u definisanju šta se uopšte može smatrati „racionalnim“ interesom.⁹² Centralna postavka konstruktivizma jeste da društveni entiteti poput država, institucija ili kulturnih formacija nastaju kroz kolektivnu reprodukciju ideja i praksi koje im daju značenje (Onuf, 1989). Postojanje takvih socijalnih kategorija zavisi od kontinuiranog održavanja kolektivnog uverenja o njihovoj ulozi i funkciji, zbog čega kultura zauzima posebno mesto unutar konstruktivistički usmerenih teorija. Deljena kulturna uverenja omogućavaju predvidljivost interakcija, stvarajući tendencije koje stabilizuju društveni poredak, dok njihova reprodukcija zavisi od zajedničkog znanja koje smanjuje troškove transakcija i pruža ontološku sigurnost (Wendt, 1999:187). Razlikovanje prirodnih i društvenih kategorija igra ključnu ontološku ulogu, jer konstruktivizam podrazumeva da društvene kategorije nemaju unapred date esencije koje bi im dale nezavisnu stvarnost, već smatra da društvene interakcije, ceremonije perforativnog prihvatanja i označavanja ne imenuju nezavisno postojeće objekte, već ih zapravo stvaraju (Wendt, 1999:71). To znači da naučno proučavanje socijalnih fenomena mora voditi računa o relacijskim strukturama koje ih konstituišu, jer bez odnosa u njima entiteti gube smisao postojanja.⁹³ Ovi entiteti imaju unutrašnju strukturu koja proističe iz identiteta i interesa njihovih članova, ali i spoljašnju strukturu koja se definiše kroz njihove odnose s drugim društvenim entitetima. Konstruktivizam razmatra odnos strukture i agenta kao dijalektičku dualnost i naglašava da agenti istovremeno mogu biti nezavisni u svom izboru ponašanja i zavisni od strukture koja ih definiše; što omogućava postojanje dvosmernog odnosa u kome struktura konstituiše agente kroz norme i identitete, a agenti kroz akcije reprodukuju ili transformišu samu strukturu (Wendt,

⁹² U svom naširoko citiranom članku „Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics“, Aleksandar Vent kritikuje racionalističko nasleđe koje tretira identitete i interese aktera kao egzogeno date, uz tvrdnju da „samopomoć i politika sile ne slede ni logički ni kauzalno iz anarhije“ (Wendt, 1992: 394).

⁹³ Vent objašnjava primerom da ukoliko kolektivno ponašanje prestane, entiteti gube svoj ontološki status, „slično kako bi nestala figura „veštice“ ako ljudi prestanu da postupaju u skladu sa tim konceptom, čak i ako neko još privatno veruje u njega“ (Wendt, 1999:71).

1999:184-190).⁹⁴ Takođe, temeljna odrednica konstruktivističkog pogleda na međunarodne odnose jeste njegova kritika pretpostavke da autoritet mora biti centralizovan. Konstruktivizam otvara prostor za koncept decentralizovanog autoriteta koji nije anarhija u bukvalnom smislu niti klasična država sa centralizovanim upravljanjem. Time se uvodi dvodimenzionalni model analize koji je usmeren na „stepen centralizacije moći i stepen autoriteta koji uživaju norme sistema“ (Wendt, 1999:308). U praksi konstruktivizam priznaje važnost vremenskog okvira za izbor metodološkog pristupa: racionalistička analiza može biti korisna za kratkoročno određena istraživanja, u slučajevima gde se pretpostavlja stabilnost identiteta i interesa, dok konstruktivistička analiza pokazuje veću vrednost za dugotrajne procese gde je promena ovih elemenata verovatna (Wendt, 1999:367). Ipak, to ne menja njihovu ontološku suštinu, jer čak i kada identiteti izgledaju stabilno tokom određenog perioda, oni ostaju zavisni od procesa sopstvene reprodukcije. Ovakve osnovne postavke otkrivaju suštinsku orijentaciju konstruktivizma ka otkrivanju načina na koji intersubjektivno prihvaćene ideje oblikuju političku stvarnost. Na taj način, konstruktivistička paradigma na radikalna način problematizuje materijalni determinizam realizma, trudeći se da dokaže da međunarodni poredak zavisi od kulturne konstrukcije značenja, što omogućava teorijsko promišljanje mogućnosti transformacije tog poretka kroz promenu kolektivnih identiteta.

Unutar konstruktivističkog pristupa međunarodnim odnosima Aleksandar Vent ima posebno istaknuto mesto, budući da njegov rad artikuliše konstitutivnu dimenziju kauzalnosti i ističe kako promene u svrsi ili uverenjima mogu izazvati promene u ponašanju država. Vent naglašava da nove ideje o društvenoj svrsishodnosti rekonstituišu značenja i pravila, uključujući i bezbednosna pitanja, što potom vodi ka promeni obrazaca ponašanja, ne kroz mehanističke uzročno-posledične efekte, već kroz „otkrivanje“ novih mogućnosti za delovanje (Wendt, 1992). Njegovo usmerenje na konstitutivna objašnjenja, koja utvrđuju genealogiju mogućnosti za pojave ili događaje, snažno je uticalo na mnoge druge konstruktiviste i njihove analize. Džon Ragi je takođe istaknut autor čiji rad razvija konstruktivističko promišljanje o međunarodnoj politici pitanjem kako zajednički normativni okviri oblikuju ponašanje aktera, a njegove teorijske pozicije referisane su u analizama koje ispituju legitimitet intervencija i normativno okruženje koje omogućava određen tip akcija (Ruggie, 1998). Ragi je posebno relevantan u istraživanjima koja se distanciraju od utilitarnih uzročnih modela i naglašavaju važnost zajednički prihvaćenih vrednosti u opravdanju međunarodnog delovanja. Ističe se i doprinos Marte Finemor u analizi normativnih promena vezanih za humanitarnu intervenciju i šire obrasce upotrebe sile, koji identifikuje promene u definiciji „humanosti“, kao i transformacije načina na koje se interveniše (Finnemore, 2003). Autorka pokazuje kako su kriterijumi legitimnosti evoluirali: dok su u XIX veku unilateralne intervencije smatrane prihvatljivim kada bi im cilj bio zaštita određenih populacija (pretežno belih hrišćana), posle 1945. takve intervencije teže da se pokažu kao multilateralne u cilju sticanja legitimiteta, čime ukazuje na vezu između promene normativnog konteksta i međunarodnog ponašanja. Ista autorka, u saradnji sa Majklom Barnetom, daje doprinos kroz istraživanja koja povezuju birokratizaciju međunarodnih organizacija sa njihovim ishodima, uključujući i ograničenja humanitarnih operacija (Barnett & Finnemore, 2004). Njihov rad uključuje diskusije o tome kako institucionalne strukture oblikuju norme i legitimitet delovanja uz pozivanje na Ventove doprinose o konstituciji i kauzalnosti, sa namerom da ih prošire na polje organizacionih procesa unutar međunarodnih institucija.

Konstruktivistička paradigma međunarodnih odnosa nastaje prevashodno kao antipod realističkoj paradigmi. Realistička paradigma, kako u klasičnom tako i u neorealističkom obliku, polazi od materijalističkog i individualističkog pristupa međunarodnim odnosima. Klasični realizam vezuje državne interese za ljudsku prirodu, iz čega izvodi esencijalističku pretpostavku da je državna politika proizvod unutrašnje, individualistički shvaćene motivacije. Strukturalni realizam i neorealizam ističu u prvi plan jasnije materijalističko stanovište, upozoravajući da struktura

⁹⁴ U tom kontekstu, Aleksandar Vent iznosi stav da metodološki okvir konstruktivizma treba biti upućen na konstitutivne metode zasnovane na diskursu ili gramatičkim modelima, izvedenim iz Vitgenštajnovе teorije „jezičkih igara“, nasuprot kauzalnim tehnikama mrežne teorije koje su dominirale u tradicionalnim sociološkim analizama odnosa strukture i agencije (Wendt, 1999:183).

međunarodnog sistema ima presudnu ulogu u objašnjavanju destruktivnog ponašanja država. Međutim, kroz analogije sa mikroekonomijom, neorealizam najčešće pretpostavlja da struktura samo reguliše ponašanje aktera bez uticaja na formiranje njihovih identiteta (Wendt, 1999:30). Konstruktivizam osporava ovu pretpostavku insistiranjem na holističkom pristupu u kojem struktura međunarodne politike ima i konstitutivne, a ne samo restriktivne efekte na države.⁹⁵ Jedna od ključnih kritika konstruktivizma prema realizmu odnosi se na implicitne idejne pretpostavke koje ovaj pristup ugrađuje u svoje materijalističke modele (Wendt, 1999:41). Konstruktivisti ukazuju da se unutar realističkih modela takođe javlja zavisnost od distribucije i prihvatanja ideja koja preoblikuje značenja ključnih pojmova poput „moći“ ili „interesa“. Time se osporava materijalni determinizam realizma potenciranjem teze da ako prihvatimo da je značenje tih pojmova idejno određeno, tada i sama analiza mora početi od kulture koja ih proizvodi. Sa druge strane, predstavnici liberalne paradigme nude polazište prema kojem društveni faktori unutar država određuju njihove interese u spoljopolitičkoj areni; ali sam međunarodni sistem, kao i kod realista, ostaje shvaćen kao domen strategijskih interakcija bez konstitutivnih efekata na identitete.⁹⁶ Konstruktivizam naglašava da oba pristupa, realistički i liberalni, propuštaju da ozbiljno tretiraju distribuciju i prihvatanje ideja kao određujuću dimenziju u okviru same međunarodne strukture.

Liberalna paradigma pretpostavlja da međunarodne organizacije služe kao instrumenti za unapređenje kooperacije među državama kroz uspostavljanje zajedničkih normativnih okvira, pri čemu su principi, pravila i procedure kreirane radi regulisanja državnog ponašanja. Kako konstruktivisti naglašavaju, predstavnici liberalne paradigme polaze od „zdravorazumskog“, često nesvesnog, državocentrizma, zbog toga što međunarodne organizacije tumače kao arene u kojima država ostaje primarni akter, bez priznanja ovim institucijama statusa nezavisnog subjekta. Prema njihovom sudu, takav pristup zanemaruje potencijal liberalnih institucija da deluju autonomno, razvijajući sopstvenu logiku i sopstvene ciljeve nezavisno od direktnog diktata država (Barnett & Finnemore, 2004:10). Konstruktivizam se pozicionira u opoziciji prema ovakvom „etatističkom“ okviru, kroz insistiranje na autonomiji međunarodnih organizacija, pri čemu kriterijum za takvu autonomiju nije nužno sposobnost da se prisili moćna država da deluje protiv svojih interesa; već je dovoljan kriterijum situacija kada organizacija „sprovođi aktivnosti koje nisu državno naložene“ niti direktno proistekle iz državnih zahteva (Barnett & Finnemore, 2004:10). Time se nudi šira definicija institucionalne nezavisnosti nego što bi to učinio klasični liberalni institucionalizam. Korišćenjem socioloških teorija organizacija umesto isključivo ekonomskih modela transakcionih troškova i informacione asimetrije, konstruktivisti tvrde da je birokratija specifičan društveni oblik sa sopstvenom unutrašnjom logikom koja generiše posebne tendencije u ponašanju (Barnett & Finnemore, 2004:viii). Uz takvo polazište, predstavnici konstruktivističke paradigme teže da objasne izvore autonomije međunarodnih organizacija, kao i načine na koje one stiču autoritet i moć, evoluiraju ili doživljavaju neuspehe. Drugim rečima, za razliku od liberalnog pogleda koji fokus stavlja na formalne norme i procedure postavljene od strane država članica, konstruktivizam problematizuje pitanje kako se identiteti i interesi tih institucija formiraju unutar šireg sistema ideja, pri čemu je jedan od ključnih kontrasta između konstruktivizma i liberalne paradigme njihovo različito shvatanje pojma uzročnosti i mehanizama koji dovode do promene interesa. Konstruktivisti ističu da se autoritet međunarodnih organizacija ne zasniva samo na racionalno-legalnim osnovama

⁹⁵ Razlika između konstruktivizma i realizma jasno je vidljiva u načinu tumačenja odnosa između strukture i agenta. Realisti teže da posmatraju agente (države) kao samostalne nosioce interesa koji postoje nezavisno od strukture; odnosno priznaju samo regulatorne efekte strukture na ponašanje. Međutim, ako su interesi država konstituisani strukturom, onda one imaju interes da tu strukturu održe, što može stabilizovati poredak više nego što bi to bilo u slučaju kada se interesi formiraju nezavisno od njega. Ovo otvara prostor za tvrdnju da konstruktivizmom identifikovane konstitutivne veze između identiteta i strukture mogu biti jednako snažne prepreke promeni kao i materijalne sile na koje realisti ukazuju.

⁹⁶ Prema Marti Finemor, primer promenjene perspektive na kategoriju „nacionalnog interesa“ jeste slučaj Haške konferencije početkom XX veka, gde je normativno redefinisano pitanje prikupljanja dugova silom, čime je ranije prihvatljivo ponašanje, koje se smatralo domenom zaštite sopstvenih interesa suverenih država, „postalo nezamislivo“ (Finnemore, 2003:49). U ovom slučaju cilj SAD bio je da ubedi kreditorske države da novi normativni okvir zapravo odgovara i njihovim interesima, na osnovu čega autorka tvrdi da su interesi rezultat konstitutivnog procesa rasprave o značenju, a ne statički fenomen koji liberalna paradigma često uzima zdravo za gotovo.

već i na percepciji njihove moralne pozicije i ekspertize. Taj autoritet postoji samo u meri u kojoj ga drugi akteri priznaju, što implicira nužnost stalnog procesuiranja i obnove legitimiteta. Međutim, prikazivanje sebe kao neutralnih i tehničkih izvršilaca veoma je osetljivo pitanje za očuvanje autoriteta međunarodnih organizacija (Barnett & Finnemore, 2004:21), dok se pokušaji racionalizacije sveta putem kategorizacije problema i njihovog mapiranja na specifična rešenja suočavaju sa ograničenjima složenosti stvarnosti. Rezultat je kontinuirana ekspanzija zadataka međunarodnih organizacija koje pokušavaju prilagoditi svoja apstraktna pravila konkretnim okolnostima na terenu, što dovodi do sve veće institucionalne intervencije u različite oblasti međunarodnog života. Barnett i Finnemore ukazuju da je većina današnjih međunarodnih organizacija nastala iz drugih međunarodnih organizacija, što potvrđuje njihovu ključnu tezu da je institucionalni poredak samoreprodukujući, jer uspostavlja autonomno širenje (Barnett & Finnemore, 2004:44).

Kritičari liberalne paradigme iz konstruktivističke perspektive takođe kritikuju njene koncepcije „izgradnje mira“ smatrajući da one implicitno preuzimaju realističke pretpostavke o državnom primatu, kao i da univerzalizuju zapadocentrične modele mirnog poretka bez adekvatnog uključivanja lokalnih identiteta, struktura moći ili kulturnih okvira koji postoje u mestima gde se mir gradi (Richmond & MacGinty, 2015:178). U procesima izgradnje mira ovo znači isključivanje lokalne participacije i istorijskih oblika društvene organizacije iz dominantnog međunarodnog modela razvoja koji implicitno privileguje zapadne vrednosti i stil života. Konstruktivizam stoga insistira na kontekstualizaciji normativnog okvira liberalne paradigme, jer smatra da „univerzalne“ norme nisu neutralne, već reflektuju određena kulturna i ideološka stanovišta. Konstruktivisti navode istorijske primere koji ukazuju na to da lokalni akteri mogu odbaciti nametnute norme koje ne odražavaju njihove identitete niti specifične društveno-istorijske okolnosti (Richmond, 2011:132). U kontekstu izgradnje mira, liberalna paradigma teži stvaranju institucionalnih okvira od vrha ka dnu (*top-down*), fokusirajući se na reformu države i njenih institucija pre nego na osiguravanje svakodnevnih potreba stanovništva, što je pristup koji ignoriše lokalne zajednice koje već razvijaju sopstvene modele mira i društvene kohezije bez direktne pomoći spoljašnjih aktera; kao ni mogućnosti takvih paralelnih procesa da se suprostave spoljno formiranim agencijama (Richmond, 2011:132-133).⁹⁷ Ograničen prostor za učešće u procesu izgradnje mira može imati za rezultat formiranje neautentičnih civilnih društava koja su više „virtuelni“ konstrukti vidljivi spoljašnjim donatorima nego realni akteri unutar zajednice (Richmond, 2011:70). Takva civilna društva se pojavljuju kao simulakrum lokalne participacije, gde formalne institucije postoje ali nemaju legitimitet u očima stanovništva, zato što nisu proizvod njihovog kolektivnog rada niti odražavaju njihove kulturne identitete; čime se reprodukuje zavisnost od spoljašnjih resursa umesto razvoja održive domaće društvene infrastrukture. Richmond identifikuje dodatnu dimenziju problema u tome što su liberalni projekti izgradnje mira fokusirani su na unapređenje „političkih prava kao prioriteta, dok ekonomska i socijalna prava ostaju sekundarna“ (Richmond, 2011:97). To zapravo znači da kulturne potrebe i svakodnevni život bivaju potisnuti zbog formalno-racionalne logike institucionalnog dizajna. Kada direktne potrebe zajednice ostanu nezadovoljene, svaki dalji pokušaj društvene integracije postaje instrumentalan, jer zapravo prvenstveno doprinosi narativnom opravdanju liberalnog pristupa umesto iskrenoj brizi za lokalnu kulturu (Barnett, 2011). Postkolonijalni pristup naglašava navedene nalaze ističući da su obrasci intervencionizma pod liberalnim univerzalizmom paralelni kolonijalnoj praksi upravljanja, po nametanju spoljašnjih standarda, hijerarhiji autoriteta zasnovanoj na navodnoj kulturnoj superiornosti i redefinisanoj lokalnih struktura kako bi odgovarale centrima moći koji se uspostavljaju (Richmond, 2011:128-129; Getachew, 2019). Rezultat liberalnog univerzalizma na taj način postaje paradoksalan, jer iako normativno promoviše ideal jednakosti i participacije, politički proces kojim je rukovođen vodi ka legitimaciji postojećih međunarodnih asimetrija moći umesto njihovog preispitivanja. Liberalni internacionalizam, dakle, ne stoji u suprotnosti prema imperijalizmu, već je njegova normativnost na

⁹⁷ Oliver Richmond naglašava da međunarodni akteri često romantizuju ili stereotipno predstavljaju „lokalno“, čime se održava percepcija o nemogućnosti lokalnih aktera da organizuju mir na način koji nije usaglašen sa neoliberalnim institucionalizmom (Richmond, 2011:97).

sofisticiran način isprepletena sa vladajućim okvirom i njegovim predstavama o pravdi i moralnosti.⁹⁸

Dok liberalna paradigma pretpostavlja da mir dolazi kao posledica i rezultat širenja liberalnih institucija i normi (demokratije, tržišta, multilateralizama), konstruktivizam zahteva da postavimo pitanje kako se te norme uspostavljaju kao „normalne“, ko dobija autoritet u njihovom definisanju i sprovođenju, i kakva je moć koja se predstavlja kao univerzalna moralnost. Teza o demokratskom miru često se predstavlja u formi empirijskog „zakona“, prema kojem se tvrdi da liberalne demokratije ne ratuju međusobno. Konstruktivistička kritika, iako ne potencira nužnu negaciju postojanja statističkog obrasca, problematizuje mehanizam koji taj obrazac zapravo proizvodi. Majkl Vilijams tvrdi da je demokratski mir zasnovan na praksi međusobnog prepoznavanja i naglašava da „kantovski liberalizam uključuje suptilne, ali moćne procese konstrukcije identiteta“ (Williams, 2001:525). Time se ukazuje da liberalni mir nije nužna posledica unutrašnje uređenosti država, već političke borbe oko toga ko se računa kao „liberalan“, „demokratski“ i „civilizovan“, kao i oko toga ko ima moć da te oznake dodeljuje ili uskraćuje (Williams, 2001:525-529).⁹⁹ Na taj način se identitetska politika pretvara u „objektivnu“ klasifikaciju, pa demokratski mir postaje disciplinujuća kategorija, jer postavlja standarde „normalne“ državnosti i opravdava diferencijalni tretman onih koji u taj standard ne ulaze (Williams, 2001:529f). Barkavi i Lafi ukazuju na epistemološki povlašćen status Amerike u liberalnim teorijama, u kojima se „SAD kao demokratija“ uzima kao samorazumljivost, kao „common sense“ (Barkawi & Laffey, 1999:422). Konstruktivistička kritika ideje američke izuzetnosti ukazuje da je američki politički diskurs, uključujući i akademsku artikulaciju političkih nauka, istorijski i kulturno utemeljen u specifičnom nacionalnom ideološkom okviru koji se samopredstavlja kao neutralan, objektivan i univerzalan, iako zapravo reflektuje odnose moći i sopstvenu kulturnu specifičnost (Oren, 2003).¹⁰⁰ Zato konstruktivistički usmereni autori odbacuje pretpostavku liberalne paradigme o kooperaciji sličnih aktera koja dovodi do međuzavisnosti, ističući da bi mir trebalo uspostavljati kroz aktivnu medijaciju, umesto kroz privilegovanu saradnju između, na političkim i vrednosnim osnovama definisanih, prijateljskih partnera.

Da sumiramo, konstruktivistička paradigma međunarodnih odnosa značajno pomera fokus sa materijalnih struktura i fiksnih interesa na procese društvene konstrukcije značenja, čime problematizuje liberalni univerzalizam i njegovu tendenciju da nametne normativne okvire bez obzira na lokalni kontekst, kao i realistički materijalizam koji zanemaruje kako ideje daju značenje ključnim pojmovima kao što su moć i interesi. Umesto oslanjanja na individualizam, materijalizam i pretpostavku egzogenih preferencija aktera, konstruktivizam polazi od toga da su identiteti, interesi i institucije socijalno konstruisani i konstitutivni po tome što ne samo utiču na ponašanje, već određuju i ko su akteri i šta oni mogu hteti i činiti. U tom smislu, konstruktivizam preispituje liberalne tvrdnje o univerzalnoj racionalnosti, teleologiju „napretka“ i normativni univerzalizam, čime oštro kritikuju same osnove wilsonovskog intervencionizma. Time se kritička oštrica sa realističkog ukazivanja na anarhističku prirodu međunarodne strukture pomera na pitanje kako liberalne norme i narativi

⁹⁸ Od značaja za vezu moralnog intervencionizma i imperijalizma jeste analiza predstave kolonijalizma kao navodno humanitarnog projekta. Finemor navodi da su kolonizatori često kolonijalizam opravdavali kao moralnu misiju: „Kolonizacija je bila krstaški rat. Ona je donela blagodeti civilizacije u „mračne“ krajeve zemlje. Bila je to sveta obaveza, teret belog čoveka, i Bog je naložio da se ovi Evropljani upuste u delove sveta koji su im bili nepoznati, donoseći ono što su smatrali boljim načinom života stanovnicima tamo“, pa je srž te misije bilo „civilizaciovanje neevropskog sveta“ (Finnemore, 2003:70).

⁹⁹ Vilijams ističe da „prepoznavanje drugih kao „sličnih“ demokratija nije ni očigledno ni neutralno - ko ili šta se prepoznaje kao „demokratsko“ menja se u odnosu na poziciju onoga ko ih definiše“ (Williams, 2001:529).

¹⁰⁰ Kako ukazuje Doroti Ros (*Dorothy Ross*), čitava američka politička nauka „duguje svoj prepoznatljiv karakter povezanosti sa nacionalnom ideologijom američke izuzetnosti, idejom da Amerika zauzima izuzetno mesto u istoriji“ (prema: Oren, 2003:21). Ova odsutnost refleksije o sopstvenoj poziciji dovodi do toga da concept američke izuzetnosti ostaje aksiomatski, pretpostavlja se kao dat, a ne kao rezultat interakcije sa spoljnim svetom.

reprodukuju međunarodne hijerarhije i nude „zdravorazumsku“ osnovu za opravdavanje intervencija.

3.4 Kritika iz ugla teorije zavisnosti i teorije svetskog sistema

Liberalna paradigma međunarodnih odnosa polazi od toga da su ekonomske razmene potencijalno obostrano korisne, a da međunarodne institucije mogu da ublaže anarhiju, povećaju transparentnost, stabilizuju očekivanja i pospeše međusobnu saradnju. U ovom odeljku ćemo izneti pozicije različitih autora koji smatraju da međunarodnu ekonomiju ne treba posmatrati kao neutralno polje racionalne saradnje, već kao hijerarhijski organizovan kapitalistički svetski sistem, u okviru koga pravila, institucije i ideologije (uključujući liberalnu) tipično reprodukuju asimetričnu raspodelu koristi između centra i periferije. Ovaj kritički poduhvat povezuje dve tradicije. Prva je teorija zavisnosti (od kasnih 1940-ih do 1970-ih) čiji je fokus na istorijskim obrascima trgovine, tehnologije i investicija, koji proizvode i održavaju neravnomerni položaj „periferije“ u međunarodnoj podeli rada. Druga tradicija je teorija svetskog sistema (od 1970-ih nadalje), čiji je predmet interesovanja svetska ekonomija kao jedinstven sistem sa strukturnim zonama (jezgro/centar, poluperiferija, periferija). Obe tradicije ukazuju na mehanizme eksploatacije unutar globalnog kapitalističkog poretka, pri čemu se postavljaju nasuprot liberalnom postulatu da su univerzalno važeća pravila funkcionisanja tržišta i regulatornih institucija sredstava u cilju izgradnje mira i prosperiteta.

Početni impuls kritičkim istraživanjima bio je rad Raula Prebiša (*Raúl Prebisch*) u okviru Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku i Karibe (ECLAC) tokom 1950-ih, koji je ukazivao na to da međunarodna trgovina nije puka racionalna razmena između ravnopravnih partnera. Nalazi su naglašavali da ekonomski jače države ostvaruju privilegovanu poziciju u trgovinskim odnosima, koja za rezultat ima kontinuirani transfer viška vrednosti iz ekonomski slabijih država, tokom procesa koji se označava pojmom „nejednaka razmena“ (Prebisch, 1950). Takav zaključak predstavljao je direktnu kritiku liberalnog koncepta „komparativnih prednosti“, proklamiranog još u XIX veku od strane Dejvida Rikarda (*David Ricardo*), kojim je sugerisano da otvaranje tržišta pogoduje i manje razvijenim subjektima, jer na njemu mogu ostvarivati relativno bolju poziciju usled različitih ekonomskih faktora koji ne idu u prilog razvijenima (poput niže cene rada, specifičnih prirodnih bogatstava, veće specijalizacije za određenji tip proizvodnje, veće privlačnosti za investiranje usled primamljivijih profitnih stopa itd.). Prebiš ističe da je greška bila u tome što su se iz iskustva industrijskih zemalja izvodile univerzalne generalizacije, iako „ogromne koristi koje proizilaze iz povećane produktivnosti nisu stigle do periferije u meri uporedivoj sa onom koju su postigli narodi velikih industrijskih zemalja“ (Prebisch 1950:1). Nadovezujući se na stav da navodno „otvorena“ pravila igre zapravo omogućavaju centru da zadrži dominaciju kroz institucionalne i ekonomske mehanizme Andre Gunder Frank (*Andre Gunder Frank*) uvodi termin „razvijanje nerazvijenosti“ (*development of underdevelopment*, Frank, 1966). Dok Prebiš negira liberalnu ekonomsku pretpostavku obostrane koristi, Gunder Frank kritiku usmerava na liberalni (i modernizacijski) narativ o stadijumskom razvoju u kojem su današnje periferije samo „ranije faze“ puta kojim je centar već prošao, naglašavajući da „nerazvijenost nije originalna niti tradicionalna“ odrednica koja postoji kao autonomno postojeće svojstvo, već da nastaje u relaciji, kao proizvod istorijskih odnosa unutar kapitalizma (Frank, 1966:18). On upozorava da je međunarodna politička ekonomija zanemarila „da objasni strukturu i razvoj kapitalističkog sistema kao celine i da objasni njegovo istovremeno stvaranje nerazvijenosti u nekim njegovim delovima i ekonomskog razvoja u drugima“ (Frank, 1966:17). Takva argumentacija ide nasuprot tradicionalnim teorijama razvoja koje su tražile uzroke napretka ili stagnacije isključivo unutar nacionalnih okvira, poput državnih institucija ili kulturnih obrazaca, uz naglašavanje potrebe za njihovom, navodno evolutivnom, tranzicijom ka „progresivnijim“ oblicima društvene organizacije. Vilsonovski liberalni internacionalizam, posebno u svojim kasnijim oblicima, kroz razvojne programe, „promociju dobrog upravljanja“, ili „izgradnju institucija“, počiva na implicitnoj tvrdnji da je periferija „zaostala“ i da je

rešenje u integraciji u globalno tržište uz sprovođenje „dokazano ispravne“ politike. Frank, naprotiv, tvrdi da je sama integracija istorijski proizvela nerazvijenost uspostavljanjem odnosa „metropola–satelit“ u kompleksnom sistemu, u kome svaki od satelita „služi kao instrument za usisavanje kapitala ili ekonomskog viška iz sopstvenih satelita i za usmeravanje dela tog viška ka svetskoj metropoli kojoj su svi oni sateliti“ (Frank, 1966: 20). Teotonio dos Santos (*Theotônio dos Santos*) dalje razrađuje koncept zavisnog kapitalizma kroz analizu nivoa ekonomske zavisnosti. On pravi distinkciju između nejednake razmene primarnih proizvoda za industrijske manufakture, jednostranog plaćanja transportnih i tehnoloških usluga od strane zavisnih zemalja, jednostranog kretanja kapitala i supereksploatacije lokalne ili imigrantske radne snage, kako bi upozorio da prevazilaženje nekih oblika zavisnosti često vodi ka jačanju drugih ograničenja, čime se strukturalni okvir eksploatacije dodatno učvršćuje (dos Santos, 1977:16). Prema dos Santosu, međunarodna razmena i kapitalni tokovi uslovljavaju unutrašnju akumulaciju, strukturu klasa, tehnologiju i državne politike zavisnih formacija, što on povezuje sa dinamikom akumulacije u dominantnim zemljama i sa načinom na koji taj međunarodni okvir ograničava periferiju (dos Santos, 1977:11).¹⁰¹ Ono što se dešava na ekonomskom nivou ponavlja se na društvenom i političkom, jer „logika isključivanja i osakaćenog razvoja zavisnih ekonomija takođe transformiše njihove buržoazije“, koje postaju kompradorski usmerene u zadovoljavanje potreba hegemonu, kako bi održale svoje lokalne pozicije moći na periferiji (dos Santos, 1977:19).

Teorija svetskog sistema zasnovana je na imponantnom doprinosu Imanuela Valerštajna (*Immanuel Wallerstein*), koji je moderni svetski poredak definisao kao istorijski specifičnu formu kapitalističke privrede sa jasnom hijerarhijom struktura na relaciji centar-periferija, koji funkcioniše kao „jedinica sa jedinstvenom podelom rada i višestrukim kulturnim sistemima“ (Wallerstein, 1974:390). Valerštajnov model razlikuje tri osnovne pozicije unutar svetskog sistema: centar, periferiju i poluperiferiju. Postojanje poluperiferije objašnjava se pre svega političkim razlozima, jer ona deluje kao „tampon“ zona koja sprečava polarizaciju svetskog sistema na dva suprotstavljena bloka. Poluperiferijske države su istovremeno eksploatisane i eksploatatori, čime se osigurava da gornji sloj (jezgro) ne bude suočen sa jedinstvenim otporom svih ostalih (Wallerstein, 1974:405). Iako se ekonomske funkcije poluperiferije menjaju kroz istorijske faze modernog svetskog sistema, njena politička funkcija, usmerana na održavanje stabilnosti, ostaje konstantna. Imajući u vidu da teorija svetskog sistema konceptualizuje jedinstvenu podelu rada koja povezuje različite teritorijalne jedinice, kroz mrežu razmena koje obezbeđuju zadovoljenje osnovnih potreba aktera, ona podrazumeva da ekonomski i vojno dominantne države centra politički dominiraju manje razvijenim perifernim društvima, što predstavlja potvrdu generalne teze teorije zavisnosti da se višak vrednosti ekstahuje kroz nejednake uslove razmene koje nesrazmerno idu u korist ekonomskom centru.¹⁰² Ipak, teorija svetskog sistema ujedno i prevazilazi teoriju zavisnosti u svom radikalnom odbacivanju državocentričnog modela analize međunarodnih odnosa. Valerštajn naglašava da kapital nikada nije ograničen nacionalnim granicama, već da je stvaranje nacionalnih ekonomskih barijera defanzivna strategija buržoazija koje su nezadovoljne pozicijama moći u globalnom sistemu; međutim, kada vlasnici kapitala osećaju negativne efekte ograničenja po sopstvenu ekonomsku aktivnost, oni sami iniciraju njihovo uklanjanje u cilju maksimalizacije profita na nivou svetske privrede (Wallerstein, 1974:401-402). Prethodno izneto predstavlja opoziciju stavu da liberalni poredak svojim funkcionisanjem nagrađuje društva shvaćena kao celine, pošto se njime reprodukuje strukturalna

¹⁰¹ Dos Santos razlikuje određujuće (*determined*) i uslovljavajuće (*conditioned*) odnose, kako bi objasnio svoj argument; on ne tvrdi da periferija nema unutrašnju dinamiku, nego da je ona sistemski ograničena položajem u međunarodnoj ekonomiji (dos Santos, 1977:12).

¹⁰² Valerštajn ističe da pokreti za nacionalno oslobođenje posmatraju formalnu nezavisnost „kao prvi korak na putu ka poboljšanju relativnog položaja ... u svetskoj ekonomiji“ (Wallerstein, 2004: 56). Ipak, postoji strukturalno ograničenje takvim nadanjima jer „nema dovoljno prostora u proizvodnoj strukturi celog sistema da bi se omogućila ova vrsta preseljenja (nazvana „razvoj“) istovremeno u previše zemalja“ (Wallerstein, 2004: 57). Ova teza deluje razorno na wilsonovski liberalni univerzalizam razvoja, jer ukazuje na to da čak i ako su države formalno suverene i „igraju po pravilima“, sistem ne može da omogući simultanu „relokaciju“ kapitala, industrializaciju, niti tehnološki skok za najveći deo periferije.

nejednakost kako na globalnom, kao i na domaćem nivou (Wallerstein, 1976:344).¹⁰³ Svetsko-sistemska analiza na taj način utemeljuje svoj kritički stav da *Pax Americana* zapravo predstavlja projekat ekonomske hegemonije kapitalističke klase SAD-a koji se instrumentalno reprodukuje putem dominacije jezgra nad periferijom, odnosno kombinovanjem „mekih“ procesa integracije i nasilnih intervencija.¹⁰⁴ Teza o neformalnoj kapitalističkoj imperiji, prema tome, ne govori samo o geopolitičkoj dominaciji jedne države nad drugima, već o funkcionisanju čitavog svetskog sistema gde prioritet kapitalista ostaje „beskrajna akumulacija kapitala“, koja zahteva relativno stabilan međudržavni sistem i periodičnu pojavu hegemonijskih sila, ali nikada ne postavlja imperativne održavanja tih struktura iznad samog akumulacionog cilja (Wallerstein, 2004:59).¹⁰⁵ *Pax Americana* se, u ovom svetlu, ne vidi kao trajni ili prirodni poredak, već kao jedan od ciklusa u istorijskoj dinamici kapitalističkog svetskog sistema, čija generalna eksploatatorska logika ostaje nepromenjena uprkos smeni hegemonijskih sila. Kapitalističke korporacije, naročito one monopolske i povezane sa hegemonijskom silom, ostvaruju najveći profit u uslovima stabilnosti koju hegemonija stvara; ipak, to istovremeno zahteva od države-hegemonije da preuzme skupu i abrazivnu političku i vojnu ulogu, zbog koje joj neformalna imperijalna struktura, izgrađena za zaštitu akumulacije kapitala, postaje sve veći teret (Wallerstein, 2004:58).¹⁰⁶

Na osnovu prethodno iznetog, vredno je fokusirati se i na pitanje kako se teorije koje obrađujemo u ovom odeljku odnose prema dominantnoj alternativni liberalizmu u međunarodnim odnosima - realističkoj paradigmi. Realizam je, u svojoj srži, fokusiran na državu kao osnovnu jedinicu analize, na anarhiju međunarodnog sistema kao primarni kontekst delovanja i na težnju država za sopstvenim opstankom i povećanjem moći, pa dok izvodi kritiku da liberalni internacionalizam nudi „utopijsku“ viziju institucionalne saradnje, on insistira na neminovnosti sukoba interesa. Iako teorije zavisnosti i svetskog sistema mogu delovati bliže realističkoj paradigmi zbog insistiranja na relativnoj moći i asimetriji, dubija analiza otkriva fundamentalne razlike u polaznim postulatima, domenu objašnjenja i shvatanju prirode međusobne zavisnosti subjekata. Naime, epistemologija teorije svetskog sistema već u svojoj osnovi sadrži implicitnu kritiku realističke predstave o državi kao izolovanom akteru koji sledi svoju „unutrašnju logiku“. Dok realizam uglavnom polazi od pretpostavke da je država monolitni akter sa koherentnim nacionalnim interesom, svetsko-sistemska analiza insistira na tome da su politički procesi u oblikovani strukturalnom pozicijom te jedinice unutar šire interakcione mreže. Drugim rečima, unutrašnji razvoj i ponašanje države ne mogu se razumeti van konteksta njene pozicije kao centra, poluperiferije ili periferije u globalnoj podeli rada, što direktno protivreči realističkom fokusu na autonomnu državnu

¹⁰³ Valerštajn ističe distinkciju u epistemologiji i metodologiji teorije svetskog sistema u odnosu na ranije „razvojne“ teorije: „Razvojna perspektiva pretpostavlja da je jedinica unutar koje se društvena akcija pretežno odvija političko-kulturna jedinica - država, ili nacija, ili narod i nastoji da objasni razlike između ovih jedinica, uključujući zašto su njihove ekonomije različite. Perspektiva svetskog sistema pretpostavlja, nasuprot tome, da se društvena akcija odvija u entitetu unutar kojeg postoji stalna podela rada, i nastoji da empirijski otkrije da li je takav entitet politički ili kulturno ujedinjen ili nije, teorijski pitajući koje su posledice postojanja ili nepostojanja takvog jedinstva“ (Wallerstein, 1976:345).

¹⁰⁴ Prema Valeštajnu, Vilsonovo zalaganje za slobodnu trgovinu i samoodređenje naroda zapravo imaju funkciju pacifikacije i integracije periferije kroz procese koje on označava pojmom „ukroćavanje Juga“ (Wallerstein, 1992:102). On pritom izvodi paralelu sa unutrašnjom politikom centra u kome su radničke klase „ukroćene“ kroz proširenje političkih prava i razvoj države blagostanja.

¹⁰⁵ Valerštajan tvrdi da „svetska kapitalistička ekonomija ne dozvoljava istinsku imperiju“, jer je „cena političkog imperije ekonomski previsoka, a u kapitalističkom sistemu, na srednji rok, kada profit opadne, se traže nove političke formule“ (Wallerstein, 1974:412). Za dodatne argumente u prilog tezi o ekonomskim uzrocima smene hegemonijskih država u kapitalističkom svetskom sistemu videti i naučni članak „Capitalism and world (dis)order“ (Arrighi & Silver, 2001).

¹⁰⁶ Valerštajn ističe nemogućnost formalnog političkog imperijalizma u svetskom kapitalističkom sistemu: „Svetska imperija bi zapravo gušila kapitalizam, jer bi to značilo da postoji politička struktura sa sposobnošću da nadjača prioritet beskrajnog akumuliranja kapitala. To se, naravno, više puta dešavalo u svim svetskim imperijama koja su postojala pre modernog svetskog sistema“, ipak u modernom svetskom sistemu to ne uspeva jer „kad god bi neka država imala nameru da transformiše sistem u svetsku imperiju, na kraju bi se suočila sa neprijateljstvom većine važnih kapitalističkih firmi svetske ekonomije“ (Wallerstein, 2004: 58).

moć. Dalje, dok se zastupnici realističke paradigme uglavnom bave političkom i vojnom dimenzijom moći, autori iz opusa teorije zavisnosti i svetskog sistema ističu ekonomsku eksploataciju kao ključni mehanizam dominacije. Posledica složenog odnosa međuregionalne eksploatacija jeste to da područja sa periferije, relativno posmatrano, postaju sve više ekonomski zaostala, dok ona bliže jezgru koriste svoje pozicije za održavanje opšteg ekonomskog rasta i povišenog nivoa potrošnje. Ovakav ekonomski determinizam, ili bar snažan ekonomski redukcionizam, odstupa od realističkog pluralizma u pogledu izvora nacionalne moći, gde se ekonomija često tretira kao sredstvo za postizanje političkih i vojnih ciljeva, a ne kao osnovna determinanta društvene strukture. Pored navedenog, jedna od važnih tački razilaženja leži i u različitom shvatanju prirode međusobne zavisnosti. Predstavnici realističke paradigme interakcije država posmataju kao igru sa nultim zbirom u okviru anarhičnog sistema, gde dobitak jedne države često podrazumeva gubitak druge. Teorije zavisnosti i svetskog sistema nude složeniju sliku, jer iako ne poriču konflikt interesa, isti smeštaju unutar hijerarhijske, ali ipak sistematične celovitosti. Podela rada unutar svetskog sistema podrazumeva da su jedinice povezane kroz mrežu razmena koje, mada uvek asimetrično, zadovoljavaju neke osnovne potrebe aktera, u čemu se periferija ne posmatra kao gubitnik u odnosima političke moći, već kao neophodan funkcionalni deo sistema. U tom smislu, ni međunarodni sukobi se ne smatraju borbom za prevlast između sličnih, racionalno usmerenih rivala, već pre svega kao strukturalni antagonizmi između centra koji akumulira kapital i periferije koja se dekapitalizuje. Realistička koncepcija ravnoteže moći ovde biva problematizovana time što se ravnoteža može održavati unutar hijerarhijski organizovanih društava kroz kontrolu širokog spektra resursa, pri čemu dominantni akteri međusobno kooptiraju u nameri da sačuvaju pozicije, često nastupajući blokovski prema poluperiferiji i periferiji. Dakle, ravnoteža se ne posmatra kao odnos polarnosti, već kao stanje učvršćene hijerarhije, koja ima svoje cikluse, talase ekspanzije i kontrakcije, kao i dugoročne trendove. Orijentacija na sistem, a ne na države, kao jedinice analize, predstavlja značajno proširenje u odnosu na realističko insistiranje na trajnim obrazacima državnog ponašanja što za rezultat ima da se istorijski procesi razumeju kroz dinamiku unutar sistema, umesto kroz relativno izolovane istorije pojedinačnih velikih sila. Zbog svega iznetog, može se zaključiti da teorije zavisnosti i svetskog sistema, uprkos tome što sa realizmom dele skepticizam prema liberalnim obećanjima o harmoniji i zajedničkoj koristi, zapravo predstavljaju suštinski drugačiju perspektivu, okrenutu ka ekonomiji i globalnoj podeli rada, uz insistiranje na strukturalno uslovljenoj, a ne volontarističkoj prirodi međunarodne politike. Drugačija ontologija međunarodnih odnosa, gde je analitička jedinica celokupan sistem sa svojom hijerarhijom i podelom rada, a ne ansambl suverenih država koje teže povećanju moći pod uslovima anarhije, nagoveštava da, iako su hijerarhije i dominacija duboko ukorenjeni, takođe postoje i potencijali za promene koji nisu obuhvaćeni tradicionalnim realističkim modelima - što je pozicija koju će preuzeti i dalje razviti neogramšijevski pristupi međunarodnim odnosima, kojima ćemo posvetiti pažnju u narednom odeljku.

Da zaključimo, kritički pogled na dominantnu liberalnu paradigmu međunarodnih odnosa, izveden iz tradicija teorija zavisnosti i svetskog sistema, nudi suštinsku alternativu u objašnjenju savremenih globalnih struktura. Dok se u liberalnoj međunarodnoj političkoj ekonomiji „slobodna trgovina“ prikazuje kao univerzalno dobro kojim se efikasno alociraju resursi i od koga svi mogu imati koristi primenom komparativnih prednosti, ujedno gradeći međuzavisnost koja smanjuje verovatnoću rata, prema teorijama zavisnosti i svetskog sistema, ona nije neutralno pravilo, već institucionalizacija odnosa moći. Pogledi koji nude teorije zavisnosti i svetskog sistema radikalno su kritični prema liberalnim postulatima, jer ukazuju da oni za rezultat imaju strukturalnu zavisnost slabijih ekonomskih jedinica. Ova zavisnost nije slučajna niti prolazna, već je sistematski proizvod istorijskog kapitalizma, u kome međunarodne organizacije, multinacionalne korporacije i vodeće države jezgra kreiraju pravila koja održavaju njihovu dominaciju. Iako vilsonizam premešta fokus sa kolonijalnog imperijalizma na „razvoj“ kao univerzalni projekat, predstavnici teorija zavisnosti takav zaokret vide kao konceptualnu zamku, jer smatraju da je razvojni diskurs zapravo način da se krivica prebaci na unutrašnje politike periferije, okarakterisane kao neefikasne i prevaziđene dok se, istovremeno, kontinuirano zanemaruje sistemski nesklad u odnosima razmene, tehnologije i kapitala. Uprkos tome što se politička i ekonomska liberalizacija predstavlja kao univerzalna

racionalnost, njeni se troškovi i dobici raspodeljuju asimetrično, čime se pokazuje da ona nije skup neutralnih tehničkih preporuka u cilju dostizanja poželjnog stepena modernosti, već političko sredstvo nastavka imperijalne dominacije u drugačijoj formi što je stav koji direktno negira prosvetitelsku progresivističku pretpostavku da se integracijom u globalno tržište i usvajanjem liberalnih institucija postupno dostiže „razvijenost“. Svetsko-sistemska perspektiva nadograđuje iznesenu kritiku, uvodeći makroistorijski prikaz kontinuiteta hijerarhijske strukture, sa namerom da pokaže da se, bez obzira na potencijalnu smenu državnih hegemonijskih sila, osnovna logika sistema trajno održava. *Pax Americana* predstavlja njen savremeni institucionalizovani oblik, u kome je mreža međunarodnih organizacija i vojno-bezbednosnih aranžmana osmišljena da garantuje priliv resursa i štiti trgovinske puteve u korist jezgra. U poređenju sa drugim paradigama, posebno sa realizmom, teorija svetskog sistema nudi drugačiju ontologiju: ona ne polazi od države kao izolovane jedinice, već od celovitog sistema sa jedinstvenom podelom rada, čime osporava tradicionalne poglede na suverenitet, nacionalne interese i prirodu međusobne zavisnosti. Imajući to u vidu, na wilsonizmu zasnovane „moralne“ intervencije nisu izuzetak koji se dešava kada „poredak zakaže“ (kako ih karakteriše liberalna paradigma), niti bi ih trebalo posmatrati samo kao „licemerne“ ili „selektivne“ (što je čest slučaj kod kritika iz relalističke, ali i iz konstruktivističke paradigme), već su one pre svega strukturalno uslovljene, odnosno inicirane dinamikom odnosa u okviru svetskog kapitalističkog sistema čiji je *Pax Americana* hegemonijski izraz.

3.5 Neogramšijevski pristup međunarodnim odnosima

Neogramšijevski pristup međunarodnim odnosima se nadovezuje na osnovne postavke teorija zavisnosti i svetskog sistema, ali ih dopunjuje preciznijom konceptualizacijom razlike između hegemonije kao strukturalnog odnosa i hegemonije kao namernog političkog projekta, pri čemu se analiza proširuje sa strukturalne ekonomske asimetrije između jezgra i periferije, na načine na koje se ti odnosi politički organizuju, ideološki legitimišu i institucionalno reprodukuju. Neogramšijevska perspektiva prihvata osnovni uvid teorija zavisnosti i svetskog sistema da se globalna dominacija reprodukuje kroz odnos jezgra i periferije, kontrolom uslova proizvodnje i ekstrakcijom viška vrednosti iz perifernih ekonomija. Međunarodni politički odnosi su, u skladu sa time, uspostavljeni tako da služe potrebama jezgra, dok političke i ekonomske elite u perifernim državama aktivno održavaju međunarodnu asimetričnu strukturu. One se u svom održavanju oslanjaju na spoljnu podršku, da bi upravljanjem domaćim društvenim snagama sprečavale nepovoljne tendencije po međunarodni poredak. Kako bi objasnili političku dimenziju dominacije predstavnici neogramšijevskog pristupa polaze od Gramšijeve analize hegemonije u kapitalističkim društvima i proširuju je na međunarodne odnose. Kao što smo detaljno izložili u prethodnom poglavlju ove disertacije, Gramši hegemoniju ne shvata kao „čistu ideologiju“, već je prvenstveno razume kao moralno-intelektualno vođstvo koje omogućava da se dominacija doživljava i prihvata kao opšti interes. Iako je hegemonija uvek „zaštićena oklopom prisile“ (Gramsci, 1971:263), institucije, norme i pravo predstavljaju funkcionalno efikasnije instrumente hegemonije, to jest, mehanizme „civilnog“ upravljanja konfliktima, koji smanjuju potrebu za stalnom otvorenom prisilom, mada je nikada istinski ne ukidaju. Pored ideje o konsenzualnosti kao ključnom elementu stabilnosti i reprodukcije poretka, od Gramšija se preuzima i ideja o vezi hegemonije sa istorijskim blokom, odnosno postavka da stabilna hegemonija nastaje samo onda kada se materijalna baza (odnosi proizvodnje i klasne konfiguracije), institucije i ideologija povežu u relativno koherentnu celinu (Cox, 1981:136). Neogramšijevci Gramšijeve teorijske uvide prenose na međunarodnu sferu tako što tvrde da je svetski poredak stabilan kada postoji međunarodni (ili transnacionalni) „istorijski blok“, koji može da predstavi svoje interese kao univerzalne, institucionalizuje ih i obezbedi minimalni pristanak podređenih, uz prisilu koja uvek ostaje poslednja istanca u sprovođenju svoje politike.¹⁰⁷

¹⁰⁷ U svojoj konceptualizaciji uloge međunarodnih institucija, Koks je pod snažnim uticajem Gramšija. Kako navodi,

Razumevanje toga kako se pojedine ključne postavke teorija zavisnosti i svetskog sistema prenose u neogramšijevski teorijski okvir zahteva pažljivu rekonstrukciju elemenata koji se tiču strukturalnih odnosa, reprodukcije poretka i ograničenja funkcionalističkih tumačenja globalnih procesa. U radovima najpoznatijeg predstavnika neogramšijevskog pristupa međunarodnim odnosima, Roberta Koks, primećuje se jasna distinkcija između strukturalističkih pretpostavki i pristupa koji se oslanjaju na istorijsku dijalektiku. Kao što smo mogli da vidimo u prethodnom odeljku, svetsko-sistemska perspektiva zastupa pretpostavku o postojanju stabilne i samoreprodukujuće strukture odnosa dominacije, unutar koje se državne i ekonomske prakse mogu razumeti kao deo koherentne i dugotrajne sistematičnosti, oličene kroz asimetrično ispunjavanje određenih (prevashodno ekonomskih) osnovnih potreba. Elementi teorija zavisnosti i svetskog sistema, koji se tiču odnosa centra i periferije, istorijske ukorenjenosti neravnomerne raspodele moći i transnacionalnih ekonomskih veza podudaraju se sa onim što u neogramšijevskom pristupu postaje jedan od elemenata strukturalnih istorijskih obrazaca.¹⁰⁸ Međutim, prema Koksovom mišljenju, svetsko-sistemska pristup izostavlja iz fokusa genezu sistema ili procese njegove transformacije, na osnovu čega ističe da je reč o obliku strukturalizma koji se isuviše striktno oslanjaju na funkcionalističku logiku, koja dobro tumači sinhronne obrasce, ali ne i njihovo poreklo ili raspad (Cox, 1992:176). Koks posmatra istorijske strukture kao obrasce ljudske aktivnosti i mišljenja koji nastaju kao kolektivni odgovori na zajedničke probleme i postaju objektivna stvarnost za aktere koji deluju unutar njih, napominjući da se promene u strukturi dešavaju kada se promene materijalne okolnosti na kojima su zasnovane, ali i kada nova značenja i prakse ospore postojeće poretke (Cox, 1992:176). Ovakvo razumevanje predstavlja važnu dopunu, jer prevazilazi tumačenja koja strukturu prikazuju kao gotovo statičnu, zahtevajući da se uvaži da one nisu samo skup ograničenja, već i plod društvenih borbi koje se odvijaju kroz ideološke i institucionalne dimenzije. U tom smislu, preuzimanje iz teorija zavisnosti i svetskog sistema obuhvata analizu transnacionalnih odnosa dominacije, ali uz insistiranje na aktivnoj ulozi društvenih snaga i njihovih praksi koje proizvode i menjaju te odnose. Ovakav pristup omogućava izbegavanje epistemoloških ograničenja, naročito tamo gde se zanemaruje mesto ljudske delatnosti u reprodukciji globalnog poretka, već se takva aktivnost reinterpretira kao dinamičan odnos uvek prisutnog nadmetanja između hegemonije i kontrahegemonija.¹⁰⁹

Uključivanje kulturnih i ideoloških procesa omogućava preciznije objašnjenje načina na koji se globalni poredak stabilizuje kroz reprodukciju značenja i obrazaca legitimacije. Ovaj sloj analize postaje posebno važan kada se ispituju istorijski obrasci dominacije u kojima se materijalne strukture prepliću sa normativnim i diskurzivnim mehanizmima. Ideologija se pojavljuje kao nezaobilazan element koji oblikuje dugotrajnost poretka, tako što stvara uslove za prihvatanje dominantnih praksi i normi, iako se ona ne doživljava kao autonomna sfera, već kao duboko ukorenjena u materijalnim i institucionalnim odnosima koji omogućavaju njeno širenje. Ideologija artikuliše načine na koje se društvene grupe vezuju za određene projekte moći i predstavljaju ih kao legitimne ili prirodne, pa se zato, kroz uvažavanje njenog delovanja, dopunjuju funkcionalno shvaćeni ekonomski mehanizmi svetskog sistema uz nuđenje objašnjenja zašto se strukturalne hijerarhije održavaju i onda kada se ekonomski odnosi transformišu (Joseph, 2002:219). Razlaganje ovih procesa omogućava jasnije razumevanje kako se hegemonija povezuje sa ideologijom u specifičnim istorijskim i političkim

postoji „bliska veza između institucionalizacije i onoga što je Gramši zvao „hegemonija“; institucije čine da se konfliktima tako da se „minimizuje upotreba sile“; stabilnost se postiže kada slabiji prihvate poredak kao legitiman, pre nego kada stalno postoji prisila koja „ne mora biti upotrebljena“ ako dominantni akteri sebe predstave kao nosioce „univerzalnih ili opštih interesa“ i ako prave ustupke, koji obezbeđuju pristajanje slabijih (Cox, 1981:137).

¹⁰⁸ Koks razvija analitički aparat „istorijskih struktura“ (*historical structures*), kao konfiguracije sila, koje postavljaju okvir mogućeg delanja. On naglašava da se u istorijskoj strukturi prepliću tri kategorije: materijalne mogućnosti, ideje i institucije (Cox, 1981:136).

¹⁰⁹ Strukturalni pomoci, koji proizlaze iz tehnoloških promena, odnosa proizvodnje i ideoloških obrazaca, određuju okruženje u kojem se materijalni kapaciteti pretvaraju u instrumente globalne dominacije ili transformacije. U tom smislu, ishod sukoba zavisi od toga da li određeni akteri mogu mobilisati dovoljnu kombinaciju institucionalnih, ekonomskih i simboličkih resursa kako bi prevladali postojeće strukture i uspostavili novu konfiguraciju moći (Cox & Sinclair, 1996:77).

kontekstima, čime se ukazuje na značaj analize kulturnog i simboličkog delovanja unutar globalnih hijerarhija, jer se kulturna hegemonija ostvaruje kroz procese koji povezuju predstave o svetu i institucionalizovane društvene prakse (Joseph, 2002:144). Takvim pristupom se nudi produbljenije razumevanje međunarodnih intervencija koje se u određenim slučajevima predstavljaju kao neophodne u cilju progresivnih demokratskih ciljeva, dok funkcionalno deluju kao instrumenti artikulacije hegemonijskih interesa.¹¹⁰ Ispitivanje ovih procesa, uz analitički okvir razvijen u prethodnom delu rada, omogućava sagledavanje načina na koji se hegemonija u savremenom globalnom sistemu oblikuje kroz spoj strukturalnih relacija i kulturno-ideoloških formi koje doprinose njenoj reprodukciji.

Uvažavanjem toga da, suočene sa novim izazovima ili krizama, društvene prakse pokreću transformaciju struktura koje su do tada izgledale stabilno, podrazumeva se da strukture nisu ontološki samostalne, već da su istorijski oblikovane i podložne preobražajima kada se promeni odnos između materijalnih uslova i ideoloških okvira koji im omogućavaju reprodukciju. Međutim, takva postavka neminovno problematizuje prirodu odnosa između intersubjektivnih značenja i strukturalnih uslova. Ovo je dilema koja može dovesti do redukcionizma, ukoliko se, iz razloga logičke doslednosti, hegemonija ponekad uzima kao skup pravila i značenja koja oblikuju ponašanje aktera, a ponekad kao objektivna konfiguracija društvenih odnosa. Džonatan Džozef obezbeđuje teorijski most između intersubjektivnih i strukturalnih dimenzija hegemonije, jer insistira na tome da hegemonija nije ni samo skup normi i značenja, niti isključivo izraz ekonomskih struktura, već jedinstvo oba nivoa (Joseph, 2008:112). U njegovim analizama istorijski blok nije trenutna konjunktura interesa, već jedinstvo strukture i superstrukture zasnovano na dugotrajnim procesima kapitalističke proizvodnje (Joseph, 2002:177-178). Džozefove interpretacije Gramšija u kontekstu kritičkog realizma otvaraju prostor za ontologiju koja uvažava trajnost određenih odnosa moći uprkos promenama konkretnih političkih formi, odbacujući konstruktivistička tumačenja koja jednostrano naglašavaju uticaj normi i značenja. Neogramšijevski pristup insistira da dominacija nije samo ekonomska ili vojna, već i kulturna i institucionalna, ali na način da kroz uvažavanje efekata strukture istovremno bitno ograničava vrednosni i kulturni relativizam konstruktivističke paradigme; jer naglašavanjem materijalnih osnova društvene reprodukcije postavlja analitički okvir prema kojem se strukture shvataju kao generativni mehanizmi koji određuju mogućnosti delanja aktera. Uloga država u međunarodnom oduženju se ne tumači kroz prizmu voljnih odluka dominantnih grupa, već se kontekstualizuje u duži kontinuitet strategija i promena, koje, u poslednjoj instanci, odražavaju duboke materijalne zahteve reprodukcije unutardržavnih i međunarodnih ekonomskih odnosa. Ovakvim tumačenjem se ističe da je državna politika nerazdvojiva od funkcije očuvanja uslova akumulacije kapitala, čime se potencira ukorenjenost političkih strategija u strukturalnim obrascima, a ne u prvenstveno idejnim konstrukcijama. Uz to, prikazuje se slojevita priroda same države, koja nije jedinstven entitet, već složena mreža društvenih odnosa i procesa, od kojih svaki poseduje određenu funkciju i materijalnu utemeljenost čime se dodatno ističe potreba za analizom dugoročnih trendova i istorijskih promena, umesto redukovanja političkog delanja na pretežno intersubjektivne ili diskurzivne mehanizme (Joseph, 2002:118). Iako neogramšijevski pristup uvažava opštu konstruktivističku poziciju da se značenja artikuliraju kroz društvene institucije, on ističe da njihovo održavanje zavisi od neravnopravne distribucije resursa i strukturalnih mehanizama koji takvu neravnopravnost održavaju. Uloga ideologije postaje jasnija kada se posmatra u povezanosti sa materijalnom osnovom, a ne kao autonomna sila koja određuje društvene odnose nezavisno od ekonomske stvarnosti (Joseph, 2002:164). Tako se liberalne ideje o demokratiji, pluralizmu ili civilnom društvu kontekstualizuju kroz šire strategije kontrole koje funkcionišu oslonjene na materijalne poluge moći, a ne kao na autonomno delujuće normativne procese.

¹¹⁰ Vilijam Robinson ukazuje da delovanje kroz civilno društvo, obuhvatajući medije, sindikate, političke partije i organizacije, predstavlja način da se spoljna hegemonija internalizuje i stabilizuje kroz prizmu lokalnih normi i značenja. Ovakvo delovanje predstavlja svojevrsnu proizvodnju paralelnih ideoloških aparata u društvima nad kojima se sprovodi, jer se rezultat čitavog procesa ne svodi na deliberativnu promociju određenih vrednosti, već obuhvata i trajnu artikulaciju društvenih snaga koje nastavljaju da legitimiraju određeni politički i ekonomski pravac razvoja (Robinson, 1996:643).

Hegemonija se u savremenom kontekstu ne može razumeti bez sagledavanja načina na koji transnacionalni kapital i ekonomske institucije stvaraju temelje za političku dominaciju. Savremena proizvodnja postaje globalno integrisana, pa se države sve manje mogu posmatrati kao odvojene jedinice čija moć proizlazi iz unutrašnjih resursa, već kao delovi jedinstvene globalne društvene formacije. Sve prožetija veza između državnih i globalnog sistema menja uslove pod kojima materijalni kapaciteti unutar pojedinačnih država zaista mogu biti upotrebljeni. U takvom okruženju transnacionalne klase i institucionalne mreže postaju izvori političke moći koji prevazilaze tradicionalne državne okvire (Robinson, 1996:631). Imajući u vidu da političke strategije država ne proističu iz proizvoljne volje elita, već iz dugoročnih obrazaca akumulacije kapitala i potrebe za reprodukcijom društvenih struktura, takvi se obrasci posmatraju kao ključni za materijalnu osnovu hegemonije, jer upravo oni određuju koje grupe imaju kapacitet da se nametnu kao dominantne (Joseph, 2002:188). Transnacionalne intervencije prema periferiji, koje ciljaju stabilizaciju političkih sistema kroz kontrolu represivnog aparata i restrukturiranje ekonomskih institucija se u praksi oslanjaju na materijalne kapacitete centra. Ideološki narativi o demokratiji ili modernizaciji mogu pratiti intervencije, ali njihova delotvornost zavisi od sposobnosti da se obezbedi institucionalna i ekonomska osnova za stabilizaciju novog poretka (Robinson, 1996:655-656); što je argumet u prilog tezi da se materijalne poluge moći potvrđuju kao neophodne za oblikovanje hegemonijskih projekata i u savremenom međunarodnom kontekstu. Dodatna dimenzija materijalnih kapaciteta odnosi se na transformaciju civilnog društva kroz transnacionalne mreže. Programi političke pomoći koji deluju preko organizacija civilnog društva otkrivaju da hegemonija funkcioniše i kroz preoblikovanje društvenih aktera u skladu sa interesima transnacionalnih elita. Ova praksa podrazumeva finansiranje, umrežavanje i institucionalnu podršku različitim grupama koje postaju posrednici hegemonijskih projekata. Materijalni resursi koji stoje iza ovih procesa omogućavaju prodor u društvenu infrastrukturu ciljanih zemalja čime se stvaraju preduslovi za kasniju reprodukciju poretka bez nužne upotrebe prisile.

Neogramšijevska kritika liberalne paradigme međunarodnih odnosa usmerena je ka njenoj neistoričnosti i univerzalizmu. Međunarodne institucije, koje se prikazuju kao tehničke platforme za efikasniju saradnju zapravo se otkrivaju kao istorijski proizvod specifičnih odnosa moći, pa liberalni poredak, koji sebe predstavlja neophodnim za ostvarivanje univerzalnih interesa (mira, prosperiteta, trgovine), neogramšijevski pristup dekonstruiše svojim aksiomom da dominacija postaje hegemonija tek onda kada se može „izraziti“ i nametnuti kao „zdravorazumsko“ opšto dobro (Cox, 1981:136-137). Koks pravi distinkciju između *problem-solving* (okrenute konkretnom problemu) teorije i kritičke teorije. Prema njegovoj distinkciji, *problem-solving* teorija polazi od datog sveta kao okvira; ona prihvata „preovlađujuće društvene odnose moći i institucije“ kao parametre delanja, i pokušava da unutar tih parametara rešava partikularne problem. Nasuprot tome, kritička teorija odvojena je od preovlađujućeg poretka i postavlja pitanje kako je taj poredak nastao, čiji interes on izražava, i kako se može menjati (Cox, 1981:128-129).¹¹¹ Koks upozorava da je pretpostavka da je poredak „fiksna“ ili nepromenljiv ideološki pristrasna, pa zato *problem-solving* pristup pokazuje kao „konzervativan“ jer „zamagljuje funkcionisanje celine“ umesto da ga problematizuje (Cox, 1981:129). Time se liberalna paradigma međunarodnih razume kao deo istorijskog poretka, odnosno kao teorija koja uglavnom obavlja funkciju opravdavanja i stabilizacije datih odnosa moći. Upravo zato neogramšijevska kritika posebno dobro zahvata vilsonovski moralni intervencionizam: ona ga posmatra kao doktrinu koja svoju političku i ekonomsku ekspanziju legitimiše univerzalnim moralnim rečnikom (pravo, mir, sloboda, samoopredeljenje, humanost), istovremeno se oslanjajući na konkretne strukture moći, kapitala i međunarodnih institucija.¹¹² Na ovom mestu se uočava razlika u odnosu na liberalne teorije hegemonijske stabilnosti kojima se naglašavaju funkcionalne koristi od

¹¹¹ Koks ističe da je „teorija uvek za nekoga i sa nekom svrhom“ (Cox, 1981:128).

¹¹² Koks izdvaja tri međusobno povezana nacionalna i nadnacionalna nivoa: socijalne sile, forme države i svetske poretke (Cox, 1981:138). Predstavnici liberalne paradigme uglavnom tretiraju države kao nominalne subjekte koji u međunarodnoj areni pregovaraju i grade institucije, dok Koks daje suprotno objašnjenje: ono što države žele i mogu nije odvojivo od njihove unutrašnje klasne i proizvodne strukture, niti se svetski poredak može razumeti bez globalnih društvenih sila.

hegemonije *Pax Americana*, jer Koks naglašava kako se stabilnost postiže kroz ideološku univerzalizaciju partikularnih interesa i njihovu institucionalizaciju. Liberalna paradigma, dakle, prema Robertu Koks, nije pogrešno shvatanje međunarodnih odnosa, nego deo hegemonijskog ideološkog aparata, koji omogućava da se specifične politike (liberalizacija trgovine, restrukturiranje država, ratne intervencije) predstave kao moralna nužnost.

U istom smislu, liberalni internacionalizam prikriva sistemske asimetrije tvrdeći da inkluzija novih država predstavlja proširenje univerzalnih normi, dok se zapravo reprodukuju hijerarhijski obrasci koji su oličenje „duboke nejednakosti kod kuće i imperijalizma prema inostranstvu“ (Parmar, 2018:160). Parmar napominje da liberalni poredak ne raspodeljuje benefite na univerzalan način i ukazuje na činjenicu da se njegova stabilnost održava kroz integraciju elita, a ne celokupnih društava (Parmar, 2019:3).¹¹³ Oспорavanje univerzalnosti dodatno se produbljuje kada se razmotre načini na koje liberalni poredak reaguje na izazove i krize. Zastupnici liberalnog internacionalizma uglavnom tumače protivurečnosti u okviru globalnog sistema kao prolazne disfunkcije koje je moguće prevazići putem institucionalnog prilagođavanja i konsenzusa unutar pravila poretka. Međutim, istorija hegemonijskih praksi pokazuje da se iza ove retorike nalazi snažan mehanizam kooptacije i disciplinovanja aktera koji skreću od normi sistema. Transnacionalne „elitne mreže znanja“ predstavljaju ključne mehanizme kroz koje se održava hegemonijski konsenzus, pri čemu se nejednakosti i selektivni karakter poretka prikazuju kao tehničke ili neutralne činjenice, a ne kao posledica strateškog delovanja unutar sistema (Parmar, 2019:6-7). On se u praksi oblikuje kroz procese asimilacije koji zahtevaju prilagođavanje standardima političkih, kulturnih i ekonomskih modela vodećih zapadnih država. Razlika između inkluzije i asimilacije postaje vidljiva u tome što se novi akteri uvode u strukture poretka ne kroz priznanje različitosti, već kroz uklapanje u postojeće norme pri čemu se jasno uočava da je dominacija određene civilizacijske matrice ugrađena u njegove institucionalne i ideološke temelje.

Globalizacija se, u skladu sa prethodno iznetim, pojavljuje kao produžetak kapitalističke organizacije proizvodnje i društvenih oblika koji su s njom povezani. Unutar ovog procesa neoliberalizam zauzima važno mesto, kao oblik regulacije koji istovremeno funkcioniše na unutardržavnom i međunarodnom nivou.¹¹⁴ Uprkos nominalnoj predstavi o deregulisanoj globalizaciji, neoliberalizam profiliše jasno definisana pravila ponašanja; on legitimise privatnu sferu i individualnu racionalnost, dok istovremeno ograničava moć država da utiču na tokove kapitala.¹¹⁵ Uspostavljanjem neoliberalnog obrasca regulacije oblikuje se novi istorijski blok koji preoblikuje globalnu vladavinu, ali ne ukida osnovne obrasce dominacije. Robinson ovu transformaciju povezuje sa pomakom od autoritarnih režima ka poliarhijskim političkim sistemima u kojima dominira konsenzualna kontrola;¹¹⁶ transnacionalna elita, dakle, gradi ideološki konsenzus uokviren oko

¹¹³ Inderdžit Parmar (*Inderjeet Parmar*) daje važan doprinos povezivanjem neogramšijevske perspektive sa teorijom „ultraimperijalizma“ Karla Kauckog (Karl Kautsky). On naglašava da liberalni internacionalizam često prikriva imperijalnu logiku hegemonije SAD-a, dok Kauckijeva ideja o međunarodnim klasnim savezima ukazuje na mogućnost saradnje među kapitalističkim državama radi zajedničkog eksploitsanja resursa (Parmar, 2019:8). Njegove analize pokazuju kako korporativne filantropske fondacije mogu delovati kao kanali za povezivanje elita sa transnacionalnim mrežama znanja radi implementacije tržišnih reformi (Parmar, 2019:17-18).

¹¹⁴ Džozef definiše neoliberalizam kao specifičan način definisanja i održavanja društvene regulacije, iako ideološko insistiranje na slobodnom tržištu stvara privid njenog odsustva (Joseph, 2008:126).

¹¹⁵ Koks ukazuje na ulogu neoliberalnih institucija poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke u funkciji nametanja politika oblikovanih u skladu sa interesima jezgra; one održavaju otvorenost perifernih ekonomija prema silama svetske privrede i time učvršćuju orijentaciju njihovih ekonomskih politika bez mogućnosti za alternativne modela razvoja (Cox, 1992:174). Uvođenjem koncepcija „disciplinarnog neoliberalizma“ i „nove ustavnosti“, Stiven Gil opisuje kako liberalna globalizacija ograničava demokratsku politiku i daje prioritet zahtevima kapitala, čime navodno „demokratska“ vladavina postaje kompatibilna sa tržišnom disciplinom, umesto sa društvenom emancipacijom (Gill, 1995).

¹¹⁶ Globalizacija dovodi do prelaska od kombinovanja kapitalističkih odnosa u jezgru i prekapitalističkih odnosa u periferiji ka potpunoj integraciji, čime kapitalizam supstituiše sve prekapitalističke forme, što je proces koji razara autonomiju nacionalnih političkih sistema i civilnog društva i vrši pritisak na integraciju u jedinstveni politički režim, globalnu poliarhiju koja ima funkciju „političke ‘nadgradnje’ izranjajuće globalne ekonomije“ (Robinson, 1996:654).

dvostrukog hegemonijskog projekta: neoliberalizma u ekonomiji i poliarhije u politici (Robinson, 1996:634). Na taj način se hegemonija ostvaruje kroz spoj strukturalne dominacije i normativnog legitimiteta, jer poliarhijski politički sistemi predstavničke demokratije faktički postavljaju stroga institucionalna ograničenja učestvovanja, koja otežavaju radikalne kontrahegemonijske procese. Homogenost načina mišljenja i praksi među poslovnim i političkim elitama olakšava koordinaciju hegemonijskog bloka, dok se lokalni identiteti fragmentiraju po nacionalnoj, etničkoj ili religijskoj osnovi, čime se otežava kohezija potčinjenih grupa. Globalizacija za rezultat ima ograničavanje kapaciteta država da sprovedu autonomne ekonomske politike radi zaštite sopstvenih interesa, čime se osigurava otvorenost prema svetskoj ekonomiji i reprodukcija uslova pogodnih za nastavak akumulacije kapitala u centru. Kulturni aspekt globalizacije obuhvata transformaciju javnog diskursa kroz transnacionalne komunikacione mreže koje integrišu nekada izolovana „kulturna iskustva“ u jedinstvenu „globalnu civilizaciju“ (Robinson, 1996:634).¹¹⁷ Ideološka standardizacija omogućava da norme i vrednosti neoliberalizma dobiju formu univerzalnog *common sense*-a, čime se olakšava legitimizacija hegemonije, bez potrebe za otvorenom prinudom. U tom smislu, *Pax Americana* kao neformalna imperija, svoju moć ne generiše kontrolom teritorija, već kontrolom pravila, standarda, tokova kapitala, kao i interpretativnih okvira šta se može smatrati „legitimnim“ poretom. Ova definicija podvlači imperijalni i elitistički karakter hegemonije koji odgovara narativu američke izuzetnosti, prema kome se sopstveni sistem vrednosti i institucija predstavlja kao univerzalno primenjiv.

Doktrina američke izuzetnosti implicitno je sadržana u osnovnim načelima liberalnog međunarodnog poretka, jer su „njegove osnovne ideje - uključujući vladavinu prava i superiornost „zapadne ideje“, kao institucionalnog poretka zasnovanog na pravilima koji je, u principu, otvoren za sve - duboko ukorenjene u američkim političko-intelektualnim elitnim mrežama znanja kao što su tink-tenkovi, univerzitetske škole javne politike, korporativni mediji i rukovodstva obe glavne političke stranke“ (Parmar, 2019:4). Kroz takvu mrežu povezanih institucija odvija se ne samo reprodukcija hegemonije već i navodno potvrđivanje specifične američke misije u svetu.¹¹⁸ Vilsonovski moralizam služi kao narativni okvir kojim SAD opravdavaju intervencionizam usmeren prema uspostavljanju novih zavisnih nacionalnih elita unutar međunarodnog poretka, iako se takva praksa ideološki predstavlja kao nastavak američke misije širenja univerzalnih demokratskih vrednosti. Međutim, time se povratno osnažuje i tvrdnja o američkoj izuzetnosti, jer se pokazuje da su SAD ne samo globalni lider već i centar oko koga se okupljaju druge kapitalističke sile u zajedničkom poduhvatu. Ili, drugim rečima, povezanost vilsonovskog liberalnog internacionalizma sa doktrinom američke izuzetnosti iskazuje se kroz imperijalnu praksu koja koristi institucionalizovane forme saradnje kako bi reprodukovala hegemoniju uz istovremeno prikazivanje tih procesa kao univerzalne misije za zajedničko dobro.¹¹⁹

*

Kao što se može zaključiti iz dosadašnjeg izlaganja, neogramšijevski pristup, iako predstavlja kritičku teoriju koja se postavlja u opoziciju prema liberalnoj paradigmi međunarodnih odnosa, pokazuje određene podudarnosti sa nekim njenim postavkama. Jedna od tačaka preklapanja jeste značaj koji se pridaje procesu elitne socijalizacije u konstrukciji i održavanju međunarodnog poretka. Predstavnici neogramšijevskog pristupa priznaju da proces socijalizacije ima funkciju uključivanja

¹¹⁷ Koks ističe da „ekonomski zasnovane globalizacijske tendencije prati i ubrzava proces kulturne homogenizacije“ (Cox, 1992:178). Dok Dozef napominje da se vreme i prostor predstavljaju kao globalizovani i jedinstveni, dok se kontrahegemonijski otpori fragmentišu i prikazuju kao ograničeni na lokalne nivoe (Joseph, 2002:180–181).

¹¹⁸ Parmar u tom kontekstu ističe: „Hegemonija postavlja zahteve hegemonu. Ovi zahtevi uključuju obezbeđivanje određenih sloboda, prava, bezbednosti i mogućnosti, koje zajedno konstruišu „američki san“, kao i stabilan svetski poredak u kome prosperitet raste i težnje izgledaju ostvarive“ (Parmar, 2019:8).

¹¹⁹ Prema Parmaru, navodna univerzalnost liberalnih institucija prikriva istorijski kontinuitet politika koje su oblikovane u kontekstu kolonijalnih odnosa i rasnog poretka, uključujući i protivljenje idejama o rasnoj jednakosti u ranim međunarodnim forumima. Ove dimenzije ukazuju da liberalni međunarodni poredak ima duboko ukorenjene ekskluzivne karakteristike koje ostaju prikrivene ideološkom retorikom univerzalnih vrednosti (Parmar, 2018:154-155).

novih aktera u hegemonijske strukture, što pokazuje zajedničko interesovanje za institucionalne aranžmane i normative koji oblikuju ponašanje političkih elita. Neoliberalni institucionalisti mogu prepoznati ovu vrstu kooperacije kao praktični izraz međuzavisnosti, dok zastupnici neogramšijevskog pristupa ovaj fenomen posmatraju kroz optiku hegemonijskih interesa vladajućih klasa. U oba slučaja prepoznaje se ideja da stabilnost međunarodnog sistema zavisi od sposobnosti globalnih elita da razviju mehanizme saradnje, čak i ako interpretacija motiva i posledica te saradnje ostaje različita. Neoliberali vide takve aranžmane kao instrumente promovisanja demokratskih vrednosti i integracije u cilju izbegavanja sukoba, a neogramšijevski usmereni autori kao instrumente kooptacije elita u cilju očuvanja *statusa quo*. Bez obzira na suštinsko neslaganje oko karaktera procesa, obe strane prepoznaju mreže znanja i elite povezane kroz ove strukture kao ključne aktere u oblikovanju normativnog okvira globalne politike. Specifična razlika ogleda se u tumačenju saradnje na nivou država kao aktera: liberalna paradigma sklona je da saradnju vidi kao izraz uravnotežene međuzavisnosti ili kolektivnog odgovora na globalne izazove pri čemu je funkcija međunarodnih institucija da budu sredstva za sprovođenje univerzalističkih pravila koja jednako važe za sve članice sistema. Nasuprot tome neogramšijevski predstavnici insistiraju da upravo institucije deluju kao instrumenti održavanja asimetričnih ekonomskih i političkih uloga u funkciji reprodukcije dominacije jezgra nad periferijom. Sličan kontrast postoji u tumačenju političkih sistema preferiranih od strane vodećih sila - dok liberalizam podržava predstavničku poliarhiju zbog društvenog pluralizma i mogućnosti nenasilne smene vlasti, ona se neogramšijevskim pristupom može interpretirati kao oblik institucionalne elitne kontrole kontrahegemonijskih procesa.

Pored toga, na osnovu prikazanog, možemo pronaći i izvesna preklapanja neogramšijevskih tumačenja sa realističkom paradigmom, posebno u onim delovima kada se govori o materijalnoj osnovi moći. I jedna i druga priznaju postojanje asimetričnih odnosa u međunarodnom sistemu, ali je razlika u tome što realisti fokus stavljaju na vojnu i političku dimenziju dominacije, dok neogramšijevski pristup proširuje analizu na ekonomske i ideološke mehanizme njene reprodukcije. Realizam se uglavnom ne bavi ovim dimenzijama, već relativnu moć meri kvantitativno, kroz raspodelu vojnih resursa shvaćenih u užem ili širem smislu. Neogramšijevski pristup postavlja za zadatak objašnjenje kako hegemonija može opstati čak i kad se upotreba sile minimizira, oslanjajući se na institucionalizovane obrasce kontrole. Međutim, prihvatanje koncepta hegemonije kao relevantnog analitičkog pojma predstavlja zajednički imenitelj. Konstruktivistička paradigma deli sa neogramšijevskim pristupom interes za norme, ideje i intersubjektivne percepcije koje oblikuju međunarodni poredak. Ovo upućuje na činjenicu da neogramšijevska analiza izvodi deo svoje argumentacije iz sličnog epistemološkog upozorenja kao i konstruktivisti, da se značenja formiraju kroz zajedničko delovanje aktera i da pravila nisu samo tehnička ograničenja već elementi kulturno-ideološke konstrukcije poretka. Ipak, sa stanovišta ontologije međunarodnog poretka, konstruktivisti naglašavaju fluidnost normi, dok neogramšijevska tradicija insistira na dugotrajnosti ekonomskih struktura koje oblikuju norme prema interesima dominantnih klasa, postavljajući fokus na materijalne i klasne temelje globalne politike koje konstruktivizam obično ne stavlja u prvi plan.

Opisane razlike jasno pokazuju da se neogramšijevski pristup suštinski udaljava od liberalnog normativnog optimizma, realističkog uskog fokusa na silu i interes, kao i konstruktivističkog zanemarivanja materijalnih odnosa moći. On interpretira kapitalizam kao proces koji omogućava reprodukciju hijerarhijskog svetskog sistema kroz koordinisano delovanje ekonomske politike prilagođene interesima jezgra i ideoloških aparata unutar mreža znanja koje legitimišu poredak. Eksploatacija periferije nije sporedna pojava, već sistematski mehanizam održavanja centralne akumulacije, podržan institucionalnim aranžmanima koji onemogućavaju autonomne razvojne putanje. Konačno, neogramšijevska perspektiva nudi ontološki i epistemološki okvir koji prevazilazi određena ograničenja prethodno iznetih paradigmi. Ona insistira na jedinstvu intersubjektivnih i strukturnih dimenzija moći, povezujući ideje i norme sa materijalnim osnovama kapitalističke proizvodnje. Ovakav pristup omogućava sveobuhvatnije razumevanje kontinuiteta i promena u globalnoj politici, istovremeno ukazujući na trajne izazove koji proizlaze iz hijerarhijske prirode postojećeg svetskog sistema. Iz toga proizlazi da neogramšijevski pristup nije prosta dopuna teorijama zavisnosti i svetskog sistema, već širi analitički okvir za razumevanje interakcije između

globalnog kapitala i institucionalnih formi vladavine. Njegova posebnost leži u tome što povezuje materijalnu dominaciju jezgra nad periferijom sa ideološkim i političkim mehanizmima koji tu dominaciju čine stabilnom i legitimnom. Konsenzus među centralnim državama i internalizacija postojećih normi omogućavaju dugoročnu stabilnost poretka čak i kada se on suočava sa lokalnim izazovima, dok u poslednjoj instanci, kao instrument odbrane hegemonijskog istorijskog bloka (*Pax Americana*), preostaje otvoreno ratno nasilje, koje se propagandno prikazuje kao nužno i moralno opravdano.

4. Teorijsko određenje pojma propagande: koncepcija Žaka Elila

U ovom poglavlju ćemo kondenzovano predstaviti osnovne odrednice teorijske koncepcije propagande Žaka Elila, na osnovu kojih utemeljujemo sopstveno operacionalno određenje ovog fenomena, sa ciljem preciznijeg izvođenja istraživanja. Ovo poglavlje neće sadržati prikaz proširene istorijske debate povodom definisanja, funkcija i metoda istraživanja organizovane političke persuazije, uzimajući u obzir da će to biti jedna od glavnih istraživačkih tema u okviru šestog, sedmog, osmog i devetog poglavlja. Imajući u vidu da su se javne i naučne rasprave povodom propaganda dešavale gotovo po pravilu reaktivno, trudićemo se da ih postavimo u kontekst različitih istorijskih epoha, kako bismo bolje razumeli kokav je uticaj propaganda rata imala za transformaciju teorijskih stavova. Ono što je u ovom delu važno jeste da predstavimo zašto je Elilova koncepcija dobar izbor za istraživanje hipoteza, kao i da razvijemo sintezu između određenih teorijskih postavki o kojima smo govorili u prethodnim poglavljima. Sa posebnim fokusom na doprinose Gramšija i Altisera.

Studija Žaka Elila (*Propagandes*, 1962) jedan je od najoriginalnijih teorijskih radova o propagandi u dvadesetom veku. Za razliku od većine prethodnih studija koje su propagandu tretirale ili kao skup lažnih tvrdnji ili kao sredstvo u rukama pojedinih nedemokratskih režima, Elil ovaj fenomen sagledava kao strukturni i neizbežni proizvod masovnog, tehnološkog društva. Osnovna teza koja prožima celokupno delo jeste da propaganda nije povremena pojava, već da je postala *neophodnost* savremenog društva, kako za organizovani društveni život i funkcionisanje državne strukture, tako i za svakog pojedinca. Elil ovu tezu razvija kroz nekoliko međusobno povezanih argumenata.

Prvo, on tvrdi da moderna propaganda prvenstveno ne funkcioniše korišćenjem laži, već kroz svojevrsno ograničavanje raspona *značenja* na osnovu kojih se mogu interpretirati empirijski sasvim tačne činjenice (Ellul, 1965:56-57). Na osnovu ovakve epistemološke odrednice za razumevanje političkog ubeđivanja Elil vrši radikalni raskid u odnosu na pređašnje naučne analize, jer se jasno određuje prema stavu da tradicionalno razlikovanje između „istinite“ informacije i „lažne“ propagande više nije operativno.

Drugo, Elil uvodi distinkciju između *pretpropagande* i *aktivne propagande*. On navodi da prva kontinuirano izgrađuje kontekst u kojem je moguće tumačiti stvarnost, odnosno istinitost i suštinu same poruke. Ona dakle proizvodi društvene „reflekse“, mitove i horizonte očekivanja, dok aktivna propaganda aktivira već pripremljene dispozicije (Ellul, 1965:30-32). Ova distinkcija omogućava da objasni zašto propaganda na određene tipove primaoca deluje efektivno čak i onda kada njeni neposredni sadržaji drugima mogu delovati neubedljivo. To je omogućeno jer je „teren“ već pripremljen dugotrajnim, suptilnim oblikovanjem sazajnog okvira, koji se konkretnom porukom zapravo samo aktivira.

Treće, Elil, upravo zbog prethodno iznetog, insistira na *totalnom* karakteru propagande. Ona se ne može redukovati na pojedinačne propagandne akte, poput povremenih plakata ili govora funkcionera; već joj je potrebna orkestracija svih raspoloživih sredstava: štampe, radija, filma, televizije, obrazovanja, pravosuđa, pa čak i administrativnih reformi i javnih rituala (Ellul, 1965:9-10). Orijehtacija ka neprestanom delovanju ubeđivanja na pojedinca ne proizilazi autonomno iz unapređivanja tehničkih mogućnosti za tako nešto, već je nastalo iz strukturalne potrebe, iz razloga održavanja kompleksnog sistema značenja, društvenih uloga i organizacije svakodnevnice. Da bi propaganda bila efikasna, ona mora okružiti pojedinca sa svih strana, ne ostavljajući mu prostor za

distancu ili refleksiju, čime ujedno teži da na totalan način upravlja i njegovim životom (Ellul, 1965:11-12).

Četvrto, i najznačajnije, na osnovu pretnodnih oređenja Elil tvrdi da primarni cilj moderne propagande uopšte *nije promena mišljenja već proizvodnja akcije*. On odbacuje liberalno, prosvetiteljsko shvatanje delatnosti propagande kao borbe za uverenja građana (označavajući takvu težnju pojmom ortodoksije), koncipirajući uverenja instrumentalno za izazivanje prakse, odnosno delovanja ili uzdržavanja od delovanja (Ellul, 1965:25-27). Ovime Elil uvodi pojam *ortopraksije*, koji postaje temelj čitave njegove teorijske koncepcije. Propaganda je, dakle efikasna, kada pojedinac ispravno reaguje i učestvuje u društvenim procesima, bez obzira na to šta privatno misli i na koji način takvo svoje postupanje racionalizuje. Time Elil vrši snažnu kritiku osnovnog uverenja liberalne demokratije da pluralnost informativnih i političkih aktera proizvodi platformu za racionalno prosuđivanje i slobodnog građanina. Time se dodatno dekonstruiše uverenje da je dovoljno pružiti „objektivne informacije“ da bi se propaganda neutralisala. Naprotiv, Elil tvrdi da informacije ne samo da nisu suprotstavljene propagandnoj nameri već su u velikoj meri njen *preduslov*. Obilje informacija koje donose sredstva masovne komunikacije, umesto da ljudima omoguće da na osnovu više različitih perspektiva kritički prosuđuju i formiraju mišljenje, u tome ih zapravo sprečava i paralizuje (Ellul, 1965:87).

Elil iznosi paradoksalnost odnosa propagande i demokratije. Demokratije *moraju* koristiti propagandu jer zavise od javnog mnjenja, konkurencije partija i masovne participacije (Ellul, 1965:232). Ali upravo tu nastaje unutrašnje protivrečje: da bi opstala, demokratija mora posegnuti za instrumentom koji razara upravo onaj tip ličnosti za koji se nominalno zalaže, jer kako napominje Elil: „kada demokratija postane predmet propagande, ona postaje jednako totalitarna, autoritarna i isključiva kao i diktatura“ (Ellul, 1965:249). Elil ovim ne tvrdi da su demokratije i diktature u svojoj suštini iste, već da *sredstva* koja demokratija mora da koristi proizvode *iste efekte* na pojedinca kao i u društvima koja se u demokratskim kritikama određuju kao totalitarna (Ellul, 1965:256).

Za razliku od američkih autora koji su propagandu proučavali pretežno kroz eksperimente na malim grupama i analize psiholoških mehanizama pojedinca, Elil insistira da se propaganda mora proučavati *u kontekstu tehnološkog društva* u celini, čime je on utemeljuje kao sociološki, a ne psihološki predmet istraživanja. Elil ujedno kritikuje i kvantitativne (statističke) metode proučavanja propagande, zato što smatra da se njihovom primenom izoluje fenomen istraživanja iz njegovog stvarnog okruženja, u čijoj kompleksnosti njegovo delovanje jedino i ima svoju svrhu (Ellul, 1965:xi).

Važan deo Elilove teorije jeste teza da propaganda nije samo nešto što država *nameće* pojedincu, već i nešto što pojedinac sam *traži*. Konzument propaganda nije sam po sebi „nevina žrtva“, već često zahteva njeno delovanje zato što mu ona nudi objašnjenje, orijentaciju, osećaj učestvovanja i rasterećenje od teskobe (Ellul, 1965:147).

Važan doprinos Žaka Elila odnosi se na određivanje i komparaciju različitih vrsti propagandi, čime je znatno proširio perspektivu njenog posmatranja. Oređenja koja on koristi od velikog su značaja za konceptualno povezivanje različitih dimenzija našeg istraživanja. Jedno od najvažnijih distinkcija za naše istraživanje jeste razlikovanje između političke i sociološke propagande. *Politička propaganda* je namerna, sračunata i precizno usmerena intervencija države, partije ili interesne grupe u ponašanje javnosti (Ellul, 1965:62). Njeni su ciljevi jasno definisani, najčešće određeni namerom ka osvajanju ili zadržavanju pozicija vlasti. Nasuprot njoj, *sociološka je propaganda* difuzna, često neintencionalna i utkana u običaje, potrošnju, film, odnose s javnošću, obrazovanje i svakodnevni stil života (Ellul, 1965:63–64). Ona ne deluje jasnim naredbama, ali ni argumentovanim opravdavanjima, već klimom, navikom i „ubeđivanjem iznutra“, tako što proizvodi progresivnu adaptaciju na određeni poredak stvari, određeni koncept ljudskih odnosa, koji nesvesno oblikuje pojedince i čini ih konformnim društvu (Ellul, 1965:64). Kao primer izrečenom, Elil upravo daje „američki stil života“,

koji nastaje kao odgovor na različito etničko i religijsko poreklo imigranata tokom 19. veka. Takođe, ovakva unifikacija je imala svoju ekonomsku ulogu, zbog uspostavljanja efikasnog tržišta. Masovna proizvodnja zahtevala je i masovnu potrošnju, koja se ne može ostvariti bez sličnih pogleda na to šta su životne potrebe (Ellul, 1965:68). Zato je za naš predmet istraživanje važna i razlika između propagande agitacije i propagande integracije. *Agitaciona propaganda* je kratkoročna, krizna, eksplozivna, polarizujuća i subverzivna (Ellul, 1965:71). Ona za svoje najčešće ciljeve ima širenje mržnje, pravljenje figure neprijatelja, podsticanje pobune i što je za nas posebno značajno - opravdavanje učestvovanja u ratu. Ona pokušava da generiše maksimalnu društvenu energiju, opravda žrtve i navede pojedinca da podnese teške napore (Ellul, 1965:72). *Integraciona propaganda* je, naprotiv, dugotrajna, spora, prilagođavajuća i stabilizaciona (Ellul, 1965:74). Njena funkcija nije da razori poredak, već da ljude u njega uklopi, da ih učini „normalnim“, poslušnim, funkcionalnim i zadovoljno prilagođenim. Elil tvrdi da je integraciona propaganda *ključna za moderna masovna društva*, iako je agitaciona spektakularnija. Ona deluje kroz obrazovanje, radne organizacije, masovne medije, ali na način koji pojedinca postepeno i gotovo neprimetno integriše u dinamiku postojeg sistema. Posebno je značajno da integraciona propaganda bolje funkcioniše što je obrazovanija, kultivisanija i informisanija sredina kojoj je upućena (Ellul, 1965:76). Time Elil preokreće uobičajeno shvatanje da su obrazovani pojedinci otporniji na propagandu.

Za ovu funkciju posebno su korisni mitovi i predrasude. Pod pojmom *mita* Elil podrazumeva ispunjavajuću, aktivnu sliku poželjnih ishoda, koji gube materijalnu i praktičnu formu i postaju snažno obojena, nadahnjujuća i sveobuhvatna vizija koja uspeva da isključi iz svesti sve što joj ne korespondira, zbog toga što u sebi sabira sve što pojedinac, njime opčinjen, može smatrati dobrim, pravednim i istinitim (Ellul, 1965:31). *Predrasudu* Elil definiše kao unapred formirani sud o nekoj pojavi, koji se prenosi pripadanjem grupi u kojoj predrasuda cirkuliše. Ona pojedincu služi da izbegne promišljanje koje zahteva istraživanje i vreme. Već se samim prisustvom iste predrasude i kod drugih članova društva „dokazuje“ ispravnost stavova koje predrasuda nosi. Zbog toga ponavljanje putem medija doprinosi utisku objektivnosti i širokoj „zdravorazumnosti“ predrasude (Ellul, 1965: 162-167).

Zak Elil takođe razlikuje vertikalnu i horizontalnu propagandu. *Vertikalna propaganda* je njen „klasični“ oblik, Ona dolazi odozgo, organizovana od strane političkog rukovodstva i posebno se primećuje kroz delovanje centralizovanih medija (Ellul, 1965:9-80). *Horizontalna propaganda* je, prema Elilu, noviji fenomen, ona deluje *unutar* grupe, gde su svi pojedinci načelno jednaki. Pojedinac aktivno učestvuje u životu male grupe, u dijalogu, i postupno „otkriva“ sopstvena uverenja, koja su, međutim, unapred „određena“ (Ellul, 1965:81). Elil iznosi mišljenje da je horizontalna propaganda mnogo totalitarnija od horizontalne, jer pojedinac misli da je sam došao do zaključaka koji su mu zapravo nametnuti (Ellul, 1965:84). Ova propaganda, kada je uspešna, donosi mnogo dugotrajnije rezultate, ali je zato i mnogo rizičnija. Razlikovanje između racionalne i iracionalne propagande Elil započinje uvidom da propaganda zasnovana na činjenicama, statistikama, ekonomskim idejama postaje sve zastupljenija (Ellul, 1965:84). Međutim, suština je u tome da i racionalna propaganda na kraju *proizvodi iracionalan rezultat*: pojedinac ne zadržava u sećanju logički dokazni niz, već opšti utisak, mit, emocionalni rezime (Ellul, 1965:86). Odavde izvodimo još jednu važnu napomenu za naše teorijsko i operacionalno određenje propagande: propaganda ne mora biti iracionalna po svom *sadržaju* da bi proizvela iracionalne *efekte*.

Veza između Elilove koncepcije propagande i Gramšijevе teorije hegemonije može se izvesti na različite načine, iako Elil eksplicitno ne citira Gramšija. Najpre, Elilov pojam *sociološke propagande* veoma podseća na Gramšijev pojam hegemonije. Podsetimo se: sociološka propaganda je za Elila difuzna, često neintencionalna, utkana u običaje, potrošnju, film, obrazovanje, svakodnevni stil života. Ona proizvodi progresivnu adaptaciju na određeni poredak stvari i oblikuje pojedince da budu konformni društvu (Ellul, 1965:64). Gramši pod hegemonijom podrazumeva način na koji vladajuća klasa uspostavlja svoju vlast ne samo kroz prinudu (državni aparat), već i kroz *pristanak*

koji se proizvodi u „građanskom društvu“, kroz školu, crkvu, sindikate, kulturu, svakodnevne prakse. U oba slučaja radi se o vlasti koja se ne nameće direktnom silom, već kroz *normalizaciju* određenog pogleda na svet. Druga paralela tiče se Elilove *integracione propagande* i Gramšijevog shvatanja hegemonije kao procesa koji nije jednostavno shvaćena ideološka indoktrinacija, nego oblikovanje celokupnog načina života. Elil kaže da integraciona propaganda ne traži privremeno uzbuđenje, već totalno oblikovanje ličnosti u dubini (Ellul, 1965:75). Slično tome, Gramšijeva hegemonija nije samo dominacija racionalno obrazloženim i naučenim konceptima, već i načinom života, ukusima, podrazumevanim moralnim vrednostima. Oba autora naglašavaju da stabilna vlast ne počiva samo na sili, već na svojevrsnoj proizvodnji pristanka kroz institucije i svakodnevne prakse. Treća paralela može se povući između Elilove *pretpropagande* i Gramšijevog pojma *zdravog razuma* (common sense). Kao što smo već izneli, Elil opisuje pretpropagandu kao proces koji polako stvara reflekse, mitove i sklop očekivanja, odnosno koji oblikuje *stepen prihvatljivosti* za pojedinca pre nego što se uopšte i pojavi eksplicitna politička poruka. Gramši, sa svoje strane, zdrav razum shvata kao heterogeni skup uverenja i predrasuda koje su nasleđene iz prošlosti i koje čine osnovu na koju se nadovezuje hegemonijska ideologija. Oba autora dele uverenje da se efikasna društvena kontrola ne uspostavlja kroz eksplicitno ubeđivanje, već kroz suptilno oblikovanje onoga što se podrazumeva kao „normalno“ i „zdravorazumsko“. Međutim, u pogledu praktičnih implikacija postoje značajne razlike između ova dva autora. Gramši ostavlja prostor za *kontrahegemoniju*, mogućnost da potlačene klase razviju sopstvenu hegemoniju koja će se suprotstaviti vladajućoj. Elil je izrazito pesimističniji, jer za njega propaganda nije prvenstveno klasni, već *tehnološko-socijalni* mehanizam koji, kada jednom postane opšti društveni obrazac, sasvim poništava mogućnost slobodnog, diferenciranog čoveka, bez obzira na to o kom režimu ili klasi je reč. Elil zato ne vidi izlaz u klasi borbi ili revoluciji, jer i revolucionarne snage same po sebi podležu istim propagandnim mehanizmima.

Određena preklapanja između Elila i Altisera su još upečatljivija, iako Altiserov najpoznatiji tekst o ideološkim aparatima države (nastao 1970) dolazi nakon Elilove monografije (1965). Bez obzira na to, postoji značajna konvergencija u njihovim shvatanjima. Prvo, oba autora insistiraju na *materijalnosti* ideologije. Za Altisera, ideologija nije (samo) skup ideja, već *materijalna praksa*, rituali, obredi, načini ponašanja koji se odvijaju unutar ideoloških aparata (škole, crkve, porodice, medija). Elil, slično tome, tvrdi da propaganda ne počinje otvorenim političkim sloganom, već *pretpropagandom*: obrazovanjem, uvođenjem mitova i navika. Propaganda, dakle, deluje kroz svakodnevne prakse i institucije. Drugo, Elil ističe da propaganda deluje najefikasnije onda kada pojedinac *misli da odlučuje sam*, da je slobodan, da spontano artikuliše sopstveni izbor (Ellul, 1965:178). Ovo je očigledano podudaranje sa Altiserovim pojmom *interpelacije*, prema kome subjekt sebe doživljava kao slobodnog upravo u trenutku kada je najdublje uhvaćen u strukturu poslušnosti. Altiserova teza da ideologija „interpelira“ pojedince kao subjekte, da ih prepoznaje i proziva kao slobodne, autonomne ličnosti, upravo da bi ih efikasnije vezala za postojeće odnose reprodukcije, nalazi svoj pandan u Elilovoj analizi propagandnog procesa. Na kraju, obojica autora dele uverenje da kritički osvrt na ideologiju/propagandu nije dovoljan ako ostaje na nivou svesti. Elil upozorava da pojedinac može biti potpuno svestan da je izložen propagandi, pa čak i da joj se verbalno protivi, a da i dalje deluje u skladu s njom. Altiser, slično, tvrdi da ideologija deluje pre svega kroz *praksu*, a ne kroz svest, jer „materijalna praksa“ ideoloških aparata oblikuje subjekta čak i kada on misli da im se opire. Ipak, i ovde postoje razlike, za Altisera je ključna *strukturna reprodukcija odnosa proizvodnje*, a propaganda (kojom se on manje bavi) samo je jedan od mehanizama unutar šireg ideološkog aparata. Elil je, naprotiv, potpuno okrenut tehnikama, medijima i organizacijom propagande kao katalizatora društvenih procesa. U radikalnoj emanaciji svog stava, Elil nam sugerise da propaganda više ne podleže ideologiji, jer propagandista nije, i ne može biti, ‘vernik’ u bilo koju ideju, sasvim suprotno, on je samo izvršitelj u službi partije, države ili neke druge organizacije“ (Ellul, 1965:96).

Uz uvažavanje do sada iznetih Elilovih teorijskih određenja i njihovog dovođenja u vezu sa opštim teorijskim okvirom istraživanja, za kraj teorijskog i operacionalnog određivanja pojma propagande, koji ćemo podrazumevati tokom israživanja i tumačenja nalaza, još jednom ćemo izneti razliku između ratne propaganda i propagande rata koju preuzimamo od Zorana Slavujevića.

Ratna propaganda svoje određenje izvodi iz uslova u kojima se vodi - postojanja ratnog stanja - a opozitna joj je mirnodopska. Propaganda rata svoje određenje zasniva na sadržaju, koji se ogleda u zagovaranju rata, vojne intervencije i sl. kao sredstva rešavanja sporova, dok njen opozit - propaganda mira - podrazumeva zagovaranje mirnih sredstava. Time se propaganda rata vremenski može pozicionirati kako za vreme samog sukoba, tako i pre i posle njega. Njeni tipični nosioci su državni organi, oružane snage, političke stranke, a veoma često i nevladine, patriotske, verske ili druge organizacije ili pojedinci koji imaju status kreatora javnog mišljenja. Tipični sadržaji su opravdavanje vlastitih i osporavanje neprijateljskih ekonomskih i političkih ciljeva, opravdavanje rata kao ako ne poželjnog, onda makar iznuđenog sredstva ostvarivanja državnih i nacionalnih interesa, interesa manjina, „međunarodne zajednice“, „slobodnog sveta“ itd, širenje uverenja u izvesnost vlastite pobede i poraz neprijatelja, diskreditovanje režima neprijateljske države i njegovih lidera i podsticanje opozicije, prezentovanje uspešnih vojnih akcija itd. (Slavujević, 2009:70-71).

5. Vilsonovski mit o američkoj „izuzetnosti“ i „moralnoj“ međunarodnoj misiji: istorijski koreni

Mit o američkoj „izuzetnosti“, kao i kasnije iz njega izvedeni mit o „moralnoj“ međunarodnoj misiji, spadaju, zajedno sa drugima, u set mitova koji su se razvijali u američkoj populaciji belaca od trenutka naseljavanja američkog kontinenta pa sve do dolaska Vudroa Vilsona na vlast. Kako bismo bolje razumeli kako se pogled na sopstveni, američki, identitet kod kolonista razvijao od samog „otkrića“ do integracije u Vilsonovski mit u sledećem odeljcima ćemo dati istorijski osvrt na to kako su se pomenute ideje formirale i reinterpretilale kroz različite istorijske tokove.

5.1 Razvoj američkih identitetskih mitova u periodu od prvih doseljavanja do početka borbe za nezavisnost

Amerika je prvo postojala kao „ideja“, a tek zatim kao materijalna realnost. Za razliku od „ideje Evrope“, koja je bila iskustveno utemeljena i prihvaćena kao realnost na političkom, religijskom i ekonomskom nivou, „ideju Amerike“ je trebalo tek iskustveno potvrditi (Kammen, 1972:9). Neki elementi koji će poslužiti kao osnova budućih osnivačkih identitetskih mitova su hronološki nastajali još od perioda pre samog naseljavanja prvih kolonista. Pojedini su pronalazili svoje korene u biblijskim tumačenjima za čije je ostvarenje „tražena zemlja“ u kojoj bi naseljavanje i ispunjenje „zaveta“ bilo moguće, drugi su proizilazili iz tadašnjeg surovog životnog iskustva u Evropi razorenoj dugim verskim ratovima i nepravdama skopčanim sa životom u takvim društvima, posmatrajući Ameriku kroz utopističku perspektivu. Dakle, pre početka masovne kolonizacije, Evropljani su Ameriku zamišljali kao El Dorado, rajsku baštu, prostor neograničenog bogatstva i novih početaka, što je predstava koja će snažno uticati na motive i način doseljavanja, ali i na prvobitno oblikovanje američkog identiteta, čije će se posledice biti dalekosežne. Za Evropljane toga vremena, Amerika je, uz pomenuto obilje resursa, od početka bila percipirana kao „prazan prostor“, što nije podrazumevalo da je prostor u bukvalnom smislu bio nenastanjen, već to da su postojeći narodi, njihovi načini života i društvene organizacije percipirani kao manje značajni, kao prepreke koje je po potrebi bilo legitimno preoblikovati ili ukloniti. Amerika „je postala prepoznata prvenstveno kao mesto na kojem treba da deluju Evropljani“, kao prostor na kome se mogu ostvariti projekti masovnog pokrštavanja, ili još češće njihovog ličnog bogaćenja i slave (Greene, 1993:30). Evropsko samorazumevanje koje je počivalo na osećaju vlastite rasne, kulturne ili religijske nadmoći, stanovnike Amerike je svrstavalo u kategoriju „drugih“, „divljaka“, „nevernika“ i tretiralo ih kao objekte kojima se može rukovoditi prema sopstvenim vrednostima ili interesima. Dakle, da sumiramo, još pre masovnog naseljavanja, nastaju i produbljuju se dva važna mitska sloja. Prvi je mit Amerike kao Obećane zemlje ili El Dorada - kao prostor obilja, mogućnosti, eshatološki „novi početak“. Drugi je mit o „varvarskom drugom“ - prema kojem je Amerika dom „divljaka“ kojima nedostaje evropska religija, pravo i civilizacija, te se stoga doživljava kao potpuno legitimna meta osvajanja i preobražaja. Ova dva inicijalna mitska elementa će poslužiti da se kolonijalno osvajanje, eksploatacija i nasilje ne posmatraju kao rezultat pohlepe belog čoveka, već kao misionarski i civilizacijski „poziv“. A oni će, kako ćemo videti u nastavku ovog poglavlja, ostati važna komponenta i u kasnijem identitetu, doprinoseći ideji o sopstvenoj, „američkoj izuzetnosti“.

Pored religijski motivisanih kolonista, narativ o „novoj šansi“ privlačio je takođe i one koji su odlazak iz Evrope doživljavali kao bekstvo od siromaštva, najavljenog zbog navodne plodnosti zemljišta i opšteg obilja u prirodnim resursima. Kako Grin primećuje, među mnogim potencijalnim doseljenicima postojala je snažna motivacija da se oslobode „teškog rada“ koji im je u matičnoj zemlji

predstavljao svakodnevicu. Do ovog oslobođenja moglo je, prema predstavama koje su postojale, doći ostvarenjem sna o sopstvenom, nezavisnom imanju, na „neograničenom“ prostoru koji je moguće prisvojiti, ali i potencijalnim prebacivanjem mukotrpnog posla na robovsku radnu snagu (Greene, 1993:73).

Tokom perioda od 1629. do 1775. Severnu Ameriku je naselilo „četiri velika talasa migranata koji govore engleski“ iz različitih regiona Britanije, sa sopstvenim paketima običajima, religijskim shvatanjima i političkim vrednostima, koji će tokom vremena postati osnove budućih kultura regiona (Fischer, 1989:6). Prvi je bio egzodus puritanaca iz istočne Engleske u Masačusets tokom perioda od jedanaest godina, od 1629. do 1640. godine. Drugi je bila migracija male rojalističke elite i velikog broja ugovornih sluga iz južne Engleske u Virdžiniju (1642-1675). Treći je bio talas iz severnih delova Engleske i Velsa u dolinu Delavera (1675-1725). Četvrti je bio dolazak stanovništva sa granica Severne Britanije i Severne Irske u zaleđe Apalača, u periodu od 1718. do 1775. godine. Kako Fišer tvrdi, ovi doseljenici će jako dugo sebe doživljavati kao Engleze, pa će „stanovnicima Masačusetsa trebati gotovo dva veka da prvi put o sebi pomisle kao o Amerikancima.“ (Fischer, 1989:56). Rani kolonisti nisu polazili od ideje da su deo jednog novog naroda, već su sebe videli kao Engleze koji su izvan Engleske, koji su, jednostavno, na nekom drugom mestu. Ipak, baš ta činjenica, da su Englezi u „izuzetnom“ prostoru, stvarala je osnovu da se kasnije koinstruiše nova vrsta identiteta. Iako su sa metropolom delili isti jezik, tradiciju i pravo, svakodnevna praksa se odvijala u prilično drugačijem materijalnom i društvenom okruženju. Kontinuitet veze sa Starim svetom i susret realnosti novih uslova života proizvodio je protivurečnost koja će vremenom rezultirati izgradnjom primarnih naznaka identiteta „Amerikanaca“.

Puritanski mitološki narativ o „gradu na brdu“¹²⁰ stvarao je među doseljenicima iz istočne Engleske osećaj izuzetne religijske misije.¹²¹ Amerika se doživljavala kao prostor za ostvarivanje posebnog saveza sa Bogom: „grad na brdu“ jeste grad koji svetli na uzvišenju da bi pokazao celom svetu kako treba da izgleda pobožna i pravedna zajednica.¹²² Ovakva posebna misija „bogougodnosti“ imala je svoj uticaj na formiranje stavova o novoj vrsti slobode. Puritanci nisu zagovarali nesputanu slobodu, već su je pozicionirali u uskom odnosu prema autoritetu. Kamen podseća na Vintropovu distinkciju između „dve vrste slobode, prirodne i civilne ili federalne. Prva pripada ljudima sa zverima i drugim stvorenjima...to je sloboda da se učini zlo kao i dobro. Takva sloboda je nespojiva sa autoritetom i ne može da podnese ni najmanje ograničenje najpravednijeg autoriteta. Drugu vrstu slobode nazivam građanskom ili federalnom. Ova sloboda je pravi cilj i predmet autoriteta i ne može da postoji bez njega; i to je sloboda samo za ono što je dobro, pravedno i pošteno... Ova sloboda se održava i vrši na način potčinjavanja autoritetu; to je ista vrste slobode kojom nas je Hrist oslobodio“ (Winthrop u Kammen, 1972:158). Dakle, ovde uočavamo još nešto što će ostati utkano u američki identitet - ideju slobode koja je u isto vreme duboko prožeta redom, hijerarhijom i moralnom disciplinom. „Sloboda“ nije odsustvo vlasti, već je ona pravo da se živi u okviru „ispravnog“ poretka, odnosno pravo čoveka da svoju slobodu predaje u ruke onih koji uživaju njegovo poverenje, što je pozicija koja će u velikoj meri odgovarati kasnije formulisanom republikanizmu kao dominantnom ideološkom okviru. Jasno je da je pojam slobode, prema koncepciji američkih doseljenika, posmatran u kontekstu slobode bele populacije, dok su starosedeooci i crnci istisnuti iz ove kategorije.¹²³ Primarne ideje o slobodi i jednakosti američkog društva nastajale

¹²⁰ Fraza „grad na brdu“ odražava puritansko verovanje da su imali božansku misiju da stvore društvo zasnovano na hrišćanskim principima. Ovaj ideal se pominje kroz celu američku istoriju, simbolizujući ulogu Amerike kao svetionika nade i demokratije.

¹²¹ Fišer pokazuje kako fraza „city upon a hill“, koju povezujemo sa Džonom Vintropom, nije nastala u Americi, već je bila poznati izraz u istočnoj Engleskoj pre naseljavanja (Fischer, 1989:47).

¹²² Osim puritanskog „grada na brdu“ poznat je i kvekerski „sveti ekperiment“ Vilijama Pena u Pensilvaniji. Pen je nameravao da u Pensilvaniji ostvari „sveti eksperiment“ zasnovan na verskoj toleranciji i uravnoteženoj vlasti, oslobođen verskih i građanskih sukoba (Greene, 1993:56).

¹²³ U XVIII veku, dominantna je slika Amerike kao „društva bez slojeva“ („rankless society“), u kome su slobodni ljudi jednaki pred zakonom (Greene, 1993:140).

su u istom periodu kada i genocid nad starosedeoćima i sistematsko ropstvo. Prvi kolonisti doživljavaju svoj procvat upravo u uslovima, a često i uz pomoć robovlasništva. Taj dugotrajan, simultani proces istovremenog širenja ropstva i narativa o slobodi Edmund Morgan ocenjuje kao „centralni paradoks američke istorije“ (Morgan, 1972:6). Prateći genezu ovog paradoksa u Virdžiniji on primećuje da je kolonija zamišljena kao projekat oslobođenja engleskih siromašnih i širenja „engleske slobode“, ali da je protokom vremena upućenost na rad siromašnih belih slugu stvarala društvenu nestabilnost, tako da su se najteži poslovi ostavljali robovima, dok su se ekonomske i političke privilegije raspodeljivale na šire i sve brojnije slojeve belog stanovništva, te je celokupan preobražaj kolonijalnog društva izveden „o trošku“ najsiromašnijih, crnih afričkih robova. Zato zaključuje: „upravo je ropstvo, pretpostavljam, više od bilo kog drugog pojedinačnog faktora, napravilo razliku... Tako je počeo američki paradoks ropstva i slobode, isprepletenih i međuzavisnih, prava Engleza potkrepljena nepravdama učinjenim Afrikanancima“ (Morgan, 1972:29). Međutim, u nacionalnim narativima glavnog toka ropstvo se u SAD ne posmatra kao strukturalni preduslov, kao element koji oblikuje američku istoriju, *condition sine qua non* njenog nastanka i prvobitnog razvoja, već kao na uzgrednu, tamniju mrlju na inače čistoj prošlosti prvobitnih američkih doseljenika.¹²⁴

Ideal „potrage za srećom“¹²⁵ zasnovan je na narativu o Americi kao „zemlji malih vlasnika“, odnosno na postavci u kojoj slobodan muškarac poseduje zemlju, i svojoj porodici obezbeđuje nezavisno domaćinstvo (Greene, 1988:28-54). Na tom tragu se konstruiše lik američkog „yeomana“ - slobodnog, vrednog farmera koji se sam izdržava i ne zavisi ni od koga. Timoti Brin kritikuje ovakvu tradicionalnu sliku kolonista kao samostalnih, gotovo autarhičnih seljaka, tvrdeći da ona je veoma daleko od pravog stanja od kraja XVII veka do 1776, pošto su kolonije suštinski bile u sastavu potrošačkog sistema britanske imperije čineći jedno zajedničko tržište. Od Mejna do Džordžije sve prodavnice su bile pune britanskih proizvoda. Čitava ekonomija, od trgovačkih putnika, preko oglasa u novinama do bankovnih kredita, sve je to koloniste povezivalo u jedno, zajedničko, britansko tržište (Breen, 1986:493-494). Predstava skromnog, samodovoljnog farmera, prema navedenom autoru, zapravo je „tema iz patriotske mitologije“, nastala kao idealizacija, iako realne kolonije, sa početka procesa kolonizacije, nisu bile autarhične već duboko uključene u imperijalne strukture, pre svega i najduže u ekonomsku (Breen, 1986:479). U prvom periodu življenja u američkim kolonijama odvijala se snažna anglikanizacija svih kolonosita, između ostalog, i kroz zajedničko tržište i prihvatanje proizvoda nastalih u metropoli. Tek sa zaoštavanjem političke krize od 1765. godine menja se odnos prema takvoj praksi. Tada započinje svojevrsna repolitizacija potrošnje u kolonijama u „nizu sve uspešnijih bojkota, kojima su se redefinisala simbolička značenja uvezene robe. U javnom diskursu ovi artikli su postali su politizovani, simboli zavisnosti“ (Breen, 1986: 499).

Pomenute promene u ekonomskoj praksi nadovezale su se na dugoročni proces koji je postojao na planu političkog upravljanja. U vremenu od 1680. pa do 1720. moć se širila sa uskih veća odbornika na šire gradske skupštine, a između 1720. i 1760. kolonijalne su skupštine stekle zrelost u upravljanju javnim poslovima, da bi u periodu između 1765. i 1790, nastali i nacionalni kongresi, što je dovelo do toga da su se čitave generacije kolonista već praktično školovale za samoupravu u lokalnim i provincijalnim institucijama (Kammen, 1972:221). Situacija geografske udaljenosti kolonija naterala je Britaniju da vremenom prepusti veliki deo upravljačke moći lokalnim vlastima, te je metropola u periodu pred Revoluciju imala samo „nominalnu vlast“, dok su kolonisti dobili

¹²⁴ Povodom načina na koji su kolonije u Americi, naročito britanska kolonija Virdžinija, istovremeno nudile sve veću slobodu za belce i sve manje slobode za crnce Morgan postavlja pitanje: „Kako je Engleska, zemlja koja se ponosi slobodom svojih građana, stvorila kolonije u kojima je većina stanovnika uživala još veću slobodu, veće mogućnosti, veću kontrolu nad sopstvenim životima nego većina ljudi u matičnoj zemlji, dok je ostatak, jedna petina od ukupnog broja, bio lišen praktično svake slobode, svih mogućnosti, svake kontrole nad sopstvenim životima?“ (Morgan, 1972:7). Pored rasizma, Morgan kao odgovor nudi i tvrdnju da je među bogatijim slojevima društva postojalo uverenje da zaista slobodan čovek ne sme zavisiti od drugih za svoju slobodu, što je u strukturalnom smislu pretpostavljalo posedovanje robova-crnaca.

¹²⁵ Ovaj ideal kasnije će biti korišćen i u Deklaraciji o nezavisnosti u okviru prava na „život slobodu i potragu za srećom“. Tekst Deklaracije dostupan na: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (pristupljeno 25.04.2024).

„potpunu slobodu da upravljaju svojim poslovima na svoj način “ u svemu osim spoljne trgovine (Greene, 1993:98). Na osnovu takvog istorijskog iskustva nastajao je i mitski narativ o Americi kao prirodnom domu samouprave. Do 1760-ih već je postalo uobičajeno da slobodni muškarci glasaju i učestvuju u lokalnim telima vlasti, pa da za njih vlast postane nešto što treba da proizlazi „odozdo“, dakle, od zajednice građana, a ne „odozgo“ od monarha. Zbog toga su, kako Kamen zaključuje, „do 1760-ih, tenzije između kulturne anglofilije i političke anglofobije postale nepodnošljive za mnoge koloniste“ (Kammen, 1972:222). Stalni rast uverenja među kolonistima da su narod koji poseduje istinske političke slobode kontinuirano traje do 1770-ih, što doprinosilo osećaju posebnosti, i davalo temelj uverenju da je Amerika istorijski eksperiment koji može imati univerzalni značaj.

Neposredno pre početka borbe za nezavisnost u kolonijama se formira svest o vlastitoj posebnosti u odnosu na sav ostali svet.¹²⁶ Opisujući taj značajni trenutak Grin citira Samjuela Vilijamsa koji u decembru 1774. primećuje da su „iznenađujuće brz rast i progres kolonija“ doveli Amerikance do shvatanja da je njihova zemlja „dobro prilagođena zdravlju, snazi, industriji, slobodi, genijalnosti i sreći“ i da radniku može pružiti „ono što ne mogu ni Evropa ni Azija“, pa dodaje da su gotovo svi narodi sveta „u potpunoj pokornosti prema svojim vladarima“, da je „sama ideja slobode“ nepoznata Aziji, da je Afrika poprište „varvara, tirana i robova“ a da se čak i u Evropi „životni plamen slobode“ gasi, dok su severnoameričke provincije „praktično jedine političke zajednice koje su i dalje zemlja slobodnih ljudi“ (Greene, 1993:163). To je već sasvim blizu kasnijem jeziku „izuzetnosti“ koji podrazumeva da je (spoljni) svet prostor tiranije i robovanja dok je Amerika „zemlja slobodnog čoveka“. Slika Amerike kao zemlje u kojoj praktično svi slobodni muškarci poseduju zemlju, učestvuju u vlasti i žive bez nasledne aristokratije, postala je koren kasnije opšte mitske predstave o američkoj izuzetnosti.

Da zaključimo, od Kolumbovog „otkrića“ do Deklaracije o nezavisnosti, u periodu od 1492–1776, identitet kolonista u Severnoj Americi prolazi kroz nekoliko važnih transformacija: Prva je (1) pretkonijalna faza u kojoj Amerika postoji kao ideja: „El Dorado“, „raj“, „tabula rasa“ za evropske projekte. Za njime sledi (2) rani kolonijalni period – kolonisti su pre svega „Englezi“ u različitim regionalnim kulturama, koje u Novi svet prenose sopstvene narodne običaje, religijske ideale (npr. puritanski „grad na brdu“) kao i politička očekivanja. Identitet je i dalje transatlantski, ali novi životni uslovi polako menjaju njihovo samorazumevanje. U sledećoj fazi nastupa (3) sazrevanje kolonijalnih društava, tokom koje prolaze od nestabilnih, improvizovanih zajednica ka relativno stabilnim društvima sa jasnim elitama, razvijenim tržištem i, naročito, široko rasprostranjenim vlasništvom nad zemljom među belim stanovništvom. Isti taj proces - naročito oslanjanje na robovski rad - omogućava stvaranje beličke jednakosti i slobode, ali po cenu porobljavanja afričkih crnaca. Sve to omogućava nastanak sledeće faze: (4) političkog sazrevanja i potrošačke revolucije, odnosno u širenje samouprave na lokalnom i provincijalnom nivou koja stvara materijalnu i institucionalnu osnovu za zajednički identitet. Kolonisti se istovremeno osećaju i kao Britanci i kao ljudi čije su navike, iskustvo i politička uverenja sve različitija od onih u metropoli. U poslednjoj, (5) predrevolucionarnoj artikulaciji posebnosti ka izuzetnosti - do 1770-ih, Amerikanci sve jasnije vide sebe kao jedini narod koji živi u uslovima istinske slobode i relativne jednakosti. Politička mitologija, koja u sebi kondenzuje narative o religijskoj misiji, zemlji obilja, malog slobodnog seljaka i društva bez aristokratije - konstruiše predstavu da je Amerika posebno mesto u ljudskoj istoriji, čiji se eksperiment tiče čitavog čovečanstva. Ipak, mnogi činioci američkog identiteta u tadašnjoj realnosti ostaju duboko paradoksalni. Amerika kao „grad na brdu“ nastaje na temelju genocida nad starosedeočima; „zemlja jednakih“ odnosi se na bele muškarce, dok drugi ostaju isključeni; „samodovoljni seljak“ živi u ekonomiji potpuno zavisnoj od imperijalne razmene; „zemlja slobodnih“ obezbeđuje svoju nezavisnost radom robova itd. Američki identitet, kakav se oblikuje do 1776, zato je istovremeno idealistički, prožet snažnim narativima o posebnoj misiji, slobodi i jednakosti,

¹²⁶ Grin naglašava da se pretpostavka o američkoj posebnosti (*Distinctiveness*) javlja ranije, dok ideja američke izuzetnosti (*Exceptionalism*) u odnosu na Stari svet počinje da se formira pred i za vreme Revolucije, što će kasnije biti interpretirano u ključu primera koji drugi treba da slede (Greene, 1993:208).

utemeljen u materijalnoj stvarnosti pošto je nastao iz realnih iskustava obilja zemlje, relativno visokog standarda za bele slobodnjake, političke participacije i religijskog pluralizma, ali i duboko kontradiktoran jer istu tu slobodu omogućavaju strukture ropstva, rasnog isključenja i nasilnog osvajanja. Upravo je ta kombinacija, jake osnivačke mitologije i uporne strukturalne protivrečnosti, ono je što će ostati trajna crta američkog identiteta i nakon usvajanja Deklaracije o nezavisnosti.

5.2 Borba za nezavisnost i institucionalizacija osnivačkih mitova, temeljnih dokumenata i nacionalnog identiteta

Američka borba za nezavisnost nije predstavljala samo političku borbu sa Velikom Britanijom, već i proces simboličkog (re)konstruisanja sopstvenog pogleda na svet, nacionalnog identiteta i istorijske misije. U tom procesu, razvijali su se i osnivački nacionalni mitovi, kao narativne sheme koje su kolonistima omogućavale da sopstveni raskid sa Britanskom imperijom, ali i kasnije sukobe unutar same Unije, tumače kao deo šireg diskursa o slobodi, vrlini i napretku čoveka. Istoriografija, kao i politikološka i kulturološka građa (Bailyn, 1992; Wood, 1969; Maier, 1997; Bercovitch, 1978; Waldstreicher, 1997; Lipset, 1996; Tyrrell, 1991), nam pokazuju da se ideja „američke izuzetnosti“ razvijala kroz spajanje prosvetiteljskog liberalizma i republikanizma sa starijim puritanskim i zavetnim motivima, pri čemu su Deklaracija o nezavisnosti i Ustav SAD postali temeljne osnove takvog novog simboličkog poretka. Pod uticajem engleske političke misli, puritanske teologije i prosvetiteljske filozofije, tadašnji su kolonisti sebe počeli smatrati nosiocima slobode u svetu u kome većina ljudi živi u stanju ropstva i potčinjenosti, kroz deklarisan projekat „nacije slobodnih ljudi“ (Bailyn, 1992:139), misleći o sebi kao o narodu čiju je sudbinu providenje povezalo sa mogućnošću da se ljudsko savršenstvo i sreća unaprede upravo u njihovom tlu, a da se zatim njihovo iskustvo koristi kao pozitivan primer i vodič čitavom ostatku čovečanstva. Ideja o „američkoj izuzetnosti“, dakle, omogućavala je da se nacionalna istorija predstavlja kao prelomna tačka univerzalne ljudske sudbine, a svoje je tekstualne i institucionalne oslonce materijalizovala u Deklaraciji, Ustavu i novoj praksi političkih rituala.

Deklaracija o nezavisnosti SAD je od jednog praktičnog političkog akta postepeno dobijala status normativnog i, moglo bi se reći, sakralnog teksta u američkoj političkoj kulturi, nešto poput američkog „svetog pisma“ (Maier, 1997:154), Ustav je institucionalizovao novi pogled na politiku i uticao na razvoj američke liberalno-republikanske tradicije, koja je preoblikovala pojmove vlasti, jednakosti i građanskih vrlina (Wood, 1969:46–88;448–449). Jezgro ove novoformirane ideologije može se nazvati „američkim kredom“, koji u sebi sadrži pet pojmova: „slobodu, jednakost, individualizam, populizam i laissez-faire (tržišnu ekonomiju)“ (Lipset, 1996:31). Navedeni kredo je po svom sadržaju nominalno liberalan, odnosno po duhu racionalistički, ali je i takođe i mitotvoran, prema načinu na koji vezuje posebnu američku naciju za univerzalne vrednosti slobode i jednakosti. U nastavku ćemo hronološki pratiti kako su se kolonijalne prakse, religijska retorika i prosvetiteljski pojmovi prevodili u osnivačke mitove, dokumente i ceremonijalne forme koje su obeležile američku samopercepciju i političko delovanje.

*

Formiranje osnivačkih nacionalnih mitova Sjedinjenih Američkih Država se ne može posmatrati izvan konteksta političkih i kulturnih tokova koji su dominirali u periodu od kasnog 18. veka, odnosno neposredno pre i tokom američke revolucije. Oni su nastali u procesu izgradnje nacije, koji je pored institucionalne, predstavljao i svojevrsnu simboličku konstrukciju. Uticaj evropskog liberalnog mišljenja spojio se sa lokalnim kolonijalnim iskustvom samoupravljanja, stvarajući mogućnost u kojem se politička promena mogla predstavljati kao opravdana prema univerzalnim

principima. Sa druge strane, puritanska retorika i žanr „jeremijade“¹²⁷ dali su moralno-religijsku legitimaciju borbi za nezavisnost, tumačeći je kao produžetak božanskog plana.¹²⁸ Praktično, javne ceremonije i rituali revolucionarnog perioda služili kao instrumenti za stvaranje nacionalnog osećaja.¹²⁹ Konstruisani mit o jedinstvu/homogenosti i izuzetnosti nacije omogućio je mobilizaciju, neutralizaciju unutrašnjih konflikata i postavio temelje za kasniji wilsonovski koncept moralne intervencije, gde su se univerzalni principi slobode projektovali kao globalna obaveza SAD.

Kao što smo već izneli u prethodnom odeljku, politička i religijska struktura britanskih kolonija u Severnoj Americi razvijala se u uslovima koji su se razlikovali od metropole, pri čemu su lokalni uslovi života i geografska udaljenost od evropskih centara vlasti omogućili formiranje modela upravljanja i društvenih odnosa koji će kasnije imati presudnu ulogu u konstituisanju američkog nacionalnog identiteta. U naseljima Nove Engleske dominirala je svojevrсна politička kultura koja se zasnivala na puritanskoj teologiji „Novog Izraela“, prema kojoj se kolonija doživljava kao izabrani narod koji se nalazi u posebnom odnosu ili savezu sa Bogom (Bercovitch, 1978:54). Berkovič ukazuje na to da je pomenuta zavetna osnova omogućila da se narativ o posebnoj misiji lako preobrazi u nacionalni mit, dok će isti konstruktivni kontinuitet kasnije omogućiti da se liberalne ideje slobode i jednakosti spoje sa shvatanjem toga šta se može smatrati autentičnim identitetom Amerikanca (Bercovitch, 1978:153–155). Prema tome, ideja američke izuzetnosti povezana je sa pojmom „izabranog naroda“ i nije nešto što nastaje tek sa Revolucijom. Za razliku od kasnijeg prosvetiteljskog shvatanja pojma naroda, kategorija „izabranog naroda“ nedvosmisleno je pravila diferencijaciju kolektiva od spoljašnjeg sveta. Istovremeno, u Engleskoj su kritičari korupirane vlasti identifikovali luksuz, oligarhiju i manipulaciju parlamentom kao pretnje slobodi (Wood, 1969:15-16). Te ideje našle su snažan odjek u kolonijama gde je rasprostranjeno nezavisno zemljoposjedništvo ojačalo osećaj ravnopravnosti među stanovništvom. Politička praksa kolonista već je uključivala redovne izbore i lokalnu samoupravu, čime se učvrstilo načelo odgovornog predstavnštva. Slabija institucionalna moć anglikanske crkve na teritoriji kolonija, uz postojanje brojnih protestantskih denominacija i odsustvo formalne državne crkve u mnogim područjima, omogućili su veći stepen verskog pluralizma nego što je bio slučaj u Evropi u to doba (Bailyn, 1992:51).¹³⁰ U takvom okruženju difuzija političke moći postala je uobičajeno iskustvo, pa su delegati percipirani kao neposredniji eksponenti naroda od monarha, čija se vladavina retorički povezivala sa korupcijom i odsustvom vrline (Wood, 1969:131).¹³¹

Na pomenutoj „sintezi“ politike i teologije razvijena je retorička forma koja će, u revolucionarnom momentu, omogućiti da se politički otpor prikaže kao uzvišeni zadatak. Puritanska

¹²⁷ Vladana Ilić određuje jeremijadu kao „svojevrsno američki žanr ... čiji su koreni u puritanskoj političkoj propovedi a koja, uz istorijske i kulturne modifikacije, istrajava do danas ... Američka jeremijada ima zadatak da homogenizuje američku zajednicu, te da je usmeri i održi na zajedničkom nacionalnom zadatku, što se ogleda u njenoj troćinskoj strukturi: podsećanje na ideal/idealno stanje zajednice, kuđenje trenutne zabludlosti, afirmisanje zadatka i vizije progresa.“ (Ilić, 2020:1119). Prema Berkoviču žanr jeremijade je „odigrao glavnu ulogu u oblikovanju mita o Americi, definišući ga istovremeno u književnom i u istorijskom smislu. Mit može da prikazuje istoriju kao fikciju, ali je efikasan srazmerno svojoj sposobnosti da pomogne ljudima da deluju“ (Bercovitch, 1978:xi).

¹²⁸ Bejlin naglašava integraciju prosvetiteljskih, religijskih i pravnih tradicija u revolucionarnom jeziku: „Pamfleti zaista otkrivaju uticaj prosvetiteljske misli i pokazuju delotvornu snagu određenih verskih ideja, običajnog prava, a takođe i klasične književnosti; ali najznačajnije otkrivaju blisku integraciju ovih elemenata u obrascu, barem za mene, iznenađujućeg dizajna“ (Bailyn, 1992:xi).

¹²⁹ U skladu sa konstruktivističkom paradigmom iznetom u opštem teorijskom okviru ove disertacije, ovde pretpostavljamo da se osnivački mitovi manifestuju i kao narativi i kroz prakse. Oni ne „opisuju“ postojeće fenomene, već proizvode političku legitimnost kroz institucije, jezik i javne rituale.

¹³⁰ Verski aspekt kolonijalnog života, međutim, nije bio homogeni otisak puritanizma Nove Engleske: u južnim kolonijama dominirale su anglikanske parohije povezane sa plantažnim elitama, dok su kolonije poput Pensilvanije gradile identitet na kvekerskoj toleranciji koja se manifestovala kroz šire religijske slobode i pacifizam. Ovi kontrasti unutar britanske Amerike značili su da zajednički narativ o slobodi morao biti dovoljno fleksibilan da obuhvati različite kulturne obrasce, ali je zajednička nit ostala navika da se građanska participacija shvata kao deo moralne obaveze pojedinca prema zajednici, što je pretpostavka koja će kasnije oblikovati retoričku orijentaciju Deklaracije o nezavisnosti.

¹³¹ Bejlin ideološko jezgro revolucionarne argumentacije sažima kao „usmereno na napor da se pojedinac oslobodi ugnjetavačke zlopotrebe moći, od tiranije države“ (Bailyn, 1992:vi).

retorika i žanr *jeremijade*, razvijeni u kontekstu Nove Engleske, imali su dubok uticaj na formiranje kolektivnog identiteta kolonista i kasnije američkog nacionalnog identiteta. Već u ranom kolonijalnom periodu propovednici su koristili jeremijadu kao specifičnu formu političko-verskog diskursa koja je isticala moralne obaveze zajednice pred Bogom, povezivala sekularno i sakralno i oblikovala percepciju zajedničke sudbine (Bercovitch, 1978:9). Tokom borbe za nezavisnost, ovaj kontinuitet omogućio je interpretaciju sukoba sa Britanijom kroz prizmu starog religijskog narativa prema kom se tiranija kralja i parlamenta mogla predstaviti ne samo kao pravni prestup protiv kolonijalnih prava nego i kao moralna opasnost koja pretila božanskom projektu nove zajednice (Bercovitch, 1978:118). Jedinstvena karakteristika puritanske jeremijade bilo je spajanje narativa o kolektivnom izboru sa stalnim upozorenjem na mogućnost propasti, čime se uspostavljala retorička struktura ciklusa vrline i dekadencije prema kojoj politički uspeh zavisi od moralne čistoće, dok korupcija označava početak pada (Bercovitch, 1978:93). Ova struktura lako se uklopila u vigovski diskurs 18. veka koji je gajio sumnju prema koncentraciji moći i upozoravao na kvarenje republike kroz luksuz i sebičnost (Wood, 1969:17), pa, prema Berkoviču, jeremijada postaje važan javni ritual koji spaja kritiku i obnovu: "Američka jeremijada je bio ritual osmišljen da spoji društvenu kritiku sa duhovnom obnovom, javni sa privatnim identitetom, promenljive „znake vremena“ sa određenim tradicionalnim metaforama, temama i simbolima.." (Bercovitch, 1978:xi).

Matrica samouprave i moralne discipline postavila je okvir prema kome se imperijalna intervencija u fiskalnu i zakonodavnu autonomiju kolonija mogla doživljavati kao napad na već započeti osećaj sopstvenog posebnog identiteta.¹³² Ona je omogućila produbljavanje napetosti između provincijskih predstavnika i guvernera koje je imenovala Britanija, pa je koncept „virtuelne reprezentacije“¹³³ postao problematičan za Amerikance. Oni su isticali razliku između metropole i kolonija i tvrdili da zbog lokalnog položaja i interesa ne mogu biti adekvatno predstavljeni u britanskom parlamentu (Wood, 1969:177).¹³⁴ Imperijalna reforma pokušala je da fiskalno i administrativno utiče na kolonije, ali već formirana politička kultura pomogla je da se spor oko poreza transformiše u spor oko suvereniteta. Kolonisti su bili naviknuti na pravo vlastitih zakonodavnih tela da odlučuju o fiskalnim pitanjima, pa je primena imperijalnih zakona o porezima posmatrana kao povreda političkog i građanskog statusa kolonija. Nametanjem zakona kao što su *Stamp Act* (1765) i *Townshend Duties* (1766-1767) britanska vlast pokušala je da potvrdi parlamentarnu supremaciju u svim oblastima, uključujući one koje su kolonisti smatrali sopstvenim jurisdikcijama (Wood, 1969:173;349). Nepoverenje je raslo i zbog širenja sistema patronaže: kolonisti su imenovane carinske službenike i guvernere posmatrali kao parazitski sloj koji troši kolonijalni novac bez doprinosa zajednici. Pamfletska retorika napadala je „dvorske parasite“ i luksuz u kojem žive na račun poreskih obveznika, čime se ekonomski prigovor preveo u moralni ton o dekadenciji imperije i ugrožavanju republikanstva (Bailyn, 1992:103-104).¹³⁵ Otpor britanskoj vlasti nije imao jedinstven oblik; kretao se od formalnih protesta u zakonodavnim telima do masovnog delovanja poput bojkota robe i drugih vidova ekonomskog pritiska na metropolu (videti: Breen, 1986). Kriza se produbljivala, spor oko poreza brzo je prerastao u spor o samoj prirodi britanskog ustavnog poretka i o tome ko ima

¹³² Za razliku od razvijene prakse u britanskom parlamentu 18. veka, gde je član prestao biti „zastupnik“ isključivo svoje izborne jedinice, kolonisti su održali običaj striktnih instrukcija i odgovornosti predstavnika prema lokalnoj zajednici, čime se očuvao partikularistički pristup vlasti (Bailyn, 1992:163).

¹³³ Virtuelna reprezentacija je ideja razvijena u britanskom kolonijalnom periodu koja je glasila da članovi izabrani u Parlament predstavljaju celo Britansko carstvo, a ne određene ljude ili geografske lokacije. Američki kolonisti su to odbacili, tražeći da budu predstavljeni po svojoj geografskoj lokaciji.

¹³⁴ Gradska skupština je u Masačusetsu predstavljala najvažniji instrument direktne demokratije političke zajednice - građani su kolektivno donosili odluke o finansijama, javnim projektima ili instrukcijama za svoje deputate - čime se učvrstila ideja da vlast počiva na saglasnosti upravljanih (Bailyn, 1992:164-165). Ipak, čak i u ovim praksama participacija je često bila filtrirana imovinskim kvalifikacijama za pravo glasa, što će tokom i nakon revolucije obeležiti napetost između univerzalističke retorike jednakosti i selektivne političke realnosti.

¹³⁵ U tom simboličkom smislu važno mesto zauzima i slučaj Džona Vilska (John Wilkes): njegov sukob sa upotrebom generalnih naloga (*writs of assistance*) rezonovao je među kolonistima jer se uklapao u njihovu sopstvenu borbu protiv imperijalnog nadzora nad privatnom svojinom (Bailyn, 1992:110-111)

pravo da govori u ime „naroda“.¹³⁶ U skladu sa time formirala se i interpretacija britanskih zakona - ono što je u metropoli moglo izgledati kao normalna odluka suverenog zakonodavca, u kolonijama se doživljavalo kao kršenje ugovornog principa vlasti i kao potkopavanje ideje da se porezi mogu uvoditi samo uz saglasnost upravljanih, pa u ovoj fazi, diskurs vrline i korupcije postaje ključni ideološki resurs za dalje podizanje pobune.¹³⁷ Upozorenje da se republika može urušiti kroz luksuz, koncentraciju moći i patronažu sagledavao se kroz prizmu aktuelnog iskustva u kolonijama, tako što je „korumpirani“ sistem imperijalne administracije, sa službenicima koji žive od carina i poreskih prihoda, tumačen kao znak moralnog pada koji može biti maligna opasnost po slobodu. Otpor se zato legitimisao moralističkim jezikom, kao odbrana vrline sopstvene zajednice pred dekadentnim spoljašnjim strukturama, sklonim korupciji i zaverama (Bailyn, 1992:xxiii-xiv).

Kada je sukob eskalirao u otvoreni raskid, Deklaracija o nezavisnosti SAD postala je ključni tekst u kome se prethodno akumulirani pojmovi moralne misije i građanske vrline sabiraju u jedinstvenu političku naraciju. Dokument je preuzeo osnovne principe liberalno-prosvetiteljskog mišljenja - prirodna prava, društveni ugovor i ograničenu vlast - ali ih je prilagodio uslovima kolonija kroz retoričku integraciju moralnih i religijskih motiva koji su se razvijali decenijama pre sukoba sa Britanijom (Bailyn, 1992:xi). Ideje republikanizma su se od teorijskog oslonca artikulisale kroz praktično iskustvo kolonista sa samoupravom, ondosno sa otporom centralizovanoj vlasti i naglaskom na predstavnstvu. Decentralizovana struktura kolonijalne politike omogućila je fleksibilno prevođenje prosvetiteljskih ideja na regionalne diskurse, pa je Deklaracija uspevala da objedini ove razlike tako što prirodna prava definiše dovoljno apstraktno da mogu biti reinterpretirana unutar svake lokalne tradicije.¹³⁸ Spor oko legitimnosti otvorio je prostor da teorija predstavnstva dobije novu interpretaciju po kojoj narod može biti zastupljen samo ako njegovi predstavnici imaju neposrednu vezu sa zajednicom koja ih bira (Wood, 1969:146). To vodi ka formulaciji Deklaracije koja insistira na pravu naroda da menja ili ukida vlast kada ona prestane da ostvaruje svoje funkcije (Maier, 1997:135), čime dokument praktično postaje manifest protiv imperijalnog koncepta razdvojene reprezentacije.

Ideje republikanizma dovele su i do transformacije razumevanja principa buduće društvene strukture. U skladu sa njima, novo je društvo trebalo da bude vođeno prema principu jednakosti - „principu koji je centralan za republikansku misao“ (Wood, 1969:70). Vud naglašava da se u praksi ovo svodilo na jednakosti šansi, što se u ideološkom smislu može smatrati liberalnim tumačenjem pomenutog principa (Wood, 1969:70-72). Liberalno-republikanska sinteza omogućavala je da se „narod“ definiše kao nosilac suvereniteta, a ne kao masa svih stanovnika u faktičkom smislu. Takođe,

¹³⁶ U engleskoj političkoj tradiciji 18. veka ideja „uravnoteženog ustava“ podrazumevala je ravnotežu između monarhije, aristokratije i demokratije, pri čemu je Parlament viđen kao telo koje, iako izabrano, ne zastupa samo partikularne izborne jedinice već „celinu društva“ (Bailyn, 1992:70). Kolonisti su ovu pretpostavku odbacivali iz dva razloga: prvo, jer su smatrali da razlika interesa između metropole i kolonija čini takvo predstavnstvo fikcijom; drugo, jer su u vlastitom političkom iskustvu videli (stariji, zapravo feudalni) model u kome je predstavnik posrednik lokalne zajednice čije je interese prvenstveno obavezan da zastupa i brani (Bailyn, 1992:162-163)

¹³⁷ Vud sumira paradoks revolucionarne pozicije time što konstatuje: "Oni se nisu pobunili protiv engleskog Ustava već u njegovo ime" (Wood, 1969:10).

¹³⁸ Odnos između lokalnog, regionalnog i nacionalnog identiteta u kolonijama tokom kasnog 18. veka činio je složenu dinamiku koja je oblikovala politički diskurs i ideološke temelje američkog nacionalnog identiteta u prelomnim godinama pred revoluciju. Lokalni patriotizam oslanjao se na direktno iskustvo zajednica - gradova, okruga ili provincija - sa vlastitim institucijama samouprave, običajima i specifičnim kulturnim praksama, pa su takve zajednice imale jasno artikulisanu percepciju interesa koji su neretko dolazili u sukob sa širim kolonijalnim ili imperijalnim agendama (Waldstreicher, 1997:6). Regionalni identiteti, formirani na temelju geografske, ekonomske i kulturne posebnosti šire teritorije, predstavljali su proširenje lokalnog pripadništva i stvarali okvir za vrednosti koje su prevazilazile pojedinačne gradove, ali su i dalje ostajale različite od drugih regiona. Nacionalni identitet, tek u nastajanju tokom ovog perioda, razvijao se kroz interakciju i konflikt sa lokalnim i regionalnim obrascima. Njegova artikulacija bila je često performativna - kroz javna čitanja i proslave političkih odluka, simboličke parade i rituale koji su spajali sentimentalne i političke elemente - kao prostor pregovaranja o tome kako uskladiti partikularne interese sa novom idejom "američkog" zajedništva (Waldstreicher, 1997:83). Deklaracija o nezavisnosti SAD postajala je referentna tačka ne samo za odnos prema Britaniji, već i za unutrašnje definisanje poretka i raspodelu političke moći, jer je nudila univerzalistički jezik prirodnih prava i narodnog suvereniteta dovoljno širok da integriše različite lokalne tradicije (Waldstreicher, 1997:14)

revolucionarni diskurs oblikovan je i liberalnim pojmom prirodnih prava, vodeći se političkom filozofijom Džona Loka, prema kojoj su svi ljudi, prirodno/božanski dato, imaju ista prava: pravo na život, slobodu i imovinu.¹³⁹ Ali prema kojoj, je takođe, bilo moguće opravdati pobunu i revoluciju prirodno, odnosno božanski datim „večnim zakonima samoodržanja“ (Maier, 1997:87). Univerzalizacijom prosvetiteljskih ideja u kontekstu Amerike i služeći se idejama protestantske tradicije, došlo se do ideološke konstrukcije u kojoj su Amerikanci mogli sebe simultano posmatrati i kao izabrani i kao univerzalni narod. Berkovič ovo vešto primećuje i nudi sintezu: Jedan važan razlog za uspeh Američke revolucije bio je taj što su njeni zagovornici nasledili figurativni način konsenzusa koji je mogao da podrži Lokov univerzalizam, a ipak isključi iz njega sve što je tada ometalo napredak republike. Amerikanac nije bio (kao francuski *citoyen* ili latinoamerički *ciudadano*) član „posebnog naroda“. On se zalagao za zadatak koji je bio neograničen po suštini, jer je zapravo bio ograničen na „osobenu“ naciju. Stoga (u ozloglašenom paradoksu Deklaracije o nezavisnosti SAD) mogao je da osudi ropstvo, ugnjetavanje i neadekvatnu zastupljenost, dok se najmanje (ako i uopšte) brinuo o najporobljenijim, ugnjetavanim i neadekvatno zastupljenim grupama u zemlji. Te grupe su možda bile deo „naroda“, ali ne i izabrani narod; deo Amerike, ali ne i Američke Revolucije. Kroz ritual jeremijade, vodeće su patriote preformulisale Deklaraciju tako da glasi „svi imućni anglosaksonski protestantski muškarci su stvoreni jednaki“. Kroz taj ritual, oni su vezali i ukrotili potencijalne ekscese rane republike - s jedne strane, društvene zahteve grupa van njihovog konsenzusa srednje klase; s druge strane, anarhiju neograničenog ličnog interesa. Ukratko, oni su koristili jeremijadu da ograniče koncept revolucije na američki progres, američki progres za Božiji Novi Izrael i Božji Novi Izrael na ljude njihove vrste. (Bercovitch, 1978: 153). Ovo je važna sinteza povodom ideje o američkoj izuzetnosti: američka nacija predstavlja univerzalne principe slobode i jednakosti, ali je istovremeno „poseban“ narod, čiji se identitet i politička zajednica mogu održavati čak i dok se veliki delovi stanovništva (robovi, Indijanci, žene) isključuju iz punog učešća.

Politička funkcija Deklaracije o nezavisnosti u mobilizaciji kolonista može se u potpunosti sagledati ako se ona ne posmatra samo kao formalni akt raskida sa Britanijom, već i kao simbolički i komunikacijski instrument osmišljen da objedini različite društvene, regionalne i ideološke frakcije unutar kolonijalnog prostora. Tekst nije ostao zatvoren unutar okvira Kongresa, već je odmah nakon usvajanja organizovano njegovo javno čitanje pred masama.¹⁴⁰ Time je pravna artikulacija nezavisnosti dobila masovni domet, a sama odluka pretvorena u zajedničko iskustvo koje učvršćuje subjektivitet „američkog naroda“. Javna čitanja pretvarala su apstraktne principe dokumenta u performativni čin političkog jedinstva. Univerzalistički diskurs prirodnih prava omogućio je široku identifikaciju, ali je istovremeno homogenizovao politički subjekt, zanemarujući unutrašnje razlike među kolonijama, pa homogenizacija postaje jedan od ključnih dometa osnivačkog nacionalnog mita u funkciji nacionalnog jedinstva. Na delu je, dakle, primarno performativni čin. U literaturi (Maier, 1997; Waldstreicher, 1997) pronalazimo detaljne opise o javnom čitanju Deklaracije u Vašingtonu 9. jula 1776. Ona je od samog početka bila ugrađena u širi repertoar političkog manifestovanja uz „zdravice, parade, pucnje u čast i novinske izveštaji koji naglašavaju narodno prihvatanje i oduševljenje“ (Waldstreicher, 1997:33-34). Deklaracija je dočeka usklikima i izveštavano je o zadovoljstvu i spremnosti naroda da je podrži - ona je bila performativni izraz zahteva za suverenitetom nacije, prihvaćen i potvrđen kroz rituale kolektivne saglasnosti.

Proces preusmeravanja pažnje sa unutrašnjih sukoba na zajednički cilj u kontekstu američke revolucije je zahtevao artikulaciju narativa koji može „nadvladati“ lokalne rivalitete i klasne razlike, pretvarajući ih iz potencijalno destabilizujućih faktora u elemente objedinjene vizije nove republike.

¹³⁹ Majer pokazuje kako je Džeferson preoblikovao Mejsonovu formulaciju prava u poznatu trojku „život, sloboda i težnja ka sreći“ Među tim pravima, rekao je Mejson, su uživanje u životu i slobodi, sa sredstvima za sticanje i posedovanje imovine, i težnja ka sreći i bezbednosti, i njeno dostizanje“, što je Džeferson skratio prvo na „očuvanje života, slobode i težnja ka sreći“, a zatim jednostavno na „život, sloboda i težnja ka sreći“.(Maier, 1997:134).

¹⁴⁰ Povodom planiranane diseminacije Deklaracije Majer navodi: „Deklaracija je trebalo da se distribuiraju štampanim putem - štampar Džon Danlap je objavio njenu verziju dan nakon što je usvojena - a takođe je trebalo da se čita naglas na javnim skupovima“ (Maier, 1997:131).

Gramšijevski posmatrano, radilo se o formiranju hegemonijskog „bloka“ u kojem su različite interesne grupe prihvatale zajednički diskurs zahvaljujući njegovoj sposobnosti da partikularne identitete integriše u šire značenje objedinjuće „američke stvari“. Javne ceremonije i svečanosti imale su važnu ulogu u ovoj integraciji, jer su kroz disciplinovanu koreografiju, simboliku i zajedničke emotivne doživljaje stvarale utisak društvene harmonije. U tom smislu ovi rituali nisu imali nameru da budu ogledalo političke stvarnosti, već mehanizam kojim se politička realnost proizvodi: kroz ponavljanje i standardizaciju različite su zajednice uče da sebe zamišljaju kao delove jedne nacije.

U prvim decenijama nakon 1776. Deklaracija još nema status nacionalnog „svetog pisma“, koji joj se danas pripisuje, već to postaje tek kroz proces koji se intenzivira posle 1800., a naročito posle smrti Džefersona i Adamsa 1826., kada se tekst kanonizuje kao centralni dokument američke nacije (Maier, 1997:155-188). U devetnaestom veku Deklaracija postaje predmet javnih čitanja ne samo kao istorijski dokument, već kao tekst koji nosi snažnu normativnu vrednost. Razne grupacije poput abolicionista, feministkinja i radničkih sindikata vode se zapisanim parolom da su „svi ljudi rođeni jednaki“ i prilagođavaju je sopstvenoj borbi, dodavanjem „svi ljudi i sve žene“, ili zahtevom da se „očigledne istine“ primene i na robove (Maier, 1997:195-205; Lipset, 1996: 291). U tom procesu, Deklaracija dobija status sličan biblijskom tekstu ili *Magna Carta*, ona postaje tekst koji se neprestano čita i tumači i čija se „svetost“ upravo tim kontinuiranim procesom učvršćuje (Waldstreicher, 1997:9). Deklaracija je postala „sveto pismo“, ne zato što je jednoznačno shvaćena, već zbog toga što se oko nje stalno vodila borba o tome šta znače „očigledne istine“. Time se vidi da je liberalni „kredo“ pružao snažan legitimitet borbama za proširenje slobode, ali istovremeno omogućavao da se postojeće nejednakosti predstavljaju kao privremena odstupanja od, u osnovi, dobrog poretka (Lipset, 1996: 291). Sakralizacija Deklaracije takođe je bila od vanrednog značaja za učvršćavanje mita o američkoj izuzetnosti, jer je omogućavala konstruisanje američke nacije ne samo kao političke zajednice porekla (poput evropskih), nego kao zajednice definisane tekstem koji se doživljava kao objava univerzalnih istina o ljudskoj prirodi i vlasti. Posmatrajući navedeno kroz Altiserovu vizuru, Deklaracija je, dakle, delovala kao tekst koji interpelira pojedinca da sebe zamisli kao deo moralno-političke zajednice, te da univerzalne principe doživi kao lično i kolektivno obavezujuće, prema pomenutom principu prava naroda da promeni ili ukine vlast koja ugrožava njegovu slobodu. To je polazište koje kasnije transcendirira sam sukob sa Britanijom i isti princip postavlja kao opštu formulu legitimnog političkog delovanja, koja postaje trajna referenca u američkoj političkoj kulturi. U skladu sa paradigmom socijalnog konstruktivizma, moguće je reći da Deklaracija ne predstavlja „otkrivanje“ postojećeg nacionalnog identiteta, već njegovo performativno stvaranje kroz kombinaciju univerzalističkih tvrdnji i partikularnih subjektiviteta. Taj proces konstrukcije omogućavao je selektivnu inkluziju, što je pokazivalo trajnu napetost između mita inkluzivnosti i realnosti ekskluzivnog građanstva. Period do početka Građanskog rata, uprkos narastajućim društvenim i regionalnim kontradikcijama održavao je hegemonijsku dominaciju liberalno-republikanskog diskursa oplemenjenog protestantskom etikom, a godišnje proslave Dana nezavisnosti služile su kao kontinuirani ideološki aparat reprodukcije osnivačkog mita, spajajući prošlost sa sadašnjošću u kontinuitetu nacionalnog identiteta (Waldstreicher, 1997:30-52).

Američki nacionalitet se, dakle, i nakon Revolucije formirao se kroz rituale i javne proslave Dana nezavisnosti i drugih praznika. Ovi, po rečima Valdštajhera, „obredi nacionalnosti“ činili su „širok spektar popularnih aktivnosti, često svečanih i slavljeničkih, koje su predstavljale političku akciju između izbora“ (Waldstreicher, 1997:8). Dan nezavisnosti, zapravo nije označavao konačan nacionalni konsenzus u punom smislu, već i mesto političkog konflikta koji se odvija posredstvom performativnih govora i činova različitih strana u pokušaju da „zahtevaju istinsku američku nacionalnost i nasleđe Revolucije“ (Waldstreicher, 1997:9). Ritualni postaju mesto pregovaranja i raspravljanja o nacionalnom mitu, na kome se Federalisti i Republikanci, nadmeću oko prava predstavljanja „istinskih principa koji su doveli do naše slavne revolucije“ (Waldstreicher, 1997: 205).¹⁴¹ Nacionalizam u kontekstu američke revolucije i ranorepublikanskog perioda funkcionisao je

¹⁴¹ Kada su pojedini frustrirani Federalisti sugerisali da je „Četvrti jul“ postao samo pijana orgija, njihovi politički oponenti su se obrušili na njih rečima: „Proslava ovog dana oživljava u srcima svih pravih Amerikanaca snažnu

ne samo kao spontano razvijeni osećaj zajedničkog identiteta, već i kao pažljivo oblikovana politička strategija koja je imala za cilj dalje integrisanje različitih socijalnih klasa, regionalnih kultura i političkih frakcija u jedinstveni hegemonijski blok. U periodu nakon Revolucije, a naročito tokom izgradnje federalne strukture vlasti, nacionalistička simbolika postaje metod balansiranja potencijalno konfliktnih interesa regiona i društvenih grupa.¹⁴²

Ustav SAD institucionalizuje pomenuti proces time što formalizuje ravnotežu između slobode pojedinca i stabilnosti kolektiva (Lipset, 1996:40). Nacionalni osnivački mit se prenosi iz sfere retorike u sferu pravnog poretka. Drugim rečima, političko rekonstrukcija nakon sticanja nezavisnosti predstavljala je proces u kojem su ideje artikulirane kroz Deklaraciju o nezavisnosti prevođene u institucionalne aranžmane nove države. Cilj je bio razgradnja monarhijskog ustavnog okvira nasleđenog od Britanije i izgradnja sistema vlasti kompatibilnog sa republikanskim idealima i specifičnim kolonijalnim političkim tradicijama.¹⁴³ Prema Medisonovim rečima, Amerika je postavila uzor da se „povelje vlasti postavljaju slobodom“ umesto evropske tradicije u kojoj su „povelje slobode postavljane od vlasti“ (Madison u Bailyn, 1992:55). Ustav je postao takva „povelja vlasti“ koju je doneo slobodan narod, a ne monarh. Akt kojim se institucionalizuje prosvetiteljsko shvatanje vlasti kao emanacije narodne volje, dokument kojim se kodifikuje kao izraz revolucionarne ideologije. Formiranjem američkog Ustava sasvim je uspostavljen pravno-birokratski okvir prema kome će se politički sukobi izražavati kao deo zajedničkog „kreda“, što je značilo da su se akteri pozivali na iste principe slobode, jednakosti i narodne suverenosti, iako su njihovi interesi i vizije društva veoma različiti.¹⁴⁴

U tom smislu, institucionalna podela vlasti postaje materijalni korelat ideološke tvrdnje Deklaracije da narod ima pravo da ukine vlast koja ne štiti njegova prava (Wood, 1969:164-165).¹⁴⁵ Podela vlasti funkcionisala je takođe simbolički, kao ideja da je sloboda moguća samo ako je vlast segmentisana i međusobno kontrolisana povezuje se republikanskom vizijom stalne budnosti pred korupcijom.¹⁴⁶ Praksa nakon usvajanja Ustava pokazuje, ipak, ambivalentnost između teorije i

privrženost slobodi i gnušanje prema tiranima... To je pravi razlog zašto se prigovori stavljaju na godišnje ispoljavanje tog osećaja republikanizma čijim moćnim autoritetom je Amerika emancipovana od Britanije. Ko bi osim „dobrog rojaliste“ klevetao ili ignorisao Četvrti jul?“ (Waldstreicher, 1997: 206).

¹⁴² Ipak, ova homogenizacija nije brisala razlike. Regionalna iskustva ostala su izražena i nakon formalnog ujedinjenja pod federalnom strukturom, pa fokus isključivo na „nacionalnom karakteru“ nije brisao raznovrsnost istorijskih iskustava i unutrašnje kontradikcije koje će, u narednim decenijama, postajati sve vidljivije.

¹⁴³ Prva dimenzija odnosila se na redefiniciju odnosa između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Iako su ustavotvorci, poput Džona Adamsa, naglašavali da „pravedno i vešto sprovođenje pravde“ zahteva nezavisnost sudstva, rani ustavni aranžmani često su zadržavali elemente legislativne kontrole nad sudijama, što odražava kolonijalno iskustvo dominacije skupština u odnosu na kraljevske guvernere. Džefersonova metafora o sudiji kao „pukim mašinama“ ukazuje na političku filozofiju vremena koja je preferirala koncentraciju kontrole u predstavnstvu shvaćenom kao neposredni izraz volje naroda (Wood, 1969:161). Tokom revolucije skupštine su funkcionisale kao primarni organi vlasti: oporezivanje, trgovina i vojne obaveze prelazile su gotovo potpuno u njihovu nadležnost (Wood, 1969:163), pa se nakon nezavisnosti ovaj status formalizuje. Ipak, iskustvo zloupotreba parlamentarne supremacije u Britaniji motivisalo je američke tvorce Ustava da uvedu mehanizme ravnoteže - *checks and balances* - kao institucionalizovani oblik prosvetiteljskog naglaska na ograničenu vlast (Wood, 1969:150; Lipset:1996:39). Treća komponenta bila je izgradnja federalne strukture koja balansira između lokalne autonomije i centralnog autoriteta: kolonijalne tradicije samouprave bile su snažno ukorenjene, pa je Ustav morao da obezbedi nacionalnu integraciju bez potpunog potiskivanja lokalnih praksi (Bailyn, 1992:viii).

¹⁴⁴ Kako Vud primećuje, Federalisti su, koristeći se „demokratskom retorikom“, opravdavali sistem koji je u mnogim svojim elementima bio i dalje oličenje nejednakosti, čime se formirala jedna „liberalna tradicija koja je često ublažavala i prikrivala prave društvene antagonizme američke politike“ (Wood, 1969:562).

¹⁴⁵ U formiranju novih političkih institucija polazilo se od određene slike ljudske prirode u kojoj je čovek predstavljen kao kvarljiv i žedan za vlašću (Bailyn, 1992:60). Shodno ovoj slici, svaka vlast ima unutrašnju tendenciju širenja i zloupotrebe i tako, sloboda može da opstane samo tamo gde se moć strogo ograničava i deli. Na ovaj način, republikanizam shvata mogućnost suzbijanja korupcije, pomoću građanske vrline, kao nečega što nadzire vlast. Engleska se u takvom pogledu predstavljala kao mesto gde dolazi do urušavanja građanskih vrlina, te je Amerika posmatrana u predrevolucionarnoj republikanskoj teoriji u eshatološkom smislu, kao mesto gde je moguće realizovati slobodu. Američki identitet je tako primarno postavljan u suprotnosti u odnosu na već postojeći evropski identitet, pa se odsustvo aristokratske tradicije i hijerarhije nije smartalo nedostatkom, već vrlinom (Wood, 1969:100).

¹⁴⁶ Vud pokazuje kako su mnogi ustavotvorci posebnih američkih država, koji su osnovne pravne dokumente pisali pre onoga koji se odnosio na federalni nivo, „podelu vlasti“ prvobitno čitali kao zabranu pluralnog obavljanja funkcija:

stvarnosti: iako se princip razdvojenosti vlasti ugrađuje u ustave, politički život često je uključivao preklapanje ovlašćenja ili dominaciju zakonodavne grane nad ostalima (Wood, 1969:153-154). Narativ o balansu slobode i vlasti, koji se u američkoj političkoj kulturi razvijao oko Ustava, takođe je funkcionisao i kao ideološki sredstvo kojim se institucionalni aranžmani predstavljaju kao dokaz moralne zrelosti nacije. Zbog toga se ustavni poredak mogao doživljavati kao kvalitativno novi oblik politike, sa načelom da se umesto oslanjanja na ličnu vrlinu vladara, sloboda garantuje kroz strukturu koja sistematski sprečava koncentraciju moći. Javne proslave ratifikacije, kao i kasnije godišnje komemoracije, takođe su, kao i kod Deklaracije, pretvarale ovaj institucionalni pravni akt u kulturni simbol. Simbolička komponenta ovog procesa bila je jednako važna kao tehnička: javne ceremonije ratifikacije Ustava pretvarale su pravni tekst u vidljiv manifest jedinstva i kontinuiteta revolucionarnih principa (Waldstreicher, 1997:83). Na taj način, institucionalna arhitektura postala je nastavak osnivačkog mita, utvrđen na sposobnosti zajednice da trajno izgradi i održava ravnotežu između individualnih prava i kolektivne stabilnosti. U javnim govorima i školskom kanonu, ova ustavna „samokontrola“ promovisala se kao dokaz da je Amerika pronašla rešenje za istorijski problem tiranije, što je dalje učvršćivalo vezu između institucionalnog dizajna i mitskog narativa izuzetnosti.¹⁴⁷ Republikanizam i liberalizam, u specifičnom američkom političkom i kulturnom kontekstu nakon sticanja nezavisnosti, razvijali su se kao komplementarni ideološki okviri čija će primena obavljati operativni mehanizam održavanja nove republike. Republikanizam je u američkom kontekstu podrazumevao fokus na vrline građanstva, nepoverenje prema koncentraciji vlasti i očuvanje opšteg dobra kroz participativne mehanizme kontrole, ali ne nužno kroz radikalnu demokratiju, već kroz ravnotežu između individualnog učešća i formalnih ograničenja institucija. Liberalizam je naglašavao prirodna prava, slobodu pojedinca od arbitrarne vlasti i potrebu pravnog okvira koji garantuje tu slobodu. To znači da je mit od početka bio konstruisan nominalno individualističkom logikom: pojedinac je osnovna jedinica političke zajednice; društvo je skup slobodnih ugovornih odnosa; država treba da štiti prava, ali ne i da agresivno nivelira socijalne razlik, čime se ideološki opravdavale materijalne nejednakosti sve dok je formalno očuvana jednakost prava i šansi. Konstruisanje narativa o konsenzusu tokom američke revolucije i ranorepublikanskog perioda bilo je proces u kojem su instrumenti ideološke reprodukcije integrisani u koordinisanu strategiju stvaranja privida homogeno usaglašene nacije. Ovaj narativ bio je pažljivo oblikovan da legitimise novonastali politički poredak, neutralizuje unutrašnje razlike i učvrsti mit o američkoj izuzetnosti. Ali je narativ o konsenzusu imao i svoju očiglednu „mrlju“: ropstvo. Upravo će pitanje federalnih ovlašćenja povodom tog instituta dovesti do najveće unutrašnje krize u istoriji SAD i građanskog rata.

*

Osnivački nacionalni mit, prema prethodno iznetom, nije pasivan narativ već aktivni instrument hegemonijske reprodukcije; on legitimizuje politike tako što ih povezuje sa istorijskim kontinuitetom američkog identiteta definisanog prosvetiteljskim liberalizmom i protestantskim moralizmom. Prema Gramšijevoj ideji hegemonije, narativ ima presudnu ulogu u oblikovanju i održavanju kulturno-političke dominacije, jer omogućava da se partikularni interesi vladajuće grupe predstave kao univerzalni interesi čitavog društva. U američkom kontekstu nakon sticanja nezavisnosti, osnivački

„Amerikanci u svojim ustavima iz 1776. godine pod podelom vlasti nisu podrazumevali ništa više od zabrane obavljanja više funkcija“ (Wood, 1969:156).

¹⁴⁷ Ustavna konstrukcija nove republike nije se iscrpljivala u podeli vlasti; jednako važan bio je federalni princip kao mehanizam kojim se pokušalo pomiriti snažno ukorenjene tradicije lokalne samouprave sa potrebom nacionalne integracije. Iz perspektive hegemonije, federalizam stvara dodatni sloj „prividnog konsenzusa“, u kome svaka država može sebe videti kao autonomni politički prostor, ali istovremeno prihvatiti nacionalni poredak kao legitiman. Bejlin ističe ovaj paradoks „poslednje faze“ revolucije kao izgradnje snažne nacionalne vlasti: „Konačna faza - mnogima se činila perverznom, s obzirom na glavne brige predrevolucionarnih godina - bila je izgradnja nove nacionalne vlade velikog potencijala moći, vlade koja bi vladala raznovrsnom zajednicom i koja je ranije postojala, slabo, samo u očaju rata. Ali izgradnja takve nacionalne države koja bi zamenila sistem moći iz kojeg su tek nedavno pobjegli izgledala je kao da je preokrenula pravac ideološke revolucije koju su stvorili“ (Bailyn, 1992:vii).

mitovi kodirani u Deklaraciji o nezavisnosti i Ustavu funkcionisali su upravo na tom nivou: oni nisu artikulirali pravne i institucionalne principe novog poretka i stvorili jezički i simbolički okvir kroz koji su određene političke odluke i društveni odnosi predstavljeni kao prirodni, neupitni nastavak revolucije.

Takvi narativi su selektivno birali elemente iz prošlosti - revolucionarnu borbu, ideale slobode i jednakosti - i strukturirali ih tako da legitimišu saveze između različitih društvenih slojeva unutar hegemonijskog bloka. Osnovna snaga ovih narativa leži u dvostrukoj legitimacionoj strategiji: liberalni diskurs prosvetiteljstva, sa naglaskom na prirodnim pravima, ograničenoj vlasti i individualnoj autonomiji, kombinuje se sa puritanskim moralizmom koji unosi emotivno-religijski naboj kroz ideju božanskog saveza i metaforu „city upon a hill“. Takva kulturna sinteza omogućava da hegemonijski blok obuhvati široke slojeve stanovništva - od sekularnih liberala do religijski orijentisanih zajednica - pod zajedničkim ideološkim kišobranom. Altiserova teorija ideoloških aparata dodatno osvetljava kako se narativ hegemonije reprodukovao kroz obrazovanje, crkve, javne ceremonije i medije; ti aparati ne samo da prenose sadržaj mita, već interpeliraju građane kao subjekte definisane tim mitovima. Time se gradi vremenski kontinuum u kome svaka nova odluka dobija značenje kao deo dugog istorijskog putovanja nacije ka očuvanju svojih osnovnih principa. Kontinuitet nije neutralan, već selektivno konstruisan: potencijalno disonantni elementi istorije marginalizuju se kako bi narativ ostao koherentan sa idealizovanom slikom Amerike kao uzora slobode i vrline. Zato i ideja moralne intervencije u američkoj spoljnopolitičkoj tradiciji ima svoje duboke korene u osnivačkim mitovima oblikovanim tokom kasnog 18. veka, posebno u kontekstu Deklaracije o nezavisnosti i Ustava SAD.

Od početka, osnivački narativ isticao je da je borba za nezavisnost moralna obaveza - ne samo prema sopstvenoj zajednici, već i prema širem konceptu ljudskih prava - čime se stvarala ideološka predispozicija za projekciju tih principa izvan granica. Time se moralna paradigma domaće politike preslikavala na međunarodnu scenu, tako da intervencija postaje ekstenzija osnivačkog zadatka očuvanja vrline. Tako univerzalistički moralni jezik može harmonizovati ekonomske interese elita sa širim kulturno-moralnim normama: ekspanzionističke akcije mogu se prikazati kao ispunjenje moralnog zadatka prema širenju moralnih i političkih principa, čak i kada imaju očiglednu materijalnu motivaciju.¹⁴⁸ Analogno tome, spoljnopolitički diskurs može koristiti univerzalistički govor o pravima za opravdanje selektivnih intervencija koje odgovaraju interesima hegemonijskog bloka. U tom smislu, vilsonovski koncept moralne intervencije predstavlja kasniju, doktrinarnu artikulaciju logike koja je u osnivačkom periodu već postavljena kroz povezivanje liberalnog univerzalizma, protestantskog moralizma i birokratizovanog institucionalnog modela ustavne ravnoteže.

Do 1861. godine, osnivački nacionalni mit se pokazao kao izuzetno integrativan, jer je omogućio da se raznolika populacija doživi kao „jedinствена“ nacija sa posebnom misijom, ali je istovremeno prikrivao strukturalne kontradikcije, pre svega ropstvo. Građanski rat stoga ne uništava osnivački nacionalni mit, već ga radikalno preispituje: koji deo mita će preživeti - onaj koji dopušta izuzetak ropstva pod plaštom decetralizacije, samouprave i lokalnih specifičnosti ili onaj koji Deklaraciju čita kao univerzalnu objavu jednakosti?

5.3 Građanski rat i reinterpretacija osnivačkih nacionalnih mitova Sjedinjenih Američkih Država

Proces izgradnje nacije Sjedinjenih Američkih Država obeležen je strukturalnim napetostima

¹⁴⁸ Narativom o posebnoj misiji legitimisale su se ekspanzionističke politike širenja na Zapad i uključivanja novih teritorija, kako Berkovič navodi: „Političari su opravdavali aneksiju i kretanje ka Zapadu kao deo američke dužnosti da 'čovečanstvu pokaže izvrsnost božanskih principa naše revolucije'“ (Bercovitch, 1978:142).

između univerzalističkih načela na kojima je nova republika formalno zasnovana (npr. tvrdnje iz Deklaracije o nezavisnosti SAD da su „svi ljudi stvoreni jednaki“) i konkretnih društvenih i političkih praksi koji su se javljali unutar mlade države. Republika koja je, prema sopstvenoj percepciji, nastala „izuzetnom“ revolucijom protiv monarhije imala je zadatak da izgradi nacionalni identitet kojim bi se integrisale lokalne i regionalne posebnosti sa opštim državnim patriotizmom, kao i da simbolički prevaziđe realno postojeće razlike u socio-ekonomskom položaju i političkoj moći njenih građana idejom o opštoj, zajedničkoj američkoj „stvari“. Lipset podseća da je još Aleksis de Tokvil Sjedinjene Države označio kao „izuzetnu, odnosno jedinstvenu naciju, koja je kvalitativno drugačija od drugih zapadnih nacija“ (Lipset, 1996:13).¹⁴⁹ Tokvil u svome čuvenom delu *Demokratija u Americi* opisuje američko društvo kao proizvod jedinstvenih okolnosti. Ono je bez feudalne prošlosti, utemeljeno je na relativnoj jednakosti uslova, prožeto snažnom religioznošću, ali bez državne crkve i vođeno je revolucionarnim uverenjima o slobodama i pravima građana. (prema: Lipset, 1996:17-19). Kao posledica tako snažnog vrednosnog naboja, sporovi o tome ko su „pravi“ Amerikanci i šta su „prave“ američke vrednosti redovno su pretvarali čak i dnevopolitičke sukobe u mnogo šire sporove o identitetu.¹⁵⁰ Mnogi autori smatraju da identitetska rasprava, iako nikada konačno razrešena, i dalje ima funkciju koja je vitalna za legitimitet i vitalnost američkog političkog poretka, a da nijedan trenutak u istoriji nije izložio ove unutrašnje protivrečnosti i konkurentsko tumačenje osnivačkih mitova tako dramatično kao Američki građanski rat (Onuf, 2012:77-78).

Upravo će se u drugoj polovini XIX veka, kroz građanski rat, njegov ishod i kasnije pamćenje, konačno učvrstiti ono što se u historiografiji i društvenoj teoriji naziva mitom o „američkoj izuzetnosti“ (*American Exceptionalism*), odnosno uverenje da američka republika poseduje kvalitativno jedinstveno poreklo, jedinstveni vrednosni kod i posebnu istorijsku misiju.¹⁵¹ Navedeni mitski narativ u samom je srcu fenomena koji se u literaturi naziva „građanskom religijom“, a koji označava posebnu vrstu američke samopercepcije i simboličkog poretka koji osnivačke ideje, nacionalnu istoriju i političke institucije povezuje sa univerzalnim moralnim horizontom. Robert Bela u svom eseju o američkoj „građanskoj religiji“ pokazuje da američki politički identitet funkcioniše kao vrsta religiozne strukture: „skup verovanja, simbola i rituala“ koji naciji daju transcendentni smisao (Bellah, 1967:3).¹⁵² Ovakva praksa nije nužno zasnovana na direktnom teološkom konsenzusu, već na političkom mitu da „Bog“ stoji iznad istorije i da ima bitnu ulogu u nacionalnom razvoju, prema sudbinskoj ulozi koju je američkom narodu namenio (Bellah, 1967:6).

U prethodnom odeljku opširno smo pokazali da se kao bitno svojstvo američkih osnivačkih mitova ističe oslanjanje na prosvetiteljski repertoar političkih ideja - republikanizam, demokratiju i liberalizam. Njihovo integrisanje proizvelo je specifičan „američki credo“ o prirodnim pravima, vladavini zakona i narodnom suverenitetu, koji se može „definisati kroz pet pojmova: sloboda, jednakost, individualizam, populizam i *laissez-faire* ekonomija“ (Lipset, 1996:19). Naglasak na individualnim pravima (slobodi savesti, govora i udruživanja), na pravu na posedovanje privatne imovine i pravu na slobodno sklapanje ugovora, kao i na ograničavanju političke vlasti kroz ustavne mehanizme, predstavlja temelj liberalno-prosvetiteljskog načina legitimacije političkog poretka. Liberalno-prosvetiteljsko ideološko usmerenje se u američkom kontekstu pretvorilo u svojevrsnu masovnu političku kulturu, u okviru koje su prirodno pravo pojedinca, ideja jednakih šansi i

¹⁴⁹ Tokvil ovde pojam „izuzetnosti“/„jedinstvenosti“ ne uzima u normativnom, već u deskriptivnom smislu. Njegova namera nije bila da tvrdi da su kultura i način života u SAD superiorniji u odnosu na druge. Naprosto, on upoređuje različitosti koje su se mogle uočiti u odnosu na društvenu i političku realnost u evropskim zemljama, pre svega u odnosu na njegovu matičnu Francusku.

¹⁵⁰ Aleksis de Tokvil je sredinom XIX veka takođe uočio i duboko ukorenjen patriotski „egoizam“ Amerikanaca koji „o interesima svoje zemlje brinu kao da su njihovi vlastiti“ i „osećaju prema domovini nešto nalik onome što čovek oseća prema porodici“, te je taj intenzivan patriotizam video kao ključni izvor društvene kohezije u dinamičnom demokratskom društvu (Prema: Onuf, 2012:77).

¹⁵¹ Prema Slotkinu, četiri mita su istorijski bila najvažnija za razumevanje Amerikanaca o tome šta je njihova nacija, odakle je potekla i šta predstavlja: mit o granici; mit o osnivanju; tri različita mita o građanskom ratu; i mit o dobrom ratu (Slotkin, 2024:18).

¹⁵² Navedeni autor dodatno naglašava da se građanska religija čita i kroz državne simbole: „To je značenje motoa „U Boga verujemo“, kao i uključivanje fraze „pod Bogom“ u Zakletvu zastavi“ (Bellah, 1967:4).

neprijateljstvo prema „privilegijama“ postali delotvorni vrednosni okviri u pridobijanju i mobilizaciji biračkog tela, ali i u drugim, širim oblicima masovne persuazije. Kontradikcija se nalazila u tome što je jedna od najvažnijih institucija američke ekonomije XIX veka, institucija legalnog ropstva, stajala u radikalnom raskoraku sa univerzalističkim karakterom prosvetiteljskog liberalizma. Osnivački mit o republici utemeljenoj na prirodnim i neotuđivim pravima poslužio je kao snažni moralni argument protiv ovog ekstemnog oblika dehumanizacije, ali i kao politički jezik kojim se ropstvo brani, preusmeravanjem fokusa sa prava pojedinca na „prava“ političkih zajednica, odnosno država. Tokom sve oštrije ideološke polarizacije, narodni suverenitet je postao ambivalentna kategorija koja se interpretirala kao obećanje univerzalne slobode i jednakosti, ali i kao zaštita privilegija jednog dela zajednice.

U političkom sukobu neposredno pred Građanski rat diskurs se sasvim radikalizovao na opozitna polja sve isključivijeg tumačenja, jer su i Sever i Jug nastojali da prisvoje osnivačke mitove i da svoj politički program predstave kao ostvarenje nacionalne misije.¹⁵³ Kao ilustracija navedenog, može se izdvojiti južnjačka radikalizacija antiegalitarne interpretacije osnivačkog nasleđa: potpredsednik Konfederacije Aleksander H. Stevens u „Kornerstonskom govoru“ (mart 1861.) otvoreno suprotstavlja južnjačku ideologiju prosvetiteljskim idealima osnivača: „Naša nova vlada je zasnovana na idejama potpuno suprotnim Deklaraciji iz 1776. godine; njen temelj počiva na velikoj istini da crnac nije jednak belom čoveku; da je ropstvo, potčinjenost superiornoj rasi, njegovo prirodno i moralno stanje“ (Stephens u Slotkin, 2024:53). Njegova formulacija predstavlja otvoreno odbacivanje prosvetiteljske univerzalnosti u korist esencijalističkog, rasno definisanog tipa nacionalnog određivanja, čime je različito posmatranje osnivačkih mitova postalo očigledno.¹⁵⁴ Jedan narativ (pretežno severnjački) insistirao je na kontinuitetu sa liberalno-demokratskom aksiologijom „slobode za sve“, dok je drugi (pretežno južnjački) tvrdio da brani „izvorne“ principe u smislu prava država da same uređuju svoj poredak, uključujući ropstvo. Kompromisna nedoslednost ranog američkog liberalnog univerzalizma, uspostavljena još u prvim decenijama nakon Revolucije, kao i normativno pitanje ko zaista pripada naciji i kakva ona treba da bude, postali su centralna linija identitetskog razdvajanja koje je otvorio put za međusobnu satanizaciju i legitimizaciju nasilja.

Izbijanjem rata u aprilu 1861. sukob se pretvorio u svojevrsnu „novo“ osnivačko mitsko vreme. Oružani obračun, u vrednosnom je smislu, bio borba za uspostavljanje konačne definicije šta to Amerika jeste. Slotkin u okviru svoje sintetičke interpretacije iznosi da je građanski rat stvorio tri konfliktna mitska predanja: (1) „mit o oslobođenju“, (2) „mit o izgubljenom cilju“ i „(3) mit o ponovnom belom okupljanju“, pri čemu su tokom samog rata dominirali prvi i drugi, dok će treći dobiti punu formu u decenijama nakon njegovog završetka (Slotkin, 2024:19). U severnjačkoj vizuri, rat je interpretiran kao moralno iskušenje tokom kojeg je zadatak spasavanje istinskih ideala demokratije, obnavljanjem osnivačkog zaveta slobode. U južnjačkoj interpretaciji, rat je predstavljan kao plemenita borba za samoupravu i čast, takođe analogna osnivačkoj Revoluciji protiv centralističke tiranije britanske krune.

Nakon objavljivanja *Proklamacije o emancipaciji* (stupila na snagu 1. januara 1863.) ratni cilj Severa se otvoreno proširio sa očuvanja Unije na oslobođenje svih robova. Taj je korak omogućio da se liberalni univerzalizam Deklaracije i ratna mobilizacija ukrste u jedinstven diskurs prema kome Unija ne brani samo teritorijalni integritet već i moralni smisao američkog projekta.¹⁵⁵ Abraham

¹⁵³ Slotkin piše o tome da su abolicionisti na Severu, poput Fredrika Dagleasa, koristili jezik prosvetiteljskog univerzalizma da razotkriju protivrečnost američke slobode: „Šta je, za američkog roba, vaš 4. jul? Odgovaram: dan koji mu otkriva, više nego svi ostali dani u godini, ogromnu nepravdu i okrutnost čija je stalna žrtva. Za njega je vaša proslava ... puka pompeznost, prevara, obmana, bezbožnost i licemerje.“ (Slotkin, 2024:47-48). Nasuprot tome, južnjački robovlasnici i njihovi ideolozi (zlo)upotrebljavali su argumentaciju za očuvanje „životu, slobode i svojine“, pri čemu je svojina uključivala i vlasništvo nad robljem (Slotkin, 2024:55).

¹⁵⁴ Bela takođe potvrđuje sud da je epilog ovog višegodišnjeg procesa diskrepancije načela i prakse doveo je na kraju do toga da su „branioci ropstva pred građanski rat odbacili pomisao Deklaracije o nezavisnosti“ zato što je njen univerzalizam ugrožavao legitimnost ropstva (Bellah, 1967:14).

¹⁵⁵ Kako Fredrikson primećuje: „Kada je Linkoln konačno objavio svoju politiku emancipacije, većina protivnika ropstva reagovala je sa entuzijazmom. Mnogi su se složili sa prepodobnim Vilijamom Henrijem Fernesom, veteranom

Linkoln je u u svom čuvenom „Obraćanju u Getisburgu“ (novembar 1863.) artikulisao rat kao test za demokratski poredak, definišući sukob kao proveru „da li ova nacija, ili bilo koja nacija tako zamišljena i tako posvećena, može dugo da opstane.“, a kao cilj „da ova nacija, pod Bogom, ima novo rođenje slobode - i da vladavina naroda, od naroda, za narod, neće nestati sa zemlje“. ¹⁵⁶ Deo govora, u kome se prosvetiteljski liberalno-demokratski jezik („vladavina naroda“) spaja sa biblijskom metaforikom („pod Bogom“, „novo rođenje“), na tragu je često korišćenog mitskog načina govora o ratu kao regenerativnom događaju, ¹⁵⁷ koji Slotkin imenuje kao iskušenje „regeneracije kroz nasilje“, gde se nasilje označava kao medijum simboličkog otkupljenja i obnove političke zajednice (Slotkin, 2024:19). Politički Sever je najavljivao sopstvenu katarzu, u kojoj bi se kroz krvoproliće nacionalni gresi, naročito greh ropstva, okajali, a republika izašla pročišćena i još vernija svojoj izvornoj misiji. U skladu sa čime Bela naglašava da „sa građanskim ratom, nova tema smrti, žrtvovanja i ponovnog rođenja ulazi u građansku religiju“ (Bellah, 1967:10).

U sličnom ključu možemo čitati i Linkonovo Drugo inaguraciono obraćanje (mart 1865). Ono je donosilo ton iskupljenja i zato što je u njemu Linkoln pozivao na kraj rata rečima „sa zlobom ni prema kome; sa milosrdem prema svima... da zavijemo rane nacije“, ali su se u njemu istovremeno tumačile patnje rata kao božanska pravda nad nacionalnim grehom: „Ako Bog želi da se nastavi dok svo bogatstvo nagomilano dvesta pedeset godina neuzvraćenog truda robova ne potone, i dok se svaka kap krvi prolivena bičem ne plati drugom kaplju prolivenom mačem, kao što je rečeno pre tri hiljade godina, i dalje se mora reći: ‘Sudovi Gospodnji su istiniti i sasvim pravedni’“ (Prema: Bellah, 1967:10). Time se ratni poduhvat definitivno uokviruje kao drama u kojoj država i narod stoje pod svevišnjim sudom. ¹⁵⁸ Rat prema ovoj konstrukciji postaje svesna žrtva neophodna da bi se zaslužilo iskupljenje, što polazište koje će izvršiti snažan uticaj da posleratna nacionalna obnova dobije karakter moralne obnove. ¹⁵⁹

Sakralizacija žrtvi za vreme i posle rata institucionalizovana je obeležavanjem mesta velikih

unitarističkog abolicionistom i transcendentalistom, kada je nakon septembarske proklamacije objavio da predsednikova akcija otvara „novi svet“ - svet koji „nastaje obučen u milenijumskom sjaju, u kome će razlike među rasama, koje su oduvek bile tako aktivni uzroci prezira, mržnje i rata, biti izbrisane, a ljudi će živeti zajedno u odnosima hrišćanskog bratstva“. Za Fernesa, kao i za mnoge druge, jedina prepreka Americi da ispuni svoju Bogom datu misiju kao uzor i preteča milenijumske budućnosti sveta bila je institucija ropstva. Sada kada je ropstvo ukidano, sve nade predratnih reformatora trebalo je da se ispune. Umesto puke političke unije, zasnovane na institucijama vlasti, Fernesova Amerika bi postala „živa, moralna unija“ koja „nije rezultat nikakvih ljudskih domišljatosti, nikakvih političkih aranžmana, već proizvod velikodušnih sila Prirode, božansko stvaranje, poput vazduha i svetlosti, čiji su skriveni izvori u Bogu...“ (Fredrickson, 1965:118)“. Fredrikson takođe navodi i entuzijazam nekih drugih abolicionista koji su, za razliku od transedentalnih utemeljenja koji se, prema prethodnom citatu, „Proklamacijom o emancipaciji“ konačno ostvaruju, u njoj videli i ostvarenje onoga što je „obećanje Deklaracije o nezavisnosti, jedinstvena američka vizija nacije posvećene univerzalnim brigama čovečanstva“, što će omogućiti da nacija „izbaci iz svoje krvi otrov ove velike nepravde, te će ona morati da se uzdigne lepa u svojoj mladoj snazi, plemenita u svojoj novoosvećenju veri i da korača velikim i postižućim korakom velikim putevima istorijskog napretka“ (Fredrickson, 1965:119).

¹⁵⁶ „The Gettysburg Address“, Abraham Lincon Online, dostupno na:

<https://www.abrahamlincononline.org/lincoln/speeches/gettysburg.htm> (prisupljeno: 5.11.2024). Vils primećuje da je Linkoln u Getisburgu praktično preuredio značenje Unije, postavljajući suštinsku ravnopravnost kao centralni pojam i centralnu vrednost političke zajednice, koja će biti kodifikovana u izmenama Ustava koje su kasnije usledile (Wills, 1992:86-87).

¹⁵⁷ Blajt ističe: „samo u ubijanju, i još većem ubijanju ako je potrebno, došlo bi do ponovnog rođenja - novog rođenja - sloboda koje republika omogućava“ (Blight, 2001:13). Tako se uspostavlja novi moralni smisao političke zajednice, u čije je temelje ugrađena žrtva pojedinca koja dobija religiozno-politički oreol (Bellah, 1967:10).

¹⁵⁸ Lipset smatra da su Amerikanci „utopistički moralisti koji se snažno zalažu za institucionalizaciju vrlina, uništavanje zlih ljudi i eliminisanje zlih institucija i praksi“, da većinski smatraju „da je Bog moralna vodilja američke demokratije.“, pa da „imaju tendenciju da društvene i političke drame posmatraju kao moralne igre, kao bitke između Boga i đavola“ (Lipset, 1996:63).

¹⁵⁹ Bela ukazuje da je simboličko izjednačavanje Lincolna sa Isusom uspostavljeno relativno rano; Vilijam Herndon, Linkolnov saradnik i biograf, pisao je je Lincoln bio „Božji izabranik“, pri čemu je figura „našeg mučeničkog predsednika“ povezana sa ratnim mrtvima i koji su dali „poslednju potpunu meru predanosti“ (Bellah, 1967:10-11). Linkolnova smrt od posledica atentata (april 1865) dodatno je zacementirala mit o mučeništvu i žrtvi kao narativ glavnog toka nacionalnog identiteta posle rata.

bitaka, uz svojevrsni povratak u mitsko sveto vreme na „Dan sećanja“.¹⁶⁰ U performativnom smislu komemoracije palih vojnika postale su novi oblici nacionalnog samorazumevanja, koji su se nadovezali na proslave Dana nezavisnosti u donošenja Ustava, o kojima smo govorili u prethodnom odeljku. Nakon 1865. godine izgrađen je kult umrlih u ratu; smrt na bojnopolju tumačena je kao žrtva za naciju, pa su sahranjivanje i komemoracija poginulih u ratu bili analogni izgradnji „crkve za naciju, ali to je bila crkva podignuta ne na religiji, već na nacionalizmu“, a čija je svrha bila fokusiranje „na simbol dobrovoljnog vojnika i izraz nove vrste ratovanja, u kome se borilo se ne za dinastije, niti za religiju, već za nacionalne ideale“ (Grant, 2004:96). U ovoj praksi može se sagledati kako su, u američkom kontekstu, prosvetiteljske ideje posredovane kroz simboličke forme pomenute „građanske religije“. Liberalni pojmovi slobode i prava su tokom političkih rituala prestajali da budu samo pravne formulacije, već su dobijale sakralno svojstvo u ratu i posle njega transformisani u jezik žrtve, iskupljenja i „novog rođenja“. Zbog svega navedenog, građanski rat se u američkoj političkoj kulturi često opisuje kao „druga osnivačka era“.¹⁶¹ Međutim, kako tokom osnivanja, tako ni tokom „druge osnivačke ere“ ideološke se pobeđe nisu uspešno preslikale na društvenu praksu.

U godinama nakon završetka oružanih sukoba pred američkim društvom su se otvorila bolna pitanja: Kako ponovo sastaviti naciju od ljudi koji su do skoro bili spremni da jedni druge ubijaju i kako integrisati slobodu četiri miliona bivših robova u redefinisani nacionalni identitet? Period Rekonstrukcije (1865-1877.) bio je ispunjen nadama, sukobima i brojnim razočarenjima. Sa jedne strane, Ustavni amandmani iz tog perioda, naročito Četrnaesti Amandman (1868) koji se bavio pravima građana i jednakom zaštitom pred zakonom na svim nivoima vlasti, i Petnaesti Amandman (1870), kojim se zabranjivalo saveznoj vladi ili bilo kojoj državi da ograniči ili oduzima pravo glasa građanima zbog rase, boje kože, ili ranijeg stanja ropstva, izražavali su emancipaciju krvlju i životima vojnika dobijene „nove slobode“, formalno ugrađene u najviši akt pravnog sistema. U ideološkom smislu, to je bila institucionalizacija prosvetiteljstva i liberalizma, u skladu sa kojima su građanska prava konačno zaista postala opšta, dok je država na sebe jasno preuzela obavezu zaštite ove proširene koncepcije građanske jednakosti. Međutim, gotovo istovremeno, u državama Juga počinje proces reinterpretacije rata i njegovih značenja, koji je imao za cilj da poništi ili umanjí pobeđnički narativ Unije. Tokom tog procesa nastaje „mit o izgubljenom cilju“ (*Lost Cause*), koji Konfederaciju prikazuje kao nosioca plemenite borbe za čast, samoupravu i ustavna prava, čiji je poraz bio posledica materijalne nadmoći Severa. Ovaj se narativ vremenom pripaja uz projektat belog pomirenja, koji će se zaokružiti reintegracijom Juga u naciju uz cenu marginalizacije crnačke emancipacije u južnim državama (Slotkin, 2024:20). Dejvid Blajt sistematizuje posleratnu borbu sećanja kroz tri vizije: (1) „viziju pomirenja“, (2) „viziju belog suprematizma“ i (3) „viziju emancipacije“, pa naglašava da su: „snage pomirenja nadjačale emancipatorsku viziju u nacionalnoj kulturi“ (Blight, 2001:2). Konsekvence takve kompromisne hegemonije pomirenja bile su dalekosežne: do kraja XIX veka gotovo sve južne države uspostavile su režim segregacije i obespravljivanja Afroamerikanaca, dok je kultura sećanja na rat, kroz spomenike Konfederaciji, veteranska udruženja i popularne narative stvarala odvojeno sećanje na rat „po južnjačkim pravilima“, u kojoj je ropstvo često negirano kao istinski uzrok rata. Tako su se formirala dve snažne mitotvorne naracije, jedana o pomirenju belaca (Sever-Jug) i druga o izuzetnosti nacije koja je preživela najveće iskušenje i izašla jača. Upravo će ovakav dijalektički spoj biti ključan za razumevanje kasnije stabilizacije opšteg nacionalističkog shvatanja „američke izuzetnosti“.

U prethodnim odeljcima smo iznosili raniju hronologiju ideje sopstvene izuzetnosti kod Amerikanca. Izuzetnost je bila ugrađena i u ideju republike, nakon Revolucije, oni su verovali da je njihov poredak najbolji u istoriji i da su „u izvesnom smislu - i iz nekog sudbinskog razloga - *izabrani narod*“ (Onuf, 2012:79). Građanski rat je takvo uverenje preoblikovao na dva načina. Prvo, učinio je

¹⁶⁰ Obeležavanje Dana sećanja, posebno u manjim gradovima Amerike, predstavljalo je „veliki događaj za celu zajednicu koji uključuje ponovno odavanje počasti mrtvim mučenicima, duhu žrtvovanja i američkoj viziji“ (Bellah, 1967:11).

¹⁶¹ Prva osnivačka era (1776-1789) je izvršila političku nezavisnost od ranije metropole i stvorila ustavni okvir federacije, druga osnivačka era (1861-1865 i period Rekonstrukcije) je preoblikovala političku zajednicu, menjajući odnos između centralne vlasti i država i proširujući u normativnom smislu pojam građanstva.

izuzetnost iskustveno „ostvarenom“: ona prestaje da bude samo tvrdnja o najboljem ustavu ili božanskoj promisli, već se proširuje narativom o naciji koja je preživela brutalnu krizu i navodno se moralno obnovila kroz žrtvu. Drugo, rat je doprineo da se izuzetnost mnogo izraženije poveže sa idejom univerzalne misije: pošto je Amerika opstala kao „vladavina naroda, od naroda, za narod“, na tragu Linkolnove formulacije o Americi kao nadi sveta, nakon pobede Severa ovakav se stav prelio u takvu političku kulturu koja veoma lako može spoljnopolitički intervencionizam prihvatiti kao legitiman. U tom pogledu, prosvetiteljski liberalizam je ponudio univerzalne kriterijume za prosuđivanje drugih režima, uz uverenje da Amerika ima posebno istorijsko ovlašćenje da te norme širi.¹⁶² Kada se tome doda posleratni narativ o žrtvi i obnovi, Amerika je postala „dokaz“ da je demokratija moguća, a njena je istorija obavezuje da tu mogućnost brani i promovise. Drugim rečima, stvorena je osnova za onu vrstu predstave o sebi prema kojoj se delovanje navodno opravdava univerzalnim moralnim standardima, a ne golim interesom. U narednom poglavlju govorićemo o tome kako je u vreme Prvog svetskog rata, predsednik Vudro Vilsonje ratni diskurs konstruisao, između ostalog, i kao nastavak određenih tema iz građanskog rata postavljenim na globalnom nivou - odnosno da je borba protiv Nemačke predstavljena kao istorodna borba za slobodu i demokratiju. Prema tome, vredna je Lipsetova primedba da idealizam u američkom kontekstu deluje kao „mač sa dve oštrice“, isti principi koji podstiču ličnu odgovornost, inicijativu i veru u moralni poziv nacije mogu proizvesti i negativne pojave, od preteranog individualizma i društvene nejednakosti do mesijanskog kompleksa i uverenja u sopstvenu nepogrešivost (Lipset, 1996:18).

Da sumiramo izneto u ovom odeljku - formiranje osnivačkih nacionalnih mitova i američkog identiteta u periodu pred i tokom Građanskog rata treba razumeti kao proces u kome se prosvetiteljski liberalizam, republikanizam i demokratija sudaraju sa realnošću segregacijske politike i ropstva, a zatim, kroz rat, prelaze u novi simbolički poredak svojevrsne „građanske religije“. U ratu se nije odlučivalo samo o teritorijalnim granicama, već i o tome koja interpretacija ranijeg osnivačkog zaveta ima pravo na budućnost, liberalno-univerzalistička ili hijerarhijsko-partikularistička. Ishod rata omogućio je da se ideali jednakosti i slobode pretvore u zvaničnu moralnu osnovu nacije, dok je posleratna kultura sećanja pokazala da mitovi mogu da integrišu zajednicu i da ujedno prikriju ili relativizuju suštinske nepravde. Takvo kompleksno nasleđe uticalo je na moderna ideju američke izuzetnosti koja je, u XX veku, poslužila kao važan resurs moralnog intervencionizma u spoljnoj politici. U tom smislu, Građanski rat je ostao i mitsko vreme ponovnog osnivanja nacije i trajna motivacija da se ideal liberalne jednakosti mora iznova potvrđivati i širiti.

5.4 Ekonomska i politička potreba za okončanjem izolacionizma - od posleratnog „pomirenja“ do ekspanzije: društvene, ekonomske i spoljnopolitičke transformacije u SAD od kraja Građanskog rata do dolaska Vudroa Vilsona na predsedničku funkciju

Period od završetka američkog građanskog rata do početka dvadesetog veka oblikovan je složenim međuzavisnostima između imperativa kapitalističkog ekonomskog razvoja, ideoloških formacija koje su takav razvoj podržavale i političkih strategija nosioca vlasti koje su dugoročno uticale na unutrašnju i spoljašnju politiku Sjedinjenih Američkih Država. Politički mitski narativi su u tom razdoblju funkcionisali kao legitimacijski okvir za ekspanzionističke politike i sve učestaliji intervencionizam. Među njima, Mit o granici (*Frontier Myth*) imao je posebnu snagu, jer je poticao iz iskustva kolonizacije i razvoja naselja u „divljini“ Novog sveta, povezujući ekonomski prosperitet sa, u prethodnom odeljku pomenutom, figurom, „regeneracije kroz nasilje“ (Slotkin, 2024:18). Taj mit se nadovezao na verovanje da širenje naselja prema zapadu, uz osvajanje resursa i uklanjanje domorodačkih populacija, predstavlja prirodni proces američkog nacionalnog rasta, u skladu sa čime je ideja izuzetnosti postala usko vezana sa ekspanzionističkom praksom. Krajem XIX veka ovaj je mit dobio i svojevrsno institucionalno priznanje kroz teorije koje su formulisali Frederik Džekson

¹⁶² Blajt primećuje da je do 1880-ih Amerikancima bio potreban „socijalni i moralni ekvivalent rata“, pa je imperijalna ekspanzija postala jedan od načina da se pronade novo nacionalno jedinstvo (Blight, 2001:95).

Turner, Bruks Adams i Teodor Ruzvelt (Slotkin, 2024:106). Turnerova teza iz 1893. godine, iznesena u njegovom poznatom radu „Značaj Granice u američkoj istoriji“, naglasila je međuzavisnost razvoja demokratskih vrednosti kroz proširenje granice, ali je upozoravala da zatvaranje unutrašnje granice, fizičkim priključivanjem svih teritorija do Pacifika, predstavlja izazov koji će zahtevati nove oblike ekspanzije (Ambrosius, 2017:35). Isticanje ovakvih ideja imalo je snažan uticaj na način na koji su politički lideri posmatrali ekspanzionizam - od prostornog (koje se okončava), bilo je potrebno preći ka trgovinskom proširenju koje ne opterećuje administrativni aparat (LaFeber, 1963:69).

Osećaj hitnosti u pronalaženju novih prostora za ekonomsko delovanje bio je pojačan ekonomskom depresijom 1890-ih godina. Gubitak domaćih tržišnih kapaciteta usled stagnacije proizvodnje i viška kapitala motivisao je elitu da podrži politiku „otvorenih vrata“ (*open-door*), koja bi bila usaglašena sa dosta ranije utemeljenom politikom Monroove doktrine i njenim modifikacijama. Iako je originalna verzija Monroove doktrine iz 1823. godine obećavala izolaciju od evropskih politika, početkom XX veka ona biva revidirana - naročito kroz politiku Teodora Rauzvelta koji napušta princip neintervencije, kako bi opravdavao direktnu američku intervenciju u Latinskoj Americi (Ambrosius, 2017:35). Takva revizija omogućila je da spoljnopolitički narativi pređu iz okvira regionalne dominacije ka globalnim projekcijama moći. Paralelno sa pomenutom promenom u praktičnoj spoljnoj politici dolazi i do snažne intelektualne pomocije ideja o anglo-saksonskoj superiornosti i socijalnom darvinizmu, koje Džejms K. Hosmer, Džon V. Berdžes, Alfred Tejer Mahan i Džosaja Strong prilagođavaju potrebama američkog ekspanzionizma krajem XIX veka. Oni smatraju da širenje industrijskih proizvoda i kapitala nije samo ekonomska neophodnost, već i moralna dužnost SAD kao nacije obdarene „božjim darovima“, dok Džon Fisk dodatno razrađuje te ideje kroz kombinaciju socijalnog darvinizma i koncepta „manifestne sudbine“ (*Manifest Destiny*), insistirajući na mirnoj globalnoj pobedi američkih institucija federalizma kroz suverenitet na moru (LaFeber, 1963:99). Fisk nije zagovarao agresivne metode, poput Mahanovih, o pomorskoj hegemoniji, već je jednostavno verovao da će industrijska moć SAD-a stvoriti stabilan međunarodni poredak bez ratova.

Razlike između pomenutih pristupa - od militarističkog pogleda na ekspanziju do idealističkog verovanja u miroljubivu dominaciju - otkrivaju važnu „binarnost“ američke političke misli tog vremena. Dok su Ruzvelt i Turner opravdavali intervencionizam kroz istorijski kontinuitet iskustva „granice“, drugi su, poput Fiska, naglašavali modernu industrijsku moć kao sredstvo širenja uticaja bez nužnog pribegavanja nasilju. Vudro Vilson će kasnije integrisati pomenute narative u svoju doktrinu međunarodnog moralnog vođstva baziranog na širenju demokratije i kolektivne sigurnosti, čime se spajaju ekonomski interesi sa normativnim ciljevima (Ambrosius, 2017:224). Sve ove komponente: mitologija „granice“, reinterpretacija Monroove doktrine, anglo-saksonski rasistički okvir i otvorena vrata trgovinske politike, činile su osnovu za reinterpretaciju stare mitske figure o „američkoj izuzetnosti“, koja je sve više postajala projekcija prema spolja. Na taj način, kraj XIX veka otvara prostor za težnje ka globalnom prisustvu koje će Vilson kasnije formalizovati kroz političke projekte Lige naroda i koncept kolektivne bezbednosti, pri čemu će takođe ostati vidljiv kontinuitet između unutrašnjih mitova nacionalnog identiteta i eksternih strategija širenja uticaja.

5.4.1 Društveni i ekonomski procesi u decenijama nakon Građanskog rata kao katalizatori afirmisanja specifičnih nacionalnih mitova

Kao što smo izneli u prethodnom odeljku, nakon pobede Severa u Građanskom ratu, pokušaj da se uspostavi društveni poredak u kojem bi oslobođeni ljudi uživali građanska prava postao je ključni, ali i izuzetno težak zadatak federalne vlasti. Ovaj period, nazivan Rekonstrukcijom, predstavljao je direktan ispit sposobnosti centralne države da načelo jednakosti iz Deklaracije o nezavisnosti primeni i na tlu Južnih država, gde je dominirala kultura zasnovana na ropstvu i beloju nadmoći (Slotkin, 2024:64). Početni koraci, preuzeti tokom tzv. Radikalne rekonstrukcije, vođene pod predsednikom Julisizom Grantom, bili su ambiciozni. Federalna intervencija se znatno pojačala,

a Biro za oslobođene ljude (*Freedmen's Bureau*) je dobio zadatak da pruži pomoć oslobođenim crncima, štiti njihova radna i građanska prava, kao i da uspostavi prve javne škole za njih na Jugu. Ovaj administrativni aparat, koji je uključivao učitelje, vojsku i državne službenike, predstavljao je proboj „jenkijevske“ kulture u prostor koji je bio oblikovan dubokim preziranjem prema Severu. Stvaranje milicija sastavljenih od crnaca i belaca koji su podržavali Republikansku stranku, poznatih kao „Liga Unije“ (*Union League*), imalo je za cilj da mobilizuje političku podršku i kolektivnu samoodbranu; ali su takve akcije federalne vlasti izazivale, međutim, i žestoki otpor kod velikog broja belog stanovništva južnih država, koje je legalnu jednakost tumačilo kao sopstvenu degradaciju na „nivo crnaca“. Njihov se otpor brzo organizovao u obliku nasilnih kontrarevolucionarnih pokreta; već 1867. godine u Tenesiju nastaje „Ku Kluks Klan“ (*Ku Klux Klan*), a ubrzo mu se pridružuju i druge organizacije poput „Vitezova bele kamelije“ (*Knights of the White Camelia*), koje su delovale kao terorističke i paravojne formacije „specijalizovane za batinanja, sakaćenja i ubistva, smišljena da zastraše političke i društvene lidere i navedu ih da ne deluju ili pobjegnu“ (Slotkin, 2024:89-90).

Kao što ranije izneto, Mit o granici je često uključivao opravdanje nasilja zarad postizanja „civilizacijskog“ cilja. U kontekstu Rekonstrukcije, ovaj sistem mišljenja bio je preinačen tako da posluži obnovi ugrožene bele prevlasti. Primarni ciljevi Klana i sličnih grupa bili su politički: „uništavanje Republikanske stranke, obnova moći Demokratske stranke i rušenje radikalne Rekonstrukcije“ (Blight, 2001:113). Njihove metode terora bile su prilagođene tim ciljevima. Iako su optužbe za navodna silovanja belkinja od strane crnaca često korišćene kao potka u široj propagandi, glavne mete nasilja bili su „beli i crni aktivisti koji su učestvovali u rekonstrukcijskim organima vlasti, Birou za oslobođene ljude, Ligi Unije ili Republikanskoj stranci“ (Slotkin, 2024:90).¹⁶³ Nasilje je bilo sistematski usmereno da izazove strah i onemoguću političko delovanje. Federalna vlast je pokušala da odgovori na ovaj talas terora Zakonom o građanskim pravima iz 1871. godine, koji je predsedniku Grantu dao ovlašćenje da suspenduje *habeas corpus* u pogođenim državama, pošalje vojne jedinice kao pojačanje državnim milicijama i pokrene istrage u okviru novostvorenog Ministarstva pravde (Slotkin, 2024:90).¹⁶⁴ Iako su neki zločini procesuirani, pravi učinak ove federalne akcije bio je kratkotrajan.

Do 1872. godine gotovo svi bivši konfederalisti su već povratili oduzeto pravo glasa i obavljanja javnih funkcija. Države Gornjeg i Srednjeg Juga proglašene su uspešno „rekonstruisanim“ i oslobođene su od federalne intervencije, što je omogućilo izbor konzervativnih demokratskih vlasti i povlačenje federalnih trupa, ostavljajući pravo glasa crnaca pod stalinim pritiskom belih poslodavaca i zastrašivanjem od strane paramilicija.¹⁶⁵ Kao što primećuje Dejvid Blajt, Demokratska pobeda na izborima za Kongres 1874. godine, vođena ekonomskom stagnacijom, dramatično je preokrenula politički krajolik, ostavljajući samo tri bivše konfederacijske države pod republikanskom kontrolom (Blight, 2001:130). Dugoročne posledice poraza federalnog projekta bile su duboke, nasilna kampanja je uspela u svojoj nameri da heroizuje Mit o izgubljenom cilju Konfederacije (*Lost*

¹⁶³ Kapetan Džordž Džad, agent Biroa za oslobođene ljude, već u augustu 1866. izveštava o rastućem neprijateljstvu prema Jenkijima i oslobođenim crncima, napominjući da belci „čine sve što mogu da ih ponize“. Nasilje je poprimilo razne oblike: od uništavanja simbola kao što je natpis „Jednaka prava“, do bičevanja, paljenja crkava i škola, te ubistava i linčovanja. Posebno su ranjivi bili crni političari i delegati u ustavnim konvencijama, od kojih su najmanje 10% njih postali žrtve nasilja, uključujući u to i sedam ljudi koji su ubijeni (Blight, 2001:113).

¹⁶⁴ Istrage, vođene od strane Kongresa, stvorile su jedinstvenu dokumentaciju o kolapsu zakona i poretka na mnogim područjima Juga, beležeći potresna svedočenja o brutalnim mučenjima i drugim nehumanim zločinima (Blight, 2001:117).

¹⁶⁵ U državama dubokog Juga, poraženi Klan zamenjen je novim oblicima organizovanog nasilja. Na scenu stupaju naoružane paravojne formacije poznate pod nazivima Crvene košulje (*Red Shirts*), Streljački klubovi (*Rifle Clubs*) i Bele lige (*White Leagues*). Ove grupe koordinisale su svoje terorističke akcije, koje su uključivale i napade na crnačke ili mešovite milicije. Nasilje je dostiglo vrhunac tokom guvernerskih izbora u Misisipiju 1875. i Južnoj Karolini 1876. godine. U Južnoj Karolini, u takozvanom Hamburškom masakru, Crvene košulje su napale crnačke milicije koje su čvale biračka mesta, a u drugim koordinisanim napadima ubijeno je na stotine crnaca koji su pokušali da glasaju. Kada je republikanski guverner Misisipija suočen sa naoružanom pobunom koja je pretila građanskim ratom, predsednik Grant je odbio da pošalje federalne trupe, obrazlažući da je severna javnost „umorna od bavljenja južnim neredima“ (Slotkin, 2024:90-91). Ova odluka, iako formalno povlačenje trupa nije završeno do 1877. godine, označila je praktični poraz Rekonstrukcije.

Cause) i uspostavi temelje za institucionalizovani sistem rasne segregacije i diskriminacije koji će trajati decenijama. Pokušaj da se ostvari „novo rođenje slobode“ iz Linkolnovog govora u Getisburgu, koje su republikanci pokušali da formalizuju kroz trinaesti, četrnaesti i petnaesti amandman Ustava, a zatim i u punoj meri primene u stvarnosti, bio je prekinut (Slotkin, 2024:64). Ujedno, kontinuitet nasilja i terora ostavio je trajne emocionalne posledice kod žrtava, oblikujući kolektivno pamćenje. Takav unutrašnji neuspeh u ostvarivanju potpune građanske jednakosti, usprkos privremenim uspesima, postavio je paradoksalnu situaciju za kasnije spoljnopolitičke narative. Iako federacija nije uspela da nametne jednakost unutar sopstvenih granica, ideje o američkoj moralnoj dužnosti da širi demokratiju i civilizacijski poredak preko okeana počele su da dobijaju na snazi, pronalazeći plodno tlo u dominantnim rasnim i kulturnim predrasudama.

Nakon sloma projekata Radikalne rekonstrukcije i povlačenja federalnih trupa iz južnih država, politička kultura Sjedinjenih Američkih Država okončala je fazu ideala univerzalne građanske jednakosti, da bi se ponovo usmerila ka obnovljenom nacionalnom identitetu koji je bio selektivan i ekskluzivan. Povratak Demokrata na vlast u državama Juga i učvršćivanje sistema segregacije doveli su do toga da je ideja američke izuzetnosti dobila rasno ograničenu formu, zasnovanu na kombinaciji mitova o osnivanju, granici i izgubljeom cilju. Rasna ideologija, potpomognuta pseudo-naučnim teorijama poput socijalnog darvinizma, ušla je u osnovu političkog diskursa, dok je pamćenje Građanskog rata počelo da se koristi za legitimizaciju regionalne autonomije i ograničenja federalne intervencije. Sa druge strane, industrijalizacija i urbanizacija stvarale su nove izazove za političku kulturu, pa je Mit o granici preoblikovan tako da širi spektar „civilizacijskih“ sukoba obuhvata ne samo borbu protiv domorodačkih naroda nego i tumačenje industrijskih i urbanih promena kao nastavka procesa linearnog društvenog razvoja (Adas, 2001:1716).¹⁶⁶ Takva interpretacija pokazuje kako se prvobitna teritorijalna logika doktrine mogla preneti na tehnološke i infrastrukturne poduhvate koji funkcionišu kao motor integracije novih prostora.¹⁶⁷

U periodu nakon Građanskog rata ideja o zapadnoj ekspanziji dobila je jednu od svojih najsnažnijih reinterpetacija u sintezi Mita o granici sa doktrinom „manifestne sudbine“ (*Manifest Destiny*), čija su opravdanja prelazila iz sfere pragmatičnih interesa u sferu teleološkog promišljanja nacionalne misije. Argument da širenje prema zapadu proizlazi iz prirodnih zakona rasta nacije oslanjao se na ideju da Sjedinjene Američke Države imaju istorijsku sudbinu da popune prostor kontinenta, pri čemu se uklanjanje starosedelačkih naroda i zajednica drugih etno-kulturnih tradicija smatralo neminovnim procesom (Stephanson, 1995:48-63).¹⁶⁸ U javnim i političkim govorima takva ekspanzija se retko kada predstavljala kao kolonijalno osvajanje; umesto toga, govorilo se o civilizacijskom proboju, o prenošenju slobode i ekonomskog napretka na teritorije koje su navodno bile zaostale u divljaštvu. Ovakav spoj darvinizma i nacionalnog mesijanizma omogućio je redefinisavanje zapadne ekspanzije iz geopolitičkog instrumenta u deo američke identitetske naracije. Tekstovi političkih komentatora sredine XIX veka često su isticali u štampi da su anglo-saksonska energija i radne navike posvećene zauzimanju novih prostora u svetlu posebne istorijske misije (Stephanson, 1995:56). Progres društva predstavljen je kao neprekidan prelazak sa „nižih“ stadijuma razvoja ka višim, prema antropološkim teorijama stadijuma civilizacije preuzetim iz Evrope (Judis,

¹⁶⁶ Različiti modeli su zagovarali linearni razvojni put kojim bi tradicionalna društva trebalo da prođu kako bi dostigla američki standard demokratije i kapitalističkog prosperiteta. Izostavljanje aspekata nasilja ili prisilnih transformacija u ovim teorijama jasan je pokazatelj kulturne selektivnosti u kojoj je konstrukcija slike SAD kao benevolentnog uzora ignorisala stvarnost istorijskih iskustava.

¹⁶⁷ Slotkin ističe da železnička mreža postaje simbol modifikovanog „frontier“ mita - umesto pionira na konjima, lokomotiva nosi obećanje ekonomske integracije i širenja prosperiteta (Slotkin, 2024:107). Promoteri transkontinentalnih železnica poput Vilijama Gilpina koriste retoriku manifestne sudbine da opravdaju velike infrastrukturne projekte, videći neiskorišćeni Zapad kao skladište sirovina namenjenih industrijskom osvajanju sveta.

¹⁶⁸ Protivnici, poput propovednika Vilijama Eleri Čeninga, upozoravali su još 1830-ih godina da tvrdnja o istorijskoj sudbini nosi opasnu implikaciju: normalizovanje agresije u ime višeg dobra. Čening je nazivao takvu argumentaciju „gnusnom sofistikom“, ističući da nema božanskog određenja koje može opravdati otimanje tuđih teritorija (Stephanson, 1995:50).

2004:11-29, prema: Ambrosius, 2017:200). Ta linearna vizija istorije isključivala je mogućnost opstanka paralelnih kulturnih modela unutar istog geografskog prostora,¹⁶⁹ dok je su obrazovni sistem i popularna kultura, u ulozi ideoloških aparata, slavili su kolonijalne pionire „Grada na brdu“ ne kao fizičke osvajače prostora nego kao nosioce posebnog duhovnog kvaliteta koji SAD daje pravo da oblikuje budućnost kontinenta. Uprkos privlačnosti ovako objedinjene vizije ekonomskog interesa i duhovne misije, ona je ignorisala nagle društvene lomove koje su pratile svaki talas ekspanzije. Protivrečnosti između navodne svrhe oslobađanja novih prostora za demokratski razvoj i stvarne prakse kulturne homogenizacije bile su jasne kritičarima poput Danijela Djuj Barnarda koji je pobornicima „manifestne sudbine“ prebacivao pohlepu za tuđim resursima maskiranu u jezik neizbežnog poziva (Stephanson, 1995:56). Kako se granica pomerala sve dalje, moralni aspekt ekspanzije dobio je novu dimenziju kroz povezivanje sa međunarodnom politikom. Ekspanzija je oblikovala američki identitet na način koji je spajao političke i materijalne dobitke sa simboličkom konstrukcijom, tako što je Mit o granici postao vizura kroz koji su tumačeni konflikti, od urbanih radničkih pobuna do prekookeanskih pohoda; pri čemu se svaki novi izazov mogao videti kao nova „divljina“ koju treba savladati. Navedeni obrazac olakšao je kasniju tranziciju od kontinentalne ekspanzije ka daljim spoljnopoličkim pothvatima krajem XIX i početkom XX veka. Kada su unutrašnje granice zatvorene i proces naseljavanja zapada završen, javila se potreba da se Mit o manifestnoj sudbini prilagodi novim okolnostima koje podrazumevaju traženje prostora za delovanje izvan američkog kontinenta. Jedan od ključnih elemenata ove transformacije bila je sve intenzivnija povezanost sa ideologijom anglo-saksonskog rasnog identiteta (Horsman, 1981).¹⁷⁰ Pojam „Manifest destiny“ koji je sredinom veka gotovo isključivo značio širenje unutar kontinenta, tako je pred kraj stoleća prerasao u legitimaciju za prisustvo na Pacifiku, Karibima i kasnije u Aziji.¹⁷¹

*

Kako Lojd Ambrozijus navodi, 1880. godine američka ekonomija proizvodila je tek nepunih 15% svetskog industrijskog proizvoda, dok je do 1913. taj udeo porastao na 32%. Ovakav uspon je zahtevao radnu snagu koja se nije mogla obezbediti samo putem rasta broja stanovnika iz prirodnog priraštaja, već iz intenzivne migracije iz Evrope, koja je davala stalni priliv neophodan za masovnu proizvodnju. Industrijska baza proširena je kroz sektore kao što su proizvodnja čelika, koja je činila temelj infrastrukture za širenje železnica i urbanih područja, zatim tekstilna industrija koja se prilagodila rastućoj potražnji unutar zemlje i inostranstva, te prerada hrane i poljoprivrednih proizvoda pri čemu su visoki agrarni prinosi omogućavali izvoz viškova. Paralelno s tim, značajno povećanje potrošnje energije - čak 3.7 puta prema prethodnim decenijama - oslanjalo se na ogromne rezerve uglja, nafte, prirodnog gasa i potencijal hidroenergije koje su SAD činile energetski samodovoljnom privredom (Ambrosius, 2017:31).¹⁷²

¹⁶⁹ Političke elite Revolucionarnog perioda svesno su povezale zaštitu republikanizma sa održavanjem rasne hijerarhije. Tomas Džeferson je, na primer, smatrao da slobodni posedi (*freeholding*) predstavljaju osnov demokratske stabilnosti te je u ogromnim rezervama zemlje na zapadu video zalihu resursa koja će trajati „hiljadu generacija“. Ova zemlja bila je nastanjena domorodačkim narodima čiji se kulturni obrasci nisu uklapali u evropsko-američke modele organizacije zajednice (Slotkin, 2024:32). Obećanje o „civilizaciji“ često je bilo uvod u istrebljivanje ili prisilnu asimilaciju.

¹⁷⁰ Ova komponenta dobija na značaju i u tekstovima pojedinih autorki tog vremena, koje imperijalnu agendu spajaju sa konceptom „republikanskog majčinstva“, tvrdeći da majčinski uticaj ima moć da oblikuje ne samo domaći život već i međunarodni poredak. Tako Sara Hejl vidi američku ženu kao čuvara moralnih vrednosti koje prate ekspanziju anglo-saksonske civilizacije širom sveta (Kaplan, 1998:597), čime povezuje „žensku sferu“ privatnog doma sa procesima globalne rasne dominacije.

¹⁷¹ Ninković ističe da je ideja „otvorenih vrata“ prema Kini krajem XIX i početkom XX veka primer kako su američke elite prilagođavale narativ misije: Kina nije viđena samo kroz prizmu trenutnih ekonomskih interesa kao ogromno tržište, već i prostor koji „čeka“ civilizatorsku misiju Zapada (Ninkovich, 1999:45). Ono što ostaje karakteristično za ideju ekspanzije jeste sposobnost prilagođavanja novim okolnostima, od Džefersonovih usmerenja ka teritorijalnoj „agrarnoj rezervi“, preko Tarnerove teze o značaju stalnog pomeranja granice, do interpretacija industrijskog širenja kod Teodora Ruzvelta. Bez obzira na promenu parametara - prelaska iz guste pogranične šume u globalnu mrežu trgovačkih ruta - princip je ostao isti: američka ekspanzija vođena je osećajem višeg cilja kojim se opravdava nadmetanje za prostor, resurse i uticaj nad drugim narodima (Ambrosius, 2017:201-203).

¹⁷² Kako Laféber ističe: „Sjedinjene Države su se razvile u veliku industrijsku silu, ali su platile visoku cenu za tu

Ekonomski napredak SAD-a odvijao se u okruženju u kome neposredni susedi nisu predstavljali vojnu pretnju, što je državi omogućavalo da fiskalna sredstva investira prvenstveno u unutrašnju izgradnju umesto u vojni aparat. Realnost relativne sigurnosti otvorila je prostor za izvoz kapitala i dobara ka Latinskoj Americi i Aziji bez straha od regionalnog sukoba velikih razmera. Međutim, strukturalna transformacija društva, prelazak sa agrarnog na pretežno industrijsko stanovništvo, stvorila je i nove klasne hijerarhije; dok su vlasnici kapitala konsolidovali bogatstvo kroz trustove i monopole, migrantska radna snaga suočavala se sa niskim platama i nesigurnim uslovima rada. Porast moći industrijskih magnata i koncentracija kapitala doveli su do potrebe za drugačijim odnosom između državne vlasti i privredne delatnosti. Federalna vlada je u tom pogledu zauzela dvostruku poziciju: s jedne strane održavala je *laissez-faire* pristup koji se uklapao u opštu ideologiju individualizma, a s druge strane je razvijala institucionalne mehanizme kojima bi se mogle preduprediti krize nastale usled ekonomskih disbalansa i prirode kapitalističke ekonomije koja je usmerena ka stalnom rastu. Pokom ove transformacije nastajali su novi socijalni problemi - prenaseljenost radničkih četvrti, nedostatak higijenskih standarda, politička korupcija i periodične epidemije bolesti postali su stalni pratioci urbanog rasta. U tom kontekstu javljali su se progresivistički pokreti koji su pokušavali da povežu ideju efikasnosti sa pružanjem socijalnih usluga (Wiebe, 1967:176-177). Privatni filantropski fondovi pratili su ove inicijative ulaganjima u obrazovanje i stanovanje, ali često kroz paternalističku prizmu koja nije dovođila u pitanje temeljne ekonomske odnose. Razvoj infrastrukture imao je bitnu ulogu u oblikovanju urbane mreže, gradovi poput Čikaga, Pitsburga ili Detroita su postali centri industrijske proizvodnje povezane železnickim linijama sa okeanskim lukama i unutrašnjim tržištima. Potreba za boljim organizovanjem izazivala je sveobuhvatniju birokratizaciju društva, u kojoj je nova srednja klasa administrativaca pronašla svoje mesto unutar korporacija ili državnih tela sposobnih da koordinišu ogromna ekonomska i društvena kretanja. Snaga stečena kroz industrijalizaciju učvrstila je osećaj američke izuzetnosti kroz ideološke narative tog vremena. Predstava o zemlji kao tehnološki naprednoj sili koja ima moralno pravo da svojim modelom upravljanja utiče na druge, kao „obrazac za budućnost manje srećnih naroda i manje razvijenih kultura, ne samo da je opravdavala sve veći intervencionizam u spoljnom svetu, već je često podsticala sklonost ka omalovažavanju vrednosti i održivosti stranih, posebno nezapadnih, kultura“ (Adas, 2001:1696).

Tržišna privreda je zahtevala širenje oslanjajući se na sve veću integraciju sa globalnim kapitalističkim sistemom, pri čemu su i američke regionalne ekonomije, nekada relativno izolovane, postajale deo šire nacionalne mreže proizvodnje i razmene (Agnew, 1987:8-15). Model kapitalističkog rasta izrazito je zavisio od sposobnosti da se kapital akumulira i preusmerava ka sektorima sa najvećim potencijalom prinosa, što je i dovođilo do ubrzane industrijalizacije i stvaranja složenih struktura korporativnog upravljanja tržištem. Od kraja XIX veka, SAD prelazi sa dominantnog izvoza agrarnih proizvoda ka povećanoj prodaji industrijskih dobara: mašina, prerade metala, gotovih tekstila. Navedena promena se može posmatrati kao faza sazrevanja kapitalističkog tržišta u kojoj tehnološke inovacije diktiraju strukturu ponude. Međutim, ta preorijentacija počela je da zavisi od pristupa sirovinama i tržištima izvan granica države. Progresivno rastuća zavisnost od strateških minerala i drugih sirovina iz Latinske Amerike, Afrike ili Azije upotpunila je obrazac međuzavisnosti domaće industrije sa periferijom svetskog sistema. Na međunarodnom planu američki kapitalistički interesi sve su više učestvovali u oblikovanju i nametanju politike otvorenih vrata za trgovinu i investicije. Takva je politika bila praktičan odgovor na imperativ plasmana viška kapitala i robe nastalog iznad potrebe unutrašnje potrošnje (Tyrrell, 1991:1046).¹⁷³ Na kraju ovog

privilegiju. Pošto su efikasne mašine proizvodile sve više i više industrijske i poljoprivredne robe, potrošnja nije mogla da održi tempo. Rezultujućoj deflaciji bio je potreban samo podsticaj proizašao iz nekoliko propasti velikih banaka ili firmi sa Vol Strita da bi gurnula ekonomiju u potpunu depresiju. U dvadeset pet godina posle 1873. godine, polovina su bile godine depresije: 1873-1878., 1882-1885. i 1893-1897. (LaFeber, 1963:8).“ Ovakvi ekonomskih ciklusi zahtevali su eksterno rešenje - pronalaženje novih tržišta za plasiranje viškova robe.

¹⁷³ Prisustvo američkih korporacija na inostranim tržištima počinje da formira klice onoga što će postati multinacionalno poslovanje. Istraživanja Mire Vilkins pokazuju kako kompanije počinju da organizovano deluju izvan nacionalnih granica u decenijama pre Prvog svetskog rata (Wilkins, 1970).

razdoblja SAD ulaze u red vodećih industrijskih sila čiji domaći model proizvodnje i potrošnje utiče na definisanje pravila igre unutar globalnog kapitalističkog poretka.

5.4.2 Spoljna politika SAD pred dolazak Vudra Vilsona na vlast

Monroova doktrina, formulisana 1823. godine u specifičnom kontekstu postnapoleonovske Evrope i rastućih nezavisnih pokreta u Latinskoj Americi, u svojoj osnovnoj verziji sadržavala je dva ključna principa: odbacivanje evropskog kolonijalnog širenja na prostor zapadne hemisfere i uzdržavanje Sjedinjenih Američkih Država od uplitanja u političke konflikte ili sistem vlasti evropskih država (Ninkovich, 1999:28). Iz perspektive tadašnjeg američkog političkog rukovodstva, ova doktrina bila je strateški odgovor na rizik da velike sile poput Velike Britanije, Španije, Francuske ili Rusije pokušaju da vrate kontrolu nad bivšim kolonijama ili uvedu monarhistički model upravljanja na američkom kontinentu. Doktrina je istovremeno imala recipročnu komponentu: obećanje da će SAD ostati van evropskih političkih sukoba i struktura saveza usmerenih na očuvanje kontinentalnog balansa snaga. U prvim decenijama nakon njenog proklamovanja Monroova je doktrina postojala pretežno kao deklarativna, bez mehanizama aktivnog sprovođenja. Činjenica da su evropske sile bile zaokupljene sopstvenim pitanjima ravnoteže moći omogućila je Sjedinjenim Državama da izbegnu ozbiljna iskušenja po verodostojnost stavova navedenih u njoj. Ni kasnije tokom XIX veka doktrina nije često bila predmet direktne primene, pošto su pokušaji koji su mogli ugroziti američku sferu interesovanja, poput francuske intervencije u Meksiku ili britanske aspiracije prema Centralnoj Americi, rešavani putem diplomatskih pregovora i povremenih demonstracija spremnosti za odbranu principa. Ideja o „neprenosu“ teritorija iz jednih evropskih ruku u druge (*nontransfer principle*) takođe se uklopila u ovaj okvir kao dopunski mehanizam sprečavanja promena kolonijalnog vlasništva koje bi mogle stvoriti novu pretnju (LaFeber, 1963:37). Nepostojanje direktne opasnosti od evropskog kolonijalizma tokom prve polovine XIX veka nije umanjio simboličku vrednost doktrine. Ona je postepeno dobijala status dogmatske tačke američke spoljnopoličke misli, korišćena kao referenca za legitimaciju različitih postupaka prema Latinskoj Americi. Njeni originalni principi nisu imali militarističku dimenziju - naprotiv, cilj je bio definisanje „spoljašnjeg zida“ iza kojeg SAD može graditi sopstveni društveni i ekonomski model bez straha od nametanja stranih sistema vlasti (Ninkovich, 1999:28-29). Time se stvarao prostor za unutrašnju stabilnost koja je bila preduslov razvoja potencijala za kasniji globalni angažman.

Krajem XIX veka Monroova doktrina doživljava niz reinterpretacija i proširenja koja su odražavala promenu u geopolitičkim i ekonomskim prioritetima Sjedinjenih Američkih Država. U razdoblju koje je pratilo industrijski rast, zatvaranje unutrašnje granice i jačanje međunarodne trgovine, američke političke elite doktrinu prestaju da percipiraju kao pasivno sredstvo zaštite hemisfere, već kao aktivnu platformu za širenje uticaja, uključujući otvoreno uplitanje u unutrašnja pitanja susednih država.¹⁷⁴ Takva namera počinje da se formuliše paralelno s interesima američkih ekonomskih aktera. Rast kapitalističkog tržišta potkrepio je potrebu za zaštitom komercijalnih ulaganja, a fokusiranje ekonomske aktivnosti ka Karibima i u Centralnoj Americi činile su očuvanje političkog i ekonomskog poretka u njima imperativom, uz pomak od isključivo defanzivnog stava prema evropskim kolonijalnim aspiracijama ka uključivanju proaktivnog nadzora nad državama Zapadne hemisfere. Ovaj proces evolucije može se prepoznati kroz pomeranje od deklarativnog principa „no transfer“ ka konceptu „međunarodne policijske moći“ (*international police power*) Teodora Ruzvelta, kojim se pravdalo direktno uplitanje onda kada bi vlasti latinoameričkih zemalja

¹⁷⁴ Originalni principi Monroove doktrine ostali su relativno jednostavni: nema novih kolonija evropskih sila na američkom kontinentu i nema američkog učestvovanja u evropskoj politici. Ali njihova dugoročna važnost leži u načinu na koji su subjekti mogli definisati kategorije „našeg prostora“ i „njihovog prostora“; taj binarni okvir biće temelj daljih reinterpretacija koje će prelaziti granice striktno pasivne odbrane hemisfere kako bi opravdale ekspanzionističke ambicije Sjedinjenih Država.

ugrozile stabilnost ili doprinosile jačem evropskom prisustvu u regionu (Ninkovich, 1999:33). U ideološkom smislu, ove su se promene oslanjale na retoriku o civilizacijskoj misiji SAD, koja se uklapala u već postojeće mitske narative o američkoj izuzetnosti i moralnom predvodništvu. Iako su i ranije političari poput Henrija Kleja zagovarali vodeću poziciju SAD „na čelu cele hemisfere“ kao prirodan nastavak kontinentalnog širenja, tek su krajem XIX veka takvi stavovi dobili direktnu institucionalnu afirmaciju kroz diplomatiju i demonstraciju vojne moći (LaFeber, 1963:3-4).

Promene Monroeove doktrine bile su tesno povezane sa već pomenutim Turnerovim tumačenjima zatvaranja unutrašnje granice i prelaska ekspanzivnih energija ka spoljnim ciljevima. Fredrik Džekson Turner krajem XIX veka ističe tezu da završetak naseljavanja pacifičke obale neće zaustaviti ekspanzionističke impulse, nego da će se oni, naprotiv, preneti na zahteve za „snažnom spoljnom politikom, međuokeanskim kanalom, oživljavanjem naše moći na morima i proširenjem američkog uticaja na udaljena ostrva i susedne zemlje“ (LaFeber, 1963:70). Druga ideja je koja je izvršila snažan uticaj jeste teza Bruksa Adamsa da se jedinstvena i istinska demokratija Amerike može sačuvati samo spoljnom politikom ekspanzije, a iako Adams „nije stekao Turnerovu slavu među laicima, svoje je ideje preneo Teodoru Ruzveltu i drugima koji su vodili američku ekspanziju na prelazu iz 19. u 20. vek“ (Williams, 1955:382-383).

Monroova doktrina tada već deluje kao mehanizam zaštite globalne trgovinske ravnoteže iz perspektive američkih interesa: ako je prvobitni cilj SAD bio da spreče evropsku dominaciju Latinske Amerike, isti princip je mogao biti primenjen i na druge regione gde postoji opasnost od monopola nad tržištem ili resursima. Teorije socijalnog darvinizma doprinosile su predstavljanju slabijih ili nestabilnih vlada kao prepreke „prirodnom“ razvoju civilizacije koju SAD treba da ubrza ili usmeri. Tako se Monroova doktrina ovenčala moralnom ideološkom nadgradnjom kojime se prikrivaju ekonomski motivi: intervencije počinju da se predstavljaju kao pomoć narodima koji nisu sposobni da sami očuvaju političku nezavisnost ili ekonomski prosperitet. Sve to stvara legitimizacijski temelj za početak XX veka kada će „korolar Teodora Ruzvelta“ (1904) promovisati koncept „međunarodne policijske sile“, otvoreno priznajući pravo SAD-a da intervenišu radi održanja stabilnosti čak i bez neposredne evropske pretnje. Ovo pomeranje naglašeno je već u slučajevima poput američkog angažmana oko Venecuele sredinom 1890.-ih, gde je *State Department* vešto iskoristio arbitražu pograničnog spora između Britanske Gvajane i Venecuele kako bi reafirmisao princip zabrane evropskog kolonijalizma u Latinskoj Americi (LaFeber, 1963:269).¹⁷⁵ U pozadini ovog poteza ležala je sve jača povezanost ekonomskih interesa sa geopolitičkim strategijama: rast trgovine sa karipskim i centralnoameričkim lukama, kao i investicija američkih kompanija u infrastrukturu stvorili su potrebu za stabilnim okruženjem koje će omogućiti nesmetano poslovanje. Praksa međunarodnog intervencionizma nastavila se još snažnije posle 1898. godine, kada je rat sa Španijom otvorio SAD pristup ključnim teritorijama - Kubi, Portoriku i Filipinima. Formalno oslobođenje Kube bilo je praćeno *Platovim amandmanom* (1901) kojim se legalizovalo pravo SAD na buduću intervenciju u kubanske unutrašnje poslove i uspostavljanje stalne mornaričke baze u zalivu Guantanamo.¹⁷⁶ Ovakva kombinacija suverenog priznanja i pravno-institucionalizovane kontrole pretvorila je Kubu *de facto* u protektorat, čime se ostvarivao ideal koji će kasnije formalizovati „Ruzeveltov korolar“ Monroeove doktrine. Sa druge strane, Portoriko je pak potpuno integrisan u američki pravni sistem kao teritorija pod neposrednom upravom Kongresa.¹⁷⁷ Pored primera Portorika, važno je istaći da

¹⁷⁵ *State Department* uspeva da osigura britansko priznanje principa zabrane evropskog kolonijalizma (*doctrine of European abstention*) u Latinskoj Americi, čime se potvrđuje dominantna američka pozicija u hemisferi (LaFeber, 1963:315). Ovaj diplomatski proboj označava početak Američko-Britanskog „prijateljstva“ u međunarodnim odnosima, koje u neprekinutom kontinuitetu traje do današnjih dana. Ovo će savezništvo imati svoju potvrdu već nekoliko godina kasnije, tokom Američko-Španskog rata, u kojem je Britanija podržavala Američke interese.

¹⁷⁶ *Platov amandman* je zabranio Vladi Kube da sklapa bilo kakav međunarodni sporazum koji bi mogao da ugrozi ili potkopa kubansku nezavisnost ili da dozvoli stranim silama osim SAD da koriste ostrvo u vojne svrhe. Takođe je dao Sjedinjenim Državama apsolutno pravo da se mešaju u bilo koje kubanske poslove kako bi branile kubansku nezavisnost i održavale vladu koja bi demokratski služila građanima.

¹⁷⁷ Odnos prema Karibima postaje strateški važan zbog planova o izgradnji međuokeanskog kanala. Priprema terena za gradnju Panamskog kanala uključivala je podršku kolumbijskoj pokrajini Panami pri proglašenju nezavisnosti 1903.

tokom ovog perioda ekonomski internacionalizam menja klasični imperijalistički ton ekspanzije. Umesto otvorenog pripajanja teritorija sa kraja XIX veka, dolazi do preferiranja modela indirektno kontrole kroz finansijske mehanizme, pomorsku dominaciju i političko mentorstvo lokalnih elita.¹⁷⁸ Osnovna ideja bila je zadržavanje uticaja bez stalnog vojnog prisustva, a interes se ostvarivao kreditima, investicijama i trgovinskim sporazumima pod povoljnim uslovima za američke partnere. Kritičari ovakve politike upozoravali su da prelazak sa političkog imperijalizma na formu ekonomskog nadzora ne uklanja problem zavisnosti niti neravnomerne raspodele koristi od međunarodne razmene.

Ekspanzionistička politika Sjedinjenih Američkih Država u kasnom XIX i ranom XX veku, u oblasti Pacifika i Azije, razvijala se istovremeno sa strateškim angažmanima u Karibima, pri čemu su, na sličan način, ekonomski interesi, pomorska moć i ideološki narativi o otvorenim vratima prema azijskim tržištima činili komplementarne elemente hegemonijske strukture. Još od sredine XIX veka američke aktivnosti na Pacifiku započele su trgovačkim i misionarskim prisustvom: prvi formalni ugovori sa Kinom potpisani su 1844. godine, a Komodor Metju Peri je 1854. otvorio Japan američkoj trgovini, integrišući ovu zemlju u okvir šireg pacifičkog ekonomskog sistema (LaFeber, 1963:5). Od tog trenutka politika prema istočnoazijskim državama oblikovala se kroz saradnju sa evropskim silama radi očuvanja jednakih prava i samostalnih akcija osmišljenih da obezbede trajne trgovačke veze. Vizija „open-door“ pristupa podrazumevala je ravnopravnu trgovinsku participaciju svih sila bez teritorijalnih aneksija, ali je njegova praksa pokazivala spremnost na demonstraciju sile kada bi američka prava bila ugrožena; pa se tako u odnosima sa Japanom nije oklevalo sa slanjem mornaričke sile radi nametanja zahteva (LaFeber, 1963:30). Kako se industrijska proizvodnja širila, interes za Pacifik dobio je novu dimenziju kroz infrastrukturne projekte i planove o Panamskom kanalu. U tom kontekstu Havaji postaju fokus intenzivne političke borbe: još od 1820-ih američki su misionari formirali kolonije, pa su trgovački brodovi iz Nove Engleske koristili Honolulu kao logističku tačku. Krajem XIX veka jačanje japanskih interesa konačno je slomilo prethodno uspešne opozicije aneksiji havajskih ostrva u državnu teritoriju SAD; Predsednik Vilijam Makinli predlaže sporazum o pripajanju 1897. godine, koji Kongres naredne godine i usvaja povezivanjem aneksije sa očuvanjem trgovinskih prava u Dalekom istoku. Rat sa Španijom 1898. godine ubrzao je logističku transformaciju prisustva u Pacifičkom području.¹⁷⁹ Pobeđama na Filipinima SAD stiču kontrolu nad ključnim pomorskim bazama koje su služile za obezbeđenje trgovačkih ruta ka Kini, Japanu i drugim pacifičkim destinacijama.¹⁸⁰ Pojedini autori mapiraju Honolulu kao komunikacioni centar novog pacifičkog trgovinskog koridora koji funkcioniše kao niz „koraka do Azije“, što je vizija koja uklapa i Filipine u svrhu kompletiranja ovog lanca dominacije (Stephanson, 1995:92). Ovakva konstrukcija spaja geografski determinizam sa mitologijom manifestne sudbine, u kojoj je Monroova doktrina reinterpretirana kroz „Ruzeveltov korolar“ pružila politički okvir za angažman čak u regijama koje formalno ne potpadaju pod Zapadnu hemisferu.¹⁸¹ Hegemonijski okvir ovih poteza zasnivao se na

godine, nakon čega su SAD odmah potpisale ugovor o trajnoj kontroli zone kanala. Njegova izgradnja je osiguravala mogućnost brzog mobilisanja mornarice između Atlantskog i Pacifičkog okeana, pa je postala fundament Ruzeveltove politike projekcije moći.

¹⁷⁸ Toni Smit napominje povodom Kube: „Posle rata, američki okupatori su morali da uspostave neku vrstu reda. Aneksija Sjedinjenim Državama bila je barem mogućnost; Havaji su aneksirani u julu 1898. godine, a Sjedinjene Države su do tada imale dugogodišnje iskustvo u dodeljivanju državnosti narodima koji su se organizovali na način kompatibilan sa ustaljenim nacionalnim praksama. Ali za Kubu i Filipine, Vašington je umesto toga zaključio da je za tako brojne narode, toliko različite od Severnoamerikanaca, eventualna samouprava poželjnija. U tim okolnostima, pokušaj uspostavljanja demokratske vlade na lokalnom nivou, a zatim odlazak, bilo je sve što su Amerikanci hteli da urade“ (Smith, 1994:5).

¹⁷⁹ Administracija, svesna opasnosti po „otvorena vrata“ u Aziji, unapred je jačala Američku azijsku flotu. Dovođenje oklopne krstarice „Baltimore“ samo mesec dana pre Bitke kod Manile pokazuje da ishod nije bio „srećna okolnost“ već deo planirane ofanzivne strategije (LaFeber, 1963:362).

¹⁸⁰ Povodom Filipina, protivnici ekspanzije su tvrdili da širenje na ne-kontinentalne oblasti ugrožava Ustav SAD i društveni poredak; protivargument je bio da sigurnost trgovine ne može biti garantovana bez kontrole važnih tržišta istočne Azije, pri čemu Filipini i Havaji predstavljaju neizostavne strateške tačke na putu ka njima (LaFeber, 1963:415).

¹⁸¹ Konflikti poput onog na Samoi dodatno ilustruju kako moralna retorika može pratiti pragmatične interese: američki državni sekretar Bajard u raspravi sa nemačkim šefom diplomatije tvrdio je da SAD imaju odgovornost očuvanja samouprave domaćeg stanovništva, dok je takođe navodio i položaj Samoe kao strateški na budućem „velikom putu

spoju ekonomske računice i ideološke projekcije navodne američke misije modernizacije drugih naroda.

*

Kombinovanje nacionalnog identiteta i iz njega izvedenog nacionalnog ponosa sa univerzalnim „moralnim pozivom“, pred sam početak dvadesetog veka i u godinama koje vode ka Prvom svetskom ratu, postalo je jedno od najstabilnijih ideoloških uporišta američke spoljne politike. Ova sinteza nastala je kao rezultat procesa dugog trajanja u kojem su se politički mitovi, rasni i kulturni stereotipi, religiozni narativi i ekonomski interesi ispreplitali i isticali predstavu o sopstvenoj „izuzetnosti“. Nacionalni ponos crpeo je snagu iz priča o pionirima koji su se naseljavali najpre prve kolonije, a zatim i dalje na zapad, institucionalizovanog kolektivnog pamćenja borbe za nezavisnost i Građanskog rata, kao i iz uspeha industrijalizacije koja je SAD svrstala među vodeće svetske ekonomije. Univerzalni moralni poziv proistekao je iz ideje da se unutrašnja energija i dokazani model društvene organizacije moraju projektovati na međunarodni plan radi unapređenja celog čovečanstva. Ta dva elementa, introspektivna afirmacija sopstvenih dostignuća i ekstrovertno usmerena misija nisu delovali kontradiktorno. Naprotiv, upravo u njihovom spoju ležala je specifičnost „američkog pristupa“ svetskim pitanjima. Vilsonovo viđenje međunarodnog poretka, oslanjalo se na pretpostavku da američka istorija predstavlja primer usklađivanja slobode pojedinca sa društvenim poretkom koji može poslužiti i drugima.¹⁸² Ovakva retorika transformisala je potencijalne geopolitičke kalkulacije u pitanje „višeg cilja“, a spoljnu politiku premestila iz sfere pragmatičnih interesa u navodni domen takoreći svetih dužnosti. Ipak, taj je moralni poziv bio je površinski inkluzivan ali sadržinski ekskluzivan.

Iako se govorilo o univerzalnim vrednostima slobode i demokratije, njihova definicija polazila je od zapadnih političkih tradicija i interesa kapitalističkog tržišta. Time se legitimisalo pravo intervencije ne samo vojnom silom nego i ekonomskim alatima u zemljama koje nisu delile iste institucionalne oblike vlasti ili obrasce privrede. Takav spoj nacionalne samouverenosti i univerzalističkog poziva imao je svoje izvore u dugoj tradiciji političkih mitova. Pionirski narativ naglašavao je premoć snage volje nad materijalnim preprekama; revolucija protiv britanske krune predstavljena je kao trijumf zajedničkih principa iznad partikularnih interesa; građanski rat tumačen je kao „moralno pročišćenje nacije“. Svaka od ovih epizoda ulazila je u kanon normativnih priča kojima su politički lideri služili kako bi opravdavali projekciju moći van granica, pružajući fleksibilan okvir za vrlo različito definisane akcije - od humanitarnih intervencija do otvorenih vojnih kampanja. Uprkos idealističkoj retorici, takvi potezi ukazivali su kako nacionalna procena interesa ostaje presudna čak kada se govori o dobrobiti čovečanstva. Kritičari ovakvog hegemonijskog bloka ukazivali su na rizik kulturne homogenizacije i potiranja lokalnih tradicija pod maskom univerzalnosti. Neki su smatrali da povezivanje nacionalnog ponosa sa moralnim mesijanizmom nosi opasnost ignorisanja legitimnih razlika među narodima, te mogućnost sukoba kada druge kulture odbace ponudeni model uređenja. Ipak, navedena je postavka omogućila moćnu propagandnu osnovu: mogla se plasirati domaćoj javnosti kao potvrda sopstvene posebnosti i istovremeno međunarodnoj publici kao iskrena ponuda partnerstva zasnovanog na idealima. Time što nije povlačila jasnu liniju između sopstvenog interesa i univerzalizma omogućavala je dinamičnu prilagođavanje kontekstu, bilo da se radilo o mobilizaciji u odbrani slobodne trgovine ili o angažmanu radi sprečavanja navodnih masovnih povreda ljudskih prava. U funkciji vladajućih struktura oba elementa kao povratna sprega uticali su jedan na drugi: nacionalni ponos je pružao kredibilitet

trgovine“ preko Panamskog kanala i velikih američkih luka na zapadnoj obali, koje su u međuvremenu povezivane železničkom mrežom sa unutrašnošću teritorije. Nemački odgovor je bila konstatacija da Amerikanci tretiraju ceo Pacifik „kao sopstveno jezero“ (LaFeber, 1963:55).

¹⁸² Religijski diskurs bio je jedan od ključnih mehanizama za integrisanje ova dva polja. Pojmovi kao što je „božanska promisao“ (*Divine Providence*), koji su često korišćeni u političkoj retorici, davali su (pseudo)teološku podlogu imperativu spoljnopolitičkog angažmana. Vilsonova izjava da članstvo u Ligi naroda znači „učiniti svaku naciju plemenitijim instrumentom božanske promisli“, svedoči kako se spajanje nacionalnog ponosa sa univerzalnim moralnim pozivom artikulisalo kroz viziju o misiji koju Bog poverava američkom narodu (prema: Ambrosius, 2017:236).

moralnom pozivu, a moralni poziv je opravdavao održavanje vodeće globalne pozicije koja taj ponos učvršćuje. Rezultat je spoljna politika koja kombinuje simbolički kapital mitova sa konkretnim mehanizmima ekonomske i političke moći kako bi održala status SAD-a kao „predvodnika“ civilizacije i globalnog poretka oblikovanog po sopstvenim merilima.

Kada se sva četiri odeljka u ovom poglavlju sagledaju kao jedinstvena istorijsko-teorijska celina, može se razumeti da wilsonovski mit o američkoj „izuzetnosti“ i „moralnoj“ međunarodnoj misiji nije nastao kao izolovana ideja s početka XX veka, niti kao prosta posledica političkog delovanja Vudroa Vilsona, već kao rezultat dugotrajnog taloženja različitih mitskih, institucionalnih, društveno-ekonomskih i spoljnopolitičkih obrazaca koji se mogu pratiti od samih početaka kolonijalnog iskustva. Drugim rečima, Vilson nije „izmislio“ ideju da Sjedinjene Američke Države imaju poseban istorijski zadatak; on je zatekao već formiran i višeslojno razvijen simbolički narativ, a zatim ga je preveo u koncepciju spoljne politike koja se od njega na dalje smatra kanonom modernog liberalnog internacionalizma. Zato je moguće uspostaviti jasnu komplementarnu logiku kroz ceo iznenti istorijski tok: ono što se u periodu prvih kolonista pojavljuje kao religijsko-providencijalna predstava o „posebnoj zajednici“, nakon borbe za političku nezavisnost se institucionalizuje u republikansko-liberalni politički poredak, koji se kroz unutrašnju krizu ropstva i Građanskog rata utemeljuje kao „građanska religija“, da bi se kasnije preusmerila ka imperijalnoj i spoljnopolitičkoj projekciji američke misije. U tom smislu, wilsonovski mit treba razumeti kao završnu istorijsku sintezu prethodno nastalih elemenata, a ne kao diskontinuitet u odnosu na raniji razvoj američkog identiteta. Takođe, jednako je važno primetiti da su međusobno komplementarne ne samo pozitivne, legitimacijske teze, nego i teze o trajnim protivrečnostima američkog razvoja. U različitim periodima pojavljuje se strukturna napetost između univerzalističke usmerenosti i partikularnih istorijskih praksi: između slobode i ropstva, jednakosti i rasne hijerarhije, samouprave i ekspanzionog nasilja, moralizma i hegemonije. Ova trajnost protivrečnosti predstavlja jak argumenat da je reč o jedinstvenoj istorijskoj formaciji, a ne o slučajnom nizu ideoloških epizoda. Kontinuitet protivrečnosti pokazuje da wilsonovski mit o moralnoj misiji nije moguće razumeti samo kao idealistički projekat, nego kao hegemonijski mehanizam u kojem su se spojili univerzalistički jezik i realne strukture moći.

Zbog svega navedenog, možemo reći da je najvažnija zajednička teza čitavog ovog poglavlja sledeća: **wilsonovski mit o američkoj „izuzetnosti“ i „moralnoj“ međunarodnoj misiji predstavlja istorijski sedimentirani oblik američkog nacionalnog samorazumevanja, nastao iz dugog spoja puritanske providencijalnosti, kolonijalnog iskustva samouprave, revolucionarnog univerzalizma, sakralizacije žrtve tokom Građanskog rata i kapitalističko-imperijalne ekspanzije s kraja XIX veka.** Snaga ovog političkog mita proizlazi upravo iz toga se njime objedinjuju elementi koji se na prvi pogled mogu činiti različitim: religija i liberalizam, republikanizam i tržišni individualizam, nacionalizam i univerzalizam, idealizam i imperijalna praksa. Otuda je Vudro Vilson mogao da nastupi kao zastupnik navodno univerzalnih moralnih principa zato što su ti principi već prethodno bili ugrađeni u američku samopercepciju kao deo istorijske misije nacije. Vilsonizam je, prema tome, intelektualni konstruktivni epilog jednog dugotrajnog procesa i predstavlja trenutak u kojem je američka nacionalna identitetska mitologija dobila ambiciju spoljnopolitičke primene.

6. Propaganda povodom učestvovanja SAD u Prvom svetskom ratu

Kao što smo prikazali u prethodnom poglavlju, u decenijama koje su prethodile ulasku Sjedinjenih Američkih Država u Prvi svetski rat, politički i ekonomski temelji američke društvene strukture oblikovali su dinamiku rasprave o spoljnopoličkom opredeljenju države. Industrijska ekspanzija, ubrzana imigracijom, tehnološkim inovacijama i obiljem zemljišta, stvorila je snažnu privredu koja je do devedesetih godina devetnaestog veka postala vodeća u svetu po obimu proizvodnje u poljoprivredi i industriji. Ipak, i pored rastuće ekonomske moći, unutrašnje tržište ostalo je primarni pokretač razvoja, dok je spoljna trgovina zauzimala relativno skromno mesto u ukupnoj privrednoj aktivnosti. Takva struktura podsticala je uverenje da zemlja ima dovoljno resursa, prostora i kapitala da se osloni pre svega na sopstvene kapacitete. U istom periodu, američka politička elita nije pokazivala snažnu potrebu da se aktivnije uključi u globalne geopolitičke procese, delom i zbog odsustva neposrednih spoljnjih pretnji, ali i zbog tradicionalnog skepticizma prema imperijalnim projektima. Sve to doprinosilo je osećaju da SAD još uvek nemaju potrebu da preuzmu otvoreno vodeću ulogu u međunarodnim odnosima (Stephanson, 1995:68-71).¹⁸³ Iako se zemlja brzo industrijalizovala i ostvarivala sve veći uticaj na svetskim tržištima, značajan deo političkih aktera ostajao je uzdržan prema pitanjima međunarodne moći i ravnoteže. Kombinacija rastućih ekonomskih ambicija i sve većeg učešća na svetskoj sceni postala je vidljivija u poslednjim decenijama devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Američka industrija i poljoprivreda, ojačane novim tehnologijama i sve efikasnijom proizvodnjom, počele su da proizvode viškove namenjene i međunarodnim tržištima. Sjedinjene Države su u tom periodu stekle ekonomsku osnovu za ulazak u red velikih sila, što je naročito potvrđeno pobedom u Špansko-američkom ratu i sticanjem novih teritorija na Karibima i Pacifiku. Paralelno sa tim, američki lideri morali su da prihvate činjenicu da se međunarodni poredak menja, a da konkurentne sile, poput Nemačke i Japana, sve odlučnije zauzimaju svoje mesto na globalnoj sceni. Ovi procesi ograničili su tradicionalno oslanjanje na izolacionizam, jer je postajalo sve jasnije da međunarodne promene utiču i na američku bezbednost i na vitalne interese (Ambrosius, 2002:32).

Idealisti su u tom periodu zadobili znatnu podršku javnosti, dok su zastupnici pragmatičnog sagledavanja moći ostajali u senci, između ostalog i zbog toga što su bili percipirani kao nosioci agresivnog egoizma nespojivog sa američkim vrednostima, što je dinamika koja je oblikovala političku atmosferu u kojoj je odluka o ulasku u rat mogla biti predstavljena kao moralna nužnost, a ne kao odgovor na tradicionalno shvaćenu bezbednosnu pretnju (Osgood, 1953:19). Prethodno stvorene tenzije između idealizma i pragmatičnog sagledavanja moći pojačale su složenost donošenja odluka u predratnom periodu i uticale na način na koji je administracija nastojala da oblikuje javno mnjenje u periodu koji je prethodio otvorenoj intervenciji, kao i tokom njenog trajanja.

6.1 Predratna progresivistička kritika

Rasprave o javnom mnjenju u Sjedinjenim Državama, neposredno pre ulaska u rat, oblikovale su se u napetom spoju zabrinutosti zbog spoljne pretnje i nepoverenja prema domaćem sistemu informisanja. Mnogi progresivni publicisti i politički akteri smatrali su da su građani suočeni sa

¹⁸³ Tek je širenje mornarice tokom osamdesetih godina devetnaestog veka predstavljalo nagoveštaj da administracija počinje da prepoznaje potrebu za snažnijim međunarodnim prisustvom. Mornarica je u tom trenutku bila više instrument za unapređenje domaće industrije nego izraz nove globalne strategije, iako će kasnije postati važno sredstvo američke spoljne politike (Stephanson, 1995:70).

ograničenim i često iskrivljenim prikazima stvarnosti, pri čemu se uticaj velikih novinskih kuća smatrao presudnim za formiranje kolektivnih stavova (Sproule, 1997:22-26). Zabrinutost zbog odnosa između medija i ekonomskih elita navodila je progresivce da upozoravaju na opasnosti od informativnog monopola, uverenih da je javni interes prečesto podređen interesima privilegovanih slojeva. Tokom godina pre ulaska SAD u rat, kritičari su naglašavali da deo američke štampe doprinosi stvaranju atmosfere koja udaljava građane od racionalnog razumevanja spoljne politike (Thompson, 1987:99-100). Neki su upozoravali da nacionalistički ton novinskih izveštaja podstiče emocije, a ne trezvenu procenu rizika i odgovornosti koje bi ulazak u rat nosio. Opisi o preteranoj sklonosti urednika da promovišu interese viših društvenih slojeva isticali su se kao argument da mediji ne predstavljaju neutralni kanal komunikacije, te da je zbog koncentrisanog vlasništva gotovo neizbežno da novine odražavaju prioritete povlašćenih klasa. Procene stanja javnog mnjenja ukazivale su i na duboke ambivalencije unutar društva. S jedne strane, neki su reformatori samouvereno isticali da javnost poseduje instinktivnu sposobnost da donosi ispravne odluke kada raspolaže činjenicama; dok se, sa druge strane, isticalo se da moderni komunikacioni kanali omogućavaju koncentraciju uticaja do mere koja može stvoriti konfuziju, histeriju ili čak „tiraniju gomile“ (Thompson, 1987:50) Publicisti su upozoravali su da se iskorišćavanje primitivnih emocija pokazuje daleko efikasnijim od apela razumu, te da manipulativne tehnike mogu nadvladati racionalne procese i neutralisati demokratske kapacitete građana.

Pre ratnih godina jedna linija progresivnog mišljenja razvijala se kroz iskustvo *muckraker* novinarstva (u slobodnom prevodu „razbijači prljavštine“, u smislu otkrivanja korupcije i drugih negativnih društvenih pojava), koji su kritikom kapitalističkog vlasništva nad štampom postavili temelj kasnijem shvatanju propagande kao sistemskog problema.¹⁸⁴ Na nivou novinarskih karijera, tipični progresivni publicisti prelazili su postepeni put od reportera do reformatora i intelektualnih autoriteta, što je povećavalo njihov osećaj odgovornosti prema javnoj sferi (Thompson, 1987:11), dok su pojedini progresivni intelektualci razvijali i alternativne modele države i javne politike.¹⁸⁵ Njihovo oslanjanje na socijalizam kao „filozofiju naklonosti prema čovečanstvu“, umesto na ortodoksnu marksizam, činilo je da socijalističke ideje budu prihvatljive i onim građanima koji su odbacivali „materijalizam“ marksizma, ali su u socijalistima videli „ogromnu snagu za dobro“. U tom svetlu i urednici progresivnih časopisa su socijalizam posmatrali kao mogući izvor korektivnih ideja za američki kapitalizam (Thompson, 1987:35).¹⁸⁶ Takođe, u predratnom periodu je primetna pozitivna ocena Nemačke kod progresivnih autora, što je predstavljalo opterećenje kada se prilikom ratne propagande konstruisala njena radikalna narativna demonizacija u kojoj su učestvovali i mnogi

¹⁸⁴ Već je Irvinova (*Will Irwin*) serija tekstova o zloupotrebama u štampi početkom veka ukazivala na sistemsku zavisnost novina od oglašivača i vlasnika, sugerišući da „reketiranje“ oglasima i prikriveno subvencionisanje utiču na ton izveštavanja i suzbijaju reformističke glasove (Sproule, 1997:24).

¹⁸⁵ Sprul ističe kako su reformski orijentisani autori, koji će kasnije postati jedne od najvažnijih figura u istoriji političke komunikacije Džordž Kril (*George Creel*) i Volter Lipman (*Walter Lippmann*), analizirali kako filantropske fondacije, industrijske asocijacije i korporativni akteri korisili oglašavanje da oblikuju javne rasprave o radnim sukobima i minimalnoj nadnici (Sproule, 1997:25). Kril je napadao Rokfelerovu fondaciju zbog finansiranja studija o industrijskom nezadovoljstvu, tvrdeći da donacije od strane aktera čije se aktivnosti nalaze pod udarom javne kritike neizbežno kompromituju prosuđivanje, jer privileguju „Rokfelerov stav“ u pitanjima rada i kapitala. Lipman je, sa svoje strane, skretao pažnju na propagandni karakter industrijske kampanje protiv minimalne nadnice, čime je doprineo ranoj artikulaciji veze između ekonomskih interesa i medijske reprezentacije socijalne politike. Politički odgovor na „muckraking“ bio je delimična regulacija medijske transparentnosti. Jedan od neposrednih rezultata ovih kampanja bilo je usvajanje *Post Office Appropriation Act*-a 1912. godine, koji je propisao obavezu punog obelodanjivanja vlasništva nad novinama i časopisima, kao i jasno označavanje svih plaćenih materijala rečju „oglas“. Ova zakonska intervencija pokazuje da je država, makar minimalno, priznala postojanje prikrivene propagande u štampi i pokušala da uvede proceduralne garancije za razlikovanje uredničkog sadržaja od plaćenih poruka. Istovremeno, ona je otkrila i granice progresivnih reformi, jer se njome nije diralo u samu koncentraciju vlasništva i zavisnost od plaćenog oglašavanja, koje su kritičari zapravo označavali kao koren problema.

¹⁸⁶ U krugu najuticajnijeg progresivističkog lista, *New Republic*-a, Volter Lipman je otvoreno bio privučen socijalizmom, dok je Valter Vejl (*Walter Weyl*) imao bliske veze sa socijalističkim krugovima u Americi i Evropi, iako formalno nije bio član partije; što je dodatno zamaglilo granice između progresivnog liberalizma i socijalističke kritike kapitalizma (Thompson, 1987:23-25).

od samih progresivaca. Herbert Krouli (*Herbert Croly*) je u svojoj knjizi „*Obećanje američkog života*“ (Croly, 1909) koristio primer „Bismarkovog plana nacionalne industrijske organizacije“ da ospori *laissez-faire* ekonomiju i da istakne nemački model socijalnog osiguranja, uloge države u ekonomiji i komunalne samouprave kao pozitivne obrasce. Drugi su autori tumačili nemačku „socijalizovanu“ državu kao empirijsku negaciju teze da je socijalizam neizvodljiv ističući pažnju koja se posvećuje raspodeli, a ne samo proizvodnji bogatstva. Ali, ovakva predratna fascinacija „socijalizovanom Nemačkom“ sadržala je i divljenje njenoj administrativnoj i ratnoj efikasnosti, što će kasnije biti reinterpretirano kao dokaz moći organizovane, centralizovane državne mobilizacije, uključujući u to i informacione, odnosno persuazivne kampanje (Thompson, 1987:106).

6.2 Institucionalni akteri ratne propagande

6.2.1 Komitet za javno informisanje

Formiranje Komiteta za javno informisanje (*Committee on Public Information, CPI*) odvijalo se u kontekstu već postojećih progresivnih rasprava o javnosti i legitimnim granicama državnog uticaja na mišljenje. Džordž Kril, ranije poznat kao reformski novinar, u sopstvenim sećanjima insistira da se rad organizacije može razumeti jedino ako se polazi od dubokih unutrašnjih podela u Sjedinjenim Državama na početku rata i potrebe da se izgradi „ratna volja“ kao uslov za uspešnu mobilizaciju (Maxwell, 2015:74). Kril je sopstvenu misiju definisao kao pokušaj da se u demokratskom društvu postigne visok stepen kolektivne discipline bez otvorenog napuštanja slobode mišljenja, što je stavljalo CPI u napetu poziciju između demokratskog pluralizma i modela masovne homogenizacije karakterističnog za autoritarne režime (Maxwell, 2015:74-75). Organizaciono, ključna odluka bila je odustajanje od „gvozdena cenzure“ u korist sistema dobrovoljne cenzure. Kril i njegovi saradnici procenjivali su da bi strogi zakonski režim bio pravno komplikovan i politički štetan, naročito zato što su američki građani, u velikoj meri i zbog prethodnog rada Krila i drugih progresivaca, bili osetljivi na formalnu kontrolu medija.

Delovanje Komiteta za javno informisanje bio je najorganizovaniji pokušaj američke vlade da tokom Prvog svetskog rata usmeri javno mnjenje ka prihvatanju intervencije kao moralne i nacionalne nužnosti. U institucionalnom smislu, ovaj organ je funkcionisao kao centralni distributer „zvaničnih“ poruka, nastojeći da objedini različite kanale komunikacije u jedinstveno propagandno polje. Takav pristup dao je vidljive rezultate u oblikovanju predstave o ratu kao borbi za pravdu, čast i odbranu demokratskih načela, uz očuvanje nacionalnog jedinstva i pozitivnog raspoloženja prema ratnim ciljevima (Cornwell, 1959). Uloga Ratnog i mornaričkog odseka u formiranju propagandnog okvira tokom Prvog svetskog rata postajala je vidljiva kroz njihove bliske veze sa centralizovanim mehanizmima upravljanja informacijama. U samoj strukturi federalne ratne administracije ovi odseci imali su zadatak da obezbede redovno snabdevanje vesti o vojnim operacijama, mobilizaciji i strateškim odlukama, ali je način na koji su te vesti dospevale do javnosti bio strogo kontrolisan. Ta kontrola nije bila prepuštena pojedinačnim granama vojske, već je objedinjena kroz Komitet za javno informisanje koji je težio da ukloni improvizaciju iz procesa komunikacije. Umesto da se oficiri Ratnog i mornaričkog odseka pojedinačno obraćaju novinarima, zvanične informacije morale su da prolaze kroz koordinisane kanale kako bi se osiguralo jedinstveno tumačenje događaja. Takav pristup omogućio je vladi da oblikuje narativ o napredovanju ratnih operacija i moralnoj nužnosti američkog angažmana bez rizika od kontradiktornih ili potencijalno štetnih izjava. U okviru tog sistema, odgovornost Komiteta bilo je plasiranje podataka i izveštaja koji bi zatim bili transformisani u propagandno podobne forme i distribuirani široj javnosti (Brewer, 2009:56-57). Ovakva komunikacija imala je dvostruki efekat. S jedne strane, stvarala je utisak da armija i mornarica deluju kao kohezivan deo nacionalnog napora, a s druge strane, omogućila je vladi da rat predstavi u okvirima koji su naglašavali odbranu slobode i kolektivnu odgovornost, što je doprinelo njihovoj široj prihvaćenosti među stanovništvom. Pristup je učinio vojne institucije integralnim delom propagandne mašinerije koja je tokom Prvog svetskog rata povezivala vojnu operativnost i političku komunikaciju u jedinstvenu državnu strategiju. Pored distribuiranja novinskih saopštenja i zvaničnih

biltena, Komitet je organizovao i direktne forme komunikacije kao što su javna obraćanja i specijalizovani govori u lokalnim zajednicama. Ovakva kombinacija posredovanih i neposrednih formi komunikacije stvorila je sveobuhvatnu mrežu uticaja u kojoj su poruke o nacionalnoj dužnosti i opasnosti od neprijateljske agresije stalno cirkulisale među stanovništvom (Mock & Larson, 1939). Dok je, istovremeno, lično angažovanje rukovodstva Komiteta doprinelo snažnom vezivanju ratnih ciljeva za predsednički autoritet (Cornwell, 1959:190).

6.2.2 Patriotske organizacije i društveni pokreti

Različite su dobrovoljačke grupe oblikovale specifičan ideološki aparat u kome se društvena mobilizacija tokom rata pretvarala u svojevrstni vid izuzetne političke obaveze. Takve su grupe preuzimale zadatke nadzora, kontrole ponašanja i organizovanja aktivnosti koje su imale za cilj da eliminišu sve što je moglo izgledati kao nedovoljna posvećenost opštem nacionalnom naporu. Njihove su aktivnosti uključivale nadziranje komšija, prijavljivanje sumnjivih ponašanja i preduzimanja akcija protiv onih koji su smatrali neprijateljima. Taj oblik angažovanja nije se doživljavao kao odstupanje od demokratskih principa, već kao nužan doprinos opstanku zajednice i države u vreme rata (Capozzola, 2008:123). U manjim gradovima, članovi ovih grupa, bez obzira na formalna ovlašćenja, smatrali su prirodnim da učestvuju u održavanju reda i da preduzimaju akcije koje bi inače bile rezervisane za zvanične organe. Takvo preplitanje civilne i državne aktivnosti predstavljalo je posledicu uverenja da rat briše konvencionalne granice između privatnog i javnog, te da svaki građanin mora biti spreman da preuzme svoju novu ulogu. Ipak, svakako treba imati u vidu da je ovaj model društvene kontrole često bio isprepleten sa moralnim i verskim vrednostima koje su dodatno legitimisale angažman pojedinaca u ime kolektiva, što može ukazivati na složenost motiva i praksi unutar ovih mreža (Tyrrell, 2010). U tom smislu su se posebno izdvajale ženske organizacije koje su, iako uglavnom isključene iz formalnih struktura odlučivanja, imale snažan uticaj na definisanje i sprovođenje patriotskih dužnosti. One su koordinisale rad velikog broja volonterki i obavljale poslove koji su se smatrali ključnim za održavanje „domaćeg fronta“. Takve ženske grupe tumačile su svoje zadatke kao proširenje tradicionalnih uloga čuvarke doma, ali sada u službi kolektivne nacionalne borbe (Capozzola, 2008:95).¹⁸⁷ Humanitarne organizacije su obavljale zadatke koji su se približavali formalnim funkcijama državnih institucija. Organizovale su obuke iz prve pomoći, prikupljala sredstva za medicinsku opremu, distribuirale potrepštine porodicama vojnika i pomagale bolnicama. Na taj način, iako često percipirane kao apolitične ili isključivo humanitarne, funkcionalno su učestvovala u širijoj propagandnoj matrici koja je mobilisala stanovništvo da prihvati rat kao borbu za demokratiju.

6.3 Opšti mitski narativ propagande

Predstavljanje rata kao borbe za demokratiju postalo je centralna ideološka osa američke propagande. U javnim narativima naglašavalo se da SAD ne stupaju u sukob iz teritorijalnih ili imperijalnih pobuda, već zbog univerzalnih principa koje navodno brane. Politički lideri koristili su slogane osmišljene tako da povežu vojno angažovanje sa zaštitom slobode i prava, pri čemu se posebno isticao poziv da se svet učini „bezbednim za demokratiju“.¹⁸⁸ Ovaj diskurs oblikovan je tako da predstavi rat kao moralno opredeljenje, jer je neprijatelj prikazan kao varvarska pretnja civilizaciji (Brewer, 2009:51-55). Razlozi za ulazak u rat tumačeni su u svetlu odbrane slobodnih naroda od autokratskih režima, posebno naglašavajući nemogućnost da se Sjedinjene Države svrstaju uz sile

¹⁸⁷ Dok su dominantne organizacije okupljale milione volontera, pripadnici religijskih i etničkih manjina često su bili potisnuti ili marginalizovani. Katoličke i jevrejske grupe su morale da se bore za prostor unutar nacionalnih kampanja, jer pojedine protestantske organizacije nisu želele da napuste versku isključivost koja je određivala njihove programe (Capozzola, 2008:93).

¹⁸⁸ Drugog aprila 1917. godine, predsednik Vudro Vilson je izašao pred Kongres da zatraži objavu rata protiv Nemačke, izgovarajući čuvenu parolu da se to mora učiniti kako bi svet „bio bezbedan za demokratiju“. Govor predsednika Vilsona uklopio je američko angažovanje u viziju svetskog poretka zasnovanog na saradnji liberalnih naroda, pri čemu je navedeno da se rat može opravdati samo ako dovede do poretka u kome bi narodi zajednički obezbeđivali mir.

koje su napale Belgiju i ugrozile evropske demokratije u skladu sa čime je intervencija predstavljena kao jedini moralno prihvatljiv izbor (Osgood, 1953:119). Takođe se isticalo da se rat vodi protiv sila koje su prekršile međunarodne norme, napale nedužne zemlje i ugrozile živote civila, pri čemu se naglašavalo da upravo američka uloga obezbeđuje zaštitu slobode i poretka širom sveta (Brewer, 2009:277). Sa druge strane, savetnici predsednika i visokorangirani diplomate takođe su podsticali interpretaciju rata kao nužne odbrane, tvrdeći da bi nemačka dominacija u Evropi predstavljala neprihvatljivu opasnost po bezbednost SAD i dugoročno ugrozila opstanak demokratije na obe strane Atlantika (Osgood, 1953:154). U ovakvim procenama rat je dobijao karakter preventivne nacionalne samoodbrane, a ne samo kao izraz solidarnosti. Korišćenje različitih komunikacionih sredstava omogućilo je da se motiv odbrane demokratije širi širokom spektru stanovništva, prilikom čega je posebno istaknuta bila uloga Komiteta za javno informisanje, koja je koordinisala prenošenje vladinih interpretacija događaja putem različitih medija i propagandnih sredstava.

U toku samog sukoba došlo je do sistematskih ograničenja građanskih prava unutar Sjedinjenih Američkih Država, jer su se tokom sukoba uvodile mere koje su ograničavale upravo one slobode koje su bile predstavljane kao vrednosti zbog kojih je Amerika navodno prinuđena da stupi u rat. Donošenje *Espionage Act* 1917. i *Sedition Act* 1918. obezbedilo je vladi široka ovlašćenja za kontrolisanje štampe i suzbijanje javne kritike. Pošta je sprečavala distribuciju publikacija označenih kao „nelojalni“, a zvanični narativi su predstavljali ova ograničenja kao nužne mere koje, paradoksalno, imaju za cilj da obezbede trijumf demokratije i zaštite ljudska prava na globalnom nivou (Ambrosius, 2017:247-248).¹⁸⁹ Ova je kontradikcija postala jedan od ključnih problema propagandnog diskursa, a kasnije i kritičkih analiza posleratnih progresivaca. Kritičari su isticali da su propagandne tehnike mobilizacije stvorile okruženje u kome su idealistički motivi korišćeni za prikrivanje praksi koje su ograničavale osnovna prava građana, pri čemu se govorilo o potrebi da se demaskiraju manipulativni narativi koji su rat predstavljali kao isključivo humanitarnu misiju.

Predstave o ratu kao sredstvu za postizanje višeg moralnog cilja oblikovale su se u okviru narativa u kojima su zvanični akteri nastojali da vojno angažovanje prikažu kao proces koji obnavlja društvene vrednosti i jača nacionalni identitet. U takvim tumačenjima rat je postajao prostor u kojem se potvrđuje sposobnost američkog društva da prevaziđe unutrašnje podele i potvrdi svoju ulogu čuvara civilizacijskih ideala pri čemu je američka misija predstavljena kao zadatak koji prevazilazi granice nacionalnih interesa i istovremeno opravdava upotrebu sile u ime moralnog napretka čovečanstva. Osnovna pretpostavka bila je da su američki ideali ne samo dobri, već i univerzalno primenljivi, što je predstavljalo ključni element opravdanja intervencije (Ambrosius, 2017:136). Propagandisti su primenjivali narativ u kojem je Americi pripisana odgovornost da brani principe koje druge države navodno nisu u stanju da zaštite što je postala matrica predstavljanja ratne mobilizacije kao civilizacijske obaveze, a ne kao rezultata geopolitičkog rivaliteta (Ambrosius, 2017:156-157). U predstavljanju ratnog angažmana Sjedinjenih Država naglašavana je ideja da se ulogom svakog građanina čuva poredak koji obuhvata svakodnevne navike, porodične odnose i kulturne obrasce koji su činili američki način života. Propagandni materijali su insistirali da se nacionalne vrednosti ne mogu odvojiti od konkretnih ljudi i zajednica, pa je odbrana zemlje istovremeno prikazivana kao zaštita doma, porodice i životnog stila koji se smatrao simbolom slobode i stabilnosti. Iz takvih predstava proizašla je narativna struktura u kojoj se svaki segment društva

¹⁸⁹ Kristofer Kapocola ističe da su mnoge organizacije istovremeno tvrdile da brane građanske slobode dok su podupirale mere cenzure. Tako su pojedini univerzitetski krugovi zastupali akademske slobode, ali su istovremeno učestvovali u smenjivanju profesora osumnjičenih za nemačke simpatije. Verske institucije, poput *Federal Council of Churches*, pozivale su se na slobodu veroispovesti, ali su suzbijale prigovarače savesti u vlastitim redovima. Ovi primeri svedoče o dubokoj ambivalenciji prema ljudskim pravima, pri čemu su ona često bila priznata samo za one koji su smatrani dovoljno „odgovornim“ građanima da ih koriste u skladu sa dominantnim patriotizmom (Capozzola, 2008:14) Sa druge strane, on takođe ističe da su pojedini akteri unutar kulturnih i obrazovnih institucija pokušavali su da očuvaju principe slobode uprkos pritiscima. Direktori biblioteka, poput Džona Kotona Dene, odbijali su pozive da uklone knjige označene kao „sumnjive“ i upozoravali da prava misao može postojati samo tamo gde postoji slobodan pristup idejama, dok su državne i lokalne institucije nastavljale su da promovišu kampanje suzbijanja nepoželjne literature (Capozzola, 2008:169).

mogao uklopiti u širi moralni imperativ mobilizacije.¹⁹⁰ Ova strategija bila je naročito vidljiva u korišćenju vizuelnih i narativnih formi kojima su prikazivani odnosi solidarnosti, međusobnog poverenja i idealizovane zajednice u kojoj svi članovi daju doprinos zajedničkoj borbi, što je olakšalo identifikaciju građana sa ratnim ciljevima jer je jasno povezivao materijalni i emocionalni svet pojedinaca sa političkim odlukama države (Kingsbury, 2010).¹⁹¹ U propagandnim porukama posebno su isticane žene koje su predstavljane kao stub doma i emotivni centar nacije. Njihova uloga bila je dvostruko definisana: kao radnice u ratnoj industriji i kao simbola kućne stabilnosti i idealizovane porodične topline (Kingsbury, 2010:27-51). Takođe, religijski motivi bili su opšteprisutni, oni su bili čest pratioc obraćanja predsednika Vilsona javnosti, kao i redovni elementi proizvedenih propagandnih sadržaja, čime se dodatno osnaživala slika da se odigrava epska borba između biblijski shvaćenog Dobra protiv Zla (Ebel, 2010). Ovo je dodatno ukazivalo na mitski karakter naracije, ali i na stalno vraćanje protestantskim identitetskim osnovama SAD o kojima smo govorili u prethodnom odeljku ove disertacije.

6.4 Sredstva propagande

6.4.1 Novine i pamfleti

Uloga novina i časopisa tokom ulaska Sjedinjenih Država u Prvi svetski rat oblikovala se u prostoru u kojem su medijski kanali postali presudni za formiranje javnih uverenja o legitimnosti rata, karakteru neprijatelja i obavezama građana prema državi. Ovaj proces nije bio linearan niti jednostavan, već se razvijao u napetosti između profesionalnih standarda novinarstva i rastućih državnih zahteva za kontrolom informacija. Prethodno pomenuta predratna situacija u medijima zbog koje su progresivni mislioci kritikovali novinsku industriju otkriva nezadovoljstvo zbog manipulativnih praksi na koje su se nadovezivale nove okolnosti.¹⁹² Tokom istog perioda bila je prisutna i snažna vera reformatora u mogućnost novinarstva da doprinese demokratskom osnaživanju javnosti. Ideja da je dovoljno izneti jasnu informaciju pred oči čitalaca kako bi se ispravile nepravde bila je prisutna pre i tokom rata. Ipak, iskustvo ratnog izveštavanja pokazalo je granice ovog idealističkog pogleda, jer je novinska industrija sve više pokazivala znake zavisnosti od grupnih interesa i političkog pritiska (Thompson, 1987:279). Dinamika između novina, države i javnosti je bila obostrana. Državne institucije koristile su novine kao kanal za širenje svojih interpretacija događaja, oslanjajući se na spremnost medija da u kriznim vremenima „rade u istom timu“ sa zvaničnim akterima.

Pored novina, pamfleti su bili sredstvo komunikacije koje je omogućilo precizno formulisanje poruka i njihovo prenošenje širokom krugu ljudi. Ovakve kampanje pokazale su visok stepen institucionalnog planiranja i sposobnost da se različiti akteri uključe u jedinstvenu propagandnu infrastrukturu (Cornwell, 1959).¹⁹³ Kornvel beleži da je jedan od najmasovnijih primera bila

¹⁹⁰ Primeri pisama u kojima se pojedinci nude da rade u fabrikama oružja, da volontiraju ili čak da ustupe imovinu prikazani su kao simbol spremnosti običnih Amerikanaca za odazivanje pozivu „Ujka Sema“ (Capozzola, 2008:7).

¹⁹¹ Vojnici su prikazivani kao predstavnici različitih delova zemlje i društvenih slojeva, ali ujedinjeni zajedničkim ciljem zaštite slobode i pristojnog načina života. Priče su bile konstruisane tako da gledalac prepozna svakodnevne motive: porodične priče, sportske razgovore, pominjanje devojaka, domova i sećanja na detinjstvo. Takva dramatisacija običnog života jačala je predstavu da rat ima za cilj očuvanje upravo tih vrednosti, a likovi su često izgovarali poruke koje su naglašavale da borba ima smisla samo ako osigurava da svet ostane „dobro mesto za život“ (Brewer, 2009:64-69).

¹⁹² Upton Sinkler (Upton Sinclair) je u svojim radovima prikazivao štampu kao prostor podređen interesima kapitalističkih elita, tvrdeći da su urednici, usled zavisnosti od bogatih vlasnika, sistematski iskrivljavali informacije i ignorisali reformiste. Sinkler je ukazivao na situacije u kojima su novine objavljivale netačne navode o radikalima i sindikalnim aktivistima, pri čemu je iznosio pitanje zašto se greške vodećih agencija, poput Associated Pressa, uvek čine u korist moćnih društvenih slojeva (Sproule, 1997:105).

¹⁹³ Pojedini materijali nastajali su u okviru međunarodnih kampanja u kojima je američka propaganda pokušavala da dopre do publika van zemlje. Jedan od primera jeste distribucija pamfleta sa govorima predsednika Vilsona u Španiji gde su američki predstavnici smatrali da takva izdanja mogu delotvorno oblikovati lokalno mnjenje. Dokumenti potvrđuju da su primerci Vilsonovih govora štampani i deljeni u desetina hiljada primeraka, uključujući i prevode kojima su evropski čitaoci dobijali uvid u američku viziju međunarodnog poretka. Posebno se isticalo brzo izdavanje pamfleta sa Vilsonovim obraćanjem u Metropoliten operi pripremljeno svega nekoliko dana nakon originalnog govora (Wolper,

kampanja u kojoj su izviđači dobili zadatak da deluju kao svojevrsni „kuriri“ države. Svaki član izviđačke organizacije dobio je priručnik u kojem je naglašeno da ih je lično predsednik pozvao da prenose poruke u svako domaćinstvo. U priručniku je stajalo da je izviđač „predsednikov glasnik“ i da nosi „veliku poruku“, što je bila simbolička konstrukcija koja je decu uvlačila u proces političke mobilizacije. Najvažniji „paket“ koji su dostavljali bila je kopija Vilsonove *Flag Day* beside (izgovorene 14.06.1917), štampane u više miliona primeraka. Tokom kampanje distribuirano je oko pet miliona primeraka samo ovog govora, a procene ukazuju da je ukupna distribucija pamfleta sa predsedničkim govorima dostigla oko 13 miliona primeraka. Tako se omogućilo da reči predsednika dopru do gotovo svakog doma u zemlji, što je u periodu pre elektronskih medija predstavljalo neviđeni nivo zasićenja propagandnim sadržajima (Cornwell, 1959:191-192). Svojom dostupnošću i jednostavnom formom obraćali su se različitim slojevima stanovništva, uključujući i one delove društva koji nisu bili aktivni konzumenti novinskog sadržaja.

6.4.2 Plakati i karikature

Vizuelna propaganda u obliku plakata zauzimala je jedno od centralnih mesta u širem sistemu mobilizacije stanovništva tokom Prvog svetskog rata. Njihova snaga počivala je na sposobnosti da spoje emocionalni naboj, lako prepoznatljive simbole i kratke poruke koje su bile usklađene sa političkim narativima. Umetnici koji su stvarali ove plakate često su sarađivali sa zvaničnim institucijama, preuzimajući zadatke koji su prevazilazili puku ilustraciju i zadirali u domenu političke komunikacije. Plakati koji pozivaju građane da se priključe armiji ili kupe obveznice služili su za uspostavljanje lične veze između pojedinca i države, jer su vizuelni motivi u kojima se pojavljuje lik Ujka Sema (*Uncle Sam*) obezbeđivali su prepoznatljivost i emotivni kontinuitet, stvarajući osećaj da se država obraća direktno svakom pojedincu (Capozzola, 2008:4-5).¹⁹⁴ Snažan emotivni potencijal plakata ogledao se i u upotrebi slika koje prikazuju nasilje, žrtve i brutalnost neprijatelja, na temelju propagandne tehnike šokiranja publike, koju smo opisali u ranijem poglavlju. Intenzivno oblikovanje predstave zasnivalo se na strategijama koje su koristile snažne emocionalne impulse i vizuelne obrasce kako bi se stvorila jasna moralna podela između američke strane i protivnika. Karikature i ilustracije posebno su doprinele izgradnji takvog narativa, jer su njihovom vizuelnom jednostavnošću poruke brzo dopirale do publike i ostavljale upečatljive psihološke utiske. Nemački vojnici i politički lideri prikazivani su kroz motive brutalnosti, tiranije ili potpunog moralnog izopačenja, pri čemu su tehnike vizuelnog preterivanja oblikovale percepciju protivnika kao sile koja ne pripada istom moralnom i civilizacijskom svetu kao Sjedinjene Američke Države. Ovakvi prikazi su delovali kao sredstvo moralne mobilizacije, pozivajući publiku da rat razume kao nužnu borbu protiv dubokog i neprepoznatljivog zla. Tehnike deformacije lica, telesnih proporcija ili agresivnih poza dodatno su pojačavale percepciju nemogućnosti komunikacije sa neprijateljem i insinuirale da samo sila može doneti rešenje u takvom sukobu. Tako konstruisan vizuelni jezik olakšavao je prihvatanje ideje da su američke ratne odluke opravdane, jer je protivnik prikazan kao radikalno drugačiji i opasan po samu prirodu civilizacije (Kingsbury, 2010:218-226). Emocionalni naboj bio je naročito snažan u prikazima koji su naglašavali ranjivost dece i civilnog stanovništva. U ovim materijalima neprijatelj je često postavljan u ulogu neposredne pretnje najnevinijim članovima društva, što je pojačavalo osećanje hitnosti i moralnog imperativa. Vizuelni sadržaji namenjeni deci i porodicama prikazivali su nemačke aktere kao figure koje ugrožavaju bezbednost doma i svakodnevni život, čime su pozivi na rat dobijali ličnu dimenziju. Takvi materijali učvršćivali su stav da se neprijatelj ne može smatrati racionalnim akterom, već destruktivnom silom koja cilja samu osnovu društva, što dodatno legitimše

1993:29).

¹⁹⁴ Istovremeno, vizuelno oblikovanje ovih poruka bilo je deo međunarodnih propagandnih strujanja, jer su motivi preuzimani i prilagođavani iz stranih tradicija. Primer britanskog regrutnog plakata sa Lordom Kičenerom poslužio je kao inspiracija za američke umetnike, što ukazuje na cirkulaciju vizuelnih obrazaca među saveznicima i njihovu adaptaciju za lokalni kontekst.

američko ratno angažovanje kao zaštitnički i humanitaran čin.¹⁹⁵ Vizuelne reprezentacije bile su deo šire strategije zasnovane na metodskom postulatu propagande koji se zasniva na pojednostavljenju slike sveta: uspostavljanjem jasne binarnosti na „mi“ i „oni“ kao kvalitativno različitih kategorije; što je omogućavalo da se američka strana predstavi kao nosilac istine, civilizacije i moralnog poretka, dok je neprijatelj označen kao oličenje laži, obmane i nasilja.

6.4.3 Film

Iako je tada bila tek u povoju, filmska produkcija predstavljala je dodatan element američkih propagandnih sredstava tokom Prvog svetskog rata, posebno zbog svoje sposobnosti da kombinuje vizuelnu dinamiku i emotivnu uverljivost u formama koje su dopirale do širokih društvenih slojeva. Propagandisti Komiteta za javno informisanje prepoznali su da filmovi mogu zaobići tradicionalne društvene barijere i direktno uticati na percepciju ratnih ciljeva, podstičući osećaj da je ulazak u rat opravdan moralnim razlozima. Film je zato poslužio kao medij koji je vizuelno prikazivao američku snagu, tehnološki napredak i ideološko jedinstvo. Posebno korisnim pokazalo se prikazivanje američkog industrijskog razvoja i poljoprivredne produktivnosti, što je posmatračima omogućavalo da rat dožive kao produžetak ekonomskog i civilizacijskog napretka države (Wolper, 1993:28).¹⁹⁶ Mok i Larson iznose da se operativno delovanje Komiteta za javno informisanje na polju filma ogledalo, između ostalog, u radu njegove Filmske divizije. Ova jedinica je organizovala produkciju i distribuciju dokumentarnih filmova o američkim ratnim naporima, kao što su *Pershing's Crusaders*, *America's Answer*, *Under Four Flags* i serija nedeljnih filmskih žurnala *Official War Review*. Filmovi su promovisani kroz ambiciozne oglašivačke kampanje u specijalizovanoj štampi, poput dvostrukih oglasa u *Moving Picture World* za *America's Answer*, koji je reklamiran kao „snimljen na vratima pakla i donet nazad kroz mora puna podmornica“. Preko 4 000 bioskopskih dvorana rezervisalo je prikazivanje naslova *Pershing's Crusaders* i *America's Answer*, dok je trideset i jedno nedeljno izdanje *Official War Review* ukupno zabeležilo gotovo 7 000 zakupa, pri čemu je više od tri četvrtine ukupnih troškova Filmske divizije bilo pokriveno prihodima od prodaje i najma filmova (Mock & Larson, 1939:141). Na taj način filmska propaganda nije funkcionisala samo kao ideološko sredstvo, već i kao delimično samoodrživ komercijalni poduhvat.

6.4.4 Govornička propaganda

U okviru propagandnih aktivnosti Komiteta posebno mesto zauzima program govornika poznatih kao „Four Minute Men“ (govor u trajanju od četiri minuta), osmišljen tako da iskoristi specifičnu organizaciju bioskopskih projekcija. Operaterima je bilo potrebno približno četiri minuta da promene filmske rolne, pa je ova tehnička pauza pretvorena u stalnu govornu platformu za obaveštavanje publike o događajima u Evropi i prenošenje poruka u skladu sa smernicama Komiteta (Sproule, 1997:11) U bioskopima širom zemlje standardizovani slajd najavljiavao je nastup lokalnog

¹⁹⁵ Psihološka analiza ovakvih prikaza, kako su pojedini autori isticali, ukazuje da karikatura funkcioniše kao instrument regresivne emocionalne identifikacije. Preterivanja, fuzije i deformacije u vizuelnim prikazima neprijatelja odražavaju obrasce slične onima koji se javljaju u psihotičnim interpretacijama stvarnosti, što doprinosi doživljaju da je protivnik monstrum koji prevazilazi ljudsku meru. Takva stilizacija podsticala je posmatrača da agresiju usmeri ka neprijateljskom liku, jer ga vizuelna konstrukcija potpuno udaljava od sopstvenog identiteta. Na taj način demonizacija je dobila slojevituu funkciju kao instrument koji osnažuje kolektivni identitet i legitimise nasilne mere kao nužan odgovor na radikalno zlo (Kingsbury, 2010:14-19).

¹⁹⁶ Volper opisuje kako su pripreme za distribuciju filmskog materijala uključivale su pažljivu koordinaciju između državnih službi i privatnih distributera. U inostranstvu je razvijen sistem koji je podrazumevao saradnju sa lokalnim bioskopskim mrežama kako bi se obezbedilo redovno prikazivanje američkih filmova. U Španiji su prikazivani filmovi koji su naglašavali ekonomska dostignuća SAD, kao što su *Making an Automobile* i *The Queen of the Rails*, pri čemu su propagandni akteri izbegavali sadržaje koji bi mogli biti tumačeni kao ratni u neutralnom političkom okruženju. Koordinacija između američkih institucija i lokalnih partnera omogućila je i prikazivanje filmova u školama, na otvorenim prostorima i na univerzitetima, čime se filmska propaganda proširila izvan komercijalnih prostora i doprla do različitih društvenih grupa (Wolper, 1993:27-31).

govornika, ističući da on govori „pod autoritetom“ Komiteta za javno informisanje i Džordža Krila kao predsednika, kako bi se uspostavio simbolički kontakt između federalnog centra i lokalne zajednice (Maxwell, 2015:76) Time je masovna industrija zabave postala logistička osnova za ciklično ponavljanje kratkih političkih poruka u uslovima praktično „zarobljene“ publike, koja je čekala nastavak projekcije. Organizaciono, program je počivao na mreži lokalnih volontera koji su u svojim zajednicama preuzimali ulogu lica Komiteta. Procene ukazuju da je CPI regrutovao oko 75 000 govornika koji su, prema zbirnim podacima, održali približno 7 500 000 govora tokom trajanja kampanje (Ebel, 2010:9). Ipak, takav intenzivan angažman lokalnih govornika istovremeno je otvarao prostor za centralizovanu kontrolu poruka i mogućnost manipulacije percepcijom građana, pa je efekt programa verovatno varirao u zavisnosti od lokalnih odnosa poverenja i političkog konteksta. Posebnu ulogu u tome imala su obraćanja predsednika koja su zahvaljujući svojoj retoričkoj snazi i širokoj dostupnosti predstavljala jedan od najefikasnijih oblika propagandnog uticaja. Upravo zato institucije nadležne za informisanje prilagođavale su svoje aktivnosti tako da ojačaju efekat ovih govora i učine ih dostupnim u svim medijskim formatima. Time je omogućeno da javni govori funkcionišu kao jezgro medijskog diskursa, dok su drugi oblici propagande doprinosili njihovom širenju i tumačenju. Dok su formalni govori bili osmišljeni da pruže jedinstvenu interpretaciju ratnih ciljeva, debata i diskusije u širem javnom prostoru omogućile su da se poruke prenesu na način koji je delovao manje zvanično, ali podjednako uverljivo. Ovakva integracija omogućila je da političke poruke ne deluju kao izdvojeni propagandni akt, već kao deo uobičajene komunikacije iako rasprava nije bila otvorena u smislu suprotstavljenih stavova, već je strukturisano vodila slušaoce ka zaključcima koji su podržavali zvanične ciljeve.

6.5 Posledice nakon završetka rata

Nakon završetka sukoba bilo je jasno da su mehanizmi masovne mobilizacije ostavili duboke tragove u načinu na koji su građani doživljavali državu, posebno u pogledu odnosa između pojedinca i institucionalnog autoriteta. Neposredna iskustva doprinela su promeni političke kulture, jer se povećala svest o stalnosti i potencijalu birokratskih instrumenata koji su tokom rata bili upošljeni za mobilizaciju stanovništva (Capozzola, 2008:54). Posleratni period doneo je i intenzivnu kritiku načina na koji je propaganda funkcionisala u društvu koje se doživljavalo kao demokratsko. Ova vrsta kritike nastavljala je ranije progresivne napade na konzervativne obrasce izveštavanja i ideološku cenzuru, ali je posleratni šok zbog ratne propagande dao dodatnu oštrinu osudi. Amos Pinčot (*Amos Pinchot*) je već tokom rata formulisao tezu da je tvrdnja kako Sjedinjene Američke Države predstavljaju „vladavinu putem novina“ u izvesnoj meri opravdana, budući da su najvažnije listove posedovali bogati ljudi čiji ciljevi nisu bili u skladu sa interesima naroda. Posle 1918. njegova zabrinutost se produbila - u pismu iz decembra 1918. tvrdio je da bi trebalo stvoriti organizaciju koja bi „zaustavila uticaj velikih novina“, a do 1921. je naglašavao da se „javna volja ili mišljenje“ u najvećoj meri oblikuju preko štampe, obrazovnog sistema, pozorišta i filma koji su pod kontrolom elitne klase (Thompson, 1987:279). Takvo stanovište se može tumačiti kao nadgradnja ranog progresivnog „muckraking“-a sa širom slikom ideoloških aparata i hegemonije ispoljene putem medija. Generalna kritika sastojala se u tvrdnji da je problematično što su se elementi ubeđivanja pojavili u različitim oblicima kulturne komunikacije, uključujući film, oglašavanje ili novinarstvo, gde su propagandne tehnike bile maskirane kao neutralno informisanje ili obrazovanje. Ovakva perspektiva izrasla je iz osećaja da je ratna propaganda potkopala ideal slobodnog formiranja mišljenja, jer se zasnivala na emocionalnom angažovanju i simboličkoj orkestraciji koja je zaobilazila racionalnu deliberaciju.¹⁹⁷

¹⁹⁷ „Druga generacija“ progresivnih kritičara, oličena u Džordžu Seldsu (*George Seldes*), nastavila je ovu liniju napada, kombinujući iskustvo ratnog dopisnika sa analizom domaće medijske ekonomije. Selds je, pod uticajem Irvina i Sinklera, nakon otkaza u *Chicago Tribune* objavio knjigu *You Can't Print That!* (1929), u kojoj je opisivao „vladavinu propagande“ sa kojom se susretao kao inostrani dopisnik: vlade su nagrađivale „prijateljske“ izveštače, kažnjavale kritičke, a američki listovi su pritiskali dopisnike da potvrđuju sopstvene predrasude. U *Freedom of the Press* (1935) on je proširio fokus na

Sociolozi i politički teoretičari između dva rata proučavali su ulogu propagande kako bi razumeli njenu funkciju u savremenim društvima (Sproule, 1997:47-52). Neki su smatrali da propagandne poruke služe prikrivanju sebičnih interesa ili uticanju na kolektivne stavove bez otvorene argumentacije, dok su drugi razvijali metodologije za razdvajanje propagande od srodnih pojmova poput pritiska interesnih grupa ili političkog publiciteta. U tom periodu razvijani su i pokušaji da se teorijski uobliči odnos između propagande i javnog mnjenja, pri čemu su istraživači naglašavali ulogu različitih društvenih institucija u oblikovanju političkih stavova. Ove studije osvetljavaju činjenicu da je iskustvo rata podstaklo sveobuhvatniji razvoj naučnog interesovanja za masovnu političku komunikaciju (Sproule, 1997:48).¹⁹⁸.

Tokom 1920-ih, zagovornici izolacionizma su ponovo postali glavna struja na akademskom i političkom planu u SAD, između ostalog i na talasu opšte percepcije propagande kao sredstva političke manipulacije i njene uloge u opravdavanju ulaska u rat (Johnson, 1995:4). Takav razvoj događaja pokazuje da propaganda, iako efikasna u kratkoročnom podizanju podrške, može imati suprotne posledice nakon okončanja sukoba, kada javnost počinje da preispituje ciljeve i vrednosti koji su prethodno predstavljeni kao moralno neupitni.

domaće prepreke „slobodno formiranom javnom mnjenju“, identifikujući oglašavanje, krupni biznis, propagandu i ekonomsku nesigurnost novinara kao glavne sile koje podrivaju nezavisnost štampe (Sproule, 1997:40).

¹⁹⁸ Paralelno s akademskim razvojem javila se i potreba za praktičnim pristupima analizi propagande. Autori poput Alfrida Meklang Lija (*Alfred McClung Lee*), razvijali su pristupe čiji je cilj bio da osnaže građane i podstaknu ih da prepoznaju manipulativne tehnike. Takav pristup zasnivao se na ideji da se demokratija može zaštititi samo ako građani nauče da identifikuju ključne propagandne postupke, razumeju koje institucije stoje iza poruka i na koji način se motivacije oblikuju u masovnoj komunikaciji. Li je naglašavao da propagandu treba posmatrati „klinički“, odnosno da se kroz pažljivo razlaganje konkretnih slučajeva može doći do jasnog uvida u njene mehanizme i ciljeve. Usvajanjem takvog pristupa građani bi mogli da razviju kapacitet za otpor manipulaciji i da očuvaju „duh narodnog sastanka“, kao osnovu demokratskog učešća u javnim poslovima (Sproule, 1997:249).

7. Propaganda povodom učestvovanja SAD u Drugom svetskom ratu

7.1 Normativno shvatanje propagande u Drugom svetskom ratu

Iskustvo propagandne mobilizacije iz Prvog svetskog rata postavilo je ključne odrednice za načine na koje su američke vlasti i stručnjaci za javno mnjenje razmišljali o propagandi u periodu „Nju Dila“ i tokom Drugog svetskog rata. Komitet za javno informisanje (CPI) iz „Velikog rata“ bio je paradigmatičan primer državne organizacije koja je pokušala da obezbedi legitimizaciju ratne intervencije, pomoću govora, plakata, filmova i drugih medija. Njegov rukovodilac, Džorž Kril, opisivao je zadatak Komiteta kao „veliki poduhvat prodajne veštine, najveću avanturu u oglašavanju“, čime je sugerisao da svoj zadatak doživljava analogno komercijalnom (racionalno zamišljenom) marketing, dok je sekretar rata Njuten Bejker (*Newton Baker*) govorio o „veri u demokratiju“ i „veri u činjenicu“ kao osnove „filozofije CPI-a“. Ipak, vrlo rano su se pojavile tenzije između deklarativnog oslanjanja na racionalno informisanje i prakse senzacionalističkih poruka usredsređenih na nemačke zločine i pretnju po Sjedinjene Američke Države (Brewer, 2009:56). Umesto pripreme javnosti za razumevanje kompleksnosti međunarodne politike, propaganda je sugerisala da će svet, posle poraza „Huna“, jednostavno postati bezbedan, što je kasnije doživljeno kao ozbiljno pojednostavljivanje (Brewer, 2009:85). Pored toga, uveden je režim dobrovoljne cenzure pod nadzorom Cenzorskog odbora, a urednici su pozivani da dostavljaju potencijalno „štetne“ tekstove na odobrenje, što je faktički značilo sužavanje prostora za nezavisno novinarstvo. Na vizuelnom i narativnom planu, iskustvo Prvog svetskog rata bilo je obeleženo selektivnim prikazivanjem žrtava i heroizma. Vojna cenzura zabranjivala je fotografije američkih mrtvih na frontu, dok su neprijateljski vojnici prikazivani kao leševi na bojnopolju. Prema analizi fotografske građe, „užasi rata“ vizuelno su se dešavali samo neprijatelju, dok su Amerikanci ostajali „netaknuti čak i u smrti“ (Brewer, 2009:73). Istovremeno, na domaćem tlu se razvijao diskurs „100% Amerikanac“ koji je zahtevao javnu lojalnost ratu i delegitimisao ne samo nemačku kulturu, već i svaku opoziciju službenoj liniji kao potencijalnu izdaju (Brewer, 2009:70). Takvo spajanje patriotizma sa moralnom dihotomijom između radikalnih predstava dobra i zla, kao i obećanje američkog vođstva u novom pravednijem svetskom poretку učvrstilo je sliku rata kao gotovo bezalternativne „krstaške“ borbe za demokratiju i slobodu, iako je kasnija istorijska stvarnost pokazala mnogo komplikovanije ishode rata na lokalnom i globalnom političkom planu.

Posleratne istrage raskrinkale su dosta priči o „zverstvima“, reinterpretrirajući ih kao propagandne konstrukcije, što je doprinelo tome da u kolokvijalnom govoru pojam „propaganda“ postane gotovo sinonim za reč „laži“.¹⁹⁹ U javnom pamćenju snažan su trag ostavile upravo kampanje netrpeljivosti i senzacionalističke demonizacije neprijatelja, a ne umereniji apeli na solidarnost i optimizam, pa je CPI u međuratnom period postao negativni simbol neprihvatljivog državnog oblikovanja javnog mnjenja. Kritičari, poput progresivnih analitičara propagande i istoričara koji su naglašavali ulogu prikrivene britanske i američke propagande u ulasku SAD u rat, uticali su na formiranje kolektivnog mišljenja, prema kojem je negativna konotacija CPI-a ujedno postala trajno upozorenje na „Krilov stil“ institucionalnog ubeđivanja. Otkrivanje kompletnih arhiva CPI u kasnim 1930-im dodatno je učvrstilo ovo kritičko nasleđe. Studija Serdika Larsona i Džejmisa Moka (*Cedric Larson & James Mock*), zasnovana na pronađenim dokumentima u arhivama Ministarstva rata, pokazala je obim i uspeh ratne propagandne kampanje potvrđujući pretpostavke da je država tokom Prvog svetskog rata masovno instrumentalizovala medije kako bi homogenizovala javno mnjenje

¹⁹⁹ Upravo su sami propagandisti, poput Edvarda Bernajsa (*Edvard Bernays*), zaključili su da je termin propaganda toliko kompromitovan da ga valja zameniti terminom „odnosi s javnošću“, dok su sa druge strane pojedini ključni akteri, kao što je i sam Kril, branili ulogu Komiteta, tvrdeći da je on zapravo bio brana mnogim zahtevima za ekstremnijom propagandom mržnje što je otvorilo trajnu napetost između interpretacija CPI kao nužnog instrumenta ratne demokratije i kao upozorenja na opasnosti centralizovanog upravljanja mišljenjem (Brewer, 2009:85).

(Larson, 1937; Larson & Mock, 1939b). Ovo je, pred sam Drugi svetski rat, pojačalo skepticizam prema zvaničnoj propagandi i stvorilo politički ambijent u kojem je granica između „informisanja“ i „propagande“ postala centralni predmet rasprave kako u javnosti, tako i među društvenim naučnicima (Sproule, 1997:152-154).

U takvom kontekstu nastaje novi komunikacioni državni aparat u periodu neposredno pre i tokom Drugog svetskog rata. U skladu sa time, Kancelarija za ratne informacije (*Office of War Information*, OWI) nije imala ovlašćenja da direktno cenzuriše ili potpuno centralizuje propagandu, već je koordinisala napore ratnih agencija i u velikoj meri se oslanjala na holivudske studije, radio-mreže i druge privatne medije za produkciju propagandnih sadržaja. Kancelarija je formalno još izraženije isticala istinu kao osnovni princip svog delovanja, ali je zapravo težila da kontroliše interpretaciju činjenica, kao i da koristi film i ostale zabavne sadržaje kao kanal za suptilno uvođenje propagandnih poruka što zapravo ukazuje na ponavljanje ranije viđene prakse državnog upravljanja informacijama (Koppes & Black, 1977:88). Takav razvoj implicira da se institucionalne prakse kontrole informacija postale sistemski ugrađene u mehanizme državnog političkog komuniciranja tokom ratnih uslova, pa se i kasnija osuda propagande i strah od „Krilovog stila“ ubeđivanja mogu tumačiti i kao reakcija na tu institucionalizaciju. Sektori za vesti, radio, film i grafiku organizovali su masovnu distribuciju ratno orijentisanih poruka: stotine saopštenja nedeljno za hiljade dnevnih listova i stručnih časopisa, stotine hiljada radio sadržaja nedeljno kroz skečeve, džinglove i drame, tematske smernice za filmsku industriju, kao i plakate u prevozu, fabrikama i javnim prostorima (Sparrow, 2011:68). Paralelno sa praktičnim zadacima, OWI je preko zasebnih odeljenja zaduženih za kvantitativna istraživanja angažovao vodeće stručnjake iz oblasti društvenih nauka kako bi kroz ankete kontinuirano merio raspoloženje javnosti i prilagođavao propagandne kampanje u cilju „upravljanja moralom“ (Sparrow, 2011:68).

Pored OWI-a, pre ulaska u rat razvijale su se i druge vladine strukture za odnose sa javnošću, od kojih se po značaju izdvaja Odeljenje za informisanje (*Division of Information*, DOI). Pod rukovodstvom Donalda Hortona (*Donald Horton*), DOI je već 1940–1941. počeo da prelazi sa „čisto informativne“ politike ka moralno-mobilizacionim porukama, oslanjajući se na izuzetno razgranat repertoar medija (Lee, 2012:140).²⁰⁰ Nakon Perl Harburga, DOI se u svom obimu posla kvantitativno dramatično proširio, ali je zadržao opšte usmerenje na kombinaciji izveštavanja i umerenog podizanja morala. Iako je imao institucionalni kapacitet da se transformiše u neku formu „novog CPI-a“, Horton je nominalno nastavljao da odbija koncepciju negativno shvaćene propagande i isticao da je ostajao privržen idealu informisanog građanstva što je rezultovalo kampanjama koje su protivnicima i dalje delovale kao snažno persuazivne, ali su u poređenju sa onima sprovedenima totalitarnim propagandnim aparatima sila Osovine delovale relativno blago.

7.2 Institucionalna struktura američke ratne propagande

Institucionalna struktura američke ratne propagande tokom Drugog svetskog rata formirala se u nizu uzastopnih reorganizacija koje su spajale različite prethodno uspostavljene službe. U oktobru 1941. osnovan je Biro za činjenice i brojke (*Office of Facts and Figures*, OFF) pod rukovodstvom pesnika Arčibalda Mekliša (*Archibald MacLeish*), sa ambicijom da postane centralni domaći informativni „filter“, ali je već 1942. bio utopljen u pomenutu Kancelariju za ratne informacije (OWI). Paralelno sa time, Robert Šervud (Robert Sherwood) je formirao Spoljnu informativnu službu (*Foreign Information Service*), koja je operativno pokrenula propagandnu radio stanicu „Glas Amerike“ (*Voice of America*) u februaru 1942. Nakon reorganizacije u junu 1942. ovaj servis je takođe postao deo OWI-a. Pored toga, od maja 1943. nastaje i Odeljenje za psihološko ratovanje (*Psychological Warfare Branch*) oružanih snaga, što je dodatno fragmentisalo nadležnosti nad

²⁰⁰ Mordekaj Li (*Mordecai Lee*) primećuje da iako su specifičnosti tadašnje američke političke kulture nametale ograničenje da se državna komunikacija mora svoditi na „činjenice“, Horton već u „sumračnom periodu ni rata ni mira“ uspostavio narativ o „amerikanizmu“, zajedničkim vrednostima engleskog govornog područja i pozitivnoj ulozi državnih institucija da bi opravdao odbrambenu mobilizaciju i povećanje proizvodnje (Lee, 2012:81). Time je implicitno počela priprema za kasnije konstruisanje narativnog obrasca o potrebi za žrtvovanjem i odricanjem u cilju očuvanja ideala slobode i demokratije, odnosno „američkog načina života“.

propagandnim delovanjem (Sproule, 1997:188). Unutar ove kompleksne strukture, OWI je po načinu rada najviše podsećao na CPI iz Prvog svetskog rata, ali se od njega razlikovao po stepenu centralizovane kontrole. Osnivanje Kancelarije za ratne informacije (OWI) u junu 1942. predstavljalo je pokušaj da se mnoge vladine informacione službe stave pod jedno rukovodstvo, na osnovu predsedničkog izvršnog naloga kojim je Elmer Dejvis (*Elmer Davis*), popularni radio komentator, imenovan za direktora. Kako Suzan Bruer navodi, cilj OWI-ja, priznat interno, bio je „koordinacija, sinhronizacija, ulepšavanje, naglašavanje, manipulacija i distribucija činjenica, a ne ... grubih preuveličavanja i preuveličanih pogrešnih predstavljanja“, a da bi u tom cilju „mobilisao stanovništvo, OWI se oslanjao na poznate reklamne tehnike kao što su ponavljanje, privlačni slogani i podrška poznatih ličnosti“ (Brewer, 2009:98).

Kancelarija se, slično Krilovom Komitetu, pomerila sa koordinacije vesti ka aktivnom vođenju promotivnih kampanja radi povećanja podrške ratu, pri čemu je izdavala pamflete, dokumentarne filmove i držala specijalizovanu kancelariju za savetovanje holivudske industrije o izgradnji ratnog morala, ali se u praksi nailazilo na sukobljene politike i ograničenu podršku Bele kuće u poređenju sa autoritetom koji je Vilson pružao Krilu (Brewer, 2009:99).²⁰¹ Nakon što je u leto 1943. budžet drastično skresan, ona je prestala da proizvodi sopstvene materijale i svedena je na koordinacionu ulogu, prosleđujući propagandne sadržaje kroz druge vladine agencije. Uprkos tome, OWI je nastavio da izdaje mesečne vodiče za urednike časopisa, novina i radio komentatore, sugerišući teme i usklađujući uokviravanje različitih medija u istim vremenskim intervalima, čime je težio sinhronizovanom oblikovanju narativa o ratu (Rupp, 1978:92).

Pored OWI, važno mesto zauzimao je i vojni Istraživački ogranak (*Research Branch*) u okviru Ministarstva rata. Ovu jedinicu je organizovao oktobra 1941. general Fredrik Osborn (*Frederick Osborn*) u sklopu Pentagonovog Odeljenja za moral (*Morale Division*). *Research Branch* je okupljao oko deset oficira i tridesetak civila, organizovanih u anketnu sekciju, eksperimentalnu sekciju i manju statističku jedinicu. Njihova svrha bila je sistematsko merenje stavova vojnika putem anketa i eksperimenata, kako bi se prilagodila propagandna politika u vojsci. Takođe, Harold Lasvel (*Harold Lasswell*) je kroz svoj „eksperimentalni odsek“ obučavao različite kadrove za primenu analize sadržaja, čime je institucionalizovao vezu između naučnog pristupa metodologiji i državnih propagandno-obaveštajnih službi (Sproule, 1997:196). Umreženi skup agencija i istraživačkih jedinica činio je funkcionalni mehanizam kroz koji je država u ratu kombinovala proizvodnju poruka, cenzuru i empirijsko praćenje efekata, nastojeći da propagandu prikazuje kao „strategiju istine“, iako su političke kontroverze i institucionalne borbe uporno dovodile u pitanje taj normativni ideal.

7.3 Opšti ideološki narativ

Predratne debate o „moralu“ kao strateškom resursu otvorile su prostor da se ratna mobilizacija prikaže kao borba duha jednako kao i oružja. Pomoćnik sekretara za rat, Džon MekKloj (*John J. McCloy*) je u martu 1941. uporedio značaj borbenog morala sa značajem vazduhoplovstva, naglašavajući da se je potreban koliko i avioni, čime je sugerisao da je unutrašnja motivacija građana strateški resurs na kome se mora sistematski raditi (Sparrow, 2011:48). Rasprave o nacionalnom moralu povezivale su američku mobilizaciju sa zahtevom da se „ratno raspoloženje“ oblikuje u pravcu spremnosti na žrtvu, ali bez otvorenog prizivanja totalitarne „kontrole misli“ kakvu su pripisivali nacističkoj Nemačkoj (Sparrow, 2011:48-49). U tom smislu, rat se definisao kao sukob za opstanak demokratskog načina života protiv fašističkog varvarstva, ali je takođe predstavljan kao neophodan za odbranu „judeo-hrišćanskih vrednosti“, usko povezivanih sa zapadnom demokratijom kao političkim projektom koji je istorijski zasnovan na njima (Sparrow, 2011:71).

²⁰¹ Pod pritiskom Kongresa i konzervativne koalicije, Kancelarija se suočavala sa optužbama da je previše za Nju dil, Ruzvelta i ljudska prava, dok su pojedine publikacije, poput pamfleta „Crnci u ratu“, izazivale napade zbog navodne promocije rasne jednakosti (Sproule, 1997:188).

Retorički okvir ratne propagande u velikoj se meri kristališe kroz predsedničke govore i povezane javne nastupe koji stvaraju specifičan diskurzivan odnos između njegove prethodne politike socijalnih prava i nove realnosti ratnih obaveza. U besedi o „Četiri slobode“, januara 1941. Frenklin D. Ruzvelt (*Franklin D. Roosevelt*) definiše slobodu govora i religije, kao i slobodu od oskudice i straha kao globalne ciljeve, ali takođe i insistira da se interesi pojedinaca i grupa moraju „povući pred nacionalnom potrebom“ i da „slobodna nacija ima pravo da očekuje punu saradnju svih grupa“, čime se mobilizacija predstavljala kao vrhovni izraz nacionalnog suvereniteta (Sparrow, 2011:4). Ruzvelt je postavio retoričke temelje za postepeno uključivanje Amerike u rat kroz upozorenje da je „demokratski način života koji su toliko Amerikanci negovali u ovom trenutku direktno napadnut u svakom delu sveta“, pa da su „budućnost i bezbednost naše zemlje i naše demokratije u ogromnoj meri uključene u događaje van naših granica“ (Sparrow, 2011:44). Ratni cilj je u kasnijim propagandnim narativima sistematski preveden u kontekst odbrane „demokratskog načina života“, „slobode“ i „američkog načina života“, pa su koncept Četiri slobode i metafora „arsenala demokratije“ imali funkciju kondenzovane formule koje spajaju ratnu mobilizaciju sa ranijim opštim narativima ekonomske sigurnosti, jednakosti šansi i građanskih prava koji su činili srž ideologije Ruzveltove politike „Nju Dila“.

Formulacija Atlantnske povelje odigrala je ključnu ulogu u povezivanju ratne propagande i posleratnog projekta stvaranja novog liberalnog multilateralog međunarodnog poretka.²⁰² U avgustu 1941. Ruzvelt i Čerčil formulišu Povelju na principima: samoodređenja naroda, jednakog pristupa trgovini i sirovinama, slobode mora, ekonomske sigurnosti, razoružanja, odricanja od teritorijalnih osvajanja i uspostavljanja međunarodne organizacije za očuvanje mira (Brewer, 2009:95). Navedeni ciljevi su kao ideološke osnove domaće propagandne strategije, uz povezivanje sa već uspostavljenim narativom o „Četiri slobode“, korišćeni kao „moralno oruđe“ protiv Osovine i kao simbol da rat nije samo odbrana *status quo-a*, nego i zalog za novi, pravedniji svet.²⁰³ Nekoliko meseci nakon ulaska u rat, istraživanja javnog mnjenja koje Arčibald Mekliš predočava predsedniku, ukazivala su da „se američki narod idealistički zalaže za garantovanje slobode govora i veroispovesti širom sveta, za održavanje svetske policijske snage koja bi garantovala protiv budućih ratova, za pomoć u obezbeđivanju boljih uslova rada i života za ljude širom sveta i za garantovanje da sve nacije dobiju pravičan deo sirovina“, kao i da „četiri od pet ispitanika veruje da ova zemlja treba i da će pomoći u ishrani gladnih naroda sveta nakon što se rat završi“ (Sparrow, 2011:54). Istovremeno, u pacifičkom kontekstu javlja se zahtev da se liberalno-demokratski jezik povelje doslednije primeni izvan Evrope. Volter Vajt (*Walter White*) predlaže predsedniku Ruzveltu donošenje „Pacifičke povelje“ kao odgovora na japansku propagandu koja eksploatiše američki rasizam te predlaže da se eksplicitno obeća da je „era bele dominacije okončana“ kako bi se neevropskim narodima pokazalo da će i oni biti obuhvaćeni pozitivnim reformama nakon rata (Hart, 2004:73). Takav diskurzivni okvir omogućavao je da se rat predstavi kao produžetak liberalno shvaćenog društvenog ugovora: građani prihvataju mobilizaciju, poreze i odricanja zato što veruju da time brane osnovne tekovine progresivnog i pravičnog demokratskog poretka, koji je ratom trebalo poroširiti na međunarodni nivo.²⁰⁴

²⁰² Atlantska povelja postaje plodno izvoriste sadržaja za britanske propagandiste, pa tako severnoamerička filijala BBC-a pokreće emisiju „Forum slobode“ kao platformu „slobodnog naprednog razgovora“ o posleratnom svetu, u kome se ratni ciljevi direktno povezuju sa idejom buduće međunarodne saradnje iskazane u njoj (Cull, 1995:162).

²⁰³ Opšta klima, proistekla na osnovu negativnih iskustava iz Prvog svetskog rata, otežavala su definisanje ubedljivog narativa o ratu kao prostom „krstaškom pohodu“ protiv zla. Predloženo je da se rat tumači kao put ka međunarodnoj bezbednosti i ekonomskoj sigurnosti, pri čemu se liberalne vrednosti slobode i poretka prevode u pragmatične koristi pojedinacnog i opšteg blagostanja (Brewer, 2009:88). Ovaj pomak ka instrumentalnom jeziku omogućio je da se žrtva racionalizuje kao nužan uslov većoj koristi.

²⁰⁴ Džejms Sperou ističe da su kontinuirane poruke u kojima se tvrdilo da se u ratu bore za slobodu, demokratiju, pluralizam i američki način života stvorile „fuziju nacionalizma i liberalizma, amerikanizma i opštih prava, koja je definisala političku kulturu rata i oblikovala konture onoga što se politički moglo zamisliti više od jedne generacije nakon toga. Ideološki, fuzija je bila paradoksalna, na granici kontradiktornosti. Prikrivajući nove obaveze prema državi u ovoj fuziji liberalizma (sa njegovim vrednovanjem slobode i jednakosti) i nacionalizma (sa njegovim zahtevom za jedinstvom,

Nominalno privatne inicijative i organizacije poput Ratnog borda pisaca (*The Writers' War Board*) sistematski su širile propagandu u saradnji sa državnim organima, pomažući da se navedeni ratni ciljevi pretoče u široko rasprostranjene medijske kampanje (Howell, 1997). Takve kampanje su promovisale međunarodnu saradnju i afirmaciju savezničkih napora čime su unutrašnje žrtve dobijale dodatni moralni kontekst i postajale deo šireg narativa o univerzalno shvaćenju odbrane sloboda. Neki administrativni akteri su, često iz opreza pred javnom reakcijom na otvorenu propagandu, umesto centralno vertikalno organizovanog propagandnog aparata preferirali tehniku „propagande akcijom“, u kontekstu organizovanja i koordinacije dobrovoljnih komiteta i javnih manifestacija koje su narod činile aktivnim učesnikom odbrane, (Steele, 1970:1644). Opšta retorika je, čini se, stvarala očekivanja među različitim društvenim grupama, da će posleratni poredak obezbediti praktičnu zaštitu pojedinaca i socijalnu sigurnost, pa je to olakšavalo prihvatanje ličnih i kolektivnih žrtava; u isto vreme, diskurs koji je insistirao na zaštiti ljudi, a ne samo država, dao je propagandi zasnovanoj na njemu dodatni moralni kredibilitet (Borgwardt, 2005:4)

Propagandisti su iz rezultata anketa izvlačili zaključak da je za „temeljitu podršku vladinom programu“ neophodna „psihološka atmosfera zasnovana na uverenju o jednakosti žrtvovanja“ i lično povezivanje fronta sa svakodnevnim praksama, poput kupovine i vođenja domaćinstva (Sparrow, 2011:71). U tom pogledu razvijaju se vizuelne i tekstualne strategije koje radnika, poreskog obveznika i domaćicu smeštaju u moralnu ekonomiju rata, jer se sugeriše da onaj ko radi, plaća porez ili kupuje obveznice ne „gubi“, već aktivno učestvuje u zajedničkoj borbi za očuvanje „američkog načina života“. ²⁰⁵ I sama Ruzveltova retorika posle Pearl Harburga sistematski je preoblikovala kategoriju apstraktnog „žrtvovanja“ u konkretni „časni doprinos“. U obraćanju posredstvom radija dva dana nakon napada on ističe da u trenutku kada se „nacija bori za svoj opstanak i svoj budući život“ nije žrtva „dati najbolje za svoju naciju“, već čast, navodeći industrijalca, radnika, farmera i trgovca kao jednako spremne da „plate više poreza, kupe više obveznica, odustanu od viška profita, rade duže i teže“ (Sparrow, 2011:51). Takvo nizanje figura pretvaralo je ratni napor u horizontalnu zajednicu vrline u kojoj ekonomsko odricanje poprima isti simbolički status kao i borba u uniformi. Kasnija tumačenja pokazuju da su građani, u kontekstu tadašnje američke političke kulture, prihvatili legitimitet države upravo kroz usvajanje propagandnih poruka koje su njihovu svakodnevnicu povezivale sa idealizovanom figurom borca, pa se moralna obaveza prema vojnicima prelivala u prihvatanje poreskih tereta, racionalizacije i drugih žrtava kao nužnog uslova odbrane demokratije (Sparrow, 2011:12).

7.4 Sredstva propaganda

7.4.1 Plakati

Plakati predstavljaju jedno od najneposrednijih sredstava ratne propagande, posebno u regulisanju svakodnevne civila kroz kratke slogane i snažne vizuelne aluzije. Upotreba slogana i parola predstavljala je kondenzovani oblik primene liberalnog ratnog narativa, u kojem su kratke formulacije napominjale pretnju, nužnu žrtvu i kontinuitet sa američkim ustavnim i moralnim vrednostima. Mordekaj Li navodi da je u predratnoj fazi odbrambene mobilizacije Donald Horton koristio plakat sa sloganom „Mi, narod... 'NAORUŽAJTE SE ZA ODBRANU'“, u crveno, belo i plavoj boji, oslanjajući se na prve reči Ustava i simbol orla kako bi naoružavanje prikazao kao redom i lojalnošću), savezna vlada je mogla radikalno proširiti svoju moć bez izazivanja opozicije“ (Sparrow, 2011:12).

²⁰⁵ Predlog da se ratne plate ograniče na 25.000 dolara uz poresku stopu od 100% iznad tog nivoa, iako neuspešan u Kongresu, nailazi na podršku 64% ispitanih upravo zato što artikuliše staro radničko uverenje da „žrtva mora biti podneta od svih“ i da rat ne sme „stvoriti jato milionera kao prethodni“; urednici sindikalne štampe, koji su savetovali OWI o načinima da njihove kampanje postanu ubedljivije, insistirali su da je potrebno ubediti radnike da je stav vlade da trošak „treba da snose oni koji to najbolje mogu da priušte“, kao i da je oporezivanje „leđa i stomaka običnog naroda“ nepravedno - kako bi se neutralisala percepcija rata kao klasno asimetrične žrtve i očuvao legitimitet mobilizacije (Sparrow, 2011:153).

preventivni patriotizam, čime se direktno suprotstavljao izolacionistima i sugerisao da je odbrambena proizvodnja u skladu sa lojalnošću demokratiji; zatim je usledila serija plakata namenjenih za distribuciju industrijskim radnicima, sa sloganima "Vremena je malo" i "Američki odgovor! PROIZVODNJA", koji, sa motivima aviona, brodova, PVO topova i tenkova, uparuju vizuelnu poruku, pretvarajući industrijski rad u konkretan izraz građanske obaveze prema sve skorijem ratu koji se doživljava kao nametnut (Lee, 2012:118). Posle japanskog napada na američku luku, parola „Pamtimo Perl Harburg!“, koju je Horton lansirao i koja se ubrzo „raširila zemljom“, služila je kao podsećanje koje je stvaralo emotivnu vezu između napada i konkretnih mobilizacionih potreba; ujedno referišući na slogan „Pamtimo Mejn!“ iz Špansko-američkog rata i time smeštajući aktuelni rat u, od ranije poznati, narativni obrazac neophodne odmazde zbog agresije. U istom periodu DOI objavljuje postere sastavljene isključivo od citata Ruzveltovog govora, sa sloganima „SADA SMO U OVOM RATU / Svi smo u njemu / do kraja“, čime se sugerise je rat opšti, kolektivni poduhvat (Lee, 2012:148). Navedene formulacije ukazuju nam da se liberalne teme društvenog ugovora i odgovornosti prema zajednici u ratnim uskovima kompresuju u lako prenosive parole koje legitimišu žrtvu kao uslov odbrane slobode. U poređenju sa predratnim periodom, DOI značajno proširuje obim i profesionalizaciju izrade plakata: za svaki dizajn angažuju se istaknuti ilustratori i karikaturisti, a standardni tiraži dostižu oko 75.000 primeraka za uže i 35-40.000 za veće formate (Lee, 2012:117). Plakati se distribuiraju širom zemlje i tretiraju kao visokokvalitetni instrumenti u funkciji ubeđivanja, čiji je osnovni cilj da utiču na stavove i ponašanje, a ne da služe dubljem objašnjavanju politike

Slogani usmereni na ekonomiju dodatno artikulišu rat kao ranije opisanu „pozitivnu žrtvu“ u domenu svakodnevice. U kampanjama za umerenu potrošnju koristi se parola „Proizvodite i štedite, delite i igrajte pošteno!“ kako bi se ekonomsku disciplinu uklopila u liberalni ideal „fer-pleja“. OWI i druge agencije razvijaju postere koji građanima nalažu da moraju „štedeti na robama i uslugama, reciklirati otpad i ostatke, saditi „Vrtove pobede“ i konzervirati povrće, pridržavati se kontrole cena i zakona o racionalizaciji i višak prihoda usmeravati u ratne zajmove“; implicirajući takvo ponašanje javnom vrlinom, a ne prostim privatnim izborom (Witkowski, 2003:69).²⁰⁶ Plakati u kojima radnik u montiranom prostoru fabrike predaje granatu mornaru, dok oblak u obliku „Ujka Sema“ odobrava prizor, izjednačavali su radno zalaganje sa borbenom hrabrošću i sugerisali da se pravo na patriotski status stiče herojskom, kontinuiranom proizvodnjom (Sparrow, 2011:171). Uglavnom se pristupalo sa namerom da se korišćenjem propagandne tehnike ponavljanja sadržaja preplavi javni prostor kontinuiranim nizom informacija i vizuala koji su sugerisali da saveznički interes i državna briga idu ruku pod ruku sa svakodnevnim obavezama građana (Steele, 1984, Honey, 1980).²⁰⁷ Takav način rada je, u skladu sa metodskim postulatima propagande o segmentaciji publike i propagandnoj slojevitosti, uključivao ciljanje veoma konkretnih recipijenata, poput stanovnika malih gradova i ruralnih područja, radnika u fabrikama, posetioca velikih tržnica i drugih grupa za koje su plakati i kratke parole bili najpristupačniji medij. Slogani su postajali deo jednog sveprisutnog informacionog polja koje je pružalo osećaj reda i kontinuiteta, a da je pritom moglo da amortizuje kritičku javnu raspravu. Posebnu seriju predstavljaju parole kampanje „Ne govori!“ iz programa „za sigurnost informacija“ OWI-a, uz kontraparolu „On vas posmatra!“ na plakatu koji je prikazivao stilizovani portret glave sa šlemom, za koju su dizajneri plakata nameravali da predstavi neprijatelja; neki od ostalih parola bili su „Labave usne potapaju brodove“, „Zato što je neko progovorio“ i „Nepažljiv razgovor košta života“, dramatičujući svakodnevni govor kao potencijalnu izdaju (Sparrow, 2011:90-92).

²⁰⁶ U jednoj sistematskoj analizi kolekcije od 338 plakata, ratne obveznice čine oko 14,8 procenata, odbrambeni rad 13,9 procenata, regrutacija 11,8 procenata, dok teme štednje materijala, racionalizacije, baštenskih vrtova i obrade hrane zajedno pokrivaju više od trećine ukupnog materijala. Otprilike svaki sedmi plakat posvećen je prodaji ratnih obveznica, što ukazuje na centralnost finansijske žrtve i odricanja kao elementa propagandnog diskursa (Witkowski, 2003:72-79)

²⁰⁷ Reklamne agencije su predstavljale žene kao istovremeno patriotske radnice i ranjive domaćice, čime su ublažili radikalni potencijal promena u rodnim ulogama i pomogli da poruka o žrtvovanju i štednji bude prihvatljivija široj javnosti (Honey, 1981:50). Murin Hanu ukazuje da je ovakav pristup poslužio i za normalizaciju stava da ratne obaveze žena nisu trajne nego privremene, što može pomoći u objašnjenju povratka konzervativnih rodnih očekivanja posle rata.

Infrastruktura za takvo delovanje oslanjala se na dugu američku tradiciju plakata kao sredstva državnog oglašavanja: od regrutnih i političkih plakata iz 18. i 19. veka, preko masovne proizvodnje ratnih plakata u Prvom svetskom ratu, do rada na oglašavanju i legitimisanju javnih politika u okviru Nju Dila. Do 1940. oko 500 umetnika izradilo je 30.500 različitih dizajna za 1,6 miliona plakata sa porukama javnog zdravlja, potrošačkih prava i drugih „dobrih stvari“, čime je vizuelni jezik javnog servisa već bio normiran pre ratne mobilizacije (Witkowski, 2003:71). U ratnim godinama formira se organizacija „Umetnici za pobedu“, sa preko 800 autora, pa jednostavne ilustracije, oslonjene na mlade, bele modele i direktne emotivne apele, preuzimaju tehnike komercijalne reklame kako bi rat bio predodčen kao niz individualnih moralnih izbora za ili protiv slobode. Organizacioni okvir za većinu plakatnih kampanja obezbeđivao je OWI, čiji „Biro za grafiku“ pregledao predloge, nadgledao izradu i rešavao tehničke probleme štampe i distribucije. OWI koordinira poruke sa drugim medijima i nudi zajedničke vizuelne simbole, kako bi se propagandne teme umnožile i kroz komercijalno oglašavanje. Pored federalnih tela, i privatne kompanije, poput *Texaco*-a ili *Douglas Aircraft-a*, naručuju sopstvene ratne plakate, čime se briše granica između državne propagande i korporativne javne komunikacije i omogućava da se ratni vizuelni motivi ugrade u širu potrošačku kulturu (Witkowski, 2003:71).

7.4.2 Radio

Radio je tokom rata imao dvostruku funkciju: bio je ključni kanal za hitna saopštenja i istovremeno prostor za plasiranje pažljivo konstruisanih propagandnih formata. Ratne vesti sa snažnim emotivnim nabojem, poput napada na Perl Harburg ili smrti predsednika Ruzvelta, su u popularnoj kulturi i kolektivnom sećanju ostale vezane pre svega za prekide radijskog programa, a ne za informisanje iz štampe ili žurnala. Tipična scena ratnog filma prikazuje vojničku jedinicu ili „domaći front“ kako prekida rutinu i okuplja se oko aparata kada se najavi vanredno obaveštenje što potvrđuje status radija kao medija kroz koji urgentna vest dopire direktno u intimni prostor doma ili kasarne (Doherty, 1993:230).

Radio ulazi u rat kao već etablisani, „prijateljski medij“ visokog kredibiliteta, jer su tadašnje ankete pokazivale da su slušaoci radio smatrali najpouzdanijim izvorom informacija sa kontroverznim temama, naročito u domenu spoljne politike; dok je struktura radio vesti, sa čestim direktnim uključenjima iz Evrope, omogućavala publici da doživi rat kao događaj „uživo“, što je olakšalo prihvatanje intervencionističke agende i kasnije legitimisalo ulazak u globalni sukob kao nužnu odbranu demokratskog poretka (Horten, 2002:39). Ministarstvo finansija pokreće serijale za promociju odbrambenih obveznica; broj stanica koje preuzimaju ove programe naglo raste sa manje od 300 na 830 od ukupno 920 stanica, pri čemu su mnogi emiteri iste epizode reprizirali više puta nedeljno (Horten, 2002:42). Ove emisije su kroz dijalošku formu težile da povežu kupovinu obveznica i regrutaciju sa višim ciljevima kolektivne bezbednosti i odbrane demokratije, pretvarajući ekonomsku i radnu disciplinu u simboličko učešće, jer su još i pre njegovog početka „mnogi ljudi smatrali Drugi svetski rat „dobrim ratom“, verovatno najjasnijim primerom rata koji ima opravdane razloge za borbu“ (Horten, 2002:42).

Unutar državnog aparata razvijene su specijalizovane strukture za radijsko delovanje. Kao što smo već pomenuli, strani informativni servis pod okriljem COI-a, pokrenuo je radio stanicu „Glas Amerike“ u februaru 1942, kao vladinu radijsku platformu namenjenu za propagandu prema inostranstvu. U domaćoj sferi OWI prolazi put od koordinacije vesti ka aktivnoj promociji ratnog morala, između ostalog kroz savetodavni biro za radio, koji nastoji da utiče na sadržaj bez otvorenog preuzimanja programa, kako bi se izbegla stigma „državne propagande“ (Sproule, 1997:188). Struktura nadležnosti nad radijskim etrom bila je kompleksna. Dok je OWI mogao da „predlaže i inicira programe“ i ubeđuje stanice da ih emituju, Federalna komunikaciona komisija (FCC) je kontrolisala dozvole za rad i mogla da nadzire sumnjive sadržaje, dok je pravo stvarne cenzure i uklanjanja osoblja pripadalo Kancelariji za cenzuru. Iako je ovaj raspored formalno garantovao ograničenu ulogu OWI, u praksi je Odeljenje za strane jezike saradivalo sa FCC pri uklanjanju

profašističkih stranih spikera, što je kasnije postalo predmet žestokih kongresnih saslušanja (Horten, 2002:83). Radio je istovremeno služio kao instrument pozitivne mobilizacije etničkih manjina. Odeljenje za strane jezike upozoravalo je 1942. da se broj emisija na jezicima imigranata „rapidno smanjuje“ usled pritiska javnosti, povlačenja oglašivača i optuživanja spikera. Kao odgovor su inicirali da ova služba neodložno započne sa distribucijom „nadahnjujućih i informativnih programa o Americi u ratu, stanicama sa publikom koja govori strane jezike“, kako bi se očuvala lojalnost etničkih zajednica i njihovo učešće u ratnom naporu (Horten, 2002:75). Plan je uključivao saradnju sa oglašivačima i etničkim organizacijama, što pokazuje koliko se državni interes za jedinstvom prelamao kroz postojeću komercijalnu radijsku infrastrukturu.

OWI ne ostaje samo u ulozi savetnika, već postaje i aktivni producent sadržaja. Negova Kancelarija za radijski izrađuje „Informativne listove“ za radio stanice, u kojima objašnjava zašto je određena poruka važna i sugeriše kako je uklopiti u postojeće formate. Primer je dopis „NE PUTUJTE ZA BOŽIĆ“, koji traži od radijo-stanica da podstaknu slušaoce odricanju od prazničnih putovanja, kako bi transport ostao slobodan za vojsku; uspeh poruke trebalo je da počiva na dramatičnoj suprotnosti između „esencijalnog“ i „neesencijalnog“ putovanja i na apelovanju na grižu savesti civila čija bi „sebična“ vožnja mogla onemogućiti vojniku da stigne kući (Sproule, 1997:189). Pored toga, OWI priprema i distribuiše gotove kratke poruke, kao i serije emisija. U jednoj kampanji nastoji da popravi sliku savezničkih država tako što angažuje poznate komentatore da snime „četrdeset tri činjenice“ namenjene ispravljanju pogrešnih uverenja o Ujedinjenim nacijama; stanice koje su pristajale na dobijanje programa obavezale su se da ih emituju više puta nedeljno tokom šest nedelja. OWI takođe organizuje radio-drame, poput „Ovo je rat“ i „Ovo je naš neprijatelj“, čime se radio kao medij dodatno etablira kao značajno sredstvo za ideološko uokviravanje rata (Sproule, 1997:189).

7.4.3 Novine

Pritisak javnosti i Kongresa na državnu propagandu u kasnim 1930-im i ranim ratnim godinama snažno se artikulisao upravo kroz štampu. Sećanja iz „Velikog rata“ stvarala su ambijent u kome su novine sklone da svaku jaču državnu kampanju tumače kao potencijalni povratak „Krilovog stila“ čak i kada su zvaničnici deklarativno govorili o „informisanju“ a ne o propagandi (Sproule, 1997:45). Time je štampa postajala istovremeno kanal i kritičar ratnog ubeđivanja. Na tom fonu DOI razvija specifičnu PR doktrinu koja se eksplicitno poziva na ulogu novina kao arbitra. Horton je sebe definisao kao „reportera unutar vlade“: njegova kancelarija je proizvodila saopštenja o aktivnostima tela za upravljanje odbrambenom proizvodnjom, bez prideva i hiperbola i tako da odluka o objavljivanju ostane isključivo u rukama urednika; plan je bio da neutralne, faktografske vesti stvore sliku kompetentnog i odgovornog vođstva bez direktnog agitovanja za Ruzveltovu reizbornu kampanju, čime bi se izbegla optužba da se vojna priprema koristi za partijsko propagiranje (Lee, 2012:30). Ovakav je model računao na kredibilitet štampe pred građanima, pa se ratna i predratna mobilizacija predstavljaju kao produžetak „prava javnosti da zna“, a ne kao klasična politička reklama. Uprkos tome, mnogi novinari i komentatori doživljavali su DOI kao svojevrstu propagandnu mašinu. Kritičari su govorili o poplavi sadržaja, koja obasipa redakcije, i najvećem vladinom komunikacionom birou koji je ikada postojao; a čak je i Džordž Kril je, iz sopstvene ambivalentne pozicije bivšeg šefa CPI, napao nove „informativne“ službe tvrdeći da su „vladini pres-agenti već brojniji od čitalaca“, što su neke novinske redakcije razumele kao potvrdu sopstvene zabrinutosti zbog institucionalizacije državnog uticaja (Lee, 2012:102).

Na planu sadržaja, odnosi između države i štampe tokom Drugog svetskog rata bili su obeleženi pregovorima oko granice između neophodne vojne cenzure i prava javnosti na sliku rata. Praksa iz Prvog svetskog rata pokazuje da su dopisnici morali da se oslanjaju na zvanične biltene, fotografije i saopštenja, a preterano kritičko izveštavanje o problemima moglo je da dovede do povlačenja akreditacije i finansijske kazne matičnom listu (Brewer, 2009:72). Iako ovakve drastične mere nisu u istom obliku prenete u Drugi svetski rat, rasprave o „previše negativnim“ vestima, o

objavljivanju fotografija američkih žrtava i izveštavanju o nacističkim zločinima ponovo su navodile da se novine smatraju najvažnijim kanalom komuniciranja sa ratišta. U sličnom kontekstu nastaje i kasniji pojam „jaz u kredibilitetu“, kojim se opisuje diskrepancija između optimističkih službenih interpretacija i onoga što čitaoci i gledaoci opažaju u izveštajima sa terena (Brewer, 2009:227); što je specifičnost medijskog izveštavanja tokom Hladnog rata, o čemu ćemo detaljnije govoriti u sledećem poglavlju. Ove rasprave pokazuju da je ratno iskustvo masovne mobilizacije ostavilo trajno nasleđe u američkim debatama u kojima se granica između informisanja i propagande u štampi prepoznaje kao centralno normativno pitanje demokratskog poretka.

7.4.4 Film

Filmska propaganda u SAD tokom Drugog svetskog rata razvija se u više paralelnih žanrovskih i institucionalnih tokova, od vojnih nastavnih filmova i ideoloških serija, do igranih ostvarenja čiji su narativi usklađivani sa državnim ciljevima. Tomas Doerti ističe da je vojni vrh vrlo rano prepoznao film kao specifičan medij koji je sposoban da vizuelno utisne lekcije kroz stil, ritam i evociranje ratnih emocija poput straha, sumnje i uzbuđenja; te da se zbog toga direktno obraćaju Holivudskim studijima, kako bi im oni pripremili adekvatan sadržaj za vojnu obuku, što je za rezultat imalo nastanak serije filmova pod nazivom „Borac“ (*Fighting Men*, 1942-1943), koja tematizuje psihološki pritisak rata (Doherty, 1993:65-66). Estetika ovih filmova zasniva se na odbacivanju romantične slike rata; u njima nema pokušaja da se rat učini „divnim ili slavnim iskustvom“, već se prikazuje kao „hladan, sumoran, naučni posao“ (Doherty, 1993:66).²⁰⁸ Vojni establišment postupno preuzima holivudski stil i gradi sopstveni dvonedeljni filmski magazin za vojnike koji kombinuje izveštaje sa fronta, kraće edukativne sekvence i sadržaje o poznatima.

Serijal filmova „Zašto se borimo“ (*Why We Fight*, 1942-1945) otvorio je i pitanje odnosa između vojne i civilne sfere. Načelnik Generalštaba Džordž Maršal (*George Marshall*) insistirao je da vojnici moraju razumeti „kako je fašizam planirao osvajanje sveta“ verujući da će takvo razumevanje pojačati i spremnost na žrtvu i borbenu efikasnost, pa je, indikativno, režiseru serijala kao zadatak formulisao vođenje „bitke za ljudske umove“ (Sproule, 1997:198).²⁰⁹ Nakon uspeha prvog dela, koji 1942. dobija Oskara kao najbolji dokumentarac, razmatra se njegova bioskopska distribucija kao dela opšte propagande, koju predsednik Ruzvelt i odobrava.²¹⁰ Ipak, savetnik za informisanje upozorava Ruzvelta da film, upravo zato što predstavlja spajanje mnogih umetničkih formi, može dovesti publiku u stanje nervozne histerije i ostaviti je zatečenom umesto vođenom ka „jasnoj svrsi“, te ocenjuje da film na pojedinim tačkama odstupa od tematske linije OWI i izmiče propisanoj centralnoj koordinaciji (Koppes & Black, 1977:122). Ovakvim upozorenjima doprinelo je na relevantnosti i to što je odrednica „dokumentarnog konteksta“ legitimisala prikaz do tada „neprikladnih“ slika ranjavanja i smrti. Narativna estetika „prave stvari“ isticala je rat kao nužnu, ali heroizovanu žrtvu, u kojoj se brutalnost predstavlja kao realistična potvrda moralne ozbiljnosti borbe. Strukovne i administrativne komisije koje su se bavile filmskim sadržajem, zadržale su cenzorsku nadležnost nad komercijalnim dokumentarcima i žurnalima, ali su borbeni izveštaji i vesti uživali veću toleranciju jer su se označavali kao „novinarstvo“; što je proširilo prostor za prikazivanje

²⁰⁸ Na primer, u filmu „Kako biti ubijen u jednoj jednostavnoj lekciji“ (*How To Get Killed in One Easy Lesson*, 1943) poruka se prenosi potpuno bez naracije: kamera prati vojnika čiji odsjaj na pušci otkriva snajperisti poziciju, a njegova trenutna smrt služi kao šokantna, ali jasna lekcija iz borbene discipline (Doherty, 1993:66).

²⁰⁹ Pored američke produkcije, ključnu intertekstualnu ulogu ima i nemački film „Trijumf volje“ (*Triumph des Willens*, 1935) Leni Riefenštala. Kopija zaplenjena u SAD koristila se u filmskim žurnalima, temeljno je reciklirana u seriji *Why We Fight*, a delovi se ubacuju i u igrane filmove kao što su „Hitlerova deca“ (*Hitler's Children*, 1942) i „Misija ka Moskvi“ (*Mission to Moscow*, 1943). Tako fašistički spektakl biva pretvoren u „dosledan izvor negativne inspiracije“ koji pruža slike nacizma na američkom ekranu, pri čemu estetski uticaj ostaje prisutan čak i kada dijalog eksplicitno osuđuje prikazani nagoni kult moći (Doherty, 1993:24).

²¹⁰ Nagrađeni prvi deo serijala objedinjuje motive civilizacijskog sukoba i liberalnog poretka, prikazujući rat kao odbranu slobodnog društva od totalitarne agresije; film uvodi gledaoce u narativ prema kojem srat ne počinje sa Perl Harburgom, već se postepeno nameće nizom napada na međunarodni poredak, čime se dodatno opravdava globalna reakcija.

nacističkih zločina i koncentracionih logora u sklopu ratnog narativa o borbi za civilizaciju i ljudsko dostojanstvo (Doherty, 1993:58). Dihotomija, između zabave i navodne istine o ratu, strukturisala je način na koji je filmska slika rata podržavala ideološku podjelu na demokratsku stranu koja ima moralnu misiju da pokaže istinu i totalitarnog neprijatelja čije zločine treba razotkriti. Ratni filmski narativ je, dakle, retorički spajao patnju i kolektivnu moralnu misiju u glavni narativni diskurs „dobrog rata“ za demokratske vrednosti.²¹¹

U domenu distribucije sadržaja ključnu je ulogu imao je Komitet za ratne aktivnosti filmske industrije (*War Activities Committee of the Motion Picture Industry*, WAC), koji je u saradnji sa OWI i preuzimao distribuciju kratkometražnih žurnala i orijentacionih filmova namenjenih civilnoj publici i bioskopskim programima. Praksa je bila da WAC distribuira filmove koji su finansirani od strane mornarice ili kopnene vojske, poput specijala o bici kod Midveja i kampanji u Severnoj Africi, kako bi se omogućilo da spektakularni ratni snimci budu povezani sa kampanjama za ratne zajmove i drugim mobilizacionim inicijativama (Doherty, 1993:237). Organizaciono, OWI je preko svog Biroa za filmsku propagandu (*Bureau of Motion Pictures*, BMP) dogovarao godišnje kvote informativnih kratkih filmova sa holivudskim studijima. Početni aranžman je predviđao da studiji proizvedu u proseku jedan naslov nedeljno, odobren od OWI, što je trebalo da obezbedi stalno prisustvo „ispravne“ interpretacije ratnih tema u bioskopskom repertoaru. Nakon što je Kongres 1943. odbio da obnovi budžet za proizvodnu funkciju BMP-a, studiji su preuzeli većinu produkcije ratno-orijentacionih kratkih filmova, ali su oni i dalje prolazili kroz mrežu WAC-a ili kroz uobičajene distribucione kanale velikih kompanija, uz špicu u kojoj se eksplicitno navodi da „OWI prikazuje film“, u saradnji sa određenim resorom i studijom (Doherty, 1993:78-84).

7.5 Shvatanje propagande u SAD nakon Drugog svetskog rata

Akademске i javne rasprave nakon 1945. se moraju razumeti u kontekstu razgradnje predratne progresivističke kritike i ratnog preusmeravanja društvenih nauka u smeru državnog menadžmenta javnog mnjenja. Ključni element bio je institucionalni uspon kvantitativne, „meračko-upravljačke“ paradigme, oličene u radu *Research Branch*-a koju je Daniel Lerner (*Daniel Lerner*) pretvorio u normativni model „modernih metoda“ kojim se sugerise da bi naučnici u polju društvenih nauka trebalo da se orijentišu ka strogoj verifikaciji hipoteza, na kvantifikovanim podacima, u situacijama što bližim kontrolisanom eksperimentu (Sproule, 1997:203). Takva legitimacija ratne istraživačke mašinerije učvrstila je uverenje da nauka zadobija poseban društveni autoritet upravo zahvaljujući načinu prikupljanja i tumačenja podataka, što je olakšalo posleratno prihvatanje istraživanja javnog mnjenja i propagandnih eksperimenata kao „neutralne ekspertize“, a ne kao produžetka ideološkog sukoba. Istovremeno je došlo „do potiskivanja starije, humanistički orijentisane kritike propagande koja se fragmentisala u više nepovezanih tokova - „velika teorija“ (Džordž Herbert Mid, Talkot Parsons, frankfurtska škola, Džon Džui) je ostala na nivou apstraktnih pojmova o društvenom uticaju, lokalne ankete (*Chicago, Middletown*) nisu razvile generalne kritičke konsekvence, moralistički apeli (*Lynd, Payne Fund*) nisu imali institucionalnu strategiju, studije slučaja propagande ostale su marginalizovane, a retorika je ostala zatvorena u usko shvaćeno govorništvo“ (Sproule, 1997:78). Ovakva rasepkanost oslabila je mogućnost da se formira koherentna akademska opozicija prema, u ratu oblikovanom, „menadžmentu konsenzusa“ što je doprinelo daljem slabljenju javne vidljivosti kritičkih perspektivi.²¹²

²¹¹ Primer pozitivno vrednovanog ratnog filma o žrtvi i smislu Amerike, namenjenog za žensku publiku, bio je „Nežni drug“ (*Tender Comrade*, 1943); OWI ga je opisao kao „najefikasniji i najdirljiviji ekranizovani prikaz uloge žena u ratu“, ističući poruku kolektivnog deljenja i međusobne podrške (kroz parolu: „Deli i deli podjednako - to je demokratija“) kao prihvatljivu propagandu u okviru liberalnog diskursa zajedničkog dobra; iako je taj isti slogan posle rata postao predmet antikomunističkih optužbi, u ratnom kontekstu on je afirmisao ideju da je zajedničko žrtvovanje i preraspodela tereta između četiri žene iz radničke klase kao izraz demokratske solidarnosti (Koppes & Black, 1987:165).

²¹² Poseban slučaj predstavlja delovanje najuticajnije organizovane međuratne kritike, oličene u Institutu za analizu propagande (*Institute for Propaganda Analysis*, IPA). Međutim, 1941. godine izdavači procenjuju da „nije dobro vreme“ za komercijalno plasiranje knjiga koje kritički razmatraju propagandu. U internoj oceni se predviđa porast dobrovoljne cenzure, a finansijski zaštitnik Persi Braun (Percy Brown) pokušava da IPA uključi u *Council for Democracy*,

Koncept propagande se tokom sredine 20. veka postepeno premešta iz okvira moralne osude u oblast institucionalizovanog naučnog proučavanja i tehničkog upravljanja masovnom persuasijom. Jedan od ključnih pojmova u tom procesu postaje „inženjering pristanka“ Edvarda Bernajsa, kojim se legitimise kontinuirana upotreba propagandnih tehnika u mirnodopskim uslovima i tokom Hladnog rata kao sredstava „prodavanja liberalne demokratije“ u zemlji i inostranstvu. Bernajs polazi od pretpostavke da udaljenost između elita i masa nužno stvara potrebu da se sloboda govora i štampe „modernizuje“ u „slobodu da se ubeđuje“, pri čemu samo oni koji ovladaju tehnikama komunikacije mogu „plodnonosno“ vršiti vođstvo u kompleksnoj demokratiji (Sproule, 1997:213). U ovoj perspektivi, politički poredak i javna sfera više se ne shvataju kao prostor spontanog javnog rasuđivanja, već kao arena u kojoj profesionalci, u ime odgovorne vlasti, kontinuirano oblikuju pristanak putem planskih kampanja i istraživanja javnog mnjenja. Posleratni razvoj komunikoloških studija dodatno učvršćuje ovakvu tehničko-administrativnu viziju propagande. Berelsonova (*Bernard Berelson*) normativna šema komunikacionih istraživanja favorizuje kvantitativne, eksperimentalne metode i strogu podelu na „činjenice“ i „vrednosti“, dok široke istorijske i organizacione analize masovnih medija, kao i etička i praktična pitanja kontrole i odgovornosti, bivaju potisnuti na marginu kao previše vrednosno obojeni (Sproule, 1997:225). Tako se formira dualistički okvir u kojem je kvantitativno merenje efekata i sadržaja medija označeno kao jedini „naučni“ put, dok je ranija progresivistička tradicija kritike propagande preformulisana u karikaturalni model „magičnog metka“. Prema toj reviziji, međuratni kritičari se pogrešno predstavljaju kao autori teorija direktnih efekata samo zato što nisu razrađivali psihološke modele recepcije pri čemu se zanemaruje da su oni bili primarno usmereni na razotkrivanje institucionalne manipulacije i na ideju participativne demokratije zasnovane na slobodnom toku informacija. Međuratni kritičari nisu polazili od shvatanja publike kao zbira izolovanih pojedinačnih recipijenata, već od shvatanja publike kao „javnosti“ koja deluje kolektivno. Pošto im je fokus bio postavljen ka studijama slučajeva u kojima institucije monopolišu informacije, profesionalni ubeđivači orkestriraju govornike i autore iza scene, a propaganda se maskira kao obrazovanje, informisanje, zabava ili religija, delovanje propagande time ne označava samo laž ili psihološku manipulaciju, već širi skup praksi kojima se javni diskurs organizuje „odozgo“ sa svrhom upravljanja saglasnošću (Sproule, 1997:235). Ovo daje trajnu aktuelnost pitanju kako uopšte koncipirati demokratsku komunikaciju u uslovima koncentrisane medijske moći.²¹³

*

U ovom smo poglavlju govorili od tome da je propaganda u SAD tokom Drugog svetskog rata bila rezultat složene kombinacije institucionalnog iskustva, političkih rasprava i ideoloških narativa formiranih još u Prvom svetskom ratu. Iskustvo CPI-a i kritike koje su usledile nakon Velikog rata oblikovale su oprez i skepticizam prema zvaničnoj propagandi, što je uticalo na „strategiju istine“ koju je OWI deklarativno usvojio. Međuratne rasprave između intervencionista i izolacionista, te liberala i realista, stvorile su okvir u kojem je rat i dalje mogao biti predstavljen kao moralni imperativ i odbrana demokratskog načina života. Propagandni aparat je koristio širok spektar sredstava - od govora predsednika Roosevelta, radio emisija i novinskih članaka, do plakata i filmova - kako bi povezao svakodnevne žrtve vojnika i građana sa globalnom „borbom protiv zla“. Institucionalni aparat, uključujući OWI, vojni istraživački odsek i saradnju sa industrijom zabave,

progresivističko-intervencionističku koaliciju, sugerišući da bi prihvatanje „demokratske analize propagande“ prilagođene intervencionizmu možda spaslo Institut, mada uz cenu gubitka distance. Odbijanje takvog saveza značilo je da IPA ostaje verna svojim idealima, ali istovremeno sasvim gubi politički prostor i uticaj u atmosferi samocenzure i ratne mobilizacije (Sproule, 1997:174).

²¹³ Nakon Drugog svetskog rata, istaknuti teoretičari i institucije ponovo pokušavaju da izgrade normativne okvire za odgovornu upotrebu masovne komunikacije. Komisija za slobodu štampe pod rukovodstvom Roberta Hutchinsa, uz učešće Lasswella i drugih, nastoji da sistematizuje moralne obaveze medija u uslovima koncentracije vlasništva i profesionalizacije novinarstva, insistirajući da se učinak štampe može evaluirati i poboljšavati kroz „neku vrstu građanske agencije“. Pitersonova (*Theodore Peterson*) formulacija „teorije društvene odgovornosti štampe“ u klasičnom prikazu „Četiri teorije štampe“ (*Four Theories of the Press*, 1956) vezuje ovaj pristup za rastuću sveprisutnost medija, ali kritiku zadržava u relativno uskim okvirima regulacije sadržaja i profesionalne etike, uz oslanjanje na regulatorne odluke i strukovne kodekse kao ključne brane protiv zloupotreba (Sproule, 1997:255).

omogućio je koordinisanu distribuciju poruka, dok su slogani i vizuelne kampanje kompresovali kompleksne ideje u lako prenosive forme koje su legitimisale žrtvu kao uslov opstanka i unapređenja domaće i međunarodne slobode, pa su u skladu sa time i ratni narativi često prelazili iz odbrane statusa quo ka obećanju budućeg međunarodnog poretka oličenog u principima političkog liberalizma i „Nju dil“ ekonomskog blagostanja. Posle rata, kritike propagande su bile snažno određene institucionalnim i metodološkim promenama u društvenim naukama, pri čemu je kvantitativna paradigma potisnula humanistički orijentisanu reformističku tradiciju. Javna i akademska percepcija propagande se promenila od otvorenog skepticizma i razotkrivanja manipulacije ka prihvatanju menadžmenta konsenzusa kao „neutralne ekspertize“, što je ostavilo trajne posledice na način na koji se u SAD razmatra uloga masovne komunikacije u demokratiji.

8. Propaganda SAD u periodu Hladnog rata

8.1 Normativno i praktično shvatanje uloge propagande u periodu Hladnog rata

Svatanje propagande u kontekstu Hladnog rata zahteva da se razmotri odnos pojmova „propaganda“, „informacije“ i „psihološki rat“ u smislu njihovog razumevanja u SAD tog vremena. Zvaničnici Sjedinjenih Američkih Država često su umesto termina „propaganda“ koristili termin „informisanje“ insistirajući na navodno nepristrasnom prenošenju činjenica, iako su istu aktivnost označavali i kao „psihološki rat“ i „politički rat“ usmeren na oblikovanje stavova, posebno onda kada je bila usmerena ka inostranim publikama.²¹⁴ Ova terminološka napetost ukazuje na to da je teorijsko razgraničenje između propagande i informisanja bilo duboko politizovano, čime je naučni diskurs o propagandi bio neminovno uvučen u spor oko legitimiteta američkih hladnoratovskih političkih strategija. U tom je smislu razvijen širok spektar aktivnosti koje obuhvataju radio programe, filmove, štampu i izložbe, uz nastojanje da se materijalno (vojna i ekonomska moć) spoji sa nematerijalnim dimenzijama nacionalnog identiteta i slike o „američkom načinu života“ (Belmonte, 2008:7). Period ranog Hladnog rata obeležio je ubrzani rast bezbednosnog aparata i vojnoindustrijskog kompleksa. Višestruko povećanje odbrambenog budžeta pratila je promena fiskalne politike: bezbednosni zahtevi postavljeni su kao primarni, dok su ostale budžetske stavke sve više prilagođavane njima. Takav zaokret pratio je dublji proces militarizacije američkog društva u kojem je hegemonijski antikomunistički projekat usmeren ka inostranstvu omogućio institucionalizaciju kontinuiranog mentaliteta mobilizacije na domaćem terenu (Pierpaoli, 1999:9). Prilikom svega toga propaganda je uzimana kao sastavni deo državne politike i kulture nacionalne bezbednosti.²¹⁵ Majkl Hant je identifikovao ideološko jezgro američke spoljne politike u viziji nacionalne veličine, verovanju u rasnu hijerarhiju i u strahu od revolucije (Hunt, 1996:331). Ovo je teza na koju se nadovezuje Lodeval uz tvrdnju da je upravo to uticalo na američki pristup ratovima u Koreji i Vijetnamu. Ovaj skup uverenja stvarao je nespremnost na kompromis sa „neprijateljem“ i podsticao percepciju intervencija kao nužnih u odbrani „slobodnog sveta“ (Logevall, 1999:384).²¹⁶

U oblasti masovnih medija, posleratno tehničko usavršavanje radija, filma i kasnije televizije stvorilo je nove kanale za širenje državnih narativa. Radio je standardizovao porodični život u pravcu pasivnog slušanja, dok je film nudio alternativu direktnom ljudskom kontaktu i snažno uticao na moral, posebno kod dece i mladih. Naglasak na sve veću prisutnost ovih medija preuzeli su kreatori politike i time legitimisali ulaganje u „informacione“ kampanje i povezivanje industrije zabave sa spoljnopoličkim ciljevima. Uz to, oslanjanje na istraživanja javnog mnjenja i kvantitativne metode učvrstilo je opšte uverenje da se propaganda primenjuje i ocenjuje u „naučnim“ okvirima umesto kroz

²¹⁴ Martin Medhurst naglašava potrebu da se u kontekstu Hladnog rata propagandne kampanje analiziraju kroz pojmove „strategije“, „ciljeva“ i „retoričkih ograničenja“ i insistira da se svaki govor, kampanja ili diplomatski potez tumače u svetlu dinamike dugoročnih ciljeva „ideološke borbe“ i konkretnih istorijskih, političkih, ekonomskih i vojnih ograničenja koja usmeravaju oblik i sadržaj diskursa (Medhurst, 1990).

²¹⁵ Nacionalni zakon o bezbednosti iz 1947. godine, kojim su stvoreni Centralna obaveštajna agencija (CIA), Ministarstvo odbrane, Združeni generalštab i Savet za nacionalnu bezbednost, istovremeno je otvorio prostor za integrisanje informacionih i psiholoških operacija (Cull, 2008:34). Dokumenti poput NSC 4 formalizovali su te veze polazeći od procene da se Sovjetski Savez angažovao u „intenzivnoj propagandnoj kampanji“ i „koordinisanim psihološkim, političkim i ekonomskim merama“ protiv „nesocijalističkih“ režima, te da SAD moraju odgovoriti koordinisanom propagandnom i subverzivnom akcijom (Cull, 2008:39). Dokument NSC 10/2 je ovlastio nove sektore CIA za tajne operacije uključujući propagandu, ekonomski rat, sabotaže i podršku gerilama i „oslobodilačkim“ grupama. Budžet i osoblje za takve operacije drastično su porasli između 1949. i 1952. godine što ukazuje na to da je političko rukovodstvo posmatralo „psihološki rat“ kao integralni deo bezbednosne strategije, a ne kao marginalnu aktivnost (Hixson, 1997:13).

²¹⁶ Hant ukazuje da spoljna angažovanost faktički potiskuje domaće reforme, jer „aktivistička“ spoljnopoličska agenda troši politički kapital i resurse potrebne za progresivnu socijalnu transformaciju u samim Sjedinjenim Američkim Državama (Hunt, 1987:177-178).

tradicionalni progresivistički moralistički diskurs o manipulaciji o kome smo detaljnije govorili u prethodnom odeljcima. Kvantitativni pristup je preusmerio fokus na merljive karakteristike poput okruženja komunikatora i karakteristika poruke što je uticalo na sužavanje pitanja o namerama i širem društvenom kontekstu. Još tokom Drugog svetskog rata Lasvel otvoreno povezuje formulisanje opšte teorije komunikacije sa potrebama kreatora politike insistirajući da njegovi kodni postupci u analizi sadržaja istovremeno unapređuju nauku i služe praktičnim ciljevima ratnog i propagandnog vođenja (Sproule, 1997:195). Programi poput Lazarsfeldovih panel istraživanja glasačkog ponašanja dodatno su učvrstili sliku propagande kao ograničenog, selektivnog uticaja unutar mreža ličnih kontakata uz ocenu da birači uglavnom traže poruke sa kojima se već slažu i da masovni mediji nemaju tako snažan efekat kako se ranije pretpostavljalo, već da utiču posredno, preko „lidera javnog mnjenja“ (Sproule, 1997:220). Navedeno postaje osnova koncepcije „dvostepenog toka komunikacije“ prema kojoj se politička komunikacija posmatra prvenstveno kroz mikroproces odlučivanja pojedinca, dok moć koncentrisanih medijskih institucija, državnog finansiranja i hladnoratovskog „političkog rata“ prestaje biti predmet primarnog interesovanja u okviru ovog modela.

Takva transformacija uloge društvenih nauka, od moralne kritike monopola nad informacijama ka tehničkoj ekspertizi za merenje i upravljanje publikom, postavlja okvir unutar kog se u Hladnom ratu razume i projektuje američka propaganda. Drugim rečima, premeštanje fokusa ka kvantifikovanju efekata olakšao je planiranje i kasniju ocenu delotvornosti propagandnih kampanja, ali je ujedno i dalo dodatnu legitimaciju državnim „informacionim“ intervencijama koje su se predstavljale kao neutralne tehnike upravljanja javnim mnjenjem.²¹⁷ Formiranje specijalizovanih institucija za „informacione“ operacije predstavljalo je emanaciju ove promene. Agencija Sjedinjenih Država za informisanje (*United States Information Agency*, USIA) je razvila kompleksnu infrastrukturu za otvoreno propagandne programe, dok su paralelno delovale poluprivatne strukture kao što je Radio Slobodna Evropa (*Radio Free Europe*), finansirane tajnim sredstvima Centralne obaveštajne agencije (CIA) (Cull, 2008:50). Pre toga, u Nemačkoj i Austriji, informacioni ogranci savezničkih okupacionih vlasti kontrolisali su medije i obrazovanje, licencirali nova izdanja novina i koristili radio stanice koje su kadrovski usmeravale stručnjake iz oblasti psihološkog rata. Ovakve sistematske prakse širenja „demokratskih“ vrednosti poslužile su kao model za kasnije operacije usmerene ka socijalističkom bloku tokom Hladnog rata (Cull, 2008:26). Sve ovo ukazuje da su diskursi slobode, demokratije i „američkog načina života“ bili neraskidivo povezani sa strukturnim procesima militarizacije i širenja unutrašnjeg i spoljašnjeg hegemonijskog kulturnog uticaja.

8.2 Globalna ideološka konfrontacija

Kristina Klajn smatra da je u SAD ideološki sukob tokom Hladnog rata strukturisan kroz dva komplementarna „globalna imaginarijuma“, koji su uticali na to kako američke elite i šira javnost zamišljaju svet i sopstvenu ulogu u njemu. „Iminarijum obuzdavanja“ (*containment*) mapirao je planetu kao binarni prostor sukoba između slobodnog sveta i komunizma, delujući na prihvatanje militarizovane spoljne politike i izgradnju bezbednosnih aparata države, odnosno legitimisanje

²¹⁷ Uspostavljanje tela kao što je Odbor za psihološku strategiju (*Psychological Strategy Board*) pokazalo je da su državne strukture težile da formalizuju kanale za koordinaciju „psiholoških operacija“ sa akademskim znanjem (Lucas, 1996). Projekt TROY, organizovan početkom pedesetih godina, eksplicitno je kao svoj cilj postavio da se obezbede i „tehničke mogućnosti“ i „intelektualni okvir“ za vođenje hladnog rata, pri čemu su univerzitetski naučnici iz polja društvenih nauka imali zadatak da proučavaju propagandu kao instrument spoljne politike (Needell, 1993:400) Projekt je trebao da učvrsti trajne veze između univerziteta i birokratija za spoljne poslove i obaveštajne službe, odnosno da omogući angažovanje društvenih naučnika u planiranju ideološkog rata, ali je isto tako postavio ozbiljna pitanja o autonomiji istraživanja i o etičkim granicama angažovanja nauke u službi državne politike.

zahteva za naoružavanjem i spremnosti na upotrebu sile (Klein, 2003:34).²¹⁸ Paralelno se razvijao imaginarijum „integracije“, prema kojem se Hladni rat prikazivao kao prilika za izgradnju ekonomskih i političkih veza sa Azijom i Afrikom, kroz pedagogiju usmerenu na emancipaciju kolonizovanih naroda i prihvatanje dugoročne angažovanosti SAD kao benevolentnog mentora (Klein, 2003:21-23). Oba imaginarijuma, iako drugačija prema svojim usmerenjima, delovala su u skladu sa opštim zahtevom da se američka javnost ubedi da podrži skupu intervencionističku spoljopolitičku agendu.²¹⁹ Umor od rata i ukorenjeni izolacionizam u američkoj političkoj kulturi činili su značajne prepreke koje je trebalo nadvladati diskursom o „osvajanju umova ljudi“ i predstavljanjem spoljne politike kao produžetka sopstvenih vrednosti, a ne njihovih menjanja ili ograničavanja (Klein, 2003:28).

Dok su planeri nacionalne bezbednosti gradili vojno-industrijski kompleks i mrežu novih međunarodnih institucija, istovremeno su morali da uveravaju javnost da takva mobilizacija neće preobraziti SAD u autoritarno, visoko centralizovano društvo poput nacističke Nemačke ili Sovjetskog Saveza (McEnaney, 2000:20-21). Strah od „masovnog društva“ u kojem tehokrate, korporacije i vojni aparat homogenizuju svakodnevni život hranio je ideju da se nacionalna bezbednost mora organizovati tako da odražava i učvršćuje „američki način života“, definisan kroz ličnu angažovanost i lokalnu samopomoć, a ne kroz centralizovanu državnu prisilu. U tom svetlu isticano je da bi potpuna odbrana zahtevala tako radikalnu centralizaciju da bi uništila slobode koje se navodno brane, pa se dodatno naglašavala razliku između „kooperacije“ i „komunističke prinude“ (McEnaney, 2000:21-23). Time se legitimacija nacionalne bezbednosti sasvim premeštala na ideološki teren. Militarizacija se predstavljala kao nužan uslov očuvanja liberalnog poretka, a ne kao pretnja njegovom opstanku. Dakle, antikomunizam kao narativ i praktična politika funkcionisao je kao temeljni, unutrašnji i spoljašnji režim legitimizacije i daljeg produblivanja postojeće hegemonije.

Ovaj proces je omogućio je da se progon realnih i zamišljenih „unutrašnjih neprijatelja“, od komunista do šire shvaćenih „subverzivnih“ aktera, predstavi kao produžetak globalne borbe.²²⁰ Federalni Istražni Biro (*Federal Bureau of Investigation*, FBI) dobija gotovo neograničenu autonomiju da nadzire, diskredituje i isključuje „radikalne elemente“ iz javnog života.²²¹ FBI sistematski istražuje sadašnje i bivše članove Komunističke partije SAD i druge radikale što je za posledicu imalo da su mnogi otpušteni sa posla i primorani da napuste politički angažman. Operativni

²¹⁸ Iako je kasnije postao jedan od najžustrijih kritičara liberalnog internacionalizma i politike intervencija, čije smo kritike izneli u ranijem delu ove disertacije, 1947. godine je Džordž Kenan bio jedan od tvoraca ideje „obuzdavanja“ SSSR-a. On je hladni rat opisivao kao „test“ u kojem SAD moraju da „prihvate odgovornost moralnog i političkog vođstva“ koju im istorija namenjuje, pri čemu se sam izazov tumači providencijalnim jezikom svojstvenim američkim osnivačkim mitovima - kao prilika da Amerika dokaže da je „vredna očuvanja kao velika nacija“ (McCrisken, 2003:22).

²¹⁹ U tom smislu se predlagao dvostepeni program „obrazovanja javnosti“ koji je najpre trebalo da probudi svest o ozbiljnosti pretnje, a zatim da održi podršku za trajno jačanje odbrambenog budžeta, jer su zvaničnici procenjivali da bi nagli apel za mobilizaciju izazvao otpor i pojačao strah od širenja državne moći u privatnu sferu (Casey, 2005).

²²⁰ Kristina Klajn ističe da je kultura „obuzdavanja“ sve više prožimala svakodnevne prakse - devijacija bilo koje vrste postajala je izvor društvene anksioznosti i predmet nadzora kroz denuncijacije, svedočenja pred istražnim odborima i mobilizaciju lokalnih grupa koje su na sebe preuzimale zadatak „zaštite države“ (Klein, 2003:36).

²²¹ Još tokom prve antiradikalne kampanje (poznate i kao tzv. „prva crvena strava“), mladi Džon Huver (*John Edgar Hoover*, kasniji osnivač i višedecenijski direktor FBI-a) učestvuje u organizovanju racija u trideset tri grada i dvadeset dve savezne države što u januaru 1920. što dovodi do pritvaranja više od četiri hiljade osumnjičenih, dok je oko tri hiljade navodnih radikala deportovano. Iako je Senat kasnije osudio ove akcije kao ilegalne, one su proizvele dugoročni efekat: uništavanje sindikalnih, anarhističkih i socijalističkih organizacija i normalizaciju federalne političke policije kao instrumenta borbe protiv „unutrašnjeg neprijatelja“ (Hixson, 2008:129). Ovaj raniji obrazac masovnih hapšenja, deportacija i saradnje federalnih, državnih i lokalnih organa postavlja presedan za praksu FBI u hladnoratovskom periodu koji se zato naziva i „druga crvena strava“.

repertoar obuhvatao je prisluškivanje, otvaranje pošte, provale u domove i kancelarije, kao i prosleđivanje kompromitujućih informacija Poreskoj upravi radi iniciranja finansijskih istraga; a sve su se ove aktivnosti odvijale bez efektivne izvršne ili kongresne kontrole (Hixson, 2008:207).

Tako su se globalne i domaće dimenzije ideološkog sukoba međusobno pojačavale i stvarale interpretativni okvir u kojem su se i ratovi u Koreji i Vijetnamu doživljavali kao epizode jedinstvene, šire shvaćene „velike borbe“. Teleološki narativ koji je predstavljao Ameriku kao izabranu silu i „vođu slobodnog sveta“ doveo je do toga da se hladnoratovski sukob, po već utvrđenoj mitskoj matrici njene „manifestne sudbine“, propagandno pojednostavi kao moralistička borba između „dobra“ i „zla“, odnosno između „slobode“ i „totalitarizma“ (Stephanson, 1995:122). U javnom diskursu uspostavljen je obrazac zastrašivanja stanovništva slikama sovjetske pretnje koji je omogućio legitimisanje novih bezbednosnih mera, dok su mediji preuzimali ulogu multiplikatora antikomunističke psihoze. Ubrzo posle proglašenja Trumanove doktrine (1947) izdat je Izvršni ukaz 9835 (tzv. *Loyalty Order* - „naredba o lojalnosti“) kojim je 2,2 miliona federalnih zaposlenih podvrgnuto proverama, od rukovodilaca do činovnika u malim poštama, čime je diskurs bezbednosti institucionalizovan u svakodnevni rad državnog aparata (Aronson, 1970:36). Mnoga radna prava su praktično poništena, a hapšenja stranaca i selektivna krivična gonjenja dodatno ugradila antikomunizam kao svakodnevnicu pravnog i političkog poretka.

U medijskom izveštavanju uspostavljen je dvostepeni obrazac demonizacije: prvo, novine i radio su stvarali atmosferu „crvene opasnosti“ senzacionalističkim upozorenjima o špijunima i zaverama za rušenje vlasti da bi zatim etiketa „crveni“ proizvoljno lepljena na različite oblike političke opozicije (Aronson, 1970:46).²²² Zakonska institucionalizacija bezbednosnih provera uspostavljena je donošenjem *Smith–Mundt Act*-a (1948). Zakon je zahtevao da svi službenici informacionog aparata *State Department*-a prođu FBI bezbednosne provere, a da učesnici razmena budu deportovani ukoliko se utvrdi da učestvuju u „subverzivnim“ aktivnostima. Istim aktom zabranjena je distribucija propagandnog materijala namenjenog inostranstvu domaćoj američkoj javnosti, što pokazuje kako se domaća publika istovremeno nominalno štitila od onoga što bi se moglo doživeti kao „državna propaganda“, dok se dodatno legitimisao sistem njenog nadzora i progona (Belmonte, 2008:42).

Praksa u kojoj su mediji delovali kao „produžena ruka“ vlade dovela je do spektakularne kampanje „lova na veštice“, koja svoj pun zamah dobila početkom pedesetih godina, kada se ideološki antikomunizam u potpunosti spaja sa makartističkim stilom javnog progona (*Joseph McCarthy*, američki senator).²²³ Paranoični narativi su utvrdili iskonstruisanu sliku o „radikalnom drugom“ koji deluje i spolja i iznutra, što je omogućilo da lojalističke zakletve i istrage predstave kao racionalan odgovor na egzistencijalnu opasnost, uprkos tome što je većina prokazanih bila „kriva“ tek za političke simpatije ili članstva u naknadno zabranjenim organizacijama (Pierpaoli, 1999:24). Izveštavanje o govorima i saslušanjima senatora Makartija počivalo je na konceptu vesti kao senzacije, pri čemu su optužbe imale nesrazmerno veći publicitet od demantija. Novinske kuće obučavale su specijalizovane reportere za prikupljanje i objavljivanje informacija o „lokalnim crvenima“ i kupovale svedočenja preobraćenih komunista pre nego što bi se pojavili pred kongresnim odborima (Aronson, 1970:77). Optuženi za „nelojalnost“ su se faktički izuzimali iz ustavnih

²²² Vodeći dnevni listovi svojim su senzacionalizmom ojačavali ratnu psihozu, forsiranjem narativa o neizbežnosti Trećeg svetskog rata. Anketni podaci beležili su rast procene da je novi rat „neizbežan“ sa 32 odsto krajem 1945. na 73 odsto u martu 1948. godine (Aronson, 1970:37).

²²³ Lojalističke komisije postaju rutinski instrument eliminacije nepoželjnih kojim se antikomunizam spaja sa konzervativnim reakcijama na radnička prava, Nju dil i zahteve manjina za ravnopravnošću. Posebno na američkom Srednjem zapadu i na Zapadnoj obali, lokalne istrage i zakletve služe kao oruđe za razbijanje sindikalnih i progresivnih organizacija, dok se na Jugu antikomunizam preplitao sa rasizmom i nasilnim segregacionizmom (Hixson, 2008:208-209).

garancija, jer ih su ih kongresni odbori istovremeno optuživali, sudili i presuđivali, dok štampa „izvršavala kaznu“ masovnim prenošenjem optužbi. Makarti je vešto koristio ovaj mehanizam svesno etiketirajući ljude kao „top sovjetske agente“ (Aronson, 1970:72). Pored toga, senator je uspostavio i mehanizam kontrole i disciplinovanja medija koji ne izveštavaju u skladu sa njegovom agendom, uz angažovanje „bivšeg komunista“ kao istražitelja, koji je javno iznosio priče o velikom broju „tvrdokornih“ komunista u mnogim medijskim kućama, koje su očigledno bile lažne, ali su generisale nove talase sumnje i publiciteta (Aronson, 1970:90). Imajući to u vidu novinari su imali ambivalentnu ulogu - oni su pomogli da se stvori popularna figura Makartija senzacionalističkim prenošenjem njegovih optužbi, da bi kasnije, suočeni sa istragama usmerenim prema sopstvenim redakcijama, izrazili zabrinutost što se „inkvizicija“ njima samima vraćala kao „bumerang“.

8.3 Propaganda povodom rata u Koreji

Predsednički govori tokom prvih meseci Korejskog rata artikulisali su intervenciju kao moralnu obavezu u odbrani „slobodnog sveta“. U obraćanju od 19. jula 1950. godine Truman objašnjava da su američki vojnici poslani u „malu zemlju, hiljadama milja udaljenu“ zato što je Severna Koreja izvršila čin agresije na nezavisnu državu pod okriljem Ujedinjenih nacija. Napad se definisao kao „direktan izazov“ naporima slobodnih nacija da izgrade svet u kome ljudi mogu živeti u miru, a Koreja se predstavlja kao prva u potencijalnom nizu sličnih agresija čime se ujedno aktuelni rat simbolički prevodio u univerzalnu bitku za političku slobodu, ali i opravdavalno povećanje poreza i dublje prilagođavanje nacionalne ekonomije zahtevima bezbednosti (Casey, 2008:69). Nakon početnog šoka zbog kineske intervencije, Trumanova administracija ubrzava planove i uspostavlja Kancelariju za mobilizaciju odbrane (*Office of Defense Mobilization*, ODM), kao operativnog centara parcijalne mobilizacije „neodređenog trajanja“, pri čemu se mobilizaciona politika tumačila ne samo u svetlu tehničkog odgovora na vojni sukob, već i kao politički signal javnosti da je reč o novoj vrsti rata koji zahteva dugoročnu žrtvu u ime odbrane slobode. Ovo poselednje bilo je posebno značajno imajući u vidu da, za razliku od prethodne dve velike vojne intervencije, nije postojao jasan cilj „pobeđivanja Huna ili Hitlera“ koji bi mogao da se jednostavno iskomunicira sa domaćom javnošću (Pierpaoli, 1999:44-46).

Predstavljanje Korejskog rata kao moralne misije oslanjalo se na već uspostavljen hladnoratovski imaginarijum u kojem je Trumanova administracija uzdigla antikomunizam i politiku obuzdavanja na nivo nacionalne ideologije. Kombinacijom liberalnog internacionalizma i desničarske antikomunističke žestine stvoren je ideološki „hladnoratovski konsenzus“. Svet se zamišljao kao podeljen na „slobodni“ kapitalistički i „neslobodni“ komunistički blok pri čemu se američko delovanje legitimisalo zaštitom i jačanjem međunarodnog poretka utemeljenog na otvorenim vratima i ekonomsko-političkoj institucionalnoj integraciji unutar „slobodnog sveta“ (Klein, 2003:32). Ovo pokazuje da je i u ovom diskurzivnom okviru dominantan vilsonovski mit o moralnoj intervenciji, jer je opravdanost rata proizlazila iz konstrukcije konflikta kao neizbežne odbrane univerzalnih vrednosti od agresivne sile koja ugrožava poredak.²²⁴

Na nivou javne komunikacije, ključni izazov za Trumanovu administraciju bio je da uveri stanovništvo u donekle protivurečne postavke da je reč o „ograničenom“ ratu koji je ipak egzistencijalno važan. U tom svetlu, vojni informativni aparat je nastojao da kroz selekciju i oblikovanje vesti sa fronta potvrdi sliku rata kao kontrolisanog i pravednog poduhvata. Štab generala

²²⁴ Dokumentom Nacionalnog saveta za bezbednost, iz proleća 1950. pod oznakom NSC-68, sukob sa SSSR se definisao kao „osnovni konflikt između ideje slobode pod vladavinom zakona i ideje ropstva pod mračnom oligarhijom Kremlja, uz insistiranje da je „imperativno“ da sile slobode pobeđe, a da položaj SAD kao „centra moći slobodnog sveta“ nameće „tešku odgovornost za vođstvo“ (McCrisken, 2003:22-23).

Mekartura (*MacArthur*) u Tokiju sistematski je davao optimističke izveštaje u kojima je svaki zastoj severnokorejskih trupa tumačen kao rezultat „zaustavljanja“ od strane američkih snaga ignorišući manevarska povlačenja i naglašavajući navodne velike gubitke neprijatelja. Cilj je bio da se ojača moral vojnika i stanovništva prikazujući rat kao niz uspešnih, iako teških, koraka u odbrani slobodnog sveta (Casey, 2008:50). Ovakvo „pozitivno“ uokviravanje, međutim, ulazilo je u kontradikciju sa pesimističnim izveštajima dopisnika sa terena što je otvaralo pukotine u opštoj naraciji. Nakon otpuštanja u javnosti veoma popularnog generala Mekartura 1951. godine, ispitivanja javnog mnjenja pokazivala su da takvu odluku podržava tek 28 odsto građana, dok se većina izjašnjavala za eskalacione poteze poput bombardovanja kineskih baza ili podrške za napad na kinesko kopno (Casey, 2008:240). U takvoj atmosferi vlada je bila prisiljena da „osvoji srca i umove“ domaće publike, ne samo racionalnim argumentima već i moralnim narativom koji objašnjava zašto su ograničenja sile i multilateralni okvir (UN) moralno ispravni, nasuprot simplifikovanom „totalnom“ ratu koji je personifikovao i retorički zastupao Mekartur. Međutim, to nije bio lak zadatak, jer je velikom delu republikanskih predstavnika u zakonodavnim telima, kao i generalne konzervativne javnosti u SAD ostala u izrazito negativnom sećanju prvobitna predsednikova odluka da angažuje vojne snage pod okriljem rezolucija Saveta bezbednosti pre nego što je za to dobio eksplicitnu saglasnost Kongresa (Fisher, 1995:32-33). Iako je takav postupak pružio dodatnu propagandnu legitimaciju ratnoj akciji, njime je otvorena duga debata o granicama predsedničke ratne nadležnosti.

U institucionalnoj strukturi američke ratne propagande ključnu su poziciju zauzimali Stejt Department i USIA (*United States Information Agency*), čiji je rad tokom Korejskog rata počivao na pravnom i organizacionom nasleđu pomenutog *Smith-Mundt* zakona iz 1948. godine. Ovaj akt je uspostavio „mirovni propagandni program“ globalnog dometa, sa zadatkom da kroz štampu, radio, film, izložbe i razmene „promoviše bolje razumevanje Sjedinjenih Država“ i učvrsti kooperativne međunarodne odnose, pri čemu je već u prvoj punoj godini budžet udvostručen i izdvojen poseban fond za radio koji je ojačao projekat Glas Amerike (VOA) (Hixson, 1997:11). Stejt Department je na početku sasvim koordinisao te aktivnosti dok se od 1949. formalizuje uloga pomoćnika državnog sekretara za javne poslove da koordiniše „odnose sa javnošću“ sa regionalnim biroima, stvarajući osnovu za kasnije izdvajanje USIA kao posebne agencije (Cull, 2008:22-23). *Smith-Mundt* je definisao i granice unutar kojih su Stejt Department i, kasnije, USIA smeli da deluju: materijali proizvedeni u okviru programa nisu smeli da se emituju ili distribuiraju u SAD, kako bi se izbeglo takmičenje sa komercijalnim medijima i optužbe da Bela kuća koristi propagandu prema sopstvenom stanovništvu, predviđeno da FBI bezbednosno proverava sve zaposlene u informacionom aparatu, a Kongres je zadržao pravo veta kroz kontrolu VOA i budžeta (Cull, 2008:40).

Sa sovjetske strane, Radio Moskva je tokom leta 1950. plasirala masovne količine programa koji su optuživali SAD za započinjanje rata i navodnu upotrebu biološkog oružja u Aziji. Procene govore o 502 sata nedeljnih emisija, naspram 203 sata VOA na uporedivim jezicima, što je stvaralo stalni pritisak na američke emitere da odgovore (Belmonte, 2008:43). U tom kontekstu američki akteri koriste korejsku krizu da pred Kongresom zahtevaju povećanje sredstava za radijske i informacione aktivnosti, navodeći da je „propagandni rat“ neraskidivo povezan sa vojnim naporima na terenu. Informacione i propagandne strukture države pokušavaju da pokažu da je Amerika zakasnila da „projektuje ideju demokratije svetu“. U svedočenju pred Senatom iznosi se ocena da ni pola milijarde dolara posleratne ekonomske pomoći Koreji nije uspeo da neutralizuje komunističku propagandu, jer su se snažnim severnokorejskim radio predajnicima negirale poruke o američkoj velikodušnosti optužbama za „jenki imperijalizam“. Kao alternativa se zagovarala strategija koja će naglasiti „moralnu snagu“ demokratskog kapitalizma, a ne samo materijalne prednosti (Belmonte, 2008:43). Kampanja „Krstaški rat slobode“ 1950. sa skupovima širom SAD, pružila je javnu fasadu ovim operacijama, iako je većina sredstava i strateško upravljanje dolazilo iz obaveštajnog aparata (Hixson, 1997:59-60). Na nivou narativa, radijske emisije predstavljale su Koreju i širi hladnoratovski sukob kroz binarnu matricu „slobodnog“ i „komunističkog“ sveta, kombinujući izveštavanje o frontu sa stalnim poređenjem životnog standarda, političkih sloboda i kulturnih praksi.

Emisije su naglašavale viši životni standard, potrošačku kulturu i „lakši svakodnevni život“ na Zapadu naspram nestašica, racionalizacije i represije u socijalističkim zemljama, čime su ratni naponi u Aziji implicitno predstavljani kao odbrana poretka čije se prednosti svakodnevno dramatizuju u etru (Hixson, 1997:43). Iskustva i prošireni programi iz perioda Korejskog rata mogu se smatrati jednom od pretpostavki za kasniju institucionalizaciju američkog aparata za međunarodnu komunikaciju. Takva dugoročna organizacija, formulisana oko ideje o potrebi stalnog objašnjavanja američke spoljne politike, kasnije je uticala na rad službi poput USIA.

Pobedom republikanskog kandidata Dvajta Ajzenhauera (*Dwight Eisenhower*) na izborima 1952. godine uspostavlja se određeni stepen revizije u dominantnom ideološkom usmerenju unutar SAD. Nova administracija dolazi na vlast obećanjima da će se u domaćoj politici vratiti konzervativnim vrednostima, ali da će paralelno sa time nastaviti aktivnu spoljnu politiku usmerenu dvodecenijskom vladavinom demokratskih predsednika. Dakle, za razliku od perioda nakon Prvog svetskog rata, kada je porazom Vudroa Vislona od strane republikanaca uspostavljen povratak izolacionizmu, ovoga puta intervencionizam konačno postaje agenda celokupnog istorijskog hegemonskog bloka SAD, koja će se održati u različitim formama sve do današnjih dana. Već nakon Staljinove smrti 1953. godine, Ajzenhauer inicira okončanje rata u Koreji i okreće se nastavku sprovođenja antikomunističke politike kroz ideološku borbu, odnosno na način da hegemonija postane prihvatljiva bez eksplicitne upotrebe vojne sile. Tome doprinosi i formalno izdvajanje USIA kao nezavisne organizacije.²²⁵ U formulisanoj misiji USIA naglašeno je da agencija treba da „objašnjava i interpretira“ američku politiku i kulturu, ali bez davanja blanko podrške svim pokretima za nezavisnost što je odražavalo svest da bi radikalni nacionalizmi mogli ugroziti širu strategiju stabilnosti. Ajzenhauer prihvata tezu o selektivnoj podršci samo „legitimnim“ težnjama, čime se već u pedesetim humanitarni i moralni jezik podređuje širokoj mogućnosti interpretacije, koja je zapravo uzrokovana geopolitičkim ograničenjima (Belmonte, 2008:61).

USIA je tokom pedesetih razvijala i filmski program koji imao direktnu ideološku svrhu. *Dance to Freedom* iz 1954. rekonstruisao je bekstvo mađarskog baletskog para nudeći personalizovanu priču o begu iz komunističke „neslobode“. Film je dobio bioskopsku distribuciju u inostranstvu, prikazan je u Beloj kući, a uprkos ograničenjima *Smith-Mundt* zakona emitovan je i u medijskom prostoru SAD u izuzetno popularnoj televizijskoj emisiji CBS-a *Omnibus*, doduše uz eksplicitno isticanje da se radi od materijalu iza kojeg stoji USIA. U istom periodu, USIA se sistematski povezuje sa Holivudom, sa kojim se uspostavlja mehanizam tzv. „dobrovoljne saradnje“. U skladu sa time se stimulišu pozitivni prikazi SAD u filmovima, a kasnije i otvorene scenarističke intervencije, dok velike holivudske kompanije distribuiraju filmove koje je producirao USIA, poput *Atomic Power for Peace*, *The Korea Story* i *The Life of Eisenhower* (Cull, 2008:110). Na nivou globalne infrastrukture, USIA je tokom pedesetih izgradila mrežu biblioteka, informacionih centara i 350 mobilnih jedinica koje su distribuirale holivudske igrane filmove i dokumentarce u udaljenim regionima. Organizovane su projekcije popularnih naslova poput *The Life of Eisenhower*, ali i eksplicitno antikomunističkih filmova kao što bio *Hungarian Fight for Freedom*, a koji je distribuiran u 81 zemlji i na 27 različitajezika nakon sovjetske intervencije u Mađarskoj 1956. godine (Hixson, 1997:127) Takve operacije oslanjale su se na već razvijenu svest o političkoj moći Holivuda, a direktor Filmske asocijacije (Motion Picture Association) Erik Džontson (Eric Johnston) istakao je pred Senatom 1953., čini se pravilnu ocenu, da filmovi „daju ideju o Americi“ koja je teško prenosiva drugim sredstvima upravo zato širokoj polulaciji doživljavaju da „nisu očigledna propaganda“ (Wagnleitner, 1994:229)

²²⁵ Abot Vošbern (*Abbott Washburn*) je, neposredno pre nego što je postao zamenik direktora USIA, definisao elemente imidža koje bi USIA trebalo da predstavi kao „u osnovi američke“: verovanje u Boga, pravo na svojinu i „bolji život“ za svakog pojedinca, svetlu budućnost dece i miran svet zasnovan na „zajedničkoj čovečnosti svih ljudi“ i kompromisu u Ujedinjenim nacijama (Belmonte, 2008:58).

USIA i *State Department* sistematski projektuju sliku Sjedinjenih Država kao čuvara univerzalnih vrednosti korišćenjem i drugih propagandnih sredstva. Serijom brošura „Moja Amerika“ (1955) usmerava se na naraciju kojom se, kroz navodno upoređivanje sa životom u komunističkom društvu, ističe i slavi kulturna raznolikost, socijalna mobilnost i „klasno bezkonfliktno“ društvo u kojem „svako dete“ može da ostvari svoj potencijal (Belmonte, 2008:3). Etnička i rasna harmonija, političke slobode i potrošačko blagostanje prikazivani su kao opšte norme koje karakterišu specifični nacionalni karakter američkog identiteta i načina života, kojime se u širem smislu propagandno usmeravalo „dokazivanje“ duhovne i društvene nadmoći demokratije nad komunizmom. Jasno je da se ovakvim pojednostavljivanjima slike sveta sasvim ignorisalo stvarno stanje i mnoge kontradiktornosti unutar američkog društva. Uzimanjem „dela kao celine“ zapravo se težilo ka organizovanom idejnom konstruisanju identitetske homogenosti pred „spoljašnjom pretnjom“. Kako Belmonte zaključuje: „razotkrivanje surovosti života pod komunizmom bilo je znatno manje izazovno nego stvaranje ubedljivih i doslednih međunarodnih poruka o američkom životu. Često podeljeni oko pitanja šta je to tačno „Amerikanac“, kreatori politike SAD su se umesto toga fokusirali na to šta „Amerikanac“ nije. Ujedinjeni u svom verovanju u superiornost demokratskog kapitalizma, stručnjaci za informisanje su komuniste prikazivali kao ateističke, militarističke, antiporodične, nasilne, neslobodne, nedemokratske, nekulturne i (samim time) nesumnjivo neameričke“ (Belmonte, 2008:5).²²⁶

8.4 Mediji i propaganda u Vijetnamskom ratu

Tokom Vijetnamskog rata antikomunizam se artikulisao kao moralna obaveza koja daleko prevazilazi sferu pragmatične bezbednosne politike. Ideološki obrazac uspostavljen još Trumanovom doktrinom definisao je sukob sa komunizmom kao test ukupne vrednosti Sjedinjenih Američkih Država kao „izuzetne nacije“, u skladu sa čime je opstanak američke slobode zavisio od spremnosti da se preuzme odgovornost moralnog i političkog vođstva u svetu. Ova binarna moralna shema kasnije je neposredno prenetna na Indokinu, gde je komunistički pokret predstavljen kao produžena ruka onih sila koje žele da uspostave neslobodu, a američka intervencija kao ispit istorijske misije. Ovakav diskurs suprotstavljao je „totalitarnoj agresiji i subverziji“ ne samo američku vojnu moć, već i vrednosti i principe koje Amerikanci smatraju dragocenim (McCrisken, 2003:22). Prema tome, Indokina se nije mogla svesti na regionalni sukob, nego je interpretirana kao poligon na kojem se odlučuje da li će „sloboda“ preživeti izazov komunističke ekspanzije.

USIA je u Ajzenhauerovoj eri razvila tri vodeće propagandne teme: otvoreno „osuđivanje komunizma“, „uzdizanje kapitalističkog sistema“ i „promociju demokratije“, pri čemu je potonje, prema Hiksonu, imalo niži prioritet i bilo ograničeno kad bi njegovo ostvarivanje moglo da ometa američku spoljnu politiku, naročito u kolonijalnim oblastima (Hixson, 1997:122). Time je zapravo potvrđeno da je razgradnja komunističke ideologije imala prednost nad univerzalističkim shvatanjem demokratije iako se u javnim narativima i dalje dominantno govorilo o odbrani „slobodnog sveta“ kao primarnoj motivaciji. Antikomunizam kao moralni imperativ otežavao je javni otpor spoljnoj politici čak i onda kada se rat pokazivao kao katastrofalan. Istraživanja javnog mnjenja iz tog perioda ukazivala su da je tokom vijetnamskog sukoba antiratni pokret trajno ostao veoma nepopularan, što sugeriše da je većina građana zadržala identifikaciju sa mitom o SAD kao nužnom branitelju slobode

²²⁶ Religijski motivi dodatno su osnaživali moralni imperativ antikomunizma. Stručnjaci za informisanje su početkom pedesetih formulisali strategiju upotrebe „moralnih i duhovnih faktora“ u propagandi. U poređenju sa „bezbožnim“ komunizmom, prakazivanjem SAD kao nacije duboko prožete religijom trebalo je da učini antikomunističku poziciju ne samo politički, već i etički nadmoćnom. Do kasnih pedesetih, USIA je religijsku slobodu ugradila u širu naraciju o američkom životu, insistirajući da nijedna izložba o SAD ne može biti potpuna bez prikaza „sveprisutnog uticaja religije“ (Belmonte, 2008:105).

uprkos rastućem broju žrtava i otkrićima o zločinima (Hixson, 2008:2).²²⁷ To nam pokazuje da je američka politička kultura određivala antikomunizam kao moralno opravdanu, gotovo sakralizovanu poziciju, čime se sama mogućnost da se rat u Vijetnamu razume kontrahegemonijski, kao imperijalni interesni poduhvat, ostala trajno omeđena okvirima diskursa koji sukob sa komunizmom definisao kao etičku dužnost nacije.

Glavna medijska specifičnost rata u Vijetnamu, u odnosu na ratove o kojima smo govorili do sada, bila je u tome što su snimci sa fronta postali deo svakodnevnih televizijskih vesti zahvaljujući lakšim kamerama, brzom transportu snimaka i kasnijoj satelitskoj transmisiji (Hallin, 1986:129). Tokom prvih godina intervencije, televizijski prenos rata u Vijetnamu je u velikoj meri bio strukturisan kao kanal za reprodukciju zvaničnog narativa izvršne vlasti. Administracija Lindona Džonsona (*Lyndon Johnson*) nastojala je da rat vodi indirektno i prikriveno, izbegavajući otvorenu javnu debatu i predstavljajući svako novo povećanje angažmana kao kontinuitet ranijih poteza, a ne kao kvalitativnu promenu u ulozi SAD (Slater, 1993:198). Ovakva je strategija imala za cilj da umanjí vidljivost eskalacije za domaću publiku, uz oslanjanje na to da će mediji, lišeni jasnog konteksta, popuniti praznine interpretacijama koje ne dovode u pitanje osnovni kurs politike (Wyatt, 1995:172). Iako formalna cenzura nije postojala, Ministarstvo odbrane je 1965. izdalo smernice kojima se zabranjuje objavljivanje snimaka mrtvih ili teško ranjenih vojnika pre obaveštavanja porodice, čime se ograničavao potencijal televizije da prenese punu brutalnost rata. Novinari su po pravilu imali slobodan pristup jedinicama na terenu, pa je većina priloga nastajala u pratnji američkih trupa, uz realne rizike po živote novinarskih ekipa, ali je ipak samo oko 22 odsto filmskih priloga pre Tet ofanzive (1968) prikazivalo borbu, a oko 24 odsto mrtve ili ranjene, i to često kroz kratke kadrove ranjenika koji se ukrcavaju u helikopter ili udaljenih eksplozija, čime je vizuelna šokantnost bila značajno umanjena (Hallin, 1986:130).²²⁸

Uprkos pokušajima kontrole, rastuća diskrepanca između realnog stanja i političkih govora o „izuzetnom napredovanju“ dovela je do erozije zvaničnog narativa u očima novinara i dela publike. Taj je zaokret došao tek nakon višegodišnjeg perioda u kome rat još uvek nije bio sporan u *mejnstrim* politici, pa se ni reflektovanje zvanične perspektive nije doživljavalo kao kršenje normi objektivnog novinarstva (Wyatt, 1995:176). Pomak u televizijskom tumačenju Vijetnamskog rata se, dakle, odvijao postepeno, u sprezi sa raspadanjem političkog konsenzusa u Vašingtonu i širenjem antiratnog raspoloženja (Hallin, 1984:19-20). Ipak, čak i ograničeno dopuštanje kritičkih glasova u kojima su gledaoci mogli da čuju neslaganja od strane visokih funkcionera, povratno je pomoglo normalizaciji sumnje u rat. Uporedo sa promenom strukture sagovornika menjao se i vokabular kojim je rat opisivao. Pre Tet ofanzve, reporteri i voditelji gotovo rutinski govore o „našoj strani“ i „komunističkom agresoru“; dok nakon Tet ofanzive reference na „borbu za demokratiju“ u Južnom Vijetnamu gotovo nestaju (Hammond, 1998:126). Time se signalizira distanciranje od ranijeg binarnog moralnog okvira i doprinosi stvaranju ideološke pukotine u kojoj se rat može zamisliti kao „čorsokak“, a ne kao bespogovorni krstaški pohod.

U tom smislu je važnu ulogu imala promena odnosa između administracije i nacionalnih televizijskih mreža. Kanal *CBS News*, oličen u Volteru Kronkajtu (*Walter Cronkite*) kao simbolu profesionalne objektivnosti i „medijske etike“, takođe je u početku prenosio „zvaničnu“ percepciju

²²⁷ Prema jednom od istraživanja javnog mnjenja koje je obavljeno u drugoj polovini 1969. godine, odnosno u periodu izražene antiratne mobilizacije, javni odgovor je ambivalentan: oko 60 procenata ispitanih smatra rat „greškom“, ali relativno mali broj podržava brzo povlačenje, dok 84 procenta zagovara „obračun“ sa studentskim demonstracijama (Hammond, 1998:173).

²²⁸ Kasnije istraživanje imalo je još drastičnije rezultate, jer sugerisalo da je u periodu od avgusta 1965. do avgusta 1970. samo 76 od oko 2.300 televizijskih izveštaja u vestima iz Vijetnama sadržavalo „tešku borbu“, sa vojnicima u direktnom okršaju ili mrtvima i ranjenima u kadru (Hammond, 1998:75).

rata, pri čemu je televizija repetitivno prikazivala borbene scene bez dublje analize ciljeva i posljedica. Tek kada su se sumnje dopisnika na terenu, članova Kongresa i drugih elita nagomilale tokom 1967, urednici počinju da se udaljavaju od nekritičkog prihvatanja zvaničnog optimizma, dok je sam Kronkajt, prema sopstvenim rečima, razvijao „sve veće sumnje u kredibilitet ljudi koji vode rat“ (Wyatt, 1995:176). U ranijoj fazi vijetnamskog sukoba (1965), kada su ankete pokazivale dvotrećinsku podršku Džonsonovom načinu vođenja rata, mreže poput CBS-a nisu videle normativni problem u potpunom oslanjanju na zvanične sagovornike. CBS je za seriju razgovora pod nazivom „*Perspektiva Vijetnama*“ pozvao isključivo vladine zvaničnike, dopustivši im čak i pregled i montažu sopstvenih izjava pre emitovanja, čime je ova medijska mreža faktički pristala na ulogu aparata za ideološku artikulaciju i interpelaciju publike, iako je formalno zadržavala standardizovani jezik „novinarske objektivnosti“ bez iznošenja ličnih stavova novinara. Kada je deo elite prešao u opoziciju, urednici su omogućavali veći prostor kritičkim glasovima, ali i tada ostaje otpor da se novinarska analiza eksplicitno pozicionira protiv zvanične državne politike (Hammond, 1988:181).²²⁹

Već sredinom šezdesetih godina, američki ambasador u Sajgonu Henri Lodž (*Henry Lodge*) priznaje da je pitanje civilnih žrtava za domaću publiku postalo politički relevantno, iako se njemu činilo nejasnim zašto postoji toliko „uznemirenja“ zbog slučajnih ubistava civila, uz podsećanje da je tokom Drugog svetskog rata bilo masovnih civilnih žrtava bez slične reakcije. On je tumačio tu promenu efikasnošću „komunističke propagandne mašine“ koja ciljano utiče na nekomunističko javno mnjenje, a ne promenama etičkih normi u samim Sjedinjenim Državama. Vojni vrh se opirao pritisku Stejt departmenta da uspostavi pouzdane statistike o civilnim žrtvama nazivajući takav napor „statističkom igrom brojeva“ i tvrdeći da je dizajniranje tačnog sistema za evidenciju i proveru gotovo nemoguće. Umesto toga, vojska je insistirala da je razumnije oslanjati se na „mudrost i zdrav razum“ komandira na terenu i postojeća pravila službe (Hammond, 1988:267). Kao protivteža ovakvom stavu koji je dominirao među funkcionerima, unutar američke javne sfere razvijao se talas izveštaja koji su naglašavali brutalnost rata prema civilnom stanovništvu. Nakon otkrića masakra u Mi Laju (*My Lai*) masakra²³⁰, komentatori u *Washington Postu* su tvrdili da je „Mi Laj tipična vijetnamska bitka u ratu usmerenom protiv civila“, generalizujući konkretnu epizodu u širu optužbu na račun same strategije ratovanja, dok drugi novinari prenose izjave američkih civila u Južnom Vijetnamu da poznaju „najmanje pedeset“ incidenata podložnih sličnim optužbama uz tvrdnju da je brutalnost „podstaknuta opštom politikom prekomerne sile“ (Hammond, 1996:237). Predsednik Nikson (*Richard Nixon*) kritike doživljava kao potkopavanje ratne agende, a ministar odbrane reaguje nalogom da se istraži „svaka priča o zločinu“ i prizna ako se neka pokaže istinitom, iako se zapravo u praksi verifikovao tek mali broj optužbi.²³¹ Dok su se pojedinačni incidenti priznavali ili demantovali, fundamentalno

²²⁹ Analize sadržaja mrežnih vesti pokazuju da su do Tet ofanzive preovlađivali proradni sagovornici; odnos izjava koje podržavaju rat prema onima koje su ga kritički iznosio je približno 26,3 prema 4,5 procenata. Tek nakon pomenute ofanzive kritičari dostižu skoro paritet (26,1 prema 28,4), pri čemu gotovo polovina kritika potiče od javnih funkcionera, a samo 16 procenata od komentara novinara. To ukazuje da televizija nije spontano preuzela „opozicionu“ ulogu, već je preusmerenje u tonu sledilo hegemonijski raskol unutar same političke elite (Hammond, 1998:126).

²³⁰ Masakr u Mi Laju bio je ratni zločin Sjedinjenih Američkih Država počinjen 16. marta 1968. godine koji je uključivao masovno ubistvo nenaoružanih civila u Južnom Vijetnamu. Najmanje 347, a najviše 504 civila, od kojih su skoro sve bile žene, deca i stariji muškarci, ubili su vojnici američke vojske; neke od žena su grupno silovane, a njihova tela osakaćena, a neki vojnici su osakaćivali i silovali čak i decu od 12 godina (Brownmiller, 1975:103-105). Masakr je prvobitno prijavljen kao pobjeda protiv trupa Vijetkonga i zataškan u početnim istragama američke vojske, ali je ličnim naporima veterana i novinara Sejmura Herša (Seymour Hersh) vest o masakru saopštena američkoj javnosti u novembru 1969. godine što je izazvalo globalno negodovanje i doprinelo domaćem protivljenju učešću u ratu (Corley, 2007:39). Dvadeset šest vojnika je optuženo za krivična dela, ali je osuđen samo poručnik Vilijam Keli (*William Calley*); proglašen je krivim za ubistvo 22 ljudi i prvobitno je osuđen na doživotnu kaznu zatvora, ali je na kraju odslužio samo tri i po godine u kućnom pritvoru nakon što mu je kazna preinačena.

²³¹ Povodom jednog od slučajeva istraga potvrđuje da je vodnik, po naređenju, naredio ljudima da ispale vatru u grupu naseljenih koliba. Budući da je kao rezultat ovoga bilo više civilnih žrtava, a mnogi slučajevi, poput navodnog izbacivanja

pitanje sistematskog odnosa prema civilima ostalo je marginalizovano. Novinarski prilogi o taktici 9. pešadijske divizije u delti Mekonga, koji sugerišu „nediskriminisanu upotrebu masivne vatrene moći“ i „nečovečno rasipanje civilnih života“, ne dobijaju u početku veliku pažnju, ali kasnije postaju deo šire debate o tome da li američka taktika sama po sebi proizvodi obrazac zločina, bez obzira na formalna pravila angažovanja (Hammond, 1996:239). Na nivou televizije, istraživanja pokazuju da je ukupna minutaža posvećena civilnim žrtvama bila relativno ograničena i da je čak opala nakon Tet ofanzive, ponovo rastući tek sa severnovijetnamskom ofanzivom 1972. godine, dok je, zapravo, veći deo vizuelnog fokusa pomeren ka američkim i južnovijetnamskim žrtvama koje su se nastojale „humanizovati“ kratkim scenama iz sećanja saboraca, anegdota, slikama iz detinjstva i iz porodičnog života. Sasvim suprotno, vijetnamske civilne žrtve su se najčešće pominjale u isključivo kvantitativnom, statističkom kontekstu, bez ikakvih reči o užasima koje su preživele (Hallin, 1986:176). Time je izveštavanje o civilnim žrtvama proizvelo ambivalentan efekat - s jedne strane je davalo materijal kritičarima politike i podsticalo antiratno raspoloženje, a s druge strane, ograničen obim i institucionalni otpor istraživanju zločina omogućavali su državi da zadrži glavni ideološki tok u kome se civilne žrtve predstavljaju kao nesrećne, ali neizbežne nuspojave legitimnog rata, a ne kao sistemski proizvod izabrane zločinačke strategije.

Dva medijska priloga emitovana krajem 1969. godine prikazala su južnovijetnamske snage kako zlostavljaju zarobljenike u prisustvu američkih oficira. U jednom slučaju je prikazano kako američki major i potpukovnik ne sprečavaju prebijanje zarobljenog borca Vietkonga. Drugi izveštaj prikazuje južnovijetnamskog vojnika kako ubada severnovijetnamskog zarobljenika koji leži na zemlji, ponovo u prisustvu Amerikanaca. Ovi su snimci izašli u javnost u trenutku kada je administracija kontrakampanjom sa temom statusa američkih ratnih zarobljenika u Severnom Vijetnamu nastojala da preokrene moralni bilans rata, nakon štete koji joj je donelo objavljivanje masakra u Mi Laju. Pojavljivanje televizijskih dokaza o zlostavljanju zatvorenika od strane južnovijetnamskih snaga u prisustvu američkih savetnika zapravo je poništilo sav uloženi trud, jer su snimci dodatno umanjili ugled Sjedinjenih Država pred svetskom javnošću. Ujedno protivniku je data mogućnost izgovora da nastavi sa lošim tretmanom američkih zarobljenika, što je imalo katastrofalne posledice po domaći civilni moral, uz jačanje raspoloženja da se rat okonča (Hammond, 1996:218)²³² Potpredsednik je u nizu govora napadao televizijske mreže i novinske listove zbog navodne „liberalne pristrasnosti“, dok je predsednik Nikson u televizijskom obraćanju (03.11.1969) tražio podršku „tihe većine“ Amerikanaca koji su razumeli njegovu želju da „časnog okonča rat“, uprkos „buci manjine“ koja demonstrira na ulicama (Hammond, 1996:157-158).²³³ Čitav kredibilitet temeljnih američkih identitetskih mitova bio je pod rizikom, pa je predsednik isključivao mogućnost „nezadovoljavajućeg“ povlačenja bez obzira na cenu i posledice. Priznanje poraza bi prkosilo nacionalnom narativu o izuzetnosti i provizornoj manifestnoj sudbini, kojim je SAD namenjeno da trijumfuje nad zlom i predvodi „slobodni svet“. Nikson je kao odgovor na ovaj problem sproveo tzv. „strategiju ludaka“ koja je kombinovala brutalno bombardovanje sa povlačenjem američkih trupa i *detantom* velikih sila, sve u uzaludnoj potrazi za konačnim postizanjem „časnog mira“. Kambodžanska invazija 1970, kojom se nastojalo da se dodatno pomogne Južnom Vijetnamu pre

zarobljenika iz helikoptera, posle istrage se klasifikovali kao „iskrivljeni“, utvrđuje se da je osoba već bila mrtva pre bacanja tela, te se incident tretirao kao pojedinačno krivično delo i javno saopštavanje je bilo ograničeno na minimalne podatke o optuženom i optužbama (Hammond, 1998:193).

²³² Herman i Čomski ističu važnost figure ratnih zarobljenika za politički imaginarijum opravdavanja SAD sopstvene uloge nakon faktičkog poraza u ratu i sramotnog povlačenja. Važna mitska okosnica u mejnstrim medijima nakon rata bila je „ideja da su Sjedinjene Države bile žrtva u Vijetnamskom ratu, a Vijetnamci okrutni zlikovci. Ova zapanjujuća inverzija stvarnosti je postignuta kroz dva procesa: prvo, masovnim potiskivanjem dokaza o posledicama rata za Vijetnamce; i drugo, demonizacijom žrtava, u velikoj meri zasnovanom na „nacionalnom prebijanju“ ratnih zarobljenika i naraciji o ratnim zarobljenicima kao mučenicima“ koje Vijetnamci zapravo i dalje muče zbog posttraumatskog stresnog poremećaja koji je bio tipičan za američke veterane iz Vijetnamskog rata (1988:xxxiv).

²³³ Niksonova izjava je data u kontekstu velikog antiratnog protesta „Marš na Vašington“..

očekivanog konačnog povlačenja SAD nije donela preterani vojni uspeh, dok je među antiratnim aktivistima u SAD doživljena kao dodatni motiv za domaću mobilizaciju i kontrakulturno organizovanje otpora.

Objavljivanje „Pentagonskih spisa“ (*Pentagon Papers*, 1971) obeležilo je prelomni trenutak u odnosu između izvršne vlasti, štampe i javnosti, jer je reč o prvoj masovnoj objavi visoko poverljivih dokumenata motivisanoj težnjom da se na taj način preokrene državna politika rata u Vijetnamu. Danijel Elsberg (Daniel Ellsberg), nekadašnji državni službenik sa karijerom u Pentagonu, nakon iskustva u Vijetnamu postaje pacifista koji se nada da će objavljivanje višegodišnje tajne istorije odluka o ratu izazvati „narodni izliv ogorčenja“ i ubrzati okončanje sukoba (Wyatt, 1995:209). Uveren da se radi o materijalu za potencijalnu krivičnu odgovornost najviših aktera, Elsberg fotokopira dokumente i počinje da traži kanal objavljivanja. Nakon što su ga istaknuti antiratni političari odbili iz straha od pravnih posledica, partnera nalazi u redakciji *New York Times*-a kojoj dostavlja ukupno trideset i tri knjige sa dokumentima (Wyatt, 1995, str. 211). *Times* formira posebni tim i nakon analize materijala započinje seriju objava koja se obustavlja direktnom zabranom od strane predsednika Niksona. Pošto je Vrhovni sud poništio predsednikov akt kao neustavan, poverljivi podaci su nastavili da izlaze u javnost, pa čitava slika o dugogodišnjem ratnom poduhvatu postaje još negativnija (Wyatt, 1995:209-210).²³⁴

U poslednjem zamahu neslavne američke misije, božićnom bombardovanju 1972. godine, američka je avijacija zasula bombama Hanoj. Nedugo potom, „Pariskim sporazumom“ iz januara 1973. godine, SAD je pronašla izlaz iz ove „moralne intervencije“. Navodni „časni mir“ za Amerikance značio je izvesnu propast za njenog klijenta-državu Južni Vijetnam zbog čije je odbrane čitava intervencija i započela. Sajgon je „pao“ u poslednjoj ofanzivi Severnovijetnamske armije u aprilu 1975. godine čime je konačno okončan Drugi indokineski rat. Vijetnamsko iskustvo je „probio oklop nevinosti mita o Americi potkopavajući tvrdnje ove nacije sopstvenoj o moralnoj superiornosti, njenoj vojno-tehnološkoj nadmoći i njenoj sudbinski određenoj ulozi da trijumfuje nad zlim neprijateljem“ (Hixson, 2008:243). Kroz svoju nacionalnu kulturu sećanja i generalnu političku kulturu, američko je društvo težilo da preoblikuje rat kroz „orvelovsko prebacivanje krivice sa arhitekata nasilja na njegove kritičare“. Kako Hixson poentira: „u okviru revizionizma 'plemenitog cilja', antiratni demonstranti i mediji su sve više postajali mete krivice za neuspeli krstaški rat nacije u jugoistočnoj Aziji“... „američki militaristi su osudili televizijsko izveštavanje zbog pogrešnog predstavljanja bojnog polja, preuveličavanja zločina i prevelikog izveštavanja o antiratnom pokretu“, ali „rat nije izgubljen na televiziji“ (Hixson, 2008:259), upravo suprotno - televizija je samo pratila širenje pukotine u kulturnoj hegemoniji, interpretirajući je kao kao odbranu već proklamovanih univerzalnih vrednosti slobode, demokratije i ljudskih prava, istih onih na osnovu kojih je državni aparat i samu vojnu intervenciju legitimisao kao „moralnu“.

*

Ukratko, u ovom poglavlju smo prikazali kako je propaganda Sjedinjenih Američkih Država tokom Hladnog rata bila duboko integrisana u institucionalne i ideološke strukture nacionalne bezbednosti. „Druga crvena strava“ i makartizam su demonstrirali kako propaganda može biti korišćena za unutrašnju represiju i disciplinovanje političkih protivnika uz aktivnu saradnju medija. Od ranih posleratnih godina, propaganda je bila vrednsono usmeravana kroz antikomunistički

²³⁴ Promenu koja je nastala dobro ilustruje primer visokobudžetnog i produkcijski zahtevnog USIA dokumentarnog filma *Vietnam! Vietnam!*, koji je bio zamišljen da „ispriča priču o prisustvu SAD u Vijetnamu“ i izloži „američki slučaj“ pred svetom. Produkcija je trajala od 1968. do 1971. godine sa scenarijem koji je trebalo da opravda intervenciju. Međutim, test projekcije pokazuju da film, fokusiran na raniju fazu rata, deluje politički i praktično neupotrebljivo. Dopušta se dopušta da svaka ambasada sama odluči, samo 29 ispostava uopšte organizuje projekcije, a kritičke napomene u filmskoj štampi opisuju projekat kao skup i neuspešan (Cull, 2008:309).

konsenzus. Njeno je delovanje formalizovano posebnim zakonskim aktima i institucijama. Bila je oslonjena na mrežu državnih i privatnih medijskih kanala, dok su ideološki narativi o odbrani slobode, demokratije i američkog načina života služili kao širi legitimacioni okvir za delovanje. Korejski rat je potvrđivao model ratne mobilizacije kroz moralnu retoriku i pokušaje da se deluje kroz okvire multilateralnih međunarodnih organizacija, dok je rat u Vijetnamu razotkrio granice ideološkog i propagandnog aparata, suočenog sa rastućim antiratnim raspoloženjem, kritičkim izveštavanjem i raspadom hegemonijskog konsenzusa među elitama. Televizija je u ranoj fazi legitimisala zvanični narativ, a kasnije, pod uticajem političkih i terenskih izvora, otvorila prostor za kritičke tonove. Film i kulturna diplomatija održavali su sliku Amerike kao lidera, ali su se tokom i nakon rata u Vijetnamu suočavali sa izazovima moralnog kredibiliteta. Ukupno, američka propaganda u Hladnom ratu bila je složen sistem u kojem su ideološki narativi i medijski mehanizmi delovali sinhrono, ali su se u kriznim situacijama pokazivale pukotine koje su omogućavale promenu javnog diskursa, rast kritičkog mišljenja i jačanje kontrahegemonijskih pokreta.

9. Propaganda rata povodom vojnog intervencionizma SAD u unipolarnom svetu poslednje decenije 20. veka

Iskustvo Vijetnama predstavlja ključnu tačku za razumevanje transformacije američke propagande rata u poslehladnoratovskom periodu. Kao što smo prikazali u prethodnom poglavlju, vodeće televizijske i novinske kuće SAD su u prvim godinama Vijetnamskog rata gotovo aklamativno reprodukovale zvaničnu argumetaciju, što je održavalo opšti konsenzus o nužnosti intervencije i faktički služilo kao mehanizam proizvodnje pristanka za politiku izvršne vlasti. Tek kada je unutar različitih političkih i vojnih elita započela progresivno rastuća nesigurnost u pogledu strategije i mogućnosti pobeđe došlo je i do određenih promena u medijskom narativu.²³⁵ Ofanziva Tet iz januara 1968. jeste okončana kao vojni neuspeh severnovijetnamskih snaga, ali je politički udarac za Vašington bio značajan. Bela kuća je tvrdila da Južni Vijetnam nesumnjivo pobeđuje, ali su slike borbi na ulicama Sajgona, brutalna egzekucija zarobljenika, a zatim i vesti o zločinima od strane američke vojske postali simbol diskrepancije između propagandne strategije i stvarnosti na terenu. U tom kontekstu, nastajali su sve češći glasovi komentatora na mejnstrim medijskim platformama koji su tvrdili da se SAD nalaze u slepoj ulici i da jedini razuman izlaz vodio ka pregovorima, a ne ka nastavku insistiranja na kapitulaciji protivnika.

Navedeni slom konsenzusa kasnije je sintetizovan u kulturi sećanja političkih i vojnih elita pod pojmom „Vijetnamski sindrom“ i predstavljao je kontinuirani strah od dugih, nepopularnih ratova sa znatnim angažovanjem ljudstva u američkoj vojsci i civilnim žrtvama među lokalnim stanovništvom. Drugim rečima, u posmatranju intervencija nakon 1990. godine, ovo je iskustvo služilo kao negativni primer od koga bi se trebalo što više se udaljiti. Zato je cilj postalo izvođenje oružanih operacija uz minimalne gubitke i snažnu kontrolu nad surovim slikama rata. Kako bi se pri tome održao privid da intervencije ne predstavljaju rat, u konvencionalnom smislu reči, poslužilo je predstavljanje intervencija kao humanitarnih, gotovo bezinteresnih, misija. Ovo je otvorilo prostor da se hegemonija SAD ideološki aktivno održava i osnažuje kroz moralizovane narative o zaštiti ljudskih prava i nedužnih civila.²³⁶ Takva je strategija privlačila uticajne segmente američke javnosti, naročito one liberalne provinijencije, stvarajući nove hegemonijske koalicije voljnih za intervencionizam. Takođe, međunarodna situacija u kojoj više nije postojala proklamovana pretnja od „zle imperije“ komunističkog bloka donosila je prevagu u korist postavljanja „humanitarizma“ kao primarne vojne agende, jer bi bez takve preorijentacije bilo veoma teško ideološki održavati legitimnost opstanka samog NATO saveza (Gibbs, 2009:43-44).

Imperativ političke potrebe za simboličkim, moralno uokvirenim ratovima koji bi ujedno poslužili za aktivno demonstriranje moći istorijskog bloka prema „neposlušnima“ usmerio je propagandnu praksu SAD povodom intervencija u Zalivu i SR Jugoslaviji prema konceptu rata kao medijskog spektakla. Autori koji su analizirali Zalivski rat i kasnije intervencije ukazuju da je ovakav

²³⁵ Teorija „proizvodnje pristanka“ u vezi sa spoljnopolitičkim temama ispituje kako se preplitanje državnih i medijskih agendi institucionalizuje. Razlikuju se dve verzije: „izvršna“, koja naglašava podudarnost medijskog uokviravanja sa interesima izvršne vlasti, i „elitna“, koja tvrdi da mediji reflektuju širu konfiguraciju političkih elita, uključujući i zakonodavnu i druge moćne aktore za šta se za argument uzima upravo slučaj Vijetnama kada kritičko izveštavanje nije nastalo spontano iz novinarskog otpora, već tek kada je deo vašingtonskih elita prekinuo podršku ratu. Mediji su u tom trenutku registrovali već postojeću razdeljenost (Robinson, 2002:13).

²³⁶ Humanitarne intervencije postaju simboličke operacije kojima se nastoji da se obnovi „uzvišeni zajednički cilj“ ne toliko kroz ostvarenje jasnih strateških dobitaka koliko kroz javno demonstriranje vrednosti i navodne moralne superiornosti. Operacija „Restore Hope“ u Somaliji paradigmatična je: Bušova (*George Bush*) administracija je opisivala angažovanje marinaca kao „Božji posao“ i dokaz specifične sposobnosti SAD da kao „katalizator“ okupe međunarodnu zajednicu i „spasu hiljade nedužnih“ (Hammond, 2007a:38).

naglasak na spektaklu ujedno bio i deo odgovora na krizu smisla nakon kraja Hladnog rata u kojoj je visoko „alturistički“ intervencionizam postao sredstvo za rekonstruisanje osećaja zajedničkih vrednosti u zapadnim društvima (Hammond, 2007b:40-41). Ričard Kibl, na primer, opisuje „novi militarizam“ u kojem su sukobi poput Grenade i Zaliva konstruisani kao „nerealni ratovi“, vođeni više sa svrhom stvaranja unutrašnjeg jedinstva i reafirmacije američke izuzetnosti, nego zbog postojanja neposrednih spoljnih pretnji (Keeble, 1997). U takvim uslovima, televizijski spektakl postaje ključna forma u kojoj se rat predstavlja kao tehnički čista operacija sa preciznim bombama i minimalnim slikama ljudske patnje čime se sasvim amortizuje potencijalni povratak Vijetnamskog sindroma. Konceptcija tzv. CNN efekta nastaje na upravo temelju prebacivanja odgovornosti na medije i objektivne okolnosti, pritom navodno umanjujući ulogu političkih i ekonomskih elita u formulaciji spoljnopoličke agende. Zastupnici teze o CNN efektu zastupali su uverenje da je vizuelno intenzivno izveštavanje o gladnim i izbegličkim populacijama „prisililo“ Vašington na akciju. Tako dolazi do svojevršne nadgradnje vilsonovskog mita o moralnoj intervenciji postavkama o „moćnoj“ televiziji koja gura lidere da „urade što je ispravno“, iako su ovakva izveštavanja zapravo u velikoj meri bila ukorenjena u dinamici i interesima same hegemonije.²³⁷

Razumevanje hegemonije kao kombinacije materijalne moći, institucija i ideologije omogućava da se rat u Zalivu i agresija na SRJ posmatraju kao projekti održavanja svetskog poretka u kome SAD imaju privilegovanu poziciju. U pojedinim interpretacijama hegemonije posle Hladnog rata naglasak je na tome da su „novi svetski poredak“ i „novi svetski informacijski poredak“ zapravo stopljeni: dominacija SAD u sferi vojno-tehničkih i ekonomskih kapaciteta nadopunjuje se kontrolom globalnih komunikacionih sistema i najvećih novinskih i televizijskih organizacija. Taj proces Filip Tejlor opisuje kao „medijski imperijalizam“, pri čemu rat u Zalivu vidi kao vrhunac dugotrajnih prigovora država globalnog Juga na kulturnu i informacionu hegemoniju razvijenih zemalja (Taylor, 1992:266). Ovakva konfiguracija moći omogućavala je da se hegemonijski narativi o ratu kao čistoj, nužnoj i moralno opravdanoj misiji oblikuju i distribuiraju kroz globalne medije što se uklapa u neogramšijevsko razumevanje hegemonije kao sposobnosti elite vodeće države da definiše norme i značenja unutar međunarodne društvene strukture, a ne samo da nameće otvorenu silu. Slično se ponavlja i u kritikama monopola nad definisanjem „istinite“ verzije istorije i interpretacije aktuelnih događaja: ogroman uticaj globalnih medijskih konglomerata omogućavao im je da proizvode selektivnu, samoopravdavajuću (dakle, „zdravorazumsku“) sliku rata, u kojoj se masovno razaranja opisuje tehničkim jezikom, dok se protivničke nevine žrtve ne vide kao „potpuno ljudske“ (Chomsky, 1992:52-63). Raskorak između stvarnih uzroka krize i njenih medijskih reprezentacija čine humanitarni diskurs pogodnim instrumentom hegemonije, zato što on skreće pažnju sa odgovornosti velikih sila na moralnu dramu „spasilaca i žrtava“. Ovakva vrsta kritika direktno podriva romantične verzije CNN efekta kao autonomne sile i pomera fokus na strukturalnu ulogu medija u reprodukciji hegemonijskog poretka.²³⁸ Prema takvoj postavci mediji se koriste kada je potrebno da se moralno racionalizuju i popularizuju već donesene strateške odluke, pri čemu vizuelno dramatično

²³⁷ Pirs Robinson razvija model interakcije medija i politike kao metodološkog instrumenta kao osnove za testiranje tvrdnji o CNN efektu u humanitarnim intervencijama. Model kombinuje dva ključna parametra: nivo političke (ne)sigurnosti unutar izvršne vlasti i tip medijskog uokviravanja (empatijsko naspram distanciranog) sa prisustvom ili odsustvom otvorene kritike vladine pasivnosti. Kombinacije ovih uslova treba da omoguće razlikovanje snažnog CNN efekta, slabog uticaja, tzv. omogućavajućeg efekta i situacija u kojima mediji samo reflektuju debatu ili pomažu u proizvodnji pristanka za postojeću politiku (Robinson, 2002:27). Na primer, istovremena pojava empatijskog prikazivanja žrtava, kritičkog tona prema neintervenisanju i visokog nivoa političke nesigurnosti indicira situaciju u kojoj pokrivanje krize može da poveća pregovaračku moć aktera koji se zalažu za intervenciju unutar birokratije, to jest da ih primora da „nešto urade“ (Robinson, 2002:41). Suprotno tome, kada beležimo sigurnu, intervencionističku politiku i pretežno empatijsko, nekritičko uokviravanje, verovatnije je da su kreatori politike iskoristili pogodnu medijsku klimu da legitimišu ranije donete odluke što se uklapa u pojam omogućavajućeg efekta. Robinson izričito insistira da ovaj efekat nije isto što i jak CNN efekat: mediji tada ne prisiljavaju državu, već služe kao instrument mobilizacije javnog mnjenja i konsolidacije hegemonijskog narativa (Robinson, 2002:26-27).

²³⁸ Detaljna rekonstrukcija procesa donošenja odluka prilikom intervencije u Somaliji otkriva da su različiti akteri unutar Vašingtona, uključujući i srednjerangirane zvaničnike izvršne vlasti, članove Kongresa i humanitarne radnike, aktivno radili na tome da krizu „proguraju“ u medije; televizijske slike nisu „same“ pronašle temu, već su bile rezultat političkog rada (Robinson, 2002:22).

izveštavanje služi za propagandnu mobilizaciju domaće podrške. Navedena perspektiva kompatibilna je sa gramšijevskim shvatanjem hegemonije kao sposobnosti da se sopstveni partikularni interesi prikažu kao opšte dobro, pri čemu mediji deluju kao ideološki aparat za artikulaciju i „prevođenje“ elitnih strategija u svakodnevne prakse.²³⁹ Obrazac po kome se novinari u SAD za međunarodne teme uglavnom oslanjaju na redovne zvanične izvore ojačava generalnu kritiku liberalnog „watchdog“ novinarstva prikazujući ga kao u velikoj meri zavisnog od rasepa unutar postojećih elitnih interesa, umesto kao zasnovanog na autonomnom istraživanju (Entman, 2004:90-92).²⁴⁰

Koncept hegemonije kao dinamične konfiguracije materijalne moći, institucija i ideologije takođe pomaže da se uoči kako liberalni internacionalizam funkcioniše kao ideološka osnova neograničene unipolarnosti tokom poslednje decenije dvadesetog veka. U kontekstu liberalnog internacionalizma, humanitarne intervencije postaju emanacija očuvanja unipolarnog poretka u kojem SAD obezbeđuju političke i ekonomske koristi svome istorijskom bloku moći, istovremeno se predstavljajući kao benigni hegemon koji brani univerzalne norme i održava bezbednosni i ekonomski međunarodni sistem. Retorička srodnost sa ranijim „krstaškim pohodima“ protiv „Huna“, „Hitlera“ ili komunizma omogućila je da se novi neprijatelji i krize u perifernim regionima uključe u narativ kontinuiteta američkog liderstva i globalne odgovornosti. Humanitarne intervencije u devedesetim dobijaju poseban status upravo zato što se u njima „moralni razvoj“ Zapada ispoljava kroz spremnost da se vojna sila koristi u zaštitu „osnovnih“ pojedinačnih ili grupnih prava ljudi u drugim državama. Liberalni globalistički intelektualci i političari zagovarali su „pravo na intervenciju“ kao novu moralnu normu, tvrdeći i da odbrana suvereniteta može značiti „odbranu tiranije i terora“, što je doprinosilo političkoj klimi u kojoj su se intervencije bez ikakvog mandata UN, poput bombardovanja Jugoslavije 1999., mogle ideološki opravdavati kao „ilegalne ali moralne“ (Hammond, 2007a:10). Zagovornici „humanitarnizma“ su oštro kritikovali neutralnost klasičnog čuvanja mira tvrdeći da odluka da se ne interveniše zapravo predstavlja „tihu podršku“ počinocima zločina i da je moralno nužno „kažnjavanje zločinaca“ i zaštita žrtava, čak i ako to podrazumeva jednostranu upotrebu sile. Takav diskurs je zapravo premeštao težište sa pisanih pravnih normi ka „zdravorazumskim“ moralnim imperativima, što je otvorilo široki prostor za hegemonijske interpretacije.²⁴¹

Kritičke perspektive dodatno insistiraju da se humanitarni jezik koristio za prikrivanje sistematskog nasilja koje je sama Zapadna politika generisala. Na primeru sankcija i razaranja iračke infrastrukture Noam Čomski ukazuje da se radi o „povratku“ prakse kolektivnog kažnjavanja civilnog stanovništva, uništavanjem vodovodnog i zdravstvenog sistema i sprečavanje isporuke lekova opisuje kao oblik „biološkog rata“ protiv dece i civila, pri čemu visoki američki zvaničnici hladno procenjuju da je „cena vredna toga“ (Chomsky, 1999:67).²⁴² Izjave poput ove demaskiraju humanitarni diskurs kao moralistički veo preko politike koja proizvodi masovno monstruozno stradanje.

Sve izneseno govori u prilog argumentu da moralni diskurs ljudskih prava i humanitarizma ne treba biti shvaćen kao neutralni izraz univerzalnih vrednosti, već da on funkcioniše kao hegemonijski mehanizam u službi toga da se partikularni interesi vladajućih klasa iz vodećih država, pre svega SAD, predstavljaju kao opšte dobro, čime se gradi javni pristanak za intervencije koje su selektivne i duboko upletene u održanje postojećeg asimetričnog globalnog poretka dominacije i eksploatacije.

²³⁹ U slučaju Somalije, televizijski fokus na ekstremne slike gladi, često proizveden kroz agresivnu potragu za „najgorim“ vizuelnim scenama, doprineo je konstrukciji predstave o državi koja mora biti „spašena od same sebe“, iako su ključne činjenice, poput već prolazećeg vrhunca gladi i istorije američke podrške diktatorskom režimu sistematski potiskivane (Hammond, 2007a:40).

²⁴⁰ Empirijska analiza daje potvrdu da su novinari u velikoj meri „indeksirali“ debate iz Vašingtona, pa medijsko uokviravanje češće potvrđuje već donesene strateške izbore, nego što ih autonomno pokreće (Mermin, 1999:151).

²⁴¹ Slučaj Ruande pokazuje da takva „obaveza“ ostaje selektivno primenjivana: iako gotovo niko nije tvrdio da bi intervencija bila ilegalna povreda suvereniteta, zapadne države su izostanak akcije pravdale drugim interesima.

²⁴² Čomski referiše na intervju Madlen Olbrajt (*Madeleine Albright*) iz 1996. godine: „Bio je to „veoma težak izbor“, prokomentarisala je kada su je pitali za njenu reakciju na ubistvo pola miliona iračke dece za pet godina: „ali cena - mislimo da je cena vredna toga“ (Chomsky, 1999:67).

9.1 Propaganda povodom rata u Zalivu (1990–1991)

Hamid Movlana ističe da je globalizacija u telekomunikacijama, od satelita do kompjuterskih mreža, stvorila preduslove u kojima je svaka velika sila, da bi uspešno ratovala, morala da obezbedi pristup i kontrolu nad međunarodnom komunikacijom, kao i da je, u takvom kontekstu, Zalivski rat pored mobilizacije domaće publike zahtevao uticaj na globalno javno mnjenje i finansijska tržišta što se postiglo informacionom dominacijom pre svega posredstvom CNN-a i srodnih globalnih medijskih mreža (Mowlana, 1992:34-35).²⁴³ Ovakav spoj komunikacione i vojne moći tvori hegemonijski poredak u kojem SAD nastupaju kao centar globalnog kapitalizma i centar informacione infrastrukture.²⁴⁴ Moralni narativi kojima se rat predstavljao kao nužna odbrana civilizacije funkcionisali kao ključan instrument u mitskoj konfiguraciji, jer se na taj način se rat definisao kao moralna borba protiv iracionalnog zla oličenog u Sadamu Huseinu (Saddam Hussein), dok su se sopstvene destruktivne prakse uklanjale iz vizure.²⁴⁵

U ovom periodu saradnja države, medija i PR industrije institucionalizuje se kao sastavni deo spoljnopolitičkog procesa. U oblasti spoljne politike, svi akteri od državnih elita do interesnih grupa prihvataju upravljanje vestima i imidžom kao „ključnog dela političkog procesa“, pri čemu nova globalna medijska infrastruktura, posebno CNN, pretvara i pregovore, i ratove u arene tzv. „medijske diplomatije“ (Bennett, 1994:12). Mnoge studeje javne komunikacije ukazuju da je „upravljanje slikama“ briga američkih zvaničnika još od ranijih ratova, ali da je kombinacija globalne satelitske televizije i dvadesetčetvoročasovnog ciklusa vesti pojačala pritisak da se komunikaciona dimenzija rata organizovano planira (Bennett, 1994:15). U takvom kontekstu medijske kuće sve manje deluju kao spoljašnji posmatrači, a sve više kao posrednici i „koproducenti“ spoljnopolitičkih spektakala. Specifičnu vezu između državne politike i privatnog PR sektora osvetljava slučaj kuvajtske kampanje „Slobodan Kuvajt“. Američka agencija, na čijem je čelu bio Bušov bivši šef kabineta, na osnovu ugovora vrednog oko 11 miliona dolara, organizuje veliku propagandnu operaciju - konstruisano svedočenje devojke o bebama iz inkubatora, izložbe fotografija „iračkih zločina“ u UN i Kongresu, pripovedanja izbeglica o torturi, kao i intenzivno lobiranje članova Kongresa, uz pripremu video i štampanog materijala za medije. Agencija plasira više od trideset video objava koje televizijske stanice emituju kao vesti, pri čemu milioni gledalaca nemaju naznaku da gledaju plaćeni PR proizvod. CNN naročito često emituje takve snimke, uključujući i trake na kojima navodni „Zapadnjaci“ u nevolji pozivaju na vojnu intervenciju (Kellner, 1992:68). Ovaj slučaj pokazuje kako se privatne PR firme oslanjaju na strukturalnu zavisnost televizija od dramatičnog vizuelnog materijala i time faktički preuzimaju ulogu filtera kroz koji javnost percipira rat.²⁴⁶

²⁴³ Mowlana izdvaja dva razloga strateške potrebe velikih sila za sveobuhvatnom globalnom propagandom koja bi pratila rat u Persijskom zalivu: (1) globalno integrisanu prirodu komunikacionih tehnologija i medija i (2) zavisnost međunarodnih finansija i trgovine od modernih infrastruktura komunikacionih i medijskih tehnologija (Mowlana, 1992:34).

²⁴⁴ Na samom početku bombardovanja Iraka, kao prioritetni cilji bira se telekomunikaciona infrastruktura, uključujući i zgradu AT&T u Bagdadu, kako bi se paralizovala civilna ekonomija i komunikacioni kapaciteti (Mowlana, 1992:35).

²⁴⁵ Keler ukazuje da su američki mediji konstruisali sliku iračke „ekološke terorističke“ politike povodom izlivanja nafte u Zalivu, iako su vojni brifinzi istovremeno priznavali da poatoji više izvora zagaenja, uključujući posledice savezničkog bombardovanja tankera i terminala. Britanske televizija je izveštavala da je ulje na saudijskim plažama verovatno rezultat američkih napada, međutim, američke televizije dosledno nastavljaju da prenose samo izjave zvaničnika Pentagona, dok se iračke tvrdnje unapred delegitimišu kao propaganda (Kellner, 1992:220).

²⁴⁶ Komparativne analize pokazuju da je broj registrovanih firmi koje za strane države vode „strateške komunikacione“ kampanje unutar SAD udvostručen, a broj zaposlenih više nego utrostručen u poslednjoj deceniji pre Hladnog rata i posle njega. Vlade sa „posebnim potrebama“ ili lošim imidžom u SAD najčešće angažuju takve usluge, ali i saveznici sa pozitivnom slikom nastoje da je održe kroz ciljne kampanje (Manheim, 1994:136). Tokom rata u Bosni njujorška kompanija *Ruder-Finn* postaje centralni akter u oblikovanju zapadne perspective. Prema sopstvenom priznanju direktora, ključni „uspeh“ bio je da se, uprkos istorijskom antisemitizmu hrvatskih i bosanskih elita pridobiju tri vodeće američke jevrejske organizacije za kampanju protiv Srba što je postignuto potenciranjem priča o srpskim „koncentracionim logorima“ i njihovim objavljivanjem u njujorškoj štampi (Gibbs, 2009:127).

Analiza televizijskog izveštavanja pokazuje da su vojni brifinzi, ekspertske komentari i kadrovi raketa i aviona dominirali ekranima, dok su prikazi ljudske patnje, naročito iračkih civila, bili marginalizovani. Glavni narativni tok je naglašavao „racionalnu primenu sile“ i veštinu vojnika „koji samo rade svoj posao“, dok su se političke i moralne dileme, koje svako organizovano nasilje neminovno nosi, sistematski potiskivale iz javnog prostora (Hallin & Gitlin, 1994:154). CNN, kao dvadesetčetvoročasovni kanal, postaje ključni posrednik ovog spektakla. Neprestano „uživo“ izveštavanje i prenosi brifinga u realnom vremenu dodavali su na iluziji neposrednosti iako je u sadržajnom smislu, prema empirijskoj analizi, zapravo reprodukovao zvaničnu sliku sveta, pritom se obilato služeći tehnikama kao što su *agenda-setting*, *priming* i *framing* (Iyengar & Simon, 1994:167-168). I druge empirijske analize pokazuju da su mediji u velikoj meri „indeksirali“ debate u Vašingtonu nudeći privid rasprave unutar strogo unapred izrežiranih okvira i ostavljajući javnost bez neophodnog konteksta i omogućivši administrativnim izvorima da dominiraju sadržajem „proverenih“ informacija (MacArthur, 1992; Bennett & Manheim, 1993; Zaller & Chiu, 1996). Televizijsko predstavljanje Zalivskog rata bilo je centralno za konstrukciju slike „čiste“ i tehnološki precizne intervencije koja je prikivala razmere destrukcije i civilnih žrtava. Pentagon je, dakle, kroz detaljno planirane brifinge i stroge režime pristupa bojnopolju obezbedio da „zvanična, sanitarizovana, optimistička“ verzija rata dominira nacionalnim ekranima, bez gotovo ikakvih slika američkih gubitaka. Televizijski je prenos omogućio vojnim portparolima da zaobiđu novinarsko posredovanje i direktno komuniciraju sa publikom, dok su reporteri, prikazani kao nespremni i nekompetentni, dodatno delegitimisani kao potencijalni izvori kritičke perspektive (Paletz, 1994:282).²⁴⁷ Takva opšta tendencija sugerise da televizijska spektakularnost u praksi primarno imala funkciju ojačavanja državnih okvira komunikacije, a ne autonomnog pokretača javnog pritiska i promene politike.

Sama forma programa „uživo“, sa ograničenom mogućnošću za kontekstualizaciju, pojačavala je rizik da se prenesu neprovereni ili lažni podaci, čime se dodatno mutila granica između realnosti i spektakla (Taylor, 1992:16). Čuveni autor teorije simulakruma, Žan Bodrijar, ukazuje da je Zalivski rat funkcionisao kao gotovo savršeni hiperrealni scenario u kojem su se znakovi rata (holivudska retorika, reciklirane slike ekološke katastrofe itd.) spajale sa „stvarnim“ događajima. Trenuci kada CNN kamere prelaze „uživo“ na reportere koji priznaju da i sami gledaju CNN kako bi saznali šta se događa razotkrivaju autoreferencijalnu logiku medijskog sistema koji proizvodi sopstvenu realnost. Ovakva konfiguracija je omogućavala da se rat predstavi kao vizuelni spektakl u kojem se fascinacija tehnikom i „čistim“ udarima prepliće sa osećajem nestvarnosti, jer je ono što publika „vidi“ unapred posredovano logikom simulacije stvarnosti (Baudrillard, 1991/1995).²⁴⁸

Iako je kontekst Zalivskog rata specifičan, opisani model kontrole informacija i manipulacije kontekstima nije prestao sa njegovim završetkom. Pompezni brifinzi koji koriste terminologiju poput „efikasno“ ili „kolateralna šteta“, kao i intervjui sa povratnicima iz borbenih misija, koji daju ratu „ljudsko lice“, imaju tendenciju da zamagle stvarne posledice dejstva oružja i da podstaknu euforično preuzimanje vojnih narativa u medijima. Takav obrazac, koji izgleda da proizilazi iz kombinacije vojnih PR praksi i novinarskih oslonaca na zvanične izvore, nastavio se kao praksa tokom narednih vojnih angažmana SAD u unipolarnom međunarodnom sistemu.

9.2 Propaganda rata povodom bombardovanja SRJ (1999)

U poređnju sa iračkom agresijom na Kuvajt, koja je predstavljala klasično kršenje međunarodnog prava i jasnu povredu suvereniteta, sukob na Kosovu i Metohiji bio je unutrašnje pitanje SRJ. UN su istovremeno osudile i represiju državnih snaga i akte terorizma Oslobođilačke vojske Kosova, čime

²⁴⁷ Filip Sib ilustruje: „Kasnije tokom rata, Džordž Buš je izjavio: „Bože, jednom za svagda smo izbacili Vijetnamski sindrom.“ Ta izjava je odražavala opsesiju njegove administracije da ne dozvoli da se defetizam uvuče u javnu procenu vođenja rata (Seib, 1997:55).

²⁴⁸ Pojedini autori upozoravaju da televizijska forma, na primer CNN interaktivni prikazi, sama po sebi proizvodi efekat neposrednosti koji posmatrača navodi da „gleda kroz“ ekran, odnosno da kroz „hipnotišući efekat“ izgubi nit o vremenu i prostoru, što može da posluži i kao uvodni trik za upravljanje percepcijom javnosti (Chouliarakis, 2006:59).

je situacija definisana pre kao građanski rat ili interno bezbednosno pitanje, nego kao jednostrana agresija (Willcox, 2005:60). Takvo je viđenje otežavalo opravdanje intervencije, jer je vojna akcija Zapada mogla da se protumači kao otvorena podrška jednog nelegalnoj oružanoj grupi, odnosno kao otvorena podrška terorizmu.

Zbog nepostojanja pravne osnove, zapadne vlade, poput vlade Ujedinjenog Kraljevstva pod Tonijem Blerom (*Tony Blair*), sasvim pomeraju težište ka humanitarno/moralnim narativima.²⁴⁹ Kriza se repetitivno predstavlja kao „najgori politički zločin u Evropi od 1945“, a bombardovanje kao jedini odgovor na sistematsku deportaciju kosovskih Albanaca (Ignatieff, 2000:87). Na taj način da se dalje erodira princip suverene jednakosti država i utvrđuje „pravo“ Zapada da selektivno suspenduje suverenitet slabijih režima u ime proizvoljne zaštite ljudskih prava. U tom duhu, generalni sekretar vojne alijanse (NATO), koja nikako ne predstavlja celokupnu međunarodnu zajednicu, Havijer Solana (*Javier Solana*) zvanično ističe da je cilj bombardovanja „sprečavanje daljeg ljudskog stradanja i represije nad civilnim stanovništvom Kosova“, povezujući vojnu akciju upravo sa navodnim univerzalnim humanitarnim ciljevima međunarodne zajednice (Hammond, 2007b:25-26). U javnoj sferi, moralni narativ dobija dalju artikulaciju kroz insistiranje da Kosovo nije „unutranje pitanje“ SRJ, već test univerzalne odgovornosti za sprečavanje etničkog čišćenja. Privatna nevladina organizacija sa sedištem u Njujorku *Human Rights Watch* objavljuje više izveštaja tokom 1998. i početkom 1999. godine, kojima ističe sistematske povrede ljudskih prava i većinu odgovornosti pripisuju režimu Slobodana Miloševića i njegovim letnjim vojnim ofanzivama, pri čemu označavaju policijsku akciju u selu Račak kao namernu akciju protiv civila i time pružaju referentnu tačku za političare i medije koji traže legitimitet za intervenciju matrica primenjuje na Slobodana Miloševića kao navodno oličjenje etničkog nasilja i propagande (Willcox, 2005:162). Ove „nezavisne“ ekspertize selektivno ulaze u javni diskurs, segmenti koji potvrđuju sliku Miloševića kao glavnog zločinačkog aktera intenzivno citiraju u govorima lidera i medijskim izveštajima, druge, kritičnije napomene, ostaju u drugom planu.

U svojoj empirskoj studiji Mark Vofgram (Wolfgram, 2008) koristi primere izmišljene „operacije Potkovića“ i borbi u Račku 1999. godine da bi ilustrovao kako su „demokratske“ vlade u SAD i Nemačkoj manipulirale javnom percepcijom kosovskog sukoba u cilju opravdavanja svog učešća u ratu 1999. godine. Studija analizira preko 100 novinskih članaka i brojne naučne članke kako bi pratila razvoj ovih specifičnih narativa. Rezultati pokazuju namernu konstrukciju dve iluzije: iluzije višestrukih izvora i iluzije nezavisne potvrde. Na kraju, ove su „istine“ našle svoj put i u naučnim radovima, jer mnogi naučnici već godinama zasnivaju svoja tumačenja događaja i politike na ovim „činjenicama“. Drugi pravac kritike ističe da su moralni argumenti o „odgovornosti da se interveniše“ sistematski potkopali princip suverene jednakosti država i otvorili vrata opravdanju preventivnih ratova, uključujući one nakon 11. septembra. U ovim analizama SRJ se navodi kao slučaj gde su ugledni autori i aktivisti prihvatili doktrinu „ilegalno ali moralno“, čime su *de facto* legitimisali zaobilazanje Saveta bezbednosti u ime ljudskih prava i humanitarizma (Hammond, 2007a:10). Time je u diskursu liberalne paradigme međunarodnih odnosa dodatno institucionalizovana ideja da moralna nadmoć Zapada ovlašćuje vojne intervencije i onda kada je pravni osnov sporan. U tom svetlu, moralno pozicioniranje na Kosovu manje izgleda kao izraz „renesanse humanizma“, a više kao simptom „humanitarne hegemonije“, u kojoj se jezik ljudskih prava instrumentalizuje da bi se zaobišle političke rasprave o interesima i posledicama intervencije.²⁵⁰

²⁴⁹ Bler u parlamentu govori o „obavezi da se reaguje na represiju nad kosovskim Albancima, nastojeći da intervenciju uklopi u koncept „etičke spoljne politike“ Nove laburističke partije (Willcox, 2005:60).

²⁵⁰ Filip Hamond, povodom diplomatskog procesa ističe: „U početku su etnički Albanci odbili da potpišu, jer plan nije nudio punu nezavisnost za Kosovo, dok je jugoslovenska strana prihvatila politički sporazum, iako je tvrdila da bi ga trebalo da sprovedu UN, a ne trupe NATO-a. Ovo je predstavljalo zagonetku za zapadne posrednike u pregovorima. Dok su radili na ubeđivanju delegacije kosovskih Albanaca da prihvati nacrt sporazuma, njegovi uslovi su promenjeni na način koji je osigurao njegovu neprihvatljivost za jugoslovensku stranu: budućnost Kosova kao dela Srbije je ostala neizvesna, insistiralo se na raspoređivanju snaga NATO-a i umetnut je dodatak koji je trupama NATO-a dao neograničen pristup celoj Jugoslaviji, uključujući teritorijalne vode i vazdušni prostor, i imunitet od lokalnih zakona. Kako je navodno jedan

Tokom agresije na SRJ 1999. NATO je razvio komunikacionu strategiju koja je imala za cilj da održi podršku javnosti za vazдушna bombardovanja i istovremeno ograniči politički prostor za dovodenje u pitanje same legitimnosti intervencije. Uprkos epizodama elitnog neslaganja tokom aprila 1999, u vrhu izvršne vlasti Sjedinjenih Američkih Država i NATO saveznika postojao visok stepen saglasnosti u pogledu nastavka isključivo vazdušne kampanje, uz izbegavanje kopnene intervencije. U takvim uslovima, mehanizmi odnosa sa medijima bili su usmereni na „održanje kursa“: pojačavanje brifinga i uključivanje politički veštih savetnika za odnose s javnošću, poput Alastera Kembela (*Alastair Campbell*) i Džejmija Šea (*Jamie Shea*) kako bi se održavala kontrola nad javnim narativom. Televizijsko izveštavanje, posebno CNN-a i CBS-a, uglavnom je ostalo sasvim dosledno u odnosu prema zvaničnoj politici. Iako su pojedini štamapni mediji tokom aprila vodili raspravu o efikasnosti vazdušne strategije i mogućoj potrebi za eskalacijom, televizijske mreže retko su prelazile granice „legitimne kontroverze“ i nisu otvarale pitanja koja bi dovela u pitanje samu legitimnost bombardovanja ili ulogu pregovora u Rambijeju u eskalaciji humanitarne krize. Prema analitičkom okviru Hallinove tipologije, debate su ostale u sferi neslaganja oko taktičkih pitanja (da li vazдушna kampanja daje rezultate ili treba razmotriti upotrebu kopnenih trupa), dok „devijantna pitanja“ o osnovnim ciljevima NATO intervencije gotovo da i nisu dospela u javni prostor. Time se potvrdilo da kombinacija političke odlučnosti i proaktivne PR kampanje sužava medijski okvir, te je čak i kada su postojali kritički tonovi o taktici, šire hegemonijsko opravdanje intervencije ostalo netaknuto (Robinson, 2002:100-103).

Empirijski podaci o obimu izveštavanja ukazuju da je kosovska kampanja tretirana kao događaj „prvog reda“. Između 1. aprila i 26. maja 1999. u *New York Times*-u i *Washington Post*-u je objavljeno preko 1.000 članaka u kojima se pominje Kosovo, što znači više od devet tekstova dnevno u svakom listu, dok je CNN u istom periodu emitovao 1.406 priloga o Kosovu; tema bombardovanja je gotovo neprekidno dominirala naslovnim stranama i udarnim televizijskim vestima (Robinson, 2002:97-100). Izveštaji su uglavnom istovremeno naglašavali zlu sudbinu izbeglica i ispravnu politiku Zapada: empatijski intonirane priče o kosovskim Albancima, smeštenim u kontekst NATO akcija, služile su kao vizuelno i emotivno opravdanje za nastavak vazdušnog rata, čime su kreatorima politike obezbedile „vidljivo i uverljivo opravdanje“ intervencije. Ovakav spoj saosećajnog kadriranja žrtava i ograničene kritike uklapa se u argument da je medijsko izveštavanje, i pored povremenih neslaganja, u celini „proizvodilo pristanak“ za izvršnu politiku (Robinson, 2002:109-110). Empatijski fokus na stradanje Albanaca, uz istovremeno odsustvo sistematskog preispitivanja efekata bombardovanja na humanitarnu krizu, demonstrira kako su komunikacione strategije NATO-a i savezničkih vlada koristile globalno medijsko izveštavanje kao kanal za legitimisanje politike, a ne kao prostor za demokratsku deliberaciju o ciljevima i posledicama intervencije. Istovremeno, čini se da su SAD u praksi u velikoj meri dominirale u kreiranju narativnih okvira i odluka u intervencijama, što je dodatno ograničilo prostor za savezničke nezavisne medijske pritiske i pojačalo instrumentalnu ulogu komunikacionih strategija. Kao dopuna tome, može se primetiti da su te intervencije u određenoj meri poslužile i za afirmaciju i legitimaciju same NATO alijanse, pa su saveznici imali dodatni motiv da sinhronizuju javne narative i PR napore.

U Zalivskom ratu, kao i tokom agresije na SRJ, moralni narativi strukturisani su oko demonizacije protivničkog lidera i predstave da je vojna intervencija nužni odgovor na ekstremno zlo. Analiza britanske štampe pokazuje da je personalizacija krize kroz figuru neprijateljskog vođe i njegova demonizacija najkonzistentnije primenjivana tehnika tokom Zaliva i Kosova: ime lidera postaje sinonim za sam konflikt, a njegov lik fokus oko koga se koncentriše opravdanje rata (Willcox, 2005:75-90). U pitanju je primena jednog od osnovnih metodskih postulata propagande – personalizacije politike, kako bi publika mogla da identifikuje apstraktne pojmove putem poznatog lika, ali i kako bi se održala konzistentnost u liberalnom narativu prema kojem se rat ne vodi protiv

zvaničnik Stejt departamenta rekao američkim novinarima, SAD su „namerno postavile letvicu više nego što su Srbi mogli da prihvate“ jer je „Srbima bilo potrebno... malo bombardovanja“, da bi izveo zaključak: “Gledano u ovom svetlu, diplomatski proces izgleda da je bio način da se legitimiše bombardovanje NATO-a, a ne istinski pokušaj da se spreči dalji sukob (Hammond, 2007a:121).“

čitavog naroda, već samo protiv režima. U Zalivskom ratu se to manifestovalo kroz stalno prizivanje Sadama Huseina i njegovo vezivanje za motive „silovanja“ Kuvajta, hemijskih napada i „hemijskog terorizma“, dok se u jugoslovenskom slučaju slična matrica primenjuje na Slobodana Miloševića kao navodno oličjenje etničkog nasilja i propagande (Willcox:2005:162). Ova personalizacija je omogućavala da se kompleksne strukturalne dinamike redukuju na moralni sukob između „normalnog“ Zapada i iracionalnog, zločinačkog diktatora, pri čemu je zajednička i uloga „zločina protiv čovečnosti“ kao ključnih moralnih okidača. U Zalivu je svedočenje o bebama iz kuvajtskih inkubatora, koje su navodno ostavljene da umru na podu bolnice, postalo paradigmatican primer emocionalne mobilizacije. Ova priča je više puta ponovljena od strane predsednika Buša, članova Kongresa i vojnih portparola i učvrstila percepciju iračkih trupa kao monstruoznih (Kellner, 1992:67). Na Kosovu i Metohiji su izveštaji hegemonijskih nevladinih organizacija, kao i otvorenih zastupnika albanskih separatističkih interesa, poput Vilijama Vokera (*William Walker*), o sistematskim državnim zločinima nad civilima, uključujući i u selu Račak, slično funkcionisali. U oba slučaja su moralna panika i dramatisacija zločina pripremale javnost za prihvatanje vojne sile kao jedinog presudnog sredstva „spasa“.

*

Na osnovu iznetog u ovom poglavlju možemo zaključiti da su ratne intervencije predvođene SAD devedesetih godina dvadesetog veka bile duboko upletene u praksu reprodukcije američke hegemonije, iako su se propagandno prikazivale kao dosledno sprovođenje univerzalnih moralnih i humanitarnih normi. U oba analizirana slučaja, političke i vojne elite SAD kombinovale su vojnu nadmoć sa dominacijom nad globalnim komunikacionim mrežama i intenzivnim moralizatorskim diskursom, stvarajući sliku ratova kao nužnih, pravednih i tehnički „čistih“ operacija.

Iskustvo Vijetnama proizvelo je strah od dugih, krvavih i nepopularnih ratova i oblikovao doktrinu koja insistira na minimalnim američkim žrtvama i strogo kontrolisanoj medijskoj slici. To je vidljivo i u Zalivu i u SRJ. U Zalivu je propagandni aparat, uz oslonac na PR industriju, stvorio emotivni mit o iračkim zločinima, kao i tehnološki spektakl pametnih bombi, potiskujući iz vida razaranje iračke infrastrukture i masovne civilne žrtve. U SRJ je, u uslovima pravno problematične intervencije bez eksplicitnog mandata Saveta bezbednosti, retorika ljudskih prava i sprečavanja etničkog čišćenja poslužila kao ključni legitimisajući okvir, omogućavajući da se bombardovanje SRJ predstavi kao „humana“ intervencija. Teorijska rasprava o ratu kao medijskom spektaklu i simulaciji pomaže da se shvati ova dinamika. Ratovi devedesetih nisu predstavljeni javnosti kao klasični sukobi velikih sila, već kao svojevrsni teatar smisla i moralne obnove. Debata o „CNN efektu“ dodatno rasvetljava odnos medija i politike. Iako se u (liberalnim) političkim i medijskim krugovima često tvrdi da televizijske slike „primoravaju“ lidere na delovanje, sistematske studije (Robinson i drugi) pokazale su da je takvih slučajeva malo ili nimalo, dok je mnogo češći tzv. omogućavajući CNN efekat: mediji stvaraju povoljnu domaću klimu za kurs intervencije koji je već definisan u elitnim krugovima.

Neogramšijevsko shvatanje hegemonije omogućava da se ovi nalazi koherentno interpretiraju. Hegemonija nije samo vojno-ekonomska nadmoć, već i sposobnost da se kroz institucije, norme i medijske narative oblikuju značenja i definicije situacije koje drugi prihvataju kao „zdravorazumske“. Kontrola nad globalnim informativnim protokom i marginalizacija glasova globalnog Juga i kritičkih perspektiva predstavljaju ključne elemente kulturne i informacione hegemonije. Mediji u tom okviru ne deluju prvenstveno kao autonomni korektiv vlasti, već kao strukturisani, ideološki u altiserovskom smislu, aparat za „proizvodnju pristanka, u kojem se institucionalne prakse preklapaju sa interesima političkih i vojnih elita. Liberalni internacionalizam, sa naglaskom na ljudska prava, odgovornost da se zaštite žrtve i „etičku spoljnu politiku“, funkcioniše kao ideološka matrica koja ovu hegemoniju čini prihvatljivom. U diskursu posle Hladnog rata, suverenitet slabijih država postaje uslovan - podređen proizvoljno određenim „višim“ moralnim obavezama. Selektivnost intervencija i spoj vojnih akcija sa ekonomskim i geopolitičkim interesima ukazuju da se radi o mitskoj retorici koja prikriva asimetričnu strukturu moći. Uopredna analiza

Zaliva i SRJ pokazuje i konzistentnosti i razlike. U oba slučaja, demonizacija lidera, personalizacija konflikta i dramtizacija pojedinih zločina služe mobilizaciji podrške. Takođe, u oba slučaja, američke institucije koriste televiziju kao poligon za afirmaciju narativa o moralnoj neophodnosti intervencije i tehničkoj racionalnosti upotrebe sile. Razlike se pre svega tiču pravne osnove: dok je u Zalivu postojalo kršenje međunarodnih granica, bombardovanje SRJ je zahtevalo intenzivnije moralno/humanitarno utemeljenje da bi se zaobišao deficit formalne legitimnosti. Upravo tu je Vilsonovski mit o moralnog intervenciji pokazao svoju fleksibilnost, nudeći koncept „ilegalno ali moralno“ kao most između pravne problematičnosti i ideje o „nužnom“ delovanju.

Takvi moralizatorski, mitski narativi o odbrani slobode, demokratije i nevinih žrtava, u kombinaciji sa vizuelnim spektaklom televizijskog rata, nisu neutralni izrazi univerzalnih vrednosti, već propagandni instrumenti u službi hegemonijske politike. Oni doprinose tome da se partikularni interesi vladajuće klase u SAD - očuvanje unipolarnog poretka, bezbednost energetske i komunikacionih tokova, širenje i stabilizacija globalnog kapitalizma - prihvate kao opšte dobro. Pristanak domaće, kao i dela međunarodne javnosti, postiže se tako što se rat predstavlja kao moralna i humanitarna misija, dok su hegemonijski ciljevi, sistematske posledice po pogođena društva i strukturno nasilje (sankcije, razaranje infrastrukture, dugoročna ekonomska zavisnost) potisnuti daleko van glavnog toka javne rasprave.

10. Zaključna razmatranja

U skladu sa predmetom doktorske disertacije i ciljevima istraživanja, u završnom poglavlju ćemo objediniti rezultate prethodnih teorijskih, istorijskih i empirijskih razmatranja i dovesti ih u vezu sa postavljenim hipotetičkim okvirom. Ovo istraživanje je polazilo od pitanja kako se u političkom i medijskom prostoru Sjedinjenih Američkih Država tokom dvadesetog veka oblikovalo propagandno opravdavanje rata, imajući u vidu je rat predstavljao očigledno odstupanje od deklarativnog cilja liberalnog internacionalizma: izgradnje međunarodnog poretka u kome se sukobi rešavaju pravom, pregovorima, institucijama i međusobnim priznanjem političke slobode. Pokazalo se da se ova protivrečnost nije razrešila napuštanjem liberalnog diskursa, već njegovim još snažnijim isticanjem. Rat je, u različitim istorijskim kontekstima, prikazivan kao nužna mera zaštite mira, demokratije, ljudskih prava, slobodnog sveta, međunarodne zajednice ili civilizacije. U takvom mehanizmu pretvaranja političkog nasilja u moralnu obavezu nalazi se osnovna odlika propagande rata u hegemoniji *Pax Americanae*.

Vilsonovski mit o moralnoj intervenciji pokazao se kao stabilan, ali prilagodljiv narativni „kod“. Njegove spoljašnje forme menjale su se u skladu sa istorijskim okolnostima, sa razvojem proizvodnih odnosa, sredstava masovne komunikacije i sa promenama u strukturi međunarodnog poretka; ipak, njegova osnovna struktura ostajala je prepoznatljiva. Ona počiva na uverenju da Sjedinjene Američke Države, zbog svoje izuzetnosti, istorijskog poziva i navodne univerzalnosti sopstvenih vrednosti, imaju pravo i dužnost da silom brane poredak koji se predstavlja kao opšti, iako je u praksi duboko povezan sa političkim, ekonomskim i kulturnim interesima američkog istorijskog bloka moći. U tom smislu, osnovni nalaz disertacije nije da su svi američki ratni narativi bili jednostavne neistine, niti da su vrednosti slobode, demokratije i ljudskih prava same po sebi bez sadržaja. Naprotiv, istraživanje pokazuje da se propagandna snaga nalazi upravo u tome što te vrednosti jesu univerzalno prepoznatljive, ali da su u analiziranim slučajevima korišćene za legitimaciju intervencija koje su prevashodno služile održavanju i širenju partikularnih interesa nosioca međunarodne hegemonije. Zbog toga se zaključci ovog rada ne mogu svesti na pregled propagandnih tehnika ili sredstava. Oni se odnose na složen odnos između mita, ideologije, propagande, medija, političkih institucija, međunarodnog poretka i klasno uslovljenih interesa. Propaganda rata se u radu ne tretira kao sporedni dodatak međunarodnoj politici, već kao jedan od načina na koji se hegemonija stabilizuje i obnavlja.

Disertacija je strukturisana kroz deset poglavlja, uključujući zaključna razmatranja.

Prvo poglavlje postavilo je predmet, ciljeve, hipoteze i metodološko usmerenje istraživanja. Rasprave izdnesene u njemu su istorijski definisale prelaz sa Pax Britannice na Pax Americanu i pokazala da američka hegemonija nije izgrađena kao formalna kolonijalna imperija, nego kao neformalna struktura moći zasnovana na liberalnom internacionalizmu, slobodnoj trgovini, multilateralnim institucijama i moralnom jeziku univerzalnih prava. Posebno je istaknuto da wilsonizam nije samo spoljnopolitička doktrina Vudroa Vilsona, već sinteza američkih osnivačkih mitova, protestantske providencijalnosti, prosvetiteljskog univerzalizma, ekonomskog liberalizma i uverenja u američku izuzetnost. U ovom poglavlju je preciziran predmet istraživanja: ispitivanje principa, tehnika, sredstava i strategija kojima je američki intervencionizam tokom dvadesetog veka propagandno legitimisao rat kao moralno opravdano sredstvo. U uvod su izdvojena četiri istorijska perioda - Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, Hladni rat i unipolarni svet posle sloma Istočnog bloka - čime je ujedno određeno i komparativno usmerenje čitavog rada. Postavljena je i osnovna interpretativna linija: da se propaganda rata posmatra kao komunikacijska praksa, ali i kao mehanizam ideološke reprodukcije međunarodnog poretka.

U drugom poglavlju je određen opšti teorijski okvir neophodan za analizu propagande, ideologije, političkog mita i hegemonije. U njemu je prikazano zbog čega se istraživanje ne može

zasnivati ni na uskom pozitivističkom pristupu, koji bi analizu sveo na merljive elemente komunikacije, kao ni na radikalnom konstruktivizmu, koji bi materijalne aspekte moći relativizovao jezičkim praksama. Kritički realizam postavljen je kao ontološko polazište, jer omogućava da se društvene strukture, odnosi moći i hegemonijski mehanizmi razumeju kao realni, iako su sazajno posredovani i istorijski promenljivi. Strukturalizam je uveden kao metod razumevanja relacija, opozicija, kodova i mitoloških obrazaca, dok je umereni socijalni konstruktivizam omogućio objašnjenje načina na koji se društvene činjenice institucionalizuju, objektivizuju i internalizuju kao „normalne“. Neomarksizam je, posebno preko Gramšija i Altisera, korišćen kao kritička osnova za razumevanje hegemonije kao spoja pristanka i prinude i interpelacije kao procesa proizvodnje političkih subjekata. Na taj način je politički mit određen kao složen mehanizam koji povezuje simboličko značenje, društvene institucije, lično shvaćenu subjektivnost i ideološku reprodukciju političkog poretka.

U trećem poglavlju smo razmatrali različite paradigme međunarodnih odnosa, sa posebnim fokusom na liberalni internacionalizam, odnosno wilsonizam, i njegove kritike. Liberalna paradigma prikazana je kao teorijski okvir koji veruje u mogućnost prevazilaženja anarhije međunarodnog sistema putem demokratije, slobodne trgovine, univerzalnih pravila, konsenzualnih institucija i međunarodne saradnje. Wilsonizam je u tom kontekstu predstavljen kao politički i moralni izraz liberalnog internacionalizma, ali i kao doktrina duboko obeležena američkom predstavom o sopstvenoj istorijskoj ulozi. Zatim su izložene kritike liberalnog pristupa. Realistička paradigma osporava liberalni moralizam zbog zanemarivanja značaja moći, interesa, bezbednosne dileme i nepredvidljivih posledica intervencionizma. Konstruktivistička kritika pokazuje da norme, identiteti i pojmovi poput „demokratije“, „civilizovanosti“ i „humanosti“ nisu neutralni, već da se proizvode u konkretnim odnosima značenja i prepoznavanja. Teorija zavisnosti i teorija svetskog sistema razotkrivaju ekonomsku strukturu međunarodne nejednakosti, dok neogramšijevski pristup povezuje materijalnu moć, institucije i ideologiju u objašnjenju funkcionisanja i širenja međunarodne hegemonije. Sinteza različitih argumenata je od posebnog značaja jer omogućava da se američki intervencionizam ne tumači jednostrano, kao izraz realistički shvaćene vojne moći, već kao oblik političkog delovanja u kome se ekonomski interesi i institucionalna hegemonija međusobno podupiru.

U četvrtom poglavlju određen je pojam propagande oslanjajući se prvenstveno na koncepciju Žaka Elila, uz upućivanje na razgraničenja i dopune koje nudi Zoran Slavujević. Elilova osnovna teza, da propaganda nije samo laž, prevara ili povremena zloupotreba javnosti, već strukturalno nužna tehnika modernog, masovnog, tehnološkog društva, omogućila je da se propaganda shvati produbljenije od uobičajenog moralističkog osuđivanja. Posebno je važan Elilov naglasak na tome da cilj propagande nije samo promena mišljenja, nego proizvodnja akcije, odnosno ortopraksija. Pojedinaac ne mora nužno da usvoji detaljno uverenje propagandiste; već je dovoljno da postupa u skladu sa željenim političkim ciljem. U ovom poglavlju istaknuta je razlika između političke i sociološke propagande, agitacione i integracione propagande, kao i između vertikalnih i horizontalnih oblika uticaja. Elilova teza o prepropagandi pokazala se naročito značajnom za ovu disertaciju, jer objašnjava zašto se konkretna propagandna poruka može osloniti na ranije usvojene mitove, navike i predstave o sopstvenom načinu života. Slavujevićevo razlikovanje ratne propagande i propagande rata bilo je od važnosti za preciziranje užeg predmeta rada, sa napomenom da se ne istražuje se samo propaganda koja se javlja u ratnom stanju, već i propaganda koja zagovara, opravdava, priprema i naknadno legitimise rat kao sredstvo rešavanja političkih problema.

U petom poglavlju smo istražili istorijske korene wilsonovskog mita o američkoj izuzetnosti i moralnoj međunarodnoj misiji. Pokazalo se da se wilsonizam ne može pravilno razumeti ako se posmatra samo kao predsednička doktrina iz vremena Prvog svetskog rata. Naprotiv, reč je o rezultatu dugotrajnog taloženja različitih vrednosnih, institucionalnih, društveno-ekonomskih i spoljnopoličkih elemenata koji se mogu pratiti od prvih kolonijalnih narativa, preko puritanskog mita o „gradu na brdu“, Deklaracije o nezavisnosti, ustavnog osnivanja republike, Građanskog rata, ekspanzije prema Zapadu i razvoja Monroove doktrine, do imperijalne i trgovinske ekspanzije krajem

devetnaestog veka. Vilson nije „izmislio“ ideju da Sjedinjene Američke Države imaju poseban istorijski zadatak; on je već postojeći nacionalni mit preveo u koncepciju spoljne politike i međunarodnog poretka. U ovom poglavlju je pokazano da se u američkom nacionalnom samorazumevanju neprestano ukrštaju univerzalistička usmerenost i partikularna praksa, sloboda i hijerarhija, samouprava i ekspanzija, moralizam i hegemonija. Ova dijalektika objašnjava zašto je mit mogao biti toliko delotvoran. On ne ukida protivrečnosti, već ih prevazilazi nudeći uverenje da američka moć deluje u korist opšteg dobra.

Tema šestog poglavlja bila je propaganda povodom učestvovanja SAD u Prvom svetskom ratu. Objašnjeno je zašto ulazak u rat nije predstavljen samo kao geopolitička odluka ili zaštita neposrednih interesa, nego kao moralna nužnost. U tom smislu, slogan da se svet učini „bezbednim za demokratiju“ postao je centralni simbol wilsonovskog interpretiranja rata kao moralne obaveze. Komitet za javno informisanje, patriotske organizacije, mreža govornika *Four Minute Men*, novine, pamfleti, plakati, karikature i filmovi činili su široko polje propagandne mobilizacije. U njemu je neprijatelj prikazivan kao varvarska pretnja civilizaciji, a američki građanin kao učesnik u moralnoj misiji. Sa druge strane, ratno stanje je dovelo do ograničenja građanskih prava, cenzure, društvenog nadzora i demonizacije protivnika intervencije. Tako je prvi veliki slučaj američke ratne mobilizacije pokazao dvostruko lice „idealističke“ propagande. Njoj je glavna tematska osnova bilo pozivanje na odbranu slobode, dok je praktično dovodila do isključivanja kritike iz legitimnog prostora javne rasprave.

U sedmom poglavlju bavili smo se propagandom povodom učestvovanja SAD u Drugom svetskom ratu. Za razliku od Prvog svetskog rata, sukob je imao očigledniju moralnu dimenziju zbog same prirode fašističkog i nacističkog svetonazora. Međuratna progresivistička kritika propagande i strah od otvorene manipulacije odredili su deklarativnu „strategiju istine“, koju je institucionalno sprovodio *Office of War Information*. Rat je predstavljan kao odbrana demokratskog načina života, ali i kao obećanje budućeg međunarodnog poretka. Predsednički govori, radio, novine, plakati, filmovi i saradnja sa industrijom zabave sadržajno su povezivali svakodnevne žrtve građana i vojnika sa kontekstom opšte i globalne borbe protiv zla. Takođe, u ovom poglavlju je najavljeno da je posle 1945. došlo do promene u shvatanju propagande. Otvorena kritika manipulacije postepeno je potisnuta tehničkim i kvantitativnim proučavanjem javnog mnjenja i efekata poruka. Time je propaganda dobila „naučno-upravljački“ oreol koji će postati važan faktor u periodu Hladnog rata.

U osmom poglavlju razmatrana je propaganda SAD u periodu Hladnog rata, kada su antikomunizam i kultura nacionalne bezbednosti postali glavna načela ideološkog aparata. Korejski rat je definisan kao odbrana slobodnog sveta i kolektivne bezbednosti pod okriljem Ujedinjenih nacija, čime je wilsonovska koncepcija multilateralne moralne akcije konačno dobila svoju konkretnu manifestaciju. Vijetnamski rat je, međutim, razotkrio granice efikasnosti tadašnje propagandne strategije. Slike civilnih žrtava, dugotrajnost sukoba, jaz između zvaničnog optimizma i stvarnog stanja na terenu, masakr u Mi Laju, i posledično - promene u televizijskom izveštavanju i objavljivanje Pentagonskih spisa - narušili su dugo izgrađivanu mitsku narativnu konstrukciju o moralnim motivima ratne mobilizacije. Neuspeh u Vijetnamu nije označio konačan kraj na wilsonovskom mitu utemeljene propagande rata, već njenu transformaciju: iskustvo Vijetnama postalo je negativni obrazac koji je kasnije vodio insistiranju na kratkim i medijski kontrolisanim intervencijama.

Deveto poglavlje je imalo za predmet propagandu rata u unipolarnom svetu poslednje decenije dvadesetog veka, posebno na primerima Zalivskog rata i bombardovanja SRJ 1999. godine. U ovom poglavlju se polazilo od toga da je nestankom jasnog komunističkog neprijatelja nastala potreba za novim oblicima moralne legitimacije sile. U slučaju Zaliva, rat je predstavljen kao kaznena akcija protiv agresora, uz snažan oslonac na PR industriju, demonizaciju Sadama Huseina, emocionalne narative o zločinima, tehnološkom spektaklu preciznog bombardovanja i diskursu ograničenog, „profesionalizovanog“ nasilja. U slučaju SRJ, deficit formalne legitimnosti, usled izostanka mandata Saveta bezbednosti, nadomešten je intenziviranjem humanitarnog narativa. Bombardovanje je predstavljeno kao intervencija u cilju zaštite žrtava, a formulacija „ilegalno, ali

moralno“ je postala paradigmatičan izraz povratka duhu wilsonovskog mita. Usporedna analiza je potvrdila da je televizijskim medijskim spektaklom devedesetih omogućen prikaz rata kao tehnički racionalne i moralno neophodne operacije, dok su dugoročne posledice, civilne žrtve, razaranje infrastrukture i hegemonijski interesi koji stoje iza intervencije potiskivani iz glavnog toka javne rasprave.

Opšta hipoteza istraživanja glasila je da se propaganda rata koja se sprovodila povodom intervencionizma SAD u dvadesetom veku zasniva na mitu o moralnoj intervenciji u okviru ideologije liberalnog internacionalizma. Na osnovu sprovedenog istraživanja može se zaključiti da je ova hipoteza potvrđena u bitnim elementima. U svim analiziranim periodima rat je predstavljen kao iznuđena i moralno nužna mera, a ne kao izraz partikularnog interesa. U Prvom svetskom ratu to je bila zaštita demokratije i međunarodnog prava; u Drugom svetskom ratu odbrana slobode od fašizma i nacizma; u Hladnom ratu odbrana slobodnog sveta od komunizma; u unipolarnom svetu zaštita žrtava i ljudskih prava. Razlike između ovih slučajeva jesu značajne, ali je njihova zajednička mitska struktura prepoznatljiva: američka sila se prikazuje kao sila koja ne deluje radi dominacije, nego radi obuzdavanja zla, obnove prava ili zaštite univerzalnih vrednosti. Zato se može reći da wilsonovski mit o moralnoj intervenciji funkcioniše kao ideološka matrica koja različite ratne kontekste prevodi u isti simbolički poredak značenja.

Prva pomoćna hipoteza glasila je da se u osnovi strategije političko-propagandnog delovanja nosilaca propagandnih aktivnosti kontinuirano može pronaći vrednosno opravdavanje rata na osnovu mita o američkoj izuzetnosti i obavezi proširivanja univerzalnih prava na slobodu i demokratiju. Ova hipoteza je potvrđena. Od puritanskog „grada na brdu“, Vilsonovog poziva da se svet učini „bezbednim za demokratiju“ i Ruzveltove odbrane „četiri slobode“, pa sve do hladnoratovskog „slobodnog sveta“ i poslehladnoratovskog humanitarizma, američka intervencija je iznova prikazivana kao manifestacija posebne istorijske uloge. Snaga ovog mita ogleda se u tome što je uspostavljao strukturalni odnos u kome se SAD se predstavljaju kao nosilac opšteg dobra, neprijatelj kao opasnost po civilizaciju, žrtve kao dokaz nužnosti intervencije, a sumnja u intervenciju kao moralno problematična pojava. U tom smislu, delotvorna propaganda rata aktivirala je već postojeće elemente sociološke propagande unutar nacionalnog samorazumevanja, čime Elilova teza o odnosu između prepropagande i aktivne propagande dobija nedvosmisleni potvrdu.

Druga pomoćna hipoteza glasila je da su spoljnopolitički ciljevi SAD, iako opravdavani univerzalnim, prirodnim i očiglednim istinama i moralnim načelima, bili ideološki i materijalno zasnovani. I ova hipoteza je potvrđena, ali uz neophodno pojašnjenje. Potvrdom hipoteze se ne tvrdi da se svi konkretni akteri u svakom trenutku mogu svesti na svesno prikrivanje ekonomskih interesa, niti da moralni motivi u politici nikada nisu subjektivno iskreni. Analiza pokazuje da se manifestni moralni jezik sistematski preklapao sa potrebama reprodukcije američke moći: širenjem tržišta, zaštitom kapitalističkog ekonomskog sistema, očuvanjem pristupa prirodnim resursima, dominacijom nad komunikacionim tokovima, stabilizacijom asimetričnih pozicija centra i periferije, kao i integracijom saveznika i disciplinovanjem aktera koji se opiru hegemonijskoj strukturi. Time se ukazuje na mehanizme kojima se moralni jezik koristi za prikazivanje strukturnih interesa kao opšteg dobra. Zbog toga je Gramšijeva teza o hegemoniji, kao sposobnosti da partikularni interes postane predstavljen kao univerzalan od presudnog značaja za ipravno razumevanje ovog rezultata istraživanja.

Treća pomoćna hipoteza glasila je da liberalni internacionalizam predstavlja ideološko opravdavanje političke i ekonomske strukture međunarodne hegemonije SAD. Istraživanje je pokazalo da je i ova hipoteza potvrđena. Istorijska delotvornost liberalnog internacionalizma proizlazi iz toga što povezuje apstraktne vrednosne težnje - mir, pravo, samoupravu, slobodu i institucionalnu saradnju - sa konkretnom konfiguracijom američke moći. Kada se međunarodne institucije, otvorena tržišta, ljudska prava i kolektivna bezbednost predstavljaju kao neutralni uslovi opšteg napretka, ideološki se zanemaruje da pravila poretka nisu nastala izvan istorije, već u odnosima moći koji su nekim akterima omogućavali veće mogućnosti definisanja normi. Zato možemo zaključiti da se liberalni internacionalizam u analiziranim slučajevima pokazivao kao

ideologija hegemonije. Njime su se opravdavali postojeći odnosi asimetrične moći i ujedno proizvodili kriterijumi prema kojima se potencijalno narušavanje tog odnosa proglašava moralnom devijacijom.

Iz svega navedenog proizlazi jedan opšti zaključak: propagandna legitimacija rata u hegemoniji *Pax Americana* deluje kroz spajanje vrednosne identifikacije i ideološke depolitizacije. Vrednosna identifikacija postiže se time što se rat vezuje za pojmove koji imaju snažnu moralnu privlačnost, kao što su: sloboda, demokratija, zaštita žrtava, međunarodno pravo, civilizacija. Ideološka depolitizacija postiže se time što se ovi pojmovi predstavljaju kao očigledni i neupitni, pa se prostor za raspravu sužava. Protivljenje ratu se ne tretira kao legitimno političko neslaganje, nego kao nuvažavanje moralne nužnosti - naivnost, besmisleni izolacionizam, simpatija prema neprijatelju ili ravnodušnost prema patnjama drugih ljudi - što je ujedno momenat kada propaganda rata postaje mehanizam disciplinovanja javnosti.

Važan nalaz odnosi se i na razliku između kontinuiteta i transformacije. Kontinuitet se ogleda u trajnoj upotrebi narativa o američkoj izuzetnosti, moralnoj odgovornosti, neprijatelju kao nosiocu zla i ratu kao iznuđenoj meri zaštite višeg poretka. Transformacija se ogleda u promenama sredstava i načina sprovođenja. Prvi svetski rat pokazao je moć pamfleta, plakata, novina, lokalnih govornika i centralizovane državne kampanje. Drugi svetski rat uveo je sofisticiraniju saradnju države, radija, filma i industrije zabave, uz formalno distanciranje od „propagande“ i pozivanje na istinu. Hladni rat proširio je propagandu u trajnu kulturu nacionalne bezbednosti i javne diplomatije. Devedesete godine pokazale su da globalne televizijske mreže, PR industrija, spektakl precizne tehnologije i humanitarni diskurs mogu proizvesti novu formu medijski uokvirenog rata, koji poseduje mnoge odlike simulakruma. Pa se može zaključiti da se ista osnovna mitska strukturalna matrica prilagođavala dominantnim medijima i duhu političkih problema datog vremena.

Posebno je značajno što istraživanje potvrđuje Elilovu tezu da moderna propaganda često ne falsifikuje činjenice na grub način, nego upravlja njihovim smislom. U analiziranim slučajevima činjenice o napadu, zločinu, stradanju, represiji ili bezbednosnom riziku nisu morale biti izmišljene da bi propagandno funkcionisale. Dovoljno je bilo da budu selektovane, emotivno naglašene, istrgnute iz šireg istorijskog i političkog konteksta, povezane sa već postojećim mitskim značenjima i suprotstavljene neprijatelju koji je lišen bilo kakvog nijansiranja. Propaganda rata zapravo postaje naročito delotvorna onda kada ne zahteva od publike da poveruje u potpunu fikciju, nego da prihvati unapred zadati smisao stvarnih ili delimično stvarnih događaja. Zbog toga je kritičko razumevanje propagande mnogo zahtevnije od prostog razotkrivanja laži. Ono zhteva analizu medijskih okvira, selekcije, hijerarhije vidljivosti, emocionalnih kodova i institucionalnih interesa koji određuju šta se pojavljuje kao „normalno“ tumačenje događaja.

Naučni cilj disertacije ostvaren je kroz povezivanje teorije političke propagande sa kritičkim teorijama ideologije, mita i međunarodne hegemonije. Istraživanje nije ostalo na deskripciji propagandnih sredstava, već je pokazalo zašto određeni propagandni obrasci postaju uverljivi ako se oslanjaju na dublje slojeve sociološke propagande i političkog mita, i na koji način se povezuju sa strukturnim interesima hegemonijskog poretka. Time je potvrđena najavljena namera da se koncepcije Žaka Elila i Zorana Slavujevića dovedu u vezu sa Gramšijevim, Altiserovim i Koksovim teorijskim doprinosima. Važno je istaći da se propagandna posmatrala kao sastavni deo političko-propagandne strategije kojom se rat proizvodi kao legitimna i prihvatljiva praksa, a ne kao naknadna nadogradnja politici u funkciji njenog opravdavanja javnosti. U tom smislu, rad nudi doprinos i političkom komuniciranju i međunarodnim studijama, jer pokazuje da se o propagandi rata ne može adekvatno govoriti bez razumevanja međunarodne hegemonije, ali ni o hegemoniji bez razumevanja simboličkih i komunikacijskih mehanizama koji je čine prihvatljivom.

Teorijski doprinos disertacije ogleda se u integraciji nekoliko nivoa analize. Kritički realizam omogućio je da se izbegne redukcija na diskurs, jer su propagandni narativi tumačeni kao javni oblici dubljih generativnih mehanizama. Strukturalizam i semiološka analiza političkog mita omogućili su razumevanje binarnih opozicija, simboličkih kodova i procesa naturalizacije. Umereni

konstruktivizam omogućio je razumevanje institucionalizacije i internalizacije značenja, dok je neomarksizmom fokus usmeren na pitanje hegemonije, ideoloških aparata i reprodukcije odnosa moći. Ovakva sinteza pokazuje da politički mit istorijski sedimentirani obrazac, koji je podržan institucijama, normalizovan kroz kulturu i često politički instrumentalizovan radi postizanja posebnih interesa. Prema konkretnom predmetu kojim se bavila, ova disertacija doprinosi boljem razumevanju načina na koji politički mitovi prelaze iz sfere nacionalnog identiteta u sferu spoljnopolitičke strategije.

Metodološki doprinos ogleda se u primeni kvalitativne, deduktivne, kritičke i komparativne analize sadržaja na četiri velika istorijska perioda. Takav pristup omogućio je da se istovremeno prate kontinuiteti i promene. Da je istraživanje ostalo samo na jednom slučaju, postojala bi opasnost da se nalazi isuviše odrede specifičnim okolnostima jednog rata. Analiza više slučajeva u različitim periodima dozvoljava utemeljeniju potvrdu da se isti ideološki obrazac pojavljivao u različitim uslovima, iako se svaki put relativno drugačije artikulisao. Zato je moguće razlikovati stabilno „jezgro“ mita od promenljivih propagandnih tehnika. Takođe, metodološki značaj rada ogleda se u tome što se analiza propagande ne svodi na prebrojavanje reči, slika ili tema, već na rekonstrukciju dinamičnog odnosa između propagandne poruke, istorijskog bloka moći, ciljane publike, medijskih sredstva, manifestnog cilja i latentnog političkog smisla.

Društveni doprinos disertacije ogleda se u razotkrivanju mehanizama pomoću kojih demokratska društva pristaju na rat upravo u ime vrednosti koje bi trebalo da ograniče nasilje. Ovaj cilj je ostvaren time što rad pruža instrumente za kritičko prepoznavanje moralizatorskog jezika kojim se vojna intervencija predstavlja kao humanitarna nužnost, civilizacijska obaveza ili zaštita žrtava. Društveni značaj istraživanja posebno je u tome što ono pokazuje da javnost nije ugrožena samo otvorenim lažima, nego i selekcijom činjenica, preuređivanjem značenja, potiskivanjem posledica i dugotrajnim usvajanjem mitova koji nasilje čine zdravorazumskim. U tom smislu, disertacija doprinosi političkoj odgovornosti, razvoju medijske pismenosti i obnovi kritičke javne rasprave o ratu, moći i demokratskom odlučivanju.

Društveni cilj nije iscrpljen u opštem pozivu na oprez prema medijskim manipulacijama stvarnosti. On se sastoji u razvijanju sposobnosti da se prepozna trenutak u kojem se moralizatorski diskurs koristi za zatvaranje rasprave. Kada se protivljenje ratu unapred označi kao ravnodušnost prema žrtvama, izdaja slobode, nerazumevanje civilizacijske dužnosti ili podrška neprijatelju, javnost gubi prostor za demokratsko prosuđivanje. U tome se može pronaći i normativni značaj istraživanja: kritika nije usmerena protiv slobode, demokratije i ljudskih prava, već protiv njihovog prisvajanja od strane političkog režima koji interese svojih nosioca maskira kao moralnu sudbinu čovečanstva, pritom negirajući sam smisao vrednosti koje su zloupotrebljene. U tom raskoraku između deklarativnih vrednosti i političke prakse nalazi se glavni razlog zbog kojeg ova tema ostaje naučno i društveno značajna. Propaganda rata ne deluje samo onda kada javnost poveruje u laž; ona deluje onda kada javnost prihvati da nema drugog moralno podnošljivog izbora osim rata. Razumevanje tog mehanizma predstavlja prvi uslov za njegovo kritičko preispitivanje.

Svakako, ova disertacija ima i određena ograničenja koja je neophodno istaći. Prvo ograničenje odnosi se na izbor slučajeva. Iako su Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, ratovi Hladnog rata i intervencije devedesetih relativno dovoljni da se pokaže dugotrajna logika wilsonovskog mita, oni ne iscrpljuju celokupnu istoriju američkog intervencionizma. U radu nisu detaljno analizirani svi slučajevi američkog vojnog angažovanja, niti svi oblici prikrivenih operacija, ekonomskih sankcija, obaveštajnog delovanja ili intervencija nižeg intenziteta. Drugo ograničenje se odnosi na metod. Kvalitativna kritička analiza omogućava duboko tumačenje značenja, ali ne pretenduje na numeričko merenje učestalosti svih propagandnih obrazaca, čime se rezultati lakše mogu osporavati kao subjektivni, ili kao bitno određeni samom ideološkom orijentacijom autora. Treće ograničenje odnosi se na pitanje recepcije. Rad analizira propagandne sadržaje, njihove nosioce, institucionalne okvire i ideološke funkcije, ali ne može sa izvesnošću ponuditi odgovor kako su različite društvene grupe u različitim trenucima doživljavale te poruke. Ova ograničenja, međutim, ne umanjuju osnovne nalaze, već otvaraju prostor za buduća istraživanja. Prvi mogući pravac jeste proširenje analize na početak

dvadeset prvog veka, naročito na „rat protiv terorizma“, intervenciju u Avganistanu, rat u Iraku 2003. godine i intervenciju u Libiji, uz analizu novih oblika javne diplomatije i strateškog komuniciranja. Drugi pravac odnosi se na digitalne medije, društvene mreže, algoritamsku distribuciju sadržaja i transformaciju propagande u uslovima globalizovanog informatičkog kapitalizma. Kao što se u dvadesetom veku događao prelazak od štampe i plakata ka radiju, filmu, televiziji i PR industriji, transformacije u dvadeset prvom veku potenciraju istraživanje načina na koji se moralni ratni narativi šire kroz fragmentisane digitalne prostore, vizuelne kratke forme, viralne slike i personalizovane informacione tokove. Treći pravac daljih istraživanja mogao bi biti komparativan. Analiza američke propagande rata može se uporediti sa propagandnim obrascima drugih velikih sila, kako bi se utvrdilo u kojoj meri je moralizacija intervencije specifično američka, a u kojoj meri predstavlja širi obrazac hegemonijskih i imperijalnih politika. Takvo poređenje bi unapredilo rezultate ovog rada, jer bi preciznije odredilo posebnosti wilsonovskog u odnosu na druge političke mitove.

11. Literatura

1. Adamson, W. L. (1980). *Hegemony and revolution: A study of Antonio Gramsci's political and cultural theory*. University of California Press.
2. Adas, M. (2001). From settler colony to global hegemon: Integrating the exceptionalist narrative of the American experience into world history. *The American Historical Review*, 106(5), 1692-1720. doi: 10.1086/ahr/106.5.1692
3. Agnew, J. A. (1987). *The United States in the world-economy: A regional geography*. Cambridge University Press.
4. Ajzenhamer, V. V. (2017). Bojno polje praxis: Realističko-konstruktivistički duumvirat i „posrtanje“ liberalnog internacionalizma. *Međunarodni problemi*, 69(2-3), 262-282. doi: 10.2298/MEDJP1703262A
5. Altheide, D. L. (1984). Media hegemony: A failure of perspective. *Public Opinion Quarterly*, 48(2), 476–490. doi: 10.1086/268844
6. Althusser, L. (1962). Contradiction et surdétermination. *La Pensée*, 106, 57-88.
7. Althusser, L. (1969). *For Marx*. Allen Lane. (Prvo izdanje na francuskom - 1965)
8. Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses: Notes towards an investigation. In *Lenin and philosophy and other essays* (B. Brewster, Trans., pp. 121-176). Monthly Review Press. (Prvo izdanje na francuskom - 1970)
9. Althusser, L. (1972). *Politics and history: Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx*. New Left Books.
10. Althusser, L. (1977). *For Marx* (B. Brewster, Trans.). New Left Books. (Prvo izdanje na francuskom - 1965)
11. Althusser, L. (2014). *On the reproduction of capitalism: Ideology and ideological state apparatuses*. Verso.
12. Althusser, L. (2015). *Ideologija i državni ideološki aparati: Beleške za istraživanje*. Karpos.
13. Althusser, L. (2015). *Ideologija i državni ideološki aparati: Beleške za istraživanje*. Karpos. (Prvo izdanje na francuskom - 1970)
14. Althusser, L., & Balibar, É. (1970). *Reading Capital* (B. Brewster, Trans.). New Left Books. (Prvo izdanje na francuskom - 1965)
15. Althusser, L., & Balibar, É. (1975). *Kako čitati Kapital*. Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine.
16. Ambrosius, L. E. (1990). *Woodrow Wilson and the American diplomatic tradition: The treaty fight in perspective*. Cambridge University Press. (Prvo izdanje - 1987)

17. Ambrosius, L. E. (2002). *Wilsonianism: Woodrow Wilson and his legacy in American foreign relations*. Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781403970046
18. Ambrosius, L. E. (2017). *Woodrow Wilson and American internationalism*. Cambridge University Press.
19. Anderson, P. (1976). The antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, *I* (100), 5-78.
20. Antonini, F. (2019). Pessimism of the intellect, optimism of the will: Gramsci's political thought in the last miscellaneous notebooks. *Rethinking Marxism*, *31*(1), 42-57. doi: 10.1080/08935696.2019.1577616
21. Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press.
22. Aronson, J. (1970). *The press and the Cold War*. Monthly Review Press.
23. Arrighi, G., & Silver, B. J. (2001). Capitalism and world (dis)order. *Review of International Studies*, *27*(S5), 257-279. <https://doi.org/10.1017/S0260210501008117>
24. Atlagić, S. (2011). Politička propaganda: Različita shvatanja pojma i funkcije. *Politička revija*, *30*(4), 491-510. doi: 10.22182/pr.3042011.23
25. Bailyn, B. (1992). *The ideological origins of the American Revolution*. Harvard University Press.
26. Barkawi, T., & Laffey, M. (1999). The imperial peace: Democracy, force and globalization. *European Journal of International Relations*, *5*(4), 403-434. <https://doi.org/10.1177/1354066199005004001>
27. Barnett, M. (2011). *Empire of humanity: A history of humanitarianism*. Cornell University Press.
28. Barnett, M., & Finnemore, M. (2004). *Rules for the world: International organizations in global politics*. Cornell University Press.
29. Barthes, R. (1971). *Književnost, mitologija, semiologija*. Nolit.
30. Barthes, R. (1972). *Mythologies* (A. Lavers, Trans.). Hill and Wang. (Prvo izdanje na francuskom - 1957)
31. Bastianelli, M. (2021). Putnam's no miracles argument: A defense of scientific realism. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, *XIII*(2). doi: 10.4000/ejpap.2524
32. Bates, T. R. (1975). Gramsci and the theory of hegemony. *Journal of the History of Ideas*, *36*(2), 351-366. doi: 10.2307/2708933
33. Baudrillard, J. (1995). *The Gulf War did not take place*. Indiana University Press. (Prvo izdanje na francuskom - 1991)
34. Bell, S. (1972). *Righteous conquest: Woodrow Wilson and the evolution of the new diplomacy*. Kennikat Press.

35. Bellah, R. N. (1967). Civil religion in America. *Daedalus*, 96(1), 1-21.
36. Belmonte, L. A. (2008). *Selling the American way: U.S. propaganda and the Cold War*. University of Pennsylvania Press.
37. Bennett, W. L. (1994). The news about foreign policy. In W. L. Bennett & D. L. Paletz (Eds.), *Taken by storm: The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* (pp. 12-42). University of Chicago Press.
38. Bennett, W. L., & Manheim, J. B. (1993). Taking the public by storm: Information, cuing, and the democratic process in the Gulf conflict. *Political Communication*, 10(4), 331–351. <https://doi.org/10.1080/10584609.1993.9962998>
39. Bercovitch, S. (1978). *The American jeremiad*. University of Wisconsin Press.
40. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.
41. Bernays, E. L. (2014). *Propaganda*. Ammonite Books. (Prvo izdanje na engleskom - 1928)
42. Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science* (2nd ed.). Harvester Press. (Prvo izdanje - 1975)
43. Bhaskar, R. (1998). Facts and values: Theory and practice/Reason and the dialectic of human emancipation/Depth, rationality and change. In M. S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Eds.), *Critical realism: Essential readings* (pp. 409-443). Routledge.
44. Bhaskar, R., & Lawson, T. (1998). Introduction: Basic texts and developments. In M. S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Eds.), *Critical realism: Essential readings* (pp. 3-15). Routledge.
45. Blight, D. W. (2001). *Race and reunion: The Civil War in American memory*. Belknap Press of Harvard University Press.
46. Bloor, D. (1991). *Knowledge and social imagery* (2nd ed.). University of Chicago Press.
47. Borgwardt, E. (2005). *A new deal for the world: America's vision for human rights*. Belknap Press of Harvard University Press.
48. Bourdieu, P. (1998). *Practical reason: On the theory of action*. Stanford University Press.
49. Breen, T. H. (1986). An empire of goods: The Anglicization of colonial America, 1690-1776. *Journal of British Studies*, 25(4), 467-499. doi: 10.1086/385874
50. Brewer, S. A. (2009). *Why America fights: Patriotism and war propaganda from the Philippines to Iraq*. Oxford University Press.
51. Brewer, S. A. (2009). *Why America fights: Patriotism and war propaganda from the Philippines to Iraq*. Oxford University Press.

52. Briziarelli, M., & Karikari, E. (2016). Antonio Gramsci and communication studies. In *Oxford research encyclopedia of communication*. Oxford University Press. doi: 10.1093/acrefore/9780190228613.013.78
53. Brownmiller, S. (1975). *Against our will: Men, women and rape*. Simon & Schuster.
54. Bugarski, R. (2019). *Uvod u opštu lingvistiku* (6. izd.). Zavod za udžbenike.
55. Capozzola, C. (2008). *Uncle Sam wants you: World War I and the making of the modern American citizen*. Oxford University Press.
56. Carlucci, A. (2010). Gramsci and Saussure: Similarities and possible links. *Isonomia: Rivista online dell'Istituto di Filosofia "Arturo Massolo"*.
57. Carnap, R. (1967). *The logical structure of the world; Pseudoproblems in philosophy* (R. A. George, Trans.). University of California Press. (Prvo idanje - 1928)
58. Carr, E. H. (1939). *The twenty years' crisis, 1919-1939: An introduction to the study of international relations*. Macmillan.
59. Carr, E. H. (1946). *The twenty years' crisis, 1919-1939: An introduction to the study of international relations* (2nd ed.). Macmillan.
60. Casey, S. (2005). Selling NSC-68: The Truman administration, public opinion, and the politics of mobilization, 1950–51. *Diplomatic History*, 29(4), 655–690.
61. Casey, S. (2008). *Selling the Korean War: Propaganda, politics, and public opinion in the United States, 1950-1953*. Oxford University Press.
62. Chomsky, N. (1992). The media and the war: What war? In H. Mowlana, G. Gerbner, & H. I. Schiller (Eds.), *Triumph of the image: The media's war in the Persian Gulf-A global perspective* (pp. 51–63). Westview Press.
63. Chomsky, N. (1999). *The new military humanism: Lessons from Kosovo*. Pluto Press.
64. Chomsky, N. (2018). *Jugoslavija: mir, rat i raspad*. Samizdat B92.
65. Chouliaraki, L. (2006). *The spectatorship of suffering*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446220658>
66. Continental Congress. (1776). *The unanimous Declaration of the thirteen united States of America*. National Archives.
67. Corley, C. L. (2007). *Acts of atrocity: Effects on public opinion support during war or conflict* [Master's thesis, Naval Postgraduate School].
68. Cornwell, E. E., Jr. (1959). Wilson, Creel, and the presidency. *Public Opinion Quarterly*, 23(2), 189–202. doi: 10.1086/266864
69. Cox, R. W. (1981). Social forces, states and world orders: Beyond international relations theory. *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2), 126-155. doi: 10.1177/03058298810100020501

70. Cox, R. W. (1983). Gramsci, hegemony and international relations: An essay in method. *Millennium: Journal of International Studies*, 12(2), 162–175. doi: 10.1177/03058298830120020701
71. Cox, R. W. (1987). *Production, power, and world order: Social forces in the making of history*. Columbia University Press.
72. Cox, R. W. (1992). Multilateralism and world order. *Review of International Studies*, 18(2), 161–180. <https://doi.org/10.1017/S0260210500118832>
73. Cox, R. W., & Sinclair, T. J. (1996). *Approaches to world order*. Cambridge University Press.
74. Crehan, K. (2011). Gramsci's concept of common sense: A useful concept for anthropologists? *Journal of Modern Italian Studies*, 16(2), 273–287. doi: 10.1080/1354571X.2011.542987
75. Croly, H. (1909). *The promise of American life*. Macmillan.
76. Cull, N. J. (1995). *Selling war: The British propaganda campaign against American "neutrality" in World War II*. Oxford University Press.
77. Cull, N. J. (2008). *The Cold War and the United States Information Agency: American propaganda and public diplomacy, 1945-1989*. Cambridge University Press.
78. Culler, J. (1976). *Saussure*. Fontana/Collins.
79. Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2002). *Explaining society: Critical realism in the social sciences*. Routledge.
80. Denning, M. (2021). Everyone a legislator. *New Left Review*, 129, 29–44.
81. Derrida, J. (1967). *Of Grammatology*. Les Éditions de Minuit.
82. Doherty, T. P. (1993). *Projections of war: Hollywood, American culture, and World War II*. Columbia University Press.
83. Đorđević, J. (2009). *Postkultura: Uvod u studije kulture*. Clio.
84. dos Santos, T. (1977). Dependence relations and political development in Latin America: Some considerations. *Iberoamericana - Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, 7(1), 11-19. <https://doi.org/10.16993/ibero.280>
85. Dos, F. (2016). *Istorija strukturalizma I: Polje znaka 1945-1966* (O. Petronić, Trans.). Karpos.
86. Doyle, M. W. (1986). Liberalism and world politics. *American Political Science Review*, 80(4), 1151–1169. <https://doi.org/10.2307/1960861>
87. Ebel, J. H. (2010). *Faith in the fight: Religion and the American soldier in the Great War*. Princeton University Press.
88. Elder-Vass, D. (2012). *The reality of social construction*. Cambridge University Press.
89. Ellul, J. (1965). *Propaganda: The formation of men's attitudes*. Vintage Books. (Prvo

izdanje na francuskom - 1962)

90. Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107-115. doi: 10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x
91. Entman, R. M. (2004). *Projections of power: Framing news, public opinion, and U.S. foreign policy*. University of Chicago Press.
92. Featherstone, M. (1991). *Consumer culture and postmodernism*. SAGE.
93. Ferrata, G. (1969). *Antonio Gramsci*. Rad.
94. Feyerabend, P. (1975). *Against method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*. New Left Books.
95. Finnemore, M. (2003). *The purpose of intervention: Changing beliefs about the use of force*. Cornell University Press.
96. Fischer, D. H. (1989). *Albion's seed: Four British folkways in America*. Oxford University Press.
97. Fisher, L. (1995). The Korean War: On what legal basis did Truman act? *The American Journal of International Law*, 89(1), 21-39. doi: 10.2307/2203888
98. Forchtner, B., & Wodak, R. (2018). Critical discourse studies: A critical approach to the study of language and communication. In R. Wodak & B. Forchtner (Eds.), *The Routledge handbook of language and politics* (pp. 135-150). Routledge.
99. Frank, A. G. (1966). The development of underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31.
100. Frazer, J. G. (1890). *The golden bough: A study in comparative religion* (Vols. 1-2). Macmillan.
101. Fredrickson, G. M. (1965). *The inner Civil War: Northern intellectuals and the crisis of the Union*. Harper & Row.
102. Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Free Press.
103. Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40(3), 266-275. doi: 10.1037/0003-066X.40.3.266
104. Getachew, A. (2019). *Worldmaking after empire: The rise and fall of self-determination*. Princeton University Press.
105. Gibbs, D. N. (2009). *First do no harm: Humanitarian intervention and the destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt University Press.
106. Gill, S. (1995). Globalisation, market civilisation, and disciplinary neoliberalism. *Millennium: Journal of International Studies*, 24(3), 399-423. <https://doi.org/10.1177/03058298950240030801>
107. Graebner, F. (1911). *Method der Ethnologie*. Carl Winter.
108. Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks*. International Publishers.

109. Grant, S.-M. (2004). Patriot graves: American national identity and the Civil War dead. *American Nineteenth Century History*, 5(3), 74-100. doi: 10.1080/1466465042000302773
110. Greene, J. P. (1988). *Pursuits of happiness: The social development of early modern British colonies and the formation of American culture*. University of North Carolina Press.
111. Greene, J. P. (1993). *The intellectual construction of America: Exceptionalism and identity from 1492 to 1800*. University of North Carolina Press.
112. Grieco, J. M. (1988). Anarchy and the limits of cooperation: A realist critique of the newest liberal institutionalism. *International Organization*, 42(3), 485-507. <https://doi.org/10.1017/S0020818300027715>
113. Hacking, I. (1983). *Representing and intervening: Introductory topics in the philosophy of natural science*. Cambridge University Press.
114. Hacking, I. (1999). *The social construction of what?* Harvard University Press.
115. Hall, S. (1973). *Encoding and decoding in the television discourse*. Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.
116. Hall, S. (1980). Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), *Culture, media, language: Working papers in cultural studies, 1972-79* (pp. 128-138). Hutchinson.
117. Hall, S. (1985). Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates. *Critical Studies in Mass Communication*, 2(2), 91-114. doi: 10.1080/15295038509360070
118. Hallin, D. C. (1984). The media, the war in Vietnam, and political support: A critique of the thesis of an oppositional media. *The Journal of Politics*, 46(1), 2-24. doi: 10.2307/2130432
119. Hallin, D. C. (1986). *The "uncensored war": The media and Vietnam*. Oxford University Press.
120. Hallin, D. C., & Gitlin, T. (1994). The Gulf War as popular culture and television drama. In W. L. Bennett & D. L. Paletz (Eds.), *Taken by storm: The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* (pp. 149-166). University of Chicago Press.
121. Hammond, P. (2007a). *Framing post-Cold War conflicts: The media and international intervention*. Manchester University Press.
122. Hammond, P. (2007b). *Media, war and postmodernity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203934173>
123. Hammond, W. M. (1988). *Public affairs: The military and the media, 1962-1968*. Center of Military History, United States Army.
124. Hammond, W. M. (1996). *Public affairs: The military and the media, 1968-1973*. Center of Military History, United States Army.

125. Hammond, W. M. (1998). *Reporting Vietnam: Media and military at war*. University Press of Kansas.
126. Hart, J. (2004). Making democracy safe for the world: Race, propaganda, and the transformation of U.S. foreign policy during World War II. *Pacific Historical Review*, 73(1), 49-84. <https://doi.org/10.1525/phr.2004.73.1.49>
127. Hartwig, M. (Ed.). (2007). *Dictionary of critical realism*. Routledge.
128. Haug, W. F. (2000). Gramsci's "philosophy of praxis": Camouflage or refoundation of Marxist thought? *Socialism and Democracy*, 14(1), 1-19. doi: 10.1080/08854300008428251
129. Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
130. Hixson, W. L. (1997). *Parting the curtain: Propaganda, culture, and the Cold War, 1945-1961*. St. Martin's Press.
131. Hixson, W. L. (2008). *The myth of American diplomacy: National identity and U.S. foreign policy*. Yale University Press.
132. Honey, M. (1980). Recruiting women for war work: OWI and the magazine industry during World War II. *The Journal of American Culture*, 3(1), 47-52. https://doi.org/10.1111/j.1542-734X.1980.0301_47.x
133. Honey, M. (1981). The "womanpower" campaign: Advertising and recruitment propaganda during World War II. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 6(1/2), 50-56. <https://doi.org/10.2307/3346491>
134. Horsman, R. (1981). *Race and manifest destiny: The origins of American racial Anglo-Saxonism*. Harvard University Press.
135. Horten, G. (2002). *Radio goes to war: The cultural politics of propaganda during World War II*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520930735>
136. Howell, T. (1997). The Writers' War Board: U.S. domestic propaganda in World War II. *The Historian*, 59(4), 795-813. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6563.1997.tb01376.x>
137. Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288. doi: 10.1177/1049732305276687
138. Hughes, R. T. (2004). *Myths America lives by*. University of Illinois Press.
139. Hunt, M. H. (1987). *Ideology and U.S. foreign policy*. Yale University Press.
140. Hunt, M. H. (1996). *Crises in U.S. foreign policy: An international history reader*. Yale University Press.
141. Hyzen, A. (2021). Revisiting the theoretical foundations of propaganda. *International Journal of Communication*, 15, 3479-3496.

142. Ignatieff, M. (2000). *Virtual war: Kosovo and beyond*. Metropolitan Books.
143. Ikenberry, G. J. (2009). Introduction: Woodrow Wilson, the Bush administration, and the future of liberal internationalism. In G. J. Ikenberry, T. J. Knock, A.-M. Slaughter, & T. Smith, *The crisis of American foreign policy: Wilsonianism in the twenty-first century* (pp. 1-24). Princeton University Press.
144. Ilić, V. (2016). *Posmatranje i analiza sadržaja*. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet.
145. Ilić, V. (2020). Američka jeremijada: Osobito američki žanr. *Etnoantropološki problemi*, 15(4), 1119–1140. doi: 10.21301/eap.v15i4.7
146. Ives, P. (2004). *Language and hegemony in Gramsci*. Pluto Press.
147. Iyengar, S., & Simon, A. (1994). News coverage of the Gulf crisis and public opinion: A study of agenda-setting, priming, and framing. In W. L. Bennett & D. L. Paletz (Eds.), *Taken by storm: The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* (pp. 167–185). University of Chicago Press.
148. Jameson, F. (2008). Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. U J. Đorđević (Ur.), *Studije kulture: Zbornik* (489-516). Službeni glasnik.
149. Jessop, B. (2007). Althusser, Poulantzas, Buci-Glucksmann: Weiterentwicklungen von Gramscis Konzept des integralen Staates. In S. Buckel & A. Fischer-Lescano (Eds.), *Hegemonie gepanzert mit Zwang: Zivilgesellschaft und Politik im Staatsverständnis Antonio Gramscis* (pp. 43-65). Nomos.
150. Johnson, R. D. (1995). *The peace progressives and American foreign relations*. Harvard University Press.
151. Jones, S. (2006). *Antonio Gramsci*. Routledge.
152. Joseph, J. (2000). A realist theory of hegemony. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30(2), 179–202. doi: 10.1111/1468-5914.00123
153. Joseph, J. (2002). *Hegemony: A realist analysis*. Routledge.
154. Joseph, J. (2008). Hegemony and the structure-agency problem in International Relations: A scientific realist contribution. *Review of International Studies*, 34(1), 109-128. <https://doi.org/10.1017/S0260210508007936>
155. Joseph, J. (2014). The impact of Roy Bhaskar and critical realism on International Relations. *E-International Relations*.
156. Joseph, J. (2024). Gramsci, post-Marxism and critical realism. In W. K. Carroll (Ed.), *The Elgar companion to Antonio Gramsci* (pp. 240–260). Edward Elgar Publishing.
157. Judis, J. B. (2004). *The folly of empire: What George W. Bush could learn from Theodore Roosevelt and Woodrow Wilson*. Scribner.
158. Kammen, M. G. (1972). *People of paradox: An inquiry concerning the origins of American civilization*. Alfred A. Knopf.

159. Kant, I. (2006). Toward perpetual peace: A philosophical sketch. In P. Kleingeld (Ed.), *Toward perpetual peace and other writings on politics, peace, and history* (D. L. Colclasure, Trans., pp. 67-109). Yale University Press. (Original work published 1795)
160. Kaplan, A. (1998). Manifest domesticity. *American Literature*, 70(3), 581-606. doi: 10.2307/2902710
161. Keeble, R. (1997). *Secret state, silent press: New militarism, the Gulf and the modern image of warfare*. University of Luton Press.
162. Kellner, D. (1992). *The Persian Gulf TV war*. Westview Press.
163. Kennan, G. F. (1984). *American diplomacy* (Expanded ed.). University of Chicago Press. (Prvo izdanje - 1951)
164. Kennan, G. F. (1985). Morality and foreign policy. *Foreign Affairs*, 64(2), 205-218. <https://doi.org/10.2307/20042569>
165. Kennedy, P. (1987). *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000*. Random House.
166. Keohane, R. O. (1984). *After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy*. Princeton University Press.
167. Keohane, R. O., & Nye, J. S., Jr. (2012). *Power and interdependence* (4th ed.). Pearson.
168. Kingsbury, C. M. (2010). *For home and country: World War I propaganda on the home front*. University of Nebraska Press.
169. Klein, C. (2003). *Cold War orientalism: Asia in the middlebrow imagination, 1945-1961*. University of California Press.
170. Knock, T. J. (2009). "Playing for a hundred years hence": Woodrow Wilson's internationalism and his would-be heirs. In G. J. Ikenberry, T. J. Knock, A.-M. Slaughter, & T. Smith, *The crisis of American foreign policy: Wilsonianism in the twenty-first century* (pp. 25-52). Princeton University Press.
171. Knock, T. J. (2019). *To end all wars: Woodrow Wilson and the quest for a new world order* (New ed.). Princeton University Press. (Prvo izdanje - 1992)
172. Koppes, C. R., & Black, G. D. (1977). What to show the world: The Office of War Information and Hollywood, 1942-1945. *The Journal of American History*, 64(1), 87-105. <https://doi.org/10.2307/1888275>
173. Koppes, C. R., & Black, G. D. (1987). *Hollywood goes to war: How politics, profits, and propaganda shaped World War II movies*. Free Press.
174. Kostić, M. T. (2017). Marksističke teorije međunarodnih odnosa na početku 21. veka. *Međunarodni problemi*, 69(2-3), 285-308. doi: 10.2298/MEDJP1703285K
175. Kouvelakis, S. (2008). The crises of Marxism and the transformation of capitalism. In J. Bidet & S. Kouvelakis (Eds.), *Critical companion to contemporary Marxism* (pp. 23-38). Brill.

176. Kovačević, B. (2017). *Europe's hidden federalism: Federal experiences of European integration*. Routledge.
177. Kuhn, T. S. (1970). *The structure of scientific revolutions* (2nd ed.). University of Chicago Press. (Prvo izdanje - 1962)
178. Ladyman, J. (1998). What is structural realism? *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 29(3), 409–424. doi: 10.1016/S0039-3681(98)80129-5
179. Ladyman, J. (2008). Idealization. In S. Psillos & M. Curd (Eds.), *The Routledge companion to philosophy of science* (pp. 358–366). Routledge.
180. LaFeber, W. (1963). *The new empire: An interpretation of American expansion, 1860-1898*. Cornell University Press.
181. Larson, C. E. A. (1937). Found: Records of the Committee on Public Information. *Public Opinion Quarterly*, 1(1), 116-118. <https://doi.org/10.1086/265043>
182. Larson, C., & Mock, J. R. (1939b). The lost files of the Creel Committee of 1917-19. *Public Opinion Quarterly*, 3(1), 5-29. <https://doi.org/10.1086/265257>
183. Laudan, L. (1981). A confutation of convergent realism. *Philosophy of Science*, 48(1), 19-49. doi: 10.1086/288975
184. Layne, C. (1994). Kant or cant: The myth of the democratic peace. *International Security*, 19(2), 5-49. <https://doi.org/10.2307/2539195>
185. Layne, C. (2006). *The peace of illusions: American grand strategy from 1940 to the present*. Cornell University Press.
186. Lears, T. J. J. (1985). The concept of cultural hegemony: Problems and possibilities. *The American Historical Review*, 90(3), 567-593. doi: 10.2307/1860957
187. Lee, M. (2012). *Promoting the war effort: Robert Horton and federal propaganda, 1938-1946*. Louisiana State University Press.
188. Lévi-Strauss, C. (1963). *Structural anthropology*, Basic Books.
189. Lévi-Strauss, C. (1969). *The elementary structures of kinship* (J. H. Bell, J. R. von Sturmer, & R. Needham, Trans.; R. Needham, Ed.). Beacon Press. (Prvo izdanje na francuskom - 1949)
190. Lewis, W. S. (2022). Louis Althusser. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University.
191. Lincoln, A. (1863, November 19). *The Gettysburg Address*. Abraham Lincoln Online.
192. Lipset, S. M. (1996). *American exceptionalism: A double-edged sword*. W. W. Norton.
193. Logevall, F. (1999). *Choosing war: The lost chance for peace and the escalation of war in Vietnam*. University of California Press.
194. Louw, P. E. (2001). *The media and cultural production*. SAGE.

195. Louw, P. E. (2010). *Roots of the Pax Americana: Decolonization, development, democratization and trade*. Manchester University Press.
196. Louw, P. E. (2013). *Mediji i politički proces*. Fakultet političkih nauka.
197. Lucas, S. (1996). Campaigns of truth: The Psychological Strategy Board and American ideology, 1951-1953. *The International History Review*, 18(2), 279-302. doi: 10.1080/07075332.1996.9640744
198. MacArthur, J. R. (1992). *Second front: Censorship and propaganda in the Gulf War*. Hill and Wang.
199. Maier, P. (1997). *American scripture: Making the Declaration of Independence*. Knopf.
200. Malinowski, B. (1944). *A scientific theory of culture and other essays*. University of North Carolina Press.
201. Manheim, J. B. (1994). Strategic public diplomacy: Managing Kuwait's image during the Gulf conflict. In W. L. Bennett & D. L. Paletz (Eds.), *Taken by storm: The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* (pp. 131-148). University of Chicago Press.
202. Mannheim, K. (1936). *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*. Harcourt, Brace. (Prvo izdanje na nemačkom - 1929)
203. Maxwell, C. (2015). George Creel and the Committee on Public Information, 1917-1918. *Tenor of Our Times*, 4(1), 72-83.
204. McCrisken, T. B. (2003). *American exceptionalism and the legacy of Vietnam: U.S. foreign policy since 1974*. Palgrave Macmillan.
205. McEnaney, L. (2000). *Civil defense begins at home: Militarization meets everyday life in the fifties*. Princeton University Press.
206. Mearsheimer, J. J. (1994). The false promise of international institutions. *International Security*, 19(3), 5-49. <https://doi.org/10.2307/2539078>
207. Mearsheimer, J. J. (2019). Bound to fail: The rise and fall of the liberal international order. *International Security*, 43(4), 7-50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00342
208. Medhurst, M. J., Ivie, R. L., Wander, P., & Scott, R. L. (1990). *Cold War rhetoric: Strategy, metaphor, and ideology*. Greenwood Press.
209. Menchik, J. (2021). Woodrow Wilson and the spirit of liberal internationalism. *Politics, Religion & Ideology*, 22(2), 231-253. <https://doi.org/10.1080/21567689.2021.1904910>
210. Mermin, J. (1999). *Debating war and peace: Media coverage of U.S. intervention in the post-Vietnam era*. Princeton University Press.
211. Mock, J. R., & Larson, C. (1939). *Words that won the war: The story of the Committee on Public Information, 1917-1919*. Princeton University Press.

212. Moravcsik, A. (1997). Taking preferences seriously: A liberal theory of international politics. *International Organization*, 51(4), 513-553.
<https://doi.org/10.1162/002081897550447>
213. Morfino, V. (2019). Althusser as reader of Gramsci. *Revista de Filosofía de la Universidad de Costa Rica*, 58(152), 15-27.
214. Morgan, E. S. (1972). Slavery and freedom: The American paradox. *The Journal of American History*, 59(1), 5-29. doi: 10.2307/1888384
215. Morgan, L. H. (1877). *Ancient society*. Henry Holt.
216. Morgenthau, H. J. (1947). *Scientific man vs. power politics*. University of Chicago Press.
217. Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Alfred A. Knopf.
218. Mowlana, H. (1992). Roots of war: The long road of intervention. In H. Mowlana, G. Gerbner, & H. I. Schiller (Eds.), *Triumph of the image: The media's war in the Persian Gulf-A global perspective* (pp. 30–50). Westview Press.
219. Needell, A. A. (1993). "Truth is our weapon": Project TROY, political warfare, and government-academic relations in the national security state. *Diplomatic History*, 17(3), 399-420. doi: 10.1111/j.1467-7709.1993.tb00588.x
220. Niebuhr, R. (1952). *The irony of American history*. Charles Scribner's Sons.
221. Ninkovich, F. A. (1999). *The Wilsonian century: U.S. foreign policy since 1900*. University of Chicago Press.
222. Ninkovich, F. A. (1999). *The Wilsonian century: U.S. foreign policy since 1900*. University of Chicago Press.
223. Onuf, N. G. (1989). *World of our making: Rules and rule in social theory and international relations*. University of South Carolina Press.
224. Onuf, P. S. (2012). American exceptionalism and national identity. *American Political Thought*, 1(1), 77-100. doi: 10.1086/664594
225. Oren, I. (2003). *Our enemies and US: America's rivalries and the making of political science*. Cornell University Press.
226. Osgood, R. E. (1953). *Ideals and self-interest in America's foreign relations: The great transformation of the twentieth century*. University of Chicago Press.
227. Osgood, R. E. (1953). *Ideals and self-interest in America's foreign relations: The great transformation of the twentieth century*. University of Chicago Press.
228. Otović Višnjić, F. (2019). Javna diplomatija ili politička propaganda prema inostranstvu: Gde je konceptualna razlika? *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 13(21), 135–152.
229. Otović Višnjić, F. (2020). Terorizam kao vid političkog komuniciranja: Upotreba

- propagande nasilnom akcijom u borbi oko hegemonije. *Međunarodni problemi*, 72(4), 709–732. doi: 10.2298/MEDJP2004709O
230. Paletz, D. L. (1994). Just deserts? In W. L. Bennett & D. L. Paletz (Eds.), *Taken by storm: The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* (pp. 277-292). University of Chicago Press.
231. Paolino, E. N. (1973). *The foundations of the American empire: William Henry Seward and U.S. foreign policy*. Cornell University Press.
232. Parmar, I. (2018). The US-led liberal order: Imperialism by another name? *International Affairs*, 94(1), 151-172. <https://doi.org/10.1093/ia/iix240>
233. Parmar, I. (2019). Transnational elite knowledge networks: Managing American hegemony in turbulent times. *Security Studies*, 28(3), 532-564. <https://doi.org/10.1080/09636412.2019.1604986>
234. Perry, W. J. (1923). *The children of the sun: A study in the early history of civilization*. Methuen.
235. Pierpaoli, P. G., Jr. (1999). *Truman and Korea: The political culture of the early Cold War*. University of Missouri Press.
236. Prebisch, R. (1950). *The economic development of Latin America and its principal problems*. United Nations Department of Economic Affairs.
237. Prebisch, R. (1959). Commercial policy in the underdeveloped countries. *The American Economic Review*, 49(2), 251–273.
238. Psillos, S. (1999). *Scientific realism: How science tracks truth*. Routledge.
239. Putnam, H. (1975). *Mathematics, matter and method: Philosophical papers, volume I*. Cambridge University Press.
240. Quine, W. V. O. (1960). *Word and object*. MIT Press.
241. Radcliffe-Brown, A. R. (1952). *Structure and function in primitive society: Essays and addresses*. Cohen & West.
242. Richmond, O. P. (2011). *A post-liberal peace*. Routledge.
243. Richmond, O. P., & Mac Ginty, R. (2015). Where now for the critique of the liberal peace? *Cooperation and Conflict*, 50(2), 171-189. <https://doi.org/10.1177/0010836714545691>
244. Robinson, P. (2002). *The CNN effect: The myth of news, foreign policy and intervention*. Routledge.
245. Robinson, P. (2019). Expanding the field of political communication: Making the case for a fresh perspective through propaganda studies. *Frontiers in Communication*, 4, Article 26. doi: 10.3389/fcomm.2019.00026
246. Robinson, W. I. (1996). Globalization, the world system, and “democracy promotion” in U.S. foreign policy. *Theory and Society*, 25(5), 615-665.

<https://doi.org/10.1007/BF00188100>

247. Rosato, S. (2003). The flawed logic of democratic peace theory. *American Political Science Review*, 97(4), 585-602. <https://doi.org/10.1017/S0003055403000893>
248. Rose, G. (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51(1), 144-172. <https://doi.org/10.1017/S0043887100007814>
249. Ruggie, J. G. (1998). *Constructing the world polity: Essays on international institutionalization*. Routledge.
250. Rupp, L. J. (1978). *Mobilizing women for war: German and American propaganda, 1939-1945*. Princeton University Press.
251. Saussure, F. de. (1959). *Course in general linguistics*. Philosophical Library.
252. Sayer, A. (2010). *Method in social science: A realist approach* (2nd ed.). Routledge.
253. Scheler, M. (1960). *Die Wissensformen und die Gesellschaft* (2nd ed.). Francke.
254. Schlick, M. (1974). *General theory of knowledge*. Springer. (Prvo izdanje, 1918)
255. Schmidt, W. (1939). *The culture historical method of ethnology: The scientific approach to the racial question*. Fortuny's.
256. Schmitt, C. (2011). *Nomos zemlje: U međunarodnom pravu Jus Publicum Europaeum*. Fedon. (Prvo izdanje na nemačkom - 1950)
257. Searle, J. R. (1995). *The construction of social reality*. Free Press.
258. Seib, P. M. (1997). *Headline diplomacy: How news coverage affects foreign policy*. Praeger.
259. Seldes, G. (1929). *You can't print that!: The truth behind the news, 1918-1928*. Payson & Clarke.
260. Seldes, G. (1935). *Freedom of the press*. Bobbs-Merrill.
261. Siebert, F. S., Peterson, T., & Schramm, W. (1956). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and Soviet communist concepts of what the press should be and do*. University of Illinois Press.
262. Simić, R. D. (2008). Još jedanput o „četiri velike debate”: Crtnice iz istorije nauke o međunarodnim odnosima. *Politička revija*, 7(4), 1465-1483.
263. Simić, R. D. (2022). *Svetski poredak*. FPN i Clio.
264. Skinner, B. F. (1938). *The behavior of organisms: An experimental analysis*. Appleton-Century.
265. Skinner, B. F. (1953). *Science and human behavior*. Macmillan.
266. Slater, J. (1993). The domino theory and international politics: The case of Vietnam. *Security Studies*, 3(2), 186-224. doi: 10.1080/09636419309347547

267. Slaughter, A.-M. (2009). Wilsonianism in the twenty-first century. In G. J. Ikenberry, T. J. Knock, A.-M. Slaughter, & T. Smith, *The crisis of American foreign policy: Wilsonianism in the twenty-first century* (pp. 89–118). Princeton University Press.
268. Slavujević, Z. Đ. (2009). *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*. Grafocard.
269. Slotkin, R. (2024). *A great disorder: National myth and the battle for America*. Belknap Press of Harvard University Press.
270. Smith, G. E. (1911). *The ancient Egyptians and their influence upon the civilization of Europe*. Harper & Brothers.
271. Smith, T. (1994). *America's mission: The United States and the worldwide struggle for democracy in the twentieth century*. Princeton University Press.
272. Smith, T. (2009). Wilsonianism after Iraq: The end of liberal internationalism? In G. J. Ikenberry, T. J. Knock, A.-M. Slaughter, & T. Smith, *The crisis of American foreign policy: Wilsonianism in the twenty-first century* (pp. 53-88). Princeton University Press.
273. Sotiris, P. (2016). The laboratory of philosophy: Gramsci and Althusser on philosophy. *Décalages*, 2(1), Article 4.
274. Sotiris, P. (2017). Althusser and Poulantzas: Hegemony and the state. *Historical Materialism*.
275. Sparrow, J. T. (2011). *Warfare state: World War II Americans and the age of big government*. Oxford University Press.
276. Spriggs, M. (2018). Diffusionism and culture history. In H. Callan (Ed.), *The international encyclopedia of anthropology*. Wiley.
277. Sproule, J. M. (1997). *Propaganda and democracy: The American experience of media and mass persuasion*. Cambridge University Press.
278. Steele, R. W. (1970). Preparing the public for war: Efforts to establish a national propaganda agency, 1940-41. *The American Historical Review*, 75(6), 1640–1653. <https://doi.org/10.1086/ahr/75.6.1640>
279. Steele, R. W. (1984). The Great Debate: Roosevelt, the media, and the coming of the war, 1940-1941. *The Journal of American History*, 71(1), 69–92. <https://doi.org/10.2307/1899834>
280. Stephanson, A. (1995). *Manifest destiny: American expansionism and the empire of right*. Hill and Wang.
281. Stojanović, Đ. (2009). Pravo lice hegemonije: Neo-gramšijevski pristup modernom svetskom poretku. *Sociološka luča*, 3(1), 3-20.
282. Strawbridge, S. (1984). From “overdetermination” to “structural causality”: Some unresolved problems in Althusser’s treatment of causality. *Radical Philosophy*, 38, 9-16.
283. Taylor, P. M. (1992). *War and the media: Propaganda and persuasion in the Gulf*

War. Manchester University Press.

284. Telios, T. (2022). From common sense to collective practices: A social-ontological commentary on Gramsci's concept of common sense. *Dialectical Anthropology*, 46(4), 497-505. doi: 10.1007/s10624-022-09674-5
285. Thomas, P. D. (2009). *The Gramscian moment: Philosophy, hegemony and Marxism*. Brill.
286. Thomas, P. D. (2013). Althusser's last encounter: Gramsci. In K. Diefenbach, S. R. Farris, G. Kirn, & P. D. Thomas (Eds.), *Encountering Althusser: Politics and materialism in contemporary radical thought* (pp. 137-151). Bloomsbury.
287. Thomas, P. D. (2017). The plural temporalities of hegemony. *Rethinking Marxism*, 29(2), 281-302. doi: 10.1080/08935696.2017.1358500
288. Thompson, J. A. (1987). *Reformers and war: American progressive publicists and the First World War*. Cambridge University Press.
289. Turner, F. J. (1893/1920). *The Frontier in American History*. Henry Holt.
290. Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom* (Vols. 1-2). John Murray.
291. Tyrrell, I. (1991). American exceptionalism in an age of international history. *The American Historical Review*, 96(4), 1031-1055. doi: 10.1086/ahr/96.4.1031
292. Tyrrell, I. (2010). *Reforming the world: The creation of America's moral empire*. Princeton University Press.
293. U.S. National Archives and Records Administration. (n.d.). *Declaration of Independence: A transcription*.
294. van Fraassen, B. C. (1980). *The scientific image*. Oxford University Press.
295. Wagnleitner, R. (1994). *Coca-colonization and the Cold War: The cultural mission of the United States in Austria after the Second World War* (D. M. Wolf, Trans.). University of North Carolina Press.
296. Waldstreicher, D. (1997). *In the midst of perpetual fetes: The making of American nationalism, 1776-1820*. University of North Carolina Press.
297. Wallerstein, I. (1974). The rise and future demise of the world capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387-415. <https://doi.org/10.1017/S0010417500007520>
298. Wallerstein, I. (1976). A world-system perspective on the social sciences. *The British Journal of Sociology*, 27(3), 343-352. <https://doi.org/10.2307/589620>
299. Wallerstein, I. (1992). The concept of national development, 1917-1989: Elegy and requiem. *American Behavioral Scientist*, 35(4-5), 517-529. <https://doi.org/10.1177/000276429203500409>
300. Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Duke University

Press.

301. Wallerstein, I. (2012). *Modernni svetski sistem I-II*. CID.
302. Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley.
303. Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20(2), 158-177. doi: 10.1037/h0074428
304. Weinberg, A. K. (1963). *Manifest destiny: A study of nationalist expansionism in American history*. Quadrangle Books. (Original work published 1935)
305. Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, 46(2), 391-425. <https://doi.org/10.1017/S0020818300027764>
306. Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.
307. Wiebe, R. H. (1967). *The search for order, 1877-1920*. Hill and Wang.
308. Wilkins, M. (1970). *The emergence of multinational enterprise: American business abroad from the colonial era to 1914*. Harvard University Press.
309. Willcox, D. R. (2006). *Propaganda, the press and conflict: The Gulf War and Kosovo*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203008171>
310. Williams, M. C. (2001). The discipline of the democratic peace: Kant, liberalism and the social construction of security communities. *European Journal of International Relations*, 7(4), 525-553. <https://doi.org/10.1177/1354066101007004003>
311. Williams, R. (1973). Base and superstructure in Marxist cultural theory. *New Left Review*, 1(82), 3-16.
312. Williams, R. (1977). *Marxism and literature*. Oxford University Press.
313. Williams, W. A. (1955). The frontier thesis and American foreign policy. *Pacific Historical Review*, 24(4), 379-395. doi: 10.2307/3635322
314. Wills, G. (1992). *Lincoln at Gettysburg: The words that remade America*. Simon & Schuster.
315. Wilson, W. (1902). *A history of the American people* (Vols. 1-5). Harper & Brothers.
316. Wilson, W. (1917, April 2). *Joint address to Congress leading to a declaration of war against Germany* [Speech transcript]. National Archives.
317. Wilson, W. (1917, June 14). *Address on Flag Day* [Speech transcript]. The American Presidency Project.
318. Wilson, W. (1918, January 8). *Address to Congress on peace terms: The Fourteen Points* [Speech transcript]. The American Presidency Project.
319. Wilson, W. (1918, September 27). *Address at the Metropolitan Opera House in New York City* [Speech transcript]. The American Presidency Project.

320. Witkowski, T. H. (2003). World War II poster campaigns: Preaching frugality to American consumers. *Journal of Advertising*, 32(1), 69-82.
<https://doi.org/10.1080/00913367.2003.10639053>
321. Wittgenstein, L. (1963). *Philosophical investigations* (2nd ed.). Basil Blackwell. (Prvo izdanje na nemačkom - 1953)
322. Wittkopf, E. R., Kegley, C. W., Jr., & Scott, J. M. (2003). *American foreign policy: Pattern and process*. Wadsworth/Thomson Learning.
323. Wodak, R., & Forchtner, B. (Ed) (2018). *The Routledge handbook of language and politics*, Routledge.
324. Wolfgram, M. A. (2008). Democracy and propaganda: NATO's war in Kosovo. *European Journal of Communication*, 23(2), 153-172.
<https://doi.org/10.1177/0267323108089220>
325. Wolin, S. S. (2008). *Democracy incorporated: Managed democracy and the specter of inverted totalitarianism*. Princeton University Press.
326. Wolper, G. (1993). Wilsonian public diplomacy: The Committee on Public Information in Spain. *Diplomatic History*, 17(1), 17-34. doi: 10.1111/j.1467-7709.1993.tb00157.x
327. Wood, G. S. (1969). *The creation of the American Republic, 1776-1787*. University of North Carolina Press.
328. Woolcock, J. A. (1985). Politics, ideology and hegemony in Gramsci's theory. *Social and Economic Studies*, 34(3), 199-210.
329. Worrall, J. (1989). Structural realism: The best of both worlds? *Dialectica*, 43(1-2), 99-124. doi: 10.1111/j.1746-8361.1989.tb00933.x
330. Wyatt, C. R. (1995). *Paper soldiers: The American press and the Vietnam War*. University of Chicago Press.
331. Zaller, J., & Chiu, D. (1996). Government's little helper: U.S. press coverage of foreign policy crises, 1945-1991. *Political Communication*, 13(4), 385-405